

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND

ÍRTA

PAPP FERENCZ

MÁSODIK KÖTET

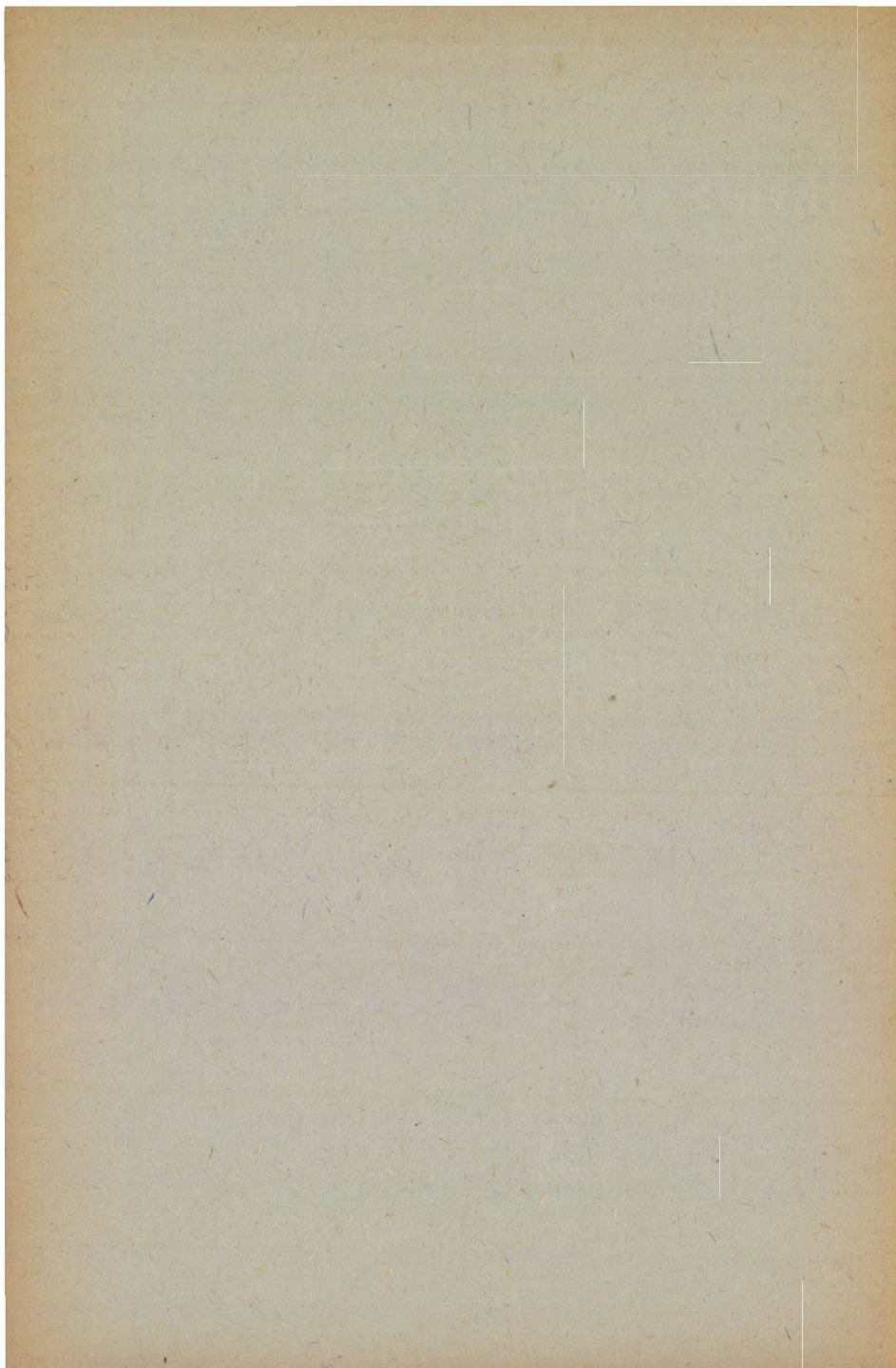

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1923

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND

MÁSODIK KÖTET

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM
1922., 1923., 1924. CYCLUS

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND

ÍRTA
PAPP FERENCZ

MÁSODIK KÖTET

AZ 1923-DIK ÉVI ILLETMÉNY.

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND

ÍRTA

PAPP FERENCZ

MÁSODIK KÖTET

B U D A P E S T

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1923

Hornyánszky Viktor m. kir. udvari könyvnyomdája Budapest.

A hadi törvényszék hatalmában.

A világosi fegyverletétel után a diadalmas reactio fenékgig akarta kiüríteni a bosszú kelyhét. Haynau báró azt hitte, hogy elégtétellel tartozik a megsértett világrendnek s a magyar kormánybiztosokat, képviselőket s honvédtiszteket szemelte ki véres áldozatul. A hadi törvényszék lázas sietséggel dolgozott s Komárom feladása után okt. 6-ikán Aradon a magyar sereg hős vezéreit, Pesten pedig a szabadságharcznak egyik legnemesebb alakját, gr. Batthyány Lajos miniszterelnököt, szolgáltatatta ki a bakónak. Így kerültek bitó alá vagy börtönbe a magyar nemzet legjobbjai, s a vértanuk sora szinte végtelennek látszott.

A bosszúnak éltető szelleme valójában Schwarzenberg herczeg az osztrák miniszterelnök volt, ki a magyar nemzettel és nemességgel együtt a forradalom rákfenéjét akarta kiirtani. Ily környezeten keresztül hogyan hatolhatott volna az ifjú császár szívéig az özvegyek és árvák jajkiáltása? A véres árnyak mind inkább elszakasztották a nemzetet az uralkodó családtól. Az idegen tisztviselők beözönlése pedig, mely Geringer bárónak, a polgári kormányzónak, kinevezését követte, kiábrándította a magyar conservatív államférfiakat is.

Hiába tartották magukat távol a forradalomtól, hiába ajánlották fel szolgálataikat, a Schwarzenberg-

miniszterium nem bízott bennök s a központosítás és németesítés ködképeiért elutasította a nemzet rokonérzését. Minden reményt megghiúsított az ideiglenes kormányrendszer, Bach belügyminiszter alkotása, mely az országot hódított területnek tekintette s darabokra szaggatta.¹

Síri csend uralkodott a Duna és Tisza vidékein. Az egykor győztes honvédfegyverek a csatatereken rozsdásodtak, a merész szavú ajkak a hóhér kötele némította el, s a börtönök vastag falain keresztül sem hallatszott ki a bilincsek csörgése. A kik a forradalmi dráma szereplői közül elkerültek a bosszúálló hatalom dühét, vagy külföldre menekültek, vagy hontalanul bujdosnak a letiprott hazában.

Kemény Zsigmond sem várta be az osztrák sereget Aradon, Kovács Lajossal s Csengery Antallal együtt azt az utat választhatta, melyen Vörösmarty és Bajza menekültek; Nagyváradon keresztül juthatott Szatmár megyébe. Lelkét gyötrő benyomásokkal véhatték körül a felbomló magyar seregnek borzalmas jelenetei, a füstölgő romok s néptelen falvak, de mindennél rettenetesebb volt Haynaunak elképzelt bosszúja, ki Brescia sorsával fenyegette meg a fellázadt magyar nemzetet. A valóság túlszárnyalta a képzeletet; Haynau nem ismert határt a vérengzésben.

A megtorlás első rohamában Kemény Zsigmond sem számíthatott kíméletre, hisz mint képviselő s magas rangú miniszteri tisztviselő a végső bukásig támogatta a forradalmi kormányt. Míg a vihar kitombolta magát, Szatmár és Ugocsa megyékben vonta meg magát részint Kovács Lajosnak, részint régi is-

¹ Heinrich Friedjung: *Oesterreich von 1848 bis 1860*. I. 1908. 368—403. l.

merőseinek birtokán.¹ Vadnay Károly feljegyzése szerint bujdosva lappangott pusztai tanyákon.² Ekkor nyújtott neki Nagybányán a Thurmann-család otthona hosszabb ideig menedéket, s az erdős hegyek, melyek nem rég a regényírók költői képzelődésre ragadták, most a katonai uralom kémei elől védelmezték az üldözött honfiút.³

Minden valószínűség szerint Kemény Zsigmond a rémuralomnak legborzasztóbb korszakát, 1849 októberét és novemberét biztos rejtekhelyén élte át. Egyelőre nem csalta ki innen Haynaunak szeptember elsején kiadott parancsa sem, mely három hónap alatt jelentkezésre szólította fel a magyar forradalomnak minden képviselőjét, tisztviselőjét s bíróját.⁴ Időközben a viszonyok enyhültek. Október végén Ferencz József császár s minisztere, Bach, is sürgették a halálos ítéletek beszüntetését. Deczember elsején már Haynau is több bezárt honfiúnak, köztük Tóth Lőrincznek s Fényes Eleknek adta vissza ideiglenesen szabadságát.⁵ Deczember közepén pedig a *Hölgyfutár* jelentette, hogy immár Vörösmarty is tisztelőinek örömére Pesten van, s remélhetőleg „az öröm nem fog örömmé változni”.⁶ A jelentkezés határideje előtt Kemény Zsigmondnak is be kellett látnia, hogy a bujdosás sem egyéniségének, sem a nemzetnek nem válik javára.

¹ Gyulai Pál: *Emlékbeszédok*. Második kiadás. 1902. I. 182. l.

² Vadnay Károly: *Irodalmi emlékek*. 1905. 59. l.

³ Palmer Kálmán: *Nagybánya és környéke*. 1894. 69. l.

⁴ Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harczának története*. III. 1872. 548., 549. l.

⁵ *Magyar Hirlap*. 1849. 17. (decz. 4.) sz.

⁶ *Hölgyfutár*. 1849. 18. (decz. 14.) sz.

A szörnyű idő egyaránt megtermette az árulónak gonosz indulatát s az önzetlen emberszeretetet. Így szerepelt Jókainak 1849-ik évi emlékei között két férfiú. Az egyik kegyelmes úr, ki Jókaival együtt harminczkét magyar író-t ajánlott a vértörvényszéknek kivégzésre; a másik szintén kormányi ügyvéd, de hosszú elleniratban bizonyította be, hogy a bevádolt írók csak az izgalmas napok hangulatának tolmácsai voltak s ezért nem üldözendők. A nemes férfiú neve Kossalko.¹ Ő volt b. Kemény Zsigmond pártfogója is. Beksics Gusztáv tudomása szerint ugyanis Keményt, Csengeryt s Kovácsot ugyanaz a derék férfiú hívta elő rejtekük-ből, kinek Jókai köszönte életét.²

Deczemberre megélénkült Pesten az Újépület környéke a forradalom férfaitól, kik meggyanusított szerepüket akarták tisztázni. A szomorú sürgést-forgást jellemezte a *Magyar Hírlap*nak az a szellemeskedő híre, hogy a „Vadászkürt vendégfogadó valóságos kis Neugebäude, a mennyiben azok a képviselők, kik szabad lábon védik magukat, mind ott laknak”.³ E társaságban kell keresnünk b. Kemény Zsigmondot is. Deczember vége felé már az ő védelmére is rákerült a sor. Erre vall az a bizonyítvány, melyet Tasner Antal b. Kemény Zsigmond politikai multjának igazolására 1849 decz. 27-ikén állított ki.⁴ Ezt árulja el Kemény is, mikor egyik levelében kihallgatásáról értesíti jó-akaróját s egyúttal szenvedélyesen fakad ki Kossuth

¹ Jókai Mór: *Életemből. (Az én kortársaim.)* 1893. 115., 116. l.

² Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 151. l.

³ *Magyar Hírlap.* 1849. decz. 29. szám.

⁴ Tasner Antal bizonyítványa a M. T. Akadémia Széchenyi-múzeumában van.

röpirata ellen, melyet este 11 órakor baráti kézből vett.¹ Mivel a *Hölgyfutár* 1849 decz. 24. ikén említi először Kossuthnak a forradalom végső napjairól szóló röpiratát, Kemény kihallgatását is ez időtájra kell tennünk.²

Az auditorok többször hosszasan kérdezték ki Keményt, minthogy ő tudott legkimerítőbb felvilágosítást adni a forradalomnak minden mozzanatáról. Egyik levelében azt írta, hogy az auditor egymás után két napon faggatta, először három óráig, másodszor öt óra hosszat; egy másik levelében pedig még egy harmadfél óras kihallgatásról van szó.

Kemény sok előzékenységgel találkozott a megidézések alkalmával; különösen kiemelte az egyik fiatal auditornak, Ruzicsának, jóindulatát. Vallomásaiban

¹ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 152., 153. l.

² Hogy b. Kemény Zsigmondnak a hadi törvényszék előtt folyó ügyét minél pontosabban ismertethessem, 1916 márcz. 4-ikén azzal a kéréssel fordultam a cs. és kir. legfelső katonai bírósághoz, hogy, ha levéltárában b. Kemény Zsigmondra vonatkozó iratok volnának, engedjen nekem azokba bepillantást. Ily iratok hiányában a legfelső katonai bíróság 1916 márcz. 9-ikén kelt E. 209. számú értesítése szerint kérésemet a cs. és kir. hadügyminiszteriumhoz tette át; ez azonban 1916 jún. 5-ikén kelt V. 5110. számú rendelete értelmében nem engedte meg a hadi levéltár adatainak megtekintését.

Mikor a hadi levéltár a tudományos kutatás előtt megnyílt, 1921 februárjában dr. Lábán Antalt, a bécsi Theresianum tanárát, kértem fel, hogy b. Kemény Zsigmond életrajza szempontjából kutassa át a hadi levéltárnak a szabadságharcra s az ötvenes évek elejére vonatkozó anyagát. Dr. Lábán Antal a legnagyobb készséggel teljesítette kérésemet, végig vizsgálta az összes iratcsomókat, melyek b. Kemény Zsigmonddal kapcsolatba hozhatók voltak, de sehol sem akadt b. Kemény Zsigmond nevére. A lekötelő szívességért e helyen is hálás köszönetet mondok.

nyíltan jellemezte az országgyűlési pártokat, főképp saját pártját, melyet majd Kovács-Kazinczy-pártnak, majd Széchenyi-pártnak, majd mérsékelteknek, majd a kiegyenlítés barátainak nevezett. Nyíltságára jellemző, hogy midőn az auditor a békepártot a conservatív párttal zavarta össze, Kemény sietett pártfogója útján megmagyarázni, hogy ő és barátai csak a forradalmi országgyűlés conservatívjai voltak, de az ő-conservativekhez soha sem tartoztak.¹

Ha azonban Kemény rokonérzést ébresztett a békepárt iránt, még mindig maradt saját multjában több kényes pont; ilyen volt a *Pesti Hirlap* szerkesztése s Szemere *Respublicájával* való kapcsolata. Kemény ügyesen védekezett, mikor a *Pesti Hirlapnak* szenvedélyes kifejezéseit a *Wiener Zeitungnak*, az osztrák miniszterek lapjának sallangos kijelentéseihez hasonlította. Nagy előnye volt az is, hogy a *Respublicát* soha sem támogatta tollával.²

Kemény Zsigmondnak rendkívüli értelme s erkölcsi bátorsága kedvező hatást tehetett a hadi törvényszékre. E hatást bizonyára elősegítette Kemény nemes lelkű pártfogójának nagy befolyása. Jó szolgálatot tehetett Tasner Antal bizonyítványa is, mely határozottan erősítette, hogy Kemény mindenkor együtt működött Széchenyivel Kossuth ellen, minden túlzó, destructiv eszmének ellensége, a valódi állami érdekeknek pártolója s a császári háznak igaz híve.³

¹ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 151., 152. l.

² Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 153. l.

³ Tasner Antal a németül fogalmazott bizonyítvány alá nem írta nevét, de hogy tőle származik a bizonyítvány, arról tanus-

Mindazáltal a helyzet veszélyeket rejtett magában. Kemény maga is kétségesnek tartotta sorsát egyik 1850-ik évi levelében.¹ Különösen bizonytalanná tette a hadi törvényszék döntését Haynau szeszélye, mely Damocles kardjaként lebegett a pörbe idézettek élete felett. Másrészt az idegen bírák tájékoztatlansága az ítélkezést egyaránt tehetette enyhévé s felületessé. Így vált a békepártnak mind égetőbb érdekévé, hogy a magyar forradalom rajzában saját küzdelmeinek jelentőségét a történeti fejlődés szempontjából emelje ki. Ki lett volna e feladatra inkább hivatva, mint Kemény Zsigmond? Így illeszkedik az 1850-ik év eseményei közé Kemény Zsigmondnak a magyar forradalomról szóló emlékirata, melyet 1883-ban Beksics Gusztáv adott ki.²

Beksics Gusztáv szerint Kemény emlékirata közéletünk egyik kiváló férfiának birtokában van, ki sem nevének említésére, sem az egész munka közlésére nem adott felhatalmazást, mindazáltal a kiadás felőleli mindazt, mi vagy Keményre vonatkozik, vagy a forradalom eseményeinek hátterére vet világot. A kiadó homályban hagyta az emlékirat keletkezésének idejét is, de adataink s következtetéseink az 1850-ik év első felére vezetnek bennünket.

Hogy Kemény 1850-ben írta munkáját, azt Kovács Lajos is határozottan állítja a békepártról szóló röpiratában.³ Csak így foglalkozhatott az emlékirat Kos-

odik kezeírása. Más bizonyíték, hogy a fontos irat kiállítója gr. Széchenyi István állandó csatlósának nevezi magát.

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson.* (Irodalomtört. Közl. XXV. 1915. 463. l.)

² Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 56—149. l.

³ Kovács Lajos: *A békepárt a magyar forradalomban.* 1883. 5. l.

suthnak viddini levelével, melyet Kemény Zsigmond 1849 deczemberében egyik kihallgatása után olvashatott először. Kemény emlékirata azonban időrendben megelőzi *Forradalom után* című röpiratát. Az író ugyanis a két munkában többször ugyanazon eseményekről majdnem ugyanazon szavakkal nyilatkozik, de a röpiratban sokkal tárgyiasabban s szigorúbb történeti kritikával. Így az emlékiratban minden magyarázat nélkül adja elő Klapkával való találkozását, míg *Forradalom után*jában egyúttal czáfolja Klapka emlékezéseit is.¹ Kemény emlékiratának összeállítása tehát jóval előbbre esik július végénél, mikor a *Forradalom után* a sajtó alól kikerült. Erre vall Jókainak az a megjegyzése is, hogy „mikor Kemény emlékiratát írta, akkor még javában folyt a nagy inquisitio”.² Bizonyára már 1850-nek első hónapjaiban volt a békepártnak szüksége a becses munkára, melyet Beksics Gusztáv is a békepárt védelmi iratának nevezett.

Midőn Kemény Zsigmond emlékirata 1883-ban megjelent, a legkülönbözőbb nézetek küzdöttek mellette és ellene. A kiadó, Beksics, azt hirdette, hogy Kemény nem tagadta meg magában a történetirót, Irányi Dániel pedig külön röpiratban bizonyította, hogy az egész munka nem egyéb, mint szenvedélyes gyűlölet nyilatkozása, mely a pártember ítéletét teljesen elhomályosította.³ Kemény védelmére szót emeltek a béke-

¹ Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 141., 142. l. — Kemény Zsigmond: *Forradalom után*. 1850. 192. l.

² Jókai Mór: *Az én életem regénye*. 1901. 62. l.

³ Irányi Dániel: *Megjegyzések b. Kemény Zsigmond emlékiratára*. 1883.

pártnak tekintélyes tagjai: Kovács Lajos s Hunfalvy Pál is,¹ de a vitában a legtárgyasabb álláspontra Pulszky Ferencz véleménye emelkedett. E szerint Kemény emlékirata nem a történetírónak, hanem az ügyvédnek munkája, „valóságos védírat, mely a békepárt minden tagját a kivételes bíróság előtt igazolhatta s tiszára moshatta minden forradalmi velleitások imputatiojától“.²

Kemény a forradalomnak azokat a mozzanatait vázolja emlékiratában, melyekkel saját politikai szereplése fűződött össze. Fő tárgya a parlament élete, de ezt nem egész bonyolultságában fogja fel, hanem mint a békepártnak Kossuthtal s a radikális párttal való küzdelmét állítja elénk. E ferde világítás még célzatosabbá válik, mikor Kemény az egész forradalmat pusztán Kossuthnak s a radikális pártnak terrorismusából magyarázza. Legnehezebb volt ezt az egyoldalú felfogást a munka első részében, a pesti parlament rajzában keresztülvinni. Keménynek sokat kellett ügyeskednie, elhallgatta a bécsi reactio balfogásait s az egész nemzet felháborodását, komolyan vette Perczelnek üres fenyegetéseit s a beteg Széchenyi rémlátásait, végül a „perfid“ jelzővel akart Kossuth egyénisége iránt ellenérzést ébreszteni.

Könnyebb volt a terrorismus vádját fenntartani az emlékiratnak tekintélyesebb részében, a debreczeni parlament történetében. Kitűnő fogás volt itt, hogy Kemény a homloktérbe állította Madarász Lászlónak, a rendőrminiszternek, alakját, kiben minden hajlan-

¹ Kovács Lajos: *A békepárt a magyar forradalomban*. 1883.
— Hunfalvy Pál: *Rövid visszapillantás a forradalomra*. (Buda-pesti Szemle. 1883.)

² *Pesti Napló*. 1883. márcz. 18. szám,

dóság megvult egy kis guillotineozásra. A nagyhangú, laza erkölcsű, ármányos, de nem elég óvatos politikusnak jellemzése az emlékiratnak egyik legbecsesebb része. Hasonló torzképet akart Kemény csinálni Kossuth alakjából is, mindent kiemelt, mi jellemére árnyékot vetett, hiú, következetlen, gyáva komédiásnak rajzolta, ki mindenre kész, hogy életét megmentse. Az ápr. 14-iki határozatért is pusztán őt tette felelőssé.

Minél többet beszél Kemény a terrorismusról, annál több elismeréssel adózik a békepártnak, mely a legnagyobb veszedelmek közt is következetesen dolgozott Madarász László megbuktatásán s közvetve Kossuth hatalmának megdöntésén. Így Kovács és Kazinczy valóságos hősök lesznek, kik a gyémántpörben életüket kockáztatták, Görgey, Nyáry, Pálffy, maga Kemény is, valamint a békepárt többi tagjai csak egy célt ismernek, azt, hogy a nemzetet egy charlatan zsarnokságtól megszabadítsák.

Az adatoknak így önkényes csoportosítása valóban nem tárgyias történet. Az író néha szinte tüntet részrehajlásával, rikító kifakadásokat, sértő jelzőket illeszt előadásába s olyan szenvedélyességet erőltet magára, mely ellentétben van nemes, művelt egyéniségével. Még inkább elárulja Kemény igazi célját, mikor a békepártnak oly terveket tulajdonít, melyeket legfeljebb a hadi törvényszék róhatott volna fel érdemül. Az emlékirat szerint ugyanis Pálffy János, a képviselőház alelnöke, a debreczeni országgyűlés kezdetén Windischgrätz herczeggel keresett titkos összeköttetést, Kovács Lajos és Kemény Zsigmond pedig a debreczeni parlament utolsó napjaiban tartaléksapatok összevonásával akarták a függetlenségi nyilatkozatot visszavonatni. Jellemző a mélységes hallgatás is mind-

arról, mi a forradalmi kormányval való együttérzés vagy együttműködés látszatát kelthetné. Kemény a saját multjának rajzából is kihagyta a *Pesti Hírlap*-ban folytatott munkásságát, az országgyűlés számára készített proclamatioját s a miniszteri tanácsosi állást, melyet a forradalmi kormánytól fogadott el. Mindebből kétségtelenül kiviláglik, hogy Kemény nem a nyilvánosságnak szánta feljegyzéseit, hanem a hadi törvényszéknek, mely a debreczeni képviselőket egyaránt felségsértő lázadóknak tekintette. Pulszky Ferencz is úgy hallotta, hogy a tényállás csakugyan ez.¹

Kemény Zsigmond emlékirata valóban mesteri védelem volt, a mennyiben a terrorismusnak túlságos kifestésével rendkívül nagyította a békepart szolgálatait, mégis rokonérzést keltett sokszor más pártiak iránt is s csak azokat vádolta meg, kikhez nem ért el a rémuralomnak véres keze. Kemény írói művészete azonban hatástalan lett volna oly bíróság előtt, mely a forradalom titkaiba be volt avatva. Nem ok nélkül tartotta Kemény később is szerencsének, hogy a válságos időben, bár törvénytelen, de legalább oly bíraktól ítéltettek el, kik nem vettek részt a régi pártvillongásokban. Saját vallomása szerint bizony sokan azért menekedtek meg, mert a multból sokat lehetett eltakarni.²

Hogyan használták fel Kemény Zsigmond emlékiratát jóakarói, hogyan jutottak el a védelem érvei a bécsi kormánykörökig s Haynau báróig, nem tudjuk. Bizonyára nagy részük volt e titkos munkában azoknak a pesti köröknek, melyekről Kemény maga írta

¹ *Pesti Napló*. 1883. márcz. 8. szám.

² Kemény Zsigmond: *Zárszó Kossuthhoz*. (*Pesti Napló*. 1867. 226. szám.)

1850 aug. elsején, hogy mindig a legnagyobb befolyásuk volt.¹ A valóság az, hogy a békepárti képviselők sorsa júliusban Haynau elhatározása következtében változott kedvezőre. Júl. 5-ikén történt, hogy Haynau huszonöt képviselőnek, köztük több békepártinak, adta vissza teljes szabadságát, holott a hadi törvényszék huszonkilencz képviselő közül huszonhetet kötélhalálra, kettőt várfogságra ítelt.² A Schwarzenberg-miniszterium másképp tervezte a kegyelmezést, ezért vitte keresztül a mindenható katonai kormányzó letételét, de nem tehetett egyebet, mint Haynau kezdeményét folytatta vagy fölülmulta.³ A *Magyar Hírlap* már júl. 28-ikán újra 209 magyar képviselőnek s kormánybiztosnak névsorát közölte, kikre nézve ő felségének határozata a hadi törvényszéki eljárást megszüntette. A felmentettek sorában tekintélyes helyet foglalt el a békepárt, ott voltak a párt vezérei: Kovács Lajos s Kazinczy Gábor is, csak Kemény Zsigmond nevét nem találjuk sehol sem.

Ha azonban Kemény Zsigmond ezúttal nem értesült is ügyének kedvező befejezéséről, mégis bizalommal tekinthetett a jövőbe. 1850-ik évi aug. elsei levelében is csak elmúlt veszélyekről beszél s egészen derült hangulatban ír helyzetéről. Szabad rendelkezésének jelét adja azáltal is, hogy őszre egy erdélyi utazás lehetőségét ígéri. A Schwarzenberg-kormányának azonban érdekében állott, hogy erős kezének súlyát itt is, ott is éreztesse. Csak az imént került

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomtört. Közl. XXV. 1915. 462., 463. l.)*

² *Magyar Hírlap*. 1850. 197. (júl. 7.) szám.

³ Heinrich Friedjung: *Oesterreich von 1848 bis 1860*. I. 1908. 405—407. l.

börtönbe b. Vay Miklós, a legloyalisabb s legmérsékeltebb érzelmű férfiak egyike. Bizonyára szándékosan húzták, halasztották egyes compromittált hazafiak pórét is. B. Kemény Zsigmondnak is még egy évig kellett arra a döntésre várnia, melyet a pesti hadi törvényszék 1851 okt. 7-ikén hozott. E szerint a császár ő felsége aug. 25-iki legfelsőbb határozata által megparancsolta, hogy a hadi törvényszék a forradalomban való részvétel miatt megindított eljárást szüntesse meg többek közt b. Kemény Zsigmond, volt belügyminiszteri tanácsos és kővárvidéki képviselő ellen is.¹

Sötét képekkel telt meg az a két év, melyet Kemény Zsigmond Pesten a hadi törvényszék ítéletéig élt át. A ki látta Pestet a szabadságharcz előtt, alig ismert rá a leigázott városban, melynek házai itt is, ott is homlokukon hordozták a bombázás nyomait. A társadalmi körökből eltűnt az élénk mozgalom, a mulatóhelyeken s utczákon kihalt a derült élet zaja, a némaságban csak a győztes katonaság gögje volt hangos. Minden percz bizonytalanságot hagyott maga után, s a ki szabad emberként ébredt föl, az estét már börtönben tölthette. Minden reggel rettenetes híreket hozott új befogatásokról, új kivégzésekről, a katonai és polgári kormány önkénye pedig örökös hirdetményeivel foszlányokra tépte a polgári szabadságot. Mégis a mi a magyar közéletből megmaradt, Pesten húzódtott meg.

A hadi törvényszék itt gyűjtötte össze a forradalmi korszak szereplőit, s a régi pártok újra feléledtek, hogy újra megvádolják egymást. A radikálisok most is ellenfeleiket látták a békepártiakban, a mérsékel-

¹ *Pesti Napló*. 1851. 476. (okt. 9.) szám.

tebb gondolkodású képviselők pedig ép úgy találkoztak most is Kazinczy Gábor estélyein, mint egykor a debreczeni heves parlamenti viták után. Lassanként Pestre szállingóztak az írók is, kiket a forradalom vihara szétszórt az országban s külföldön. 1850 júniusában néhány napra Deák Ferencz látogatott el a fővárosba, ősszel Trefort Ágost érkezett vissza külföldről, decemberben pedig b. Eötvös József hazatérése keltett általános örömet.¹

A mint a társadalmi élet kissé megélénkült, különösen két írói kör alakult. Az egyik fiatal írók társasága volt, kik rendesen az Arany Ökör kávéházban gyültek össze. Ide tartoztak Vahot Imre, Obernyik, Bérczy, Sükei, Szilágyi Sándor, a „Sajó“ álnév mögé rejtőző Jókai, továbbá Gyulai és Szász Károly, kik gyakran berándultak a vidékről. Kritikai szellem, élcz, tréfa, főkép mozgékony-ság jellemezte ezt a kedélyes asztalkört. A pesti íróvilágnak másik nevezetes találkozóhelye Kazinczy Gábor otthona volt. Legnagyobb társaságot a keddi estélyek vonzottak ide. A házigazdának nagy műveltsége, ünnepies, szónoki jelleme nagyobb teret engedett itt a komolyabb eszméknek, mint a kedélyes tréfáknak. Még inkább növelték Kazinczy szalonjának tekintélyét a politikai s irodalmi élet kiválóságai. Szilágyi Sándor itt látta együtt a forradalom leverésére következő szomorú télben b. Kemény Zsigmondot, Brassai Sámuelet, Weér Farkast, az 1850—51-ik évi télben b. Eötvös Józsefet is.²

¹ *Hölgyfutár*. 1850. 135. (jún. 14.) sz. — *Magyar Hírlap*. 1850. 264. (szept. 25.), 328. (decz. 10.) sz.

² Szilágyi Sándor: *Rajzok a forradalom utáni időkből*. 1876. 12., 16., 17., 43., 44., 45. l.

Az erőszak idején ezek a baráti körök vitatták meg a nemzet nagy kérdéseit, ezek karolták fel a magyar irodalom ügyét, mely először adott alkalmat a romok kiépítésére. A tanulságos eszmecseréknek legbecsesebb hatása az irodalmi életnek folytonos fejlődésében mutatkozott. Első biztató jelek voltak 1849 őszén Nagy Ignác *Hölgyfutárja*, Szilágyi Ferencz *Magyar Hírlapja*, Vida Károlynak rövid életű *Figyelmezője*. 1850 márcziusában alapította Császáz Ferencz a *Pesti Naplót*; még több mozgalmat idéztek elő Szilágyi Sándor irodalmi vállalatai.

Mikor a nemzeti élet szinte az irodalomra szorult össze, ki lehetett volna a nemzet vezére? A szónok elvesztette éltető elemét, a nyilvánosságot, az államférfiú terveit kigúnyolta a zsarnoki önkény, a lyrai költő hivatása pedig jórészt a mult emlékeinek megkoszorúzásában merült ki. Kazinczy Gábornak fényes szónoki tehetsége csak egy-egy búsongó bizalmas társaságot hathatott meg, Deák Ferencz falura vonult vissza, Tompát pedig kételyek gyötörték csöndes parochiájában. A nemzet vezetését a sötét években oly kiváló írói egyéniség vállalhatta magára, minő Kemény Zsigmond volt, ki nemes pathosát erős ítélőerővel fékezte, ki az államférfiúi szempontokat művészi formák mögé rejtette s költői kedélylyel érintette a nemzet gyászát. Kemény maga is tisztában volt azzal, mily messzeható kötelességeket rónak rá az irodalomban a rendkívüli viszonyok. A kiegyezés korából visszatekintve a rémuralomra, így állapította meg az itthon maradt írók hivatását: „Ilyen helyzetben kellett nekünk, kik idegen földre nem bujdosunk, küzdeni, ilyen viszonyok közt kellett nekünk a jobb jövő reményét kialudni nem engedni, az elcsüggedteket

bátorsággal s a kétségbeesőket, kik minden nyaktörő vállalatra készek voltak, mérsékeltséggel látni el".¹

Azt a tekintélyes irodalmat, melyet a reformkor szaknak nagy szellemi képességekkel megáldott nemzedéke teremtett, a szabadságharcz katastrophája teljesen felforgatta. A rémuralom idején az irodalmi munkásság, mint a nemzeti élet tanujele, köteleességgé vált ugyan, de a nagy eszményeket gyakran üzleti szempontok tolták félre, a régibb tekintélyek helyét pedig sokszor lármás ifjúság foglalta el. Ezt a nagy változást jellemezte Erdélyi János Szemere Miklóshoz 1850 októberében írt levelében e néhány szóval: „Sok láрма s kevés becs”.² A zavaros viszonyokból mind határozottabban bontakozott ki Kemény Zsigmond vezéri egyénisége. Politikai röpirataiban ő elemezte legmélyebben a magyar nemzetnek az osztrák birodalommal való kapcsolatát; történeti jellemrajzaiban a nemzeti küzdelmek bölcséletéig emelkedett; a *Pesti Napló* hasábjain 1851 elejétől kezdve biztos állampárti tekintettel jelölte meg a kibontakozás útját; a nemzet nagy halottjainak sírjára ő tette le a kegyeletnek legszebb s legmaradandóbb koszorúját; ő buzdította az írókat s a közönséget az irodalom megbecsülésére, s művészi lélekrajzaival ő állított legmagasabb eszményt a költői törekvések elé. Kemény Zsigmond egyénisége sokoldalúságánál s rendkívüli írói tehetségénél fogva mindenütt irányt jelölt. Ha a politikai vitatkozásokat félbe kellett szakítania, tudományos kérdéseket fejtegetett vagy regényt írt s az

¹ Kemény Zsigmond: *Kossuth újabb leveléről*. [*Pesti Napló*. 1867. 203. (szept. 4.) sz.]

² Perényi József: *Szemere Miklós irodalmi hagyatékából* (*Irodalomt. Közl.* XV. 1905. 243. 1.)

igazság és nemesebb ízlés elveivel készítette elő a nemzetet újabb küzdelmekre. Így vált Kemény Zsigmond annak a mérsékelt irodalmi pártnak szellemi középpontjává, mely csakhamar a kiválóbb pesti és vidéki írókat mind magához vonzotta. Mellette feltűntek már a párt szervezői is: Csengery Antal s Pákh Albert.¹ Az első a *Magyar szónokok és statusférfiak* című gyűjteményével, a másik az *Ujabbkori Ismeretek Tárának* szerkesztésével idézett elő nagyobb mozgalmat a pesti irodalmi életben.

A szabadságharcz utáni irodalomban Keményre megszentszívóztató hivatás várt, mely nagyszerű politikai s költői tervekkel kapcsolódott egybe. Az irodalom azonban számára nem pusztán eszmék küzdőtere volt, még kevésbé főúri kedvtelés, hanem egyúttal jövedelemforrás. Kemény nem is titkolta ezt. Leveleiben gyakran emlegeti irodalmi kötelezettségeit, majd az olvasóközönség csekélységére panaszkodik s barátait buzdítja, hogy röpiratait vegyék meg.² Szellemi munkásnak tartotta magát, kinek függetlensége felett a legtisztább erkölcs őrködött. A viszonyok hatalma s az írói becsvágy napról-napra új meg új szállal kötötte Kemény lelkét Pesthez. Így vált a feldúlt főváros széttépett, de szabadabb társadalmi életével az írónak igazi otthonává, míg Erdély lassanként emlékké finomodott képzeletében. Kemény maga állapítja meg érzelmeinek átalakulását. Barátja előtt 1850 augusztus 1-jén így vázolja pesti helyzetét: „Tekintelyem talán nagyobb, mint régen. Csak a flamin-

¹ Salamon Ferencz: *Irodalmi tanulmányok*. I. 1889. VII. 1.

² Papp F.: *Báró Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson*. (*Irodalomt. Közl.* XXV. 1915. 463. 1.)

gók¹ gyűlölnek, kiket magam is detto“. Anyjának azt írja, hogy hosszasan akar Pesten mulatni, mert csak itt szerezheth némi jövedelmet, s mert Erdélyben, míg az utolsó szükség nem kényszeríti, nem kíván állandóan lakni. Öcsésének pedig így magyarázta meg Pesthez való ragaszkodását: „Sejtelmem — mire én sokat adok — azzal gyötör, hogy Pestet most rövid időre is elhagynom ostobaság. Itt engem szeretnek, itt rám hallgatnak, itt nem értettek soha félre, itt teljes nyugalmat élveztem. Ki tudja, hogy lesz másutt?“²

Pest Kemény egyéniségének éltető levegője volt, de az érzékeny lélekben több ellentétet hagyott hátra, mint összhangot. Hangulatát nem csak a reactio boszszúja s a nemzet gyásza tette izgatottá; mélyen megzavarták azok a sorscsapások is, melyek baráti körét érték. Kemény majd az örült Széchenyi gyötrelmeiről hallott megdöbbentő részleteket, majd legbensőbb barátait temette: báró Wesselényi Miklóst 1850-ben, gróf Bethlen Jánost s Pap Endrét 1851-ben. A meg-rázó benyomások sűrű fellepként takarták el kedélyének derűjét s erőltetett humorral, rejtett czélzásokkal töltötték meg e korból származó leveleit. A levélíró majd kitűnő egészségéről értesíti anyját, majd meg testvére előtt a sok munkára panaszkodik, mely megviseli szervezetét. Egyszer el akarja hitetni a világgal, hogy oly vidáman tölti idejét, mint régen, máskor pedig komoran mutat a változó korszakra, melyben Isten tudja, a testvérek is mikor találkozhat-

¹ Flamingóknak nevezték s szabadságharcz idején a leg-szélső forradalmi párt tagjait a kalapjuk mellé tűzött veres tollról.

² Papp F.: *Báró Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson* (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 463., 458., 230. l.)

nak.¹ Szavai mögött legtöbbször fásult érzelmek és sötét gondok lappanganak.

Sok nehéz órát szereztek Keménynek az állandó pénzügyi zavarok is. Egy ideig anyjának megbízásából nagybátyja, Csóka József, látta el titokban pénzzel. A jó rokon lelkiismeretesen teljesítette kötelességét; 1851 elején is — mint özvegy b. Kemény Sámuelnének írta — újból száz ezüst forintot küldött el.² Az ezüst forintoknál azonban inkább szaporodtak az adósságok. 1850 aug. elején Kemény még humorral mulatott azon, hogy semmi pénze sincs, de 1851 februárjában s áprilisában már izgatottan sürgette a kamarási küldeményeket. Szorultságában még házbért sem fizetett s oly drága adósságba verte magát, hogy sajnálta azt a felmondott kölcsönt is, melynek 100 forintja után havonként 5 forint uzsorakamat járt.³

Változó hangulata vonta Keményt hol a természet magányába, hol a fővárosnak mozgalmasabb életébe. Az erdőnek sejtelmes csendje, a hegyvidék varázsa mindig meghatotta lelkét, s bizonyára többször ellátogatott a budai hegyek közé, habár gr. Gyulai Lajos 1850-ik évi naplójegyzetei csak egy ily erdei kirándulásról emlékeznek meg.⁴ Különböző ingert keresett Kemény a társaságban is. Majd Csengeryék bensőséges családi életének volt tanuja, majd Kázinczy Gábor

¹ Papp F.: *Báró Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson.* (Irodalomtört. Közl. XXV. 1915. 230., 458. l.)

² Csóka Józsefnek özv. b. Kemény Sámuelnéhez 1851 jan. 3-ikán írt levele a b. Kemény-családnak pusztakamarási levéltárában van.

³ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson.* (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 463., 230., 231. l.)

⁴ Gr. Gyulai Lajos naplójának 1850 aug. 15-iki bejegyzése. (Az Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratárában.)

szalonjában vitatkozott, majd erdélyi barátainak körében töltötte az estét, kik a szabadságharcz után Pestre költöztek. Így vacsorázott 1851 ápr. 16-ikán a Városligetben gr. Gyulai Lajossal s gr. Kuun Gotthárddal, mikor a bizalmas együttlétet néhány katona gorombáskodása zavarta meg.¹ Gyakran látták Keményt a Margit-sziget árnyékos útjain is, hova egy érdekes hölgynek, a sziget bérlőjének, özv. Tahy Károlynénak társasága vonzotta.²

A fővárosi élet mozgalmai árnyékot vethettek az erdélyi társadalomra, de nem tudták kitörölni a fiú lelkéből az erdélyi szülei otthon képét. Kemény a rémuralom veszedelmei között czélszerűtlennek tartotta anyjával s öccsével közvetetlenül levelezni, azért leginkább nagybátyja, Csóka József, útján adott hírt magáról. Csóka József még 1851 elején is nagy titkolózások közt írt néhány hozzája érkezett, érdekes, jó levelekről, melyeket nénjének kezéhez akart eljuttatni.³ Ekkor már Kemény Zsigmond megtörte a hallgatását, mert megtudta, hogy anyja aggódott miatta. 1850 aug. elsején küldte el neki első megnyugtató levelét, ebben félig-meddig ígérte azt is, hogy egy pár hétre még az ősszel Szatmárra utazik s onnan néhány napot szakít Kolozsvár számára is. Ezt az ígéretét azonban alig váltotta be, mert 1851-ben újra hozzáfogott az útitervek készítéséhez. Ekkor a husvéti ünnepek után,

¹ Gr. Gyulai Lajos naplójának 1851 ápr. 17-iki bejegyzése. (Az Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratárában.)

² Szász Károly: *B. Kemény Zsigmond emlékezete. (Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam. XII. 1876/7. 225. l.)*

³ Csóka Józsefnek özv. b. Kemény Sámuelnéhoz 1851 jan. 3-ikán írt levele a b. Kemény-családnak pusztakamarási levéltárában van.

ápr. 20-ika után szándékozott megindulni, s hogy Erdélyben néhány hetet tölthessen, előre elrendezte irodalmi ügyeit s hosszabb időre szóló útlevélről gondoskodott.¹ Így a rég ígért és várt utazás körülbelül április utolsó hetére esett.

Keményt az erdélyi bérczek zöld pompában fogadták, mintha nem is zsandárszurony parancsolt volna köztük. Kolozsvár ház-sorain is tavaszi napsugár játszhatott, mintha feledtetni akarta volna a gyászt és szenvedést, mely a mindig derült társaság kedvét annyira megtépte. Özveggy b. Kemény Sámuelnének egyszerű otthonából is elűzte a szomorú gondokat az anya boldogsága, ki újra együtt látta gyermekeit, köztük büszkeségét, legidősebb fiát.

Az özveggy báróné már ekkor rég búcsút vett Kapudtól, hol a forradalomnak romboló szenvedélyei mélyebb nyomot hagytak, s fiával, János báróval, együtt Pusztakamarásra költözött. 1851 elején már Csóka József is ide küldte el újévi kívánságait b. Kemény Sámuelnének. A bezárt völgykatlanban nem kínálkozott ugyan oly elragadó kilátás, mint a kapudi magaslatról a Maros völgyére, de a fekete mezőségi föld annál biztosabb eredményekkel kecsegtette a szorgalmas gazda becsvágyát. B. Kemény János széles munkateret talált Kamaráson, minthogy a 700 holdnyi családi birtok mellett b. Kemény Domokosnak 1200 holdas uradalmát is vezette. A zavaros viszonyok között azonban ő is csak lankadatlan erélyével tudta a gazdálkodás nehézségeit leküzdeni.²

A kamarási hegyszoldalon egy kétszobás ház volt

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 458., 231. l.)*

² Kemény Anna bárónőnek levélbeli közlése.

özvegy b. Kemény Sámuelné otthona, mely inkább csak nemes ízlésével emelkedett ki a magas fedelű oláh kalyibák közül. E kis falusi házat avatta Kemény Zsigmond fiúi kegyelete templommá. Itt, a csöndes völgyben egy-két hétre megpihenhettek a meggyötört idegek, s a zaklatott lelkű író örömet feledhette az életharczot a lejtős hegyek között, melyek felett csak az elvonuló felhők hoztak hírt más vidékekről. Az élet azonban követelőzött, az irodalmi kötelezettség parancsolt, s Kemény Zsigmond május közepén újra Pesten volt, hogy pénzt keressen, élvezzen, eszméket cseréljen és hasson.¹

Nagy csalódás várt Kemény Zsigmondra, ha azt hitte, hogy az irodalom a közel jövőben szabadabb hatáskört biztosít az írónak. A Bach-rendszer, mely Haynau katonai uralmát követte, kevesebb vért ontott, de következetesebb volt a nemzeti törekvések elnyomásában. Az önkényuralom sokat nyert fényben s tekintélyben, mikor 1851 októberében Geringer báró távozása után Albrecht főherceg lett az ország helytartója. Most elérkezett az idő a Schwarzenberg-féle elmélet megvalósítására, mely Magyarország önállóságának megsemmisítésében s a teljes központosításban látta Ausztria üdvét. Bach kíméletlenül haladt kitűzött célja felé, úgy hogy a nemzet sorsa a néma megadás volt.

Az önkényuralomnak mind Bécsben, mind Pesten rendszeréhez tartozott a sajtó megfélemlítése. Mindenre kész eszközt talált a kormány Protmann rendőrigazgatóban, ki minden betű mögött összeesküvést akart

¹ B. Kemény Zsigmond május 13-ikán folytatta áprilisban félbehagyott hírlapírói munkásságát a *Pesti Napló*ban.

felfedezni. A hatalom szinte saját erejétől lett mámoros, s Kemény Zsigmond csakhamar közvetlen közelében érezte a zsarnoki szeszély tombolását. 1851 aug. elején Keménynek egyik legmeghittebb barátja, Danielik János kanonok, a *Religio* szerkesztője, jutott börtönbe. A hadi törvényszék azért ítélte el két hónapi fogságra, mert lapja az úrnapi német egyházi beszéd ellen szólalt fel.¹ Hasonló törvénytelenséggel forgatta fel a rendőrség 1851 szept. 6-ikán a *Pesti Naplót*, Kemény munkásságának színterét. A megidézések, betiltások, lefoglalások napirenden voltak s folytonos rettegésben tartották a sajtót. Úgy látszik, Nagy Ignác, a *Hölgyfutár* szerkesztője, sem felejtette el rövid ideig tartó fogságát, mert folyóiratának 1851 nov. 20-iki számában óva figyelmeztette munkatársait, hogy „műveikben minden legtávolabbi politikai czélzást gondosan kerüljenek“.

Ily viszonyok között a politikai hírlapírás a közönség előtt hitelét, Kemény Zsigmond szemében pedig becsét veszítette el. Az ő egyénisége azonban hasonlított ahhoz a folyóhoz, mely hirtelen eltűnik a föld mélyében, hogy másutt, szebb vidéken hozza napfényre habjait. Valahányszor Kemény Zsigmond leszorult a politikai küzdőtérrel, alkotó képzelete előtt rendesen megnyílt a költészetnek bűvös birodalma.

¹ *Pesti Napló*. 1851. 410. (júl. 21.), 411. (júl. 22.), 426. (aug. 8.) sz.

A rémuralom korának politikai írója.

Minél szédítőbb sikerekre tekintett vissza a győztes reactio, annál inkább igyekezett szabadulni egykori jelszavaitól s a márcz. 4-iki alkotmány ígéreteitől. Az absolutismus az osztrák birodalomnak minden részében rohamosan rendezkedett be. Ki merete volna tehát hinni, hogy az ostromállapot megszűntével a Schwarzenberg-kormány tiszteletben fogja tartani a magyar nemzet jogait? A kormány épen azért szüntette be a *Figyelmezőt* is, mert benne 1850 elején Somssich Pál, a conservativ pártnak tekintélyes tagja, a márcziusi alkotmánynak a magyar nemzeti törekvésekkel való összehangzását fejtegette. A *Figyelmező* cikkei gyanuba keverték írójukat is, úgy hogy Somssich Pál Haynau báró felszólítására egy ideig minden politikai nyilatkozattól tartózkodott.¹

A rémuralom bőszen jelenetei a nemzet képzeletét mind inkább a hősök kora felé fordították. A magyar társadalom ábrándos lélekkel ragaszkodott egyetlen kincséhez, a megszentelt emlékekhez, s úgy látszott, mintha a forradalom drámáján kívül más nem is érdekelné. Ez álmodozásnak szolgáltatnak állandó anyagot Szilágyi Sándor történelmi vállalatai s gyűjte-

¹ *Ungarn's Gegenwart*. Von einem Ungar. Wien. 1850. 56. l.

ményes füzetei, melyekben a forradalom tisztelete hol nyíltabban, hol leplezettebben tört elő.¹

A katonai uralom zordsága s a nemzet kedélyhangulata szűk körre szorította a magyar politikai irodalmat. A szabad teret legtöbb joggal és reménnyel a conservatív államférfiak foglalhatták volna el, hisz ők a Metternich-kormány és a szabadságharcz idején nagy szolgálatokat tettek a birodalmi egység gondolatának, s óvatosságuk a nemzeti katastropha után bölcseségnek tűnt fel. A Schwarzenberg-kormány azonban oly sértő göggel mellőzte e pártot, hogy tagjai vagy visszavonultak a politikai tevékenységtől, vagy nyíltan fordultak az elnyomó hatalom ellen. Ily csalódott lélekkel írta meg Somssich Pál hat hónapi hallgatás után *Magyarországnak és királyának törvényes joga* című röpiratát, hogy tiltakozzék a hódító-nak önkényes rendelkezése ellen s hirdesse a magyar alkotmánynak s az 1848-iki törvényeknek érvényét.²

A conservatív párt kiváltsága hamar véget ért a magyar politikai irodalomban, s Kemény Zsigmond, az egykori ellenzéki publicista, Somssichsal majdnem egy időben adta ki *Forradalom után* című röpiratát.³ Somssich politikai elmefuttatásai 1850 augusztusának első felében keltettek általános feltűnést a pesti hírlapirodalomban. Kemény Zsigmond munkájáról is ez időben emlékeztek meg a pesti lapok: a *Pesti Napló* júl. 31-ikén, a *Magyar Hírlap* aug. 3-ikán; a *Pester*

¹ Szilágyi Sándor: *Rajzok a forradalom utáni időkből*. 1876.

² Somssich Pál: *Magyarországnak és királyának törvényes joga*. Bécs. 1850. 122—124. l.

³ Kemény Zsigmond: *Forradalom után*. Pest. 1850. Heckenast sajátja. 1—214. l.

Zeitung pedig aug. 2-ikán kezdte meg a röpirat német fordításának közlését, mely a lapnak tizenkét számában foglalt helyet.

Kemény Zsigmondnak egészen más utat jelölt ki multja s egyénisége, mint a melyet Somssich követett politikai munkájában. Kemény, ki a forradalmi kormányt Aradig híven követte, inkább érezte a felelősség súlyát a rémuralom borzalmaiért, mint Somssich, kinek az elszenvedett méltatlanságok nagyobb függetlenséget biztosítottak mind a kormánynyal, mind a nemzettel szemben. Kemény költői kedélyét több nagszerű emlék kötötte a nemzet küzdelméhez, míg Somssich csak a tévedések sorát látta benne. Somssich röpirata a csalódott pártembernek jogos felháborodása, míg a *Forradalom után* egy nemes kebelnek megható vezeklése; amaz a rettenetes jelennek merész bírálata, emez a multnak káprázatos elemzése.

Kemény kezébe politikai cél adta a tollat, bár határozott terve nem volt a kibontakozásra. Midőn a magyar közélet szanaszét romokban hevert, az építőnek legelőször a romokat kellett eltakarítania. Kemény is első sorban arra vállalkozott, hogy a győztes és legyőzött fél érzelemléleke közti emberiesebb kapcsolatot teremtsen. Így vált röpirata a magyar nemzetnek nagyarányú védelmévé. Ennek eszköze a magyar nemzeti léleknek vonzó rajza. Kemény különösen azokat a jellemvonásokat emelte ki, melyek a zsandáruralom szempontjából értékesek: a nyíltságot, értelmességet, komolyságot s aristokratikus gondolkodást. Lelkesedéssel szól fájáról, mely sem alattomoságra, sem bosszúra, sem vérengzésre nem hajlik s nem kapkod idegen eszmék után. A rajz minden részéről akarja meggyőzni a gyanakvó s kémkedő hatal-

mat, hogy magyar földön ne rettegjen felforgató eszméktől s új lázadásoktól; ezért mutat a végtelen rónákra s az ősi megyei intézményre, melyek a magyar nemzet nyíltságát évszázadokon keresztül alakították.

A nemzet védelme tette a publicistát történetíróvá is. Kemény azt akarta röpiratában bebizonyítani, hogy az európai forradalmak vezető eszméi: a socialismus és republicanismus mennyire nem változtatták meg a magyar nemzeti lélek alapvonásait. Erre az eredményre jutott az 1825-től 1848-ig terjedő reformkor történetében, valamint a forradalmi mozgalmak bírálataiban. Kemény történeti tanulmánya azonban több, mint e negatív eredmény kimutatása, valósággal a kijelelt korszak eszmevilágának elemzése. Itt az uralkodó eszmék, mint a történet hatóerői szerepelnek, melyek a pártok küzdelmeiben s a kimagasló egyéniségek hatásában rombolnak és alkotnak. Kemény figyelme ép oly mozgékony, a mily biztos. Nem tévesztik meg sem a jelszavak, sem a pártérdekek; a fejlődés irányát számára egyaránt jelzik az országgyűlés naplói s a hírlapok, a komolyabb irodalom fejtegetései s a társulatok törekvései, a közvélemény s a néptudat. Még inkább történetíróvá avatja Keményt szigorú erkölcsi ítéletre való törekvése. Elve szerint „Clio temploma előtt, mint a mohamedán mosék csarnokánál, le kell vetni a sarut, hogy a föld szennyét és porát ne vigyük a szent helyre“.

Leginkább megközelítette Kemény magas történetírói eszményeit az 1825-től a forradalomig terjedő kor rajzában. Leghatásosabb mozgató erőnek tartotta e korban a radicalismust, a nemzetiséget s Magyarországnak önállóságra törekvését. Különösen érdekelte a harmadik eszmének története s benne a centra-

lista párt szerepe, a parlamenti államforma követelése. Kemény tekintélyes tagja volt a pártnak, de a centralisationnak külföldi eredetét s veszedelmes következéseit senki sem bírálta meg elfogulatlanabbul, mint ő.

Sokkal több akadály korlátozta Keményt, mikor az 1848-ik s 1849-ik évnek forrongó eszméit világította meg. Maga is rámutatott feladatának nehézségeire azzal a kijelentéssel, hogy „itt bír legtöbb értékkel a részletesség, de legnehezebb a részrehajlatlanság középvösvényét megtalálni“. Valóban néha annyira vonzzák a részletek, mintha pusztán izgalmas benyomásait akarná emlékiratban megörökíteni. Az érdekes történeti vázlatokból mégis itt is, ott is előtűnik az a vezető gondolat, hogy 1848 februárjától kezdve a világoszi katastropháig egyedül Kossuth egyéniségének végzetes varázsa ragadta a nemzetet tévutakra. Kemény oly állhatatosan ragaszkodott ehhez a túlzáshoz, hogy érte az események időrendjét is felforgatta. Így előbb tetette meg Kossuthral a parlamenti kormányra vonatkozó indítványát s csak azután festette a februári forradalom hatását, holott a párisi események döntő hatással voltak Kossuth elhatározására s márcz. 3-iki nevezetes szónoklatára. Kemény azonban ily kapcsolatról nem akart tudni s meg volt győződve, hogy Kossuth indítványát egyedül a vukovár-fiumei vasút megtámadása idézte elő. Még inkább eltorzította történeti rajzát azzal, hogy Kossuthban csak a tapszőznre vágyódó, hiú szónokot s a felforgató elmét, — saját szavai szerint — az institutiok Dsingiz-khánját mutatta be. Ezért maradt röpiratában rejtély, hogyan tudta Kossuth annyi gyöngeséggel a széthúzó elemeket összetartani, hogyan tudott sereget teremteni, hogyan tudta Ausztriát megalázni s oly kétségbe-

esett lépésre kényszeríteni, mely először tárta fel Európa előtt a modern magyar állam jelentőségét.

Minden esetre felöltő Keménynek mélyreható értelmével s szigorú elveivel szemben ily torzítás, de Kemény nem annyira Kossuthot vádolja, mint nemzetét védi, bár a védelem már magában véve is súlyos ítélet. Sokat megmagyaráz Keménynek Kossuth ellen irányuló ellenérzése is, mely a békepart védelmére írt emlékiratban néhány hónappal előbb egész szenvedélylyel tört ki. Növelte az ellenérzést Kossuthnak viddini szózata is: a vádak halmaza s a bűnbánatnak teljes hiánya. A torzítás mégis leginkább onnan származik, hogy Kemény a magyar forradalom fő okait: az uralkodó családnak szerencsétlen politikáját, a bécsi reactio bűneit, a magyarországi nemzetiségek lázadását nem érinthette munkájában. Maga mondta, hogy hallgat „a bécsi viszonyokról, a föllépett különböző népfajok mozgalmáról és e mozgalmak hatásáról a pesti szellemre, a magyar vidékek elkeseredésére s az országgyűlés hangulatára“. Pedig ezek nélkül ép oly talány előttünk a magyar szabadságharcz, mint a hogyan értelmetlennek találjuk a legművészibb szín-előadást, ha a színpadnak csak egy kis részét s mindig ugyanannak az alaknak dúlt arczvonalaait látjuk.

Kemény azonban nem csak a győztes hatalom kedvéért lebentette fel a mult fátyolát; a nemzeti tragédiának megrázó jeleneteivel nemzetének érzésvilágára is akart hatni. Őt aggasztotta az álmodozás, mely a mult csodálatába merült s ködképeket keresett a jövőben. Veszedelmet látott Kossuthnak ígézetes hatásában is, ki Anglia s Törökország rokonérzésére építette politikai légvárait. Ezért akarta Kossuth egyéniségét megfosztani a bűvös világítástól, melylyel a nemzet

képzelődése a forradalmi vezért körülvette. Ezért hangoztatta újra meg újra Széchenyi elvét, hogy csak önismeret által jutunk céljaink s rendeltetésünk fel-fogásához. Ezért kiáltotta az ábrándozóknak: „Ne kívánjatok csolnakázni a délibáb tengerén s megnyhülni hűvös hullámaiban!” A tarka ábrándok helyett a valóságra mutatott, a csüggedteket önbizalomra, az álmodozókat munkára, a pártoskodókat összetartásra serkentette.

A rémuralom borzalmai között Kemény nem adhattott kidolgozott programot, csak néhány bevégzett tényre hívta fel a nemzet figyelmét, melyek a magyar politikai törekvések irányát megszabták. Ilyenek az osztrák birodalom alkotmánya s Magyarországnak a monarchiával való szorosabb viszonya. Célzatosan emelte ki Kemény a birodalmi szempontokat a centralistáknak dualistikus elméletében; jelentős rokonérzéssel vázolta a Batthyány-féle kormánypárt politikáját is, mely az 1848-iki törvényeket a közös birodalmi érdekek szerint akarta módosítani s a pénz- és hadügyben, valamint a külső képviseletben elismerte az egységnek mellőzhetetlen követelményeit. Mindebbe azonban ép oly erőltetve magyarázta bele Beksics Gusztáv a revisio gondolatát, mint a mily önkényesen értelmezte Friedjung Kemény Zsigmond nyilatkozatából, a birodalmi egység tiszteletéből, a negyvennyolczadiki törvények elejtését.¹ Kemény saját valómása szerint inkább irtani s tájékozni, rostálni és szemelgetni, mint alkotni akart. Alapot akart teremteni a magyar politika számára s körülbelül

¹ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 160. l. — Heinrich Friedjung: *Oesterreich von 1848 bis 1860*. Stuttgart und Berlin. 1908. I. 400. l.

Somssichesal egyenlő következtetésre jutott, a mennyiben mindketten csak egy pártnak, a nemzeti pártnak jogosultságát hirdették.

Két elem küzködik Kemény röpiratában: a politika s a történet. A politika a bizonytalan viszonyok miatt merő ingadozás. Mire építhetne Kemény, mikor következtetéseinek egyik alapja, a császári szóval megígért birodalmi alkotmány is néhány hónap múlva teljesen szétfoszlik? Mennyivel biztosabb a történet világa, a múlt! Itt Kemény gazdag lélektani ismereteivel kutathatja a tömegek és egyének életében a letűnt korszak szellemi tartalmát. Csoportosításai talán néha túlságosan merészek, jellemrajzai itt-ott torzítottak, de azért nélkülözhetetlen anyagot szolgáltatnak — Kemény szavai szerint — a pártok és eszmék philosophiai történetéhez. A változatos politikai s történeti feladatokban szinte kápráztatóan tűnik elő Kemény Zsigmond írói egyénisége. Költői kedélye s szellemessége szinte elárasztja az útjába kerülő tárgyakat, mintha a rettenetes korszaknak fenyegető veszedelmei megnövelték volna a szellemi tehetségek erejét. Képei ragyogóbbak, mondatai tömörebbek, kifejezései tartalmasabbak, stílusa a sokat sejtetés művészete.

Kemény röpirata mozgalmas irodalmi viszonyok között is nevezetes, esemény lett volna, még nagyobb feltűnést keltett az 1850-ik évnek síri csendjében. A magyar társadalom elkapkodta az összes példányokat, de Kemény eszméi sok helyt inkább megzavartak, mint megnyugtatták a nemzetnek ingerlékeny kedélyhangulatát. A régi pártszenvédély is, mely a fásultság hamuja alatt lappangott, fel-fellobbant egy-egy vádban vagy szemrehányásban.

Az irodalom a censura miatt csak tompítva adta vissza a közvélemény hangját, de azért az össze nem hangzó bírálatokból kiérzik a röpiratnak ellentétes hatása. A *Pester Zeitung* nagy jelentőségűnek tartotta a centralista párt egyik hangadójának vallomását.¹ A *Pesti Napló* is rokonérzéssel ismertette Kemény visszatekintéseit s halvány vonalú programját.² Legtöbb megértéssel üdvözölte a *Forradalom után* politikai céljait a *Magyar Hirlap* hasábjain Kazinczy Gábor.³ A békepártnak egykori vezére jól ismerte Kemény vállalkozásának zátonyait, annál többre becsülte ügyességét, elfogulatlanságát, s annál bensőbb meggyőződéssel ajánlotta nemzetének a röpiratban nyújtott orvosságot: az önismeretet. Kazinczy ígérte a részletek elemzését is, ebben azonban bizonyára Kecskeméthy Aurél bírálata akadályozta meg, melynek a *Magyar Hirlap* szintén helyet engedett.

A *Pester Morgenblatt* már a dicséret mellett vádol is.⁴ A lapnak egyik vezércikke szerint Kemény emlékezetére s indítékaira árnyékot vet, hogy a békepárt tehetetlenségét a forradalmi terrorizmus rémképeivel akarja eltakarni. Hasonlóképen több kifogást emelt Kemény röpirata ellen az *Uj Magyar Museum* munkatársa főkép a részrehajlatlanság s a történeti hűség tekintetében.⁵ A tudós bíráló nem akart az Akadémia hivatalos közlönyében politikai fejtegetésekbe merülni,

¹ *Pester Zeitung*. 1850. 182. (aug. 2.) sz.

² Székely J. vezércikkei a *Pesti Naplónak* 1850-ik évi 123. (aug. 6.), 124. (aug. 7.), 126. (aug. 9.), 128. (aug. 11.) számaiban jelentek meg.

³ *Magyar Hirlap*. 1850. 220. (aug. 3.). 221. (aug. 4.) sz.

⁴ *Pester Morgenblatt*. 1850. 159. (aug. 8.), 160. (aug. 9.) sz.

⁵ *Uj Magyar Museum*. 1850. 158–163. l.

de nyomatékosan hangoztatta, hogy a történetírónak szent hivatása nem csak hamisat nem állítani, hanem igazat sem titkolni. Még élesebb gúnynyal támadta Kemény Zsigmondot Kecskeméthy Aurél a *Magyar Hírlap*nak négy vezércikkében.¹ Az ő cynismusának idegen volt a nemzet igazolása s a nemzeti párt szervezése. Kecskeméthy rossz néven vette Keménytől, hogy a birodalmi egység következményeit nem vonta le, s világos szót kért „a képes allusiok jezsuitismusa” helyett. Különösen kíméletlen gyönyörűséggel leplezte le az egykori ellenzéki bajnoknak conservatív rokon érzéseit.

Az elvtagadás bélyegét egy külön röpirat akarta Kemény jellemére sütni ily cím alatt: *Documentált felelet Kemény Zsigmondnak „Forradalom után” című munkájára egy megbukott diplomatától.*² A támadás indítóoka tulajdonkép Keménynek az a tétele, hogy Kossuth egyedül idézte elő a forradalmat. Ezért zúdítja a *Documentált felelet* szerzője a vádaknak egész sorát Keményre. Ezek szerint a nemzeti szerencsétlenséget Kemény és társai, a centralisták, indították meg, a mennyiben ők izgattak először a felelős kormány eszméje mellett. A *Documentált felelet* nem tud mentséget Kemény és békepárti társai számára sem. Ha átlátták Kossuth politikájának romboló szellemét, mért nem léptek fel nyíltan ellene? A vádat

¹ *Magyar Hírlap.* 1850. 223. (aug. 7.), 225. (aug. 9.), 227. (aug. 11.), 230. (aug. 15.) sz.

² A röpirat Pesten 1850-ben jelent meg s 36 lapból áll. Szerzője, valószínű, Frereych Imre, kiről Bérczy Károly azt írja, hogy „ügyes zszurnaliszta volt s Kemény Zsigmond *Forradalom után* című röpiratára figyelmet keltő czáfolatot irt”. (Bérczy Károly: *A régi fiatal Magyarország.* 1898. 118. l.)

csak súlyosbítják Keménynek 1848-ból idézett nyilatkozatai, melyek a birodalmi egység helyett a független magyar kormány jogait hirdetik. A leeresztett rostélyú vádlóval a *Pester Zeitung* s a *Pester Morgenblatt* vették fel a küzdelmet,¹ de ők is elismerték, hogy a forradalom mámora 1848-ban az egész magyar társadalmat s Kemény Zsigmondot is hatalmába ejtette.

Ha az irodalmi rendszabályokon keresztül Kemény történeti kritikája ellen ennyi ellenérzés tört magának utat, mennyivel élesebb vita indulhatott meg róla bizalmas körben, hol a honfi-bánat szabadon nyilatkozhatott? Leginkább felforgatta Kemény röpirata azoknak érzéseit, kik még mindig a forradalom légkörében éltek s Kossuthtól várták a leigázott nemzet megváltását. Ezekkel szemben leghamarabb kitűnt Kemény tanulmányának alapjelleme, hogy inkább irtani, mint alkotni akar. A szellemes fejtegetések lerombolhatták a forradalmi korszaknak dicső emlékeit, szétszórhatták a hiszékeny képzeletnek fényes reményeit, de a ragyogó ábrándokért fukar kárpótlást nyújtott az a bizonytalan politika, mely folyton a dolgoknak megmásíthatatlan természetét hangoztatta. Kemény eszméi épen az alkotó elemnek csekély aránya miatt adtak sok félreértésre alkalmat. Olvasói közül többet a kegyelet hiánya sértett, mások a birodalmi egység szempontjait találták túlzottaknak. Az ellenzéki szellem szívesebben hivatkozott Somssich Pálnak, a conservatív államférfiúnak egyszerű, nyílt, nemzeti állásfoglalására, mint Kemény Zsigmondnak, az ellenzéki

¹ *Pester Zeitung*. 1850. 249. (okt. 20.), 251. (okt. 23.), 253. (okt. 25.), 255. (okt. 27.) sz. — *Pester Morgenblatt*. 1850. 215. (okt. 15.) sz.

publicistának, nagy íróművészettel kifejtett történet-bölcséletére.

A közvélemény felháborodása — mint Erdélyi János 1850 okt. 24-ikén értesítette Szemere Miklóst — visszhangra talált Kemény Zsigmond baráti körében is.¹ Keményt magát is meglepte a vélemények zűrzavara, melyet röpirata idézett elő. Erre mutat gr. Gyulai Lajosnak 1850 aug. 15-ikén írt következő naplójegyzete: „Kerestem tegnap Kemény Sigót, de nem kaptam honn. Szegény, nagyon érzi, hogy könyve rossz benyomást tett a közönségre, hogy nem úgy írt, a hogy érzett és éreznie kellett volna. Tegnap már reggel 3-kor kimene a hegyek közé. Úgy szoktam tenni én is, mikor szomorúságom van . . . Szegény Sigó barátom, tu es bien de corps, mais malade de coeur“.² Lehet, hogy Gyulai gróf a valónál sötétebbnek látta Kemény kedélyhangulatát, de sorai határozottan jelzik mind az írónak, mind a közvéleménynek csalódását. Erről tanuskodik Degré Alajos is *Visszaemlékezéseiben*. Mikor ugyanis Degré keserű szemrehányást tett a *Forradalom után* című röpiratért, Kemény sajnálta, hogy barátai félreértették céljait, s azzal mentegetőzött, hogy fejtegetéseiben a sajtószabadság biztosítása s az elnyomottak védelme vezette.³

Valószínű, a kedvezőtlen hatás térítette el Keményt attól a szándékától, melyet röpiratának befejezésében érintett, t. i. hogy rendre tárgyalja majd a fölmerülő

¹ Perényi J.: *Szemere M. irodalmi hagyatékából*. (Irodalomt. Közl. XV. 1905. 243., 244. l.).

² Gr. Gyulai Lajos naplója az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirat-tárában van.

³ Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. 1884. II. 196. l.

főbb kérdéseket. Még 1850 aug. 1-jén azt írta egyik barátjának, hogy *Forradalom után* című tanulmányát néhány más röpirattal egészíti ki, melyek gyorsan következnek.¹ Ennek az ígéretnek megvalósítására azonban 1850-ben nem került sor. Kemény egyelőre félretette politikai terveit, tanult Deák Ferencztől, ki kehidai birtokán várta, míg a hatalom kitombolja magát, s a nemzet erőt gyűjt jogainak visszaszerzéséhez.

A publicista passivitása azonban nem lehetett oly tartós, mint az államférfiúé. Az irodalomnak természetében van a mozgás. Ő hordja-viszi a sejtelmeket, vágyakat s eszméket, mint a szél a pelyhes virágmagvakat, hogy közvéleményt teremtsen a kunyhókban s palotákban. A könyvnek s hírlapnak e hivatása még inkább homloktérbe lépett az 1850-ik évi magyar társadalomban, mikor az önkényuralom a gondolatközlésnek minden más terét elzárta. Lassanként a sajtó hatásköre is mind szűkebbre szorult. A Bach-rendszer nem mondta ki ugyan az előleges vizsgálatot, de alig volt jog és tekintély, melyet meg nem támadott. Bizonyára a kormány jelentősebb sikerei közé jegyezte fel, hogy a hivatalos *Magyar Hírlap* mellett a *Pesti Napló*nak is a kormány program-pontjai: a birodalmi centralisatio s a hazug demokratia elvei adtak irányt.

Ily körülmények között szívesen foglalta el Kemény Zsigmond azt a szabad teret, mely a *Pesti Napló*ban 1850 végén kínálkozott a nemzeti ügy védelmére. A lap még mindig Császár Ferencz tulajdona volt,

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 462. l.).*

de a szerkesztést az ősz óta Bánffay Simon vette át.¹ Az új szerkesztő új szellemet vitt a *Pesti Napló*ba, mindenekelőtt megszüntette azt az ingadozó politikát, mely sem a kormánynál, sem a közönségnél nem tudott igazi rokonérzést kelteni. A változást leginkább az jellemezte, hogy Császár Ferencz mind inkább visszavonult váci magányába, Bánffay pedig barátját, Kemény Zsigmondot s az ő révén Csengery Antalt szólította fel a közreműködésre. Kemény az 1851-ik év elején lépett a *Pesti Napló*val szorosabb kapcsolatba s nem sokára Csengeryt is rávette, hogy a lapot támogassa.² E két egyéniség szereplése többet jelentett a legfényesebb programnál, magában foglalta a magyar nemzeti érzés győzelmét, a központosítás bírálatát, a hivatalnok-uralom megtámadását s a németesítés elítélését.

Mielőtt azonban Kemény Zsigmond politikai nézeteinek fejlődését kutatóknak, meg kell állapítanunk hírlapírói munkásságának terjedelmét, minthogy cikkei a *Pesti Napló*nak 1851-ik évi számaiban névtelenül jelentek meg. Beksics Gusztáv két cikksorban ismert Kemény Zsigmondnak mély gondolkodására s történeti doctrináira, kutatása azonban a bizonyítékok hiánya miatt fogyatékos és ingatag.³

Keménynek első dolgozata a 246. (jan. 3.), 247. (jan. 4.), 248. (jan. 7.), 249. (jan. 8.), 250. (jan. 9.), 253. (jan. 13.), 254. (jan. 14.), 255. (jan. 15.), 256. (jan. 16.) számokban ily czímet visel: *Az 1850-dik év*

¹ Bánffay Simon 1850 szept. 2-ikán vette át a *Pesti Napló* szerkesztését.

² Csengery Antal *Összegyűjtött munkái*. V. 1884. 440., 441. l.

³ Beksics G. *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 205—209. l.

története és irányai. Kemény szerző voltát leginkább az bizonyítja, hogy a hírlapi cikkben a *Még egy szó a forradalom után* című röpiratnak egyes részeit fedezzük fel, még pedig a 246. számban a röpiratnak 3., 4. lapját¹ s az 5. lapnak 1—13. s 21—25. sorát, a 253. számban a 73. lapnak Ausztria szerencsecsillagáról szóló részét, a 256. számban pedig majdnem az egész 20. lapot s Törökországnak a 80. lapon közölt nemzetiségi statisztikáját. Kemény Zsigmondtól származik továbbá a *Pesti Napló*nak 278. (febr. 11.), 280. (febr. 13.), 281. (febr. 14.) számaiban *A telepítésekéről Magyarországon* című cikksor, minthogy ugyanaz csekély különbséggel a *Még egy szó a forradalom után*nak 109—120 s 123. lapjain is előfordul.

Keménynek kell tulajdonítanunk a febr. 17-iki vezércikket is. Ő rá vallanak e bevezető sorok: „Ha gróf Széchenyi István munkáit . . . olvassuk, akaratunk ellenére is meglepetünk a lélekborzalom azon neme által, melyet az emberi kebelben minden beteljesedett jóslat költeni szokott“. E gondolat, valamint folytatása, Széchenyi jóslataiban „a valódi államférfi előre-látó mély combinatiojának“ felfedezése, teljesen rokon azzal, melyet Kemény Széchenyi gróf jellemrajzában a Csengery-féle *Magyar szónokok és statusférfiak*nak 446. s 447. lapjain fejezett ki. A vezércikk s a jellemrajz megegyezik abban is, hogy mindkettő idézi s magyarázza Széchenyinek a szólásszabadság kérdésében mondott sérelmi beszédét. A vezércikk különben a nemzetiség két tényezője közül a nyelvet emeli ki s a másíkról, az irodalomról, e mondattal ígér

¹ A lapok megjelölésére a röpiratnak 1851-ik évi kiadása szolgált alapul.

eszméket: „De erről máskor“. Ez az ígéret csatolja Kemény hírlapi munkáihoz a *Pesti Naplónak* febr. 19-iki vezércikkét, mely így kezdődik: „Szóltunk már a magyar nyelvről, szóljunk már az irodalomról is!“

Kemény tanulmánya *A politikai nemzetiség fejleményei Magyarországon* című cikksor is, mely a *Pesti Naplónak* 296. (márcz. 4.), 298. (márcz. 6.), 299. (márcz. 7.), 302. (márcz. 11.), 306. (márcz. 15.) számaiban s apróbb eltérésekkel a *Még egy szó a forradalom után*nak 131—155. lapjain foglal helyet. Kemény eszméi s kifejezései tűnnek fel a *Pesti Naplónak* márcz. 20-iki számában, b. Wesselényi Miklós, b. Kemény Dénes s gr. Bethlen János emlékezetében. Kétségtelenné teszi a cikk származását e bevezetés: „A zsigódi kastélynál szemközt egy domború hegy áll. Neve Rákóczi-hegy. A csatavesztett Rákóczi e hegyről tekintett még egyszer vissza Erdély bérceire“. Ez határozott visszaemlékezés a két Wesselényiről szóló tanulmányból. Áprilisban Kemény félbeszakította vezércikkeinek sorát s legközelebb a máj. 24., 26., 27., 30. s jún. 2-iki számokban folytatta *Elmélkedések* cím alatt fejtegetéseit, melyek egyúttal a *Még egy szó a forradalom után*nak 183—194. s 196—201. lapjait is megtöltik.

Ezeket kívül még három dolgozatot kell kiemelniünk a *Pesti Naplóból*, melyek a benső kapcsolatnál fogva Keménynek 1851-ik évi hírlapírói munkásságát egészítik ki. Első a júl. 21., 22. s 23-iki számokban az *Ost-Deutsche Post*tal folytatott polemia, mely Keménynek a gyarmatosítás ellen felhozott érveit részletezi; második az aug. 11., 13., 14., 16. s 18-iki számokban *Eszmék a politikai nemzetiségről*, Kemény régebbi nézeteinek továbbfejtése; harmadik a szept.

2., 3., 4. s 5-iki számokban *Emlékezzünk régiekről* címmel közölt cikksor. Ez utóbbi tanulmány ép úgy Széchenyi elődjének tartja Kazinczyt, mint Kemény Széchenyi jellemrajzában; ép oly szoros kapcsolatot állapít meg az irodalmi, társadalmi s állami reformok között, mint Kemény a *Még egy szó a forradalom után*nak 25-ik lapján.

Kemény Zsigmond már cikkeinek tekintélyes szá-mával egységesebb jellemet adott a *Pesti Naplónak*, még nagyobb változást idézett elő a lapban szellemé-nek gazdagságával. Munkássága három eszmekörben mozgott, érintette az európai államok függő kérdéseit, bevilágított a Bach-kormány belügyi politikájának rejtelseibe s új életcélokat tűzött a magyar társad-alom elé.

Külső politikai nézeteit *Az 1850-ik év története*i s *irányai* című cikkében fejtette ki. Az európai álla-mok egyéniségének mesteri rajza e történeti vissza-tekintés. Csak, ki az emberi természetnek s az em-beriség történetének titkait kutatta s képzeletével a legtávolabbi érdekeket is össze tudta kapcsolni, csak az láthatott ennyire az egyes nemzetek lelkének mélyéig. Mennyi lélektani s államférfiúi ismerettel következtetett Kemény a roppant tengeri kereskedésből Anglia külügyi politikájának mély, önző, követelő s erőszakos voltára! Ép ily biztos elemzéssel fedezte fel Törökország bomlásának jeleit a görög-szláv fajok forradalmi törekvéseiben s Reshid basa újításaiban. Keményt azonban e mély értelmű rajzok mögött is nemzetének sorsa foglalkoztatta, azért érezte, hogy Angliának merész politikája az európai államok új rendezését készíti elő. Mennyi biztatás rejlett a le-tiprott nemzet számára Keménynek abban a gondo-

latában, hogy „az eszmék, melyek leveretnek, többnyire megbosszulják magukat azokon, kik rajtok nem eszmék által diadalmaskodtak“!

Legállandóbb érdeklődéssel tért vissza Kemény hírlapi cikkeiben az osztrák birodalom belügyi kérdéseire s minden alkalmat megragadt, hogy a Bach-rendszernek nemzetrontó törekvéseit leleplezze. Majd Erdélynek három nagy fiát dicsőítette, kik Erdély jövőjét nem tudták elválasztani az uniótól; majd a bécsi lapokkal vitatkozott, melyek német telepeseekkel akarták Magyarországot elárasztani; majd a magyar politikai nemzetiségnek, Magyarország állami egységének erejét bizonyította. Mindez tiltakozás volt Magyarország szétdarabolása, a németesítés s a túlhajtott birodalmi központosítás ellen. A birodalmi egység rajongóinak szólt az a komoly figyelmeztetés is, hogy a XIX. században nehezebb politikai nemzetiséget teremteni, mint a középkorban, s a ki az állam egységét növelni akarja, legalább a nyelvféltékenységre ne adjon alkalmat. A nemzeti követeléseket jelezte Kemény, mikor a forradalom után írt röpiratok szellemét azért dicséri, mert „mindenik kiindulási pontja, a *conditio sine qua non*: a nemzetiség; mindenik térköre: Magyarország integritása; mindenik alkotmányos *non plus ultra*ja: országgyűlés; mindenik siboletthje: beligazgatás“.

A nemzeti jogok kivívásához szükségesnek tartotta Kemény a magyar társadalmi erők összegyűjtését. Széchenyi szellemét idézgette, hogy nemzetének lelkétől távol tartsa a vakmerész elbizakodást s a gyáva kétségbeesést. Itt kapcsolódott társadalmi eszméihez a magyar nyelv és irodalom tisztelete. Bántotta, hogy aristokrataink szalonjaiban idegen hangok ütnek meg

lelkét, holott a nemzetiségnek teste az élőszó. Még nagyobb érték volt szemében a leírt gondolat, s majd az irodalmi mozgalmaknak az állami életre gyakorolt hatását fejtegette, majd az elnyomott nemzetnek egyetlen kincsét kötötte lelkére: történetét, mely „dicsőség a múltban, oktatás a jelen bonyodalmai közt, jog és kezesség a jövőndőre nézve“.

A névtelen cikkekben szétszórt eszmék egységes politikai felfogás elemei. Kemény azonban nyíltabban s határozottabban akarta e szellemi egységet kiemelni, ezért határozta el, hogy cikkeit külön röpiratba foglalva saját neve alatt bocsátja a közönség elé. Tulajdonképpen ez az eredete a *Még egy szó a forradalom után* című röpiratnak.¹ Kemény körülbelül 1851 júniusában láthatott a munka megírásához, mint-hogy még jún. elején írt hírlapi dolgozatait is felhasználta, a *Pesti Napló* pedig aug. 9-ikén adott hírt a könyv megjelenéséről.

A fentebbi kimutatás szerint a *Még egy szó a forradalom után* című röpiratnak körülbelül harmadrészét a *Pesti Napló*ban megjelent cikkek teszik ki. Az összeillesztés nyomot hagyott a szerkezeten s tekervényessé tette a gondolatmenetet. A röpirat első része, Széchenyi reformátori pályájának igazolása, mintha a döblingi magány rémeit, a kínzó önvádakat czáfolná, melyeket Kemény bizonyára Széchenyinek Tasner Antalhoz írt leveleiből ismert.² Itt minden adat a régi korhadtt állapotok tarthatatlanságát bizonyítja, s a reformok megindításáért Széchenyivel együtt

¹ Kemény Zsigmond: *Még egy szó a forradalom után*. Pest, 1854. Heckenast sajátja. 1—204. l.

² Majláth Béla: *Gr. Széchenyi István levelei*. III. 1891. 630—642. l.

viselik a felelősséget a nyelvújítás s az európai alkotmányos eszmék, melyek már Széchenyi fellépte előtt támadták meg a magyar feudális és aristokratikus jogrendszert. Kemény még a magyar forradalomban is elismeri a birodalmi s európai viszonyoknak, főképp a februári napoknak hatását s oly tárgyiasságra emelkedik Kossuttal szemben, minőt a *Forradalom után* című munkájában hasztalan keresnénk. Legfőbb mentése Széchenyi számára az a hatalmas politikai terv, melylyel Széchenyi Ausztriát s benne a magyar nemzetet szemelte ki közvetítőnek Kelet és Nyugat között. E messzeható gondolattal jut Kemény a múltból a a jelenbe, a mennyiben a forradalom után ő is Széchenyi nyomdokain állapítja meg Ausztriának s a magyar nemzetnek világtörténeti hivatását.

Széchenyinek politikai elve Kemény röpiratában tárta ki gazdag tartalmát s a változott viszonyok között ily alakot öltött. Az 1848–49-ik évi forradalom óta keleti kérdéssé vált a déli szlávok nemzetiségi törekvése s Törökország bomlása. Ausztria belső nyugalmit, fényes jövőjét tenné kockára, ha elnézné, hogy Konstantinápolyban akár az angol, akár az orosz befolyás vesse meg lábát. Az ő hivatása a nyugati műveltséget keleten közvetíteni; ez egyúttal életbe vágó érdeke is, mert minden erő, melyet meg nem nyer, idővel ellene fordul. Azonban Ausztria csak úgy tudja nagy feladatát megoldani, ha a germánság és szlávság összeütközését nem idézi elő. Ennek egyetlen feltétele a magyar politikai nemzetiség erősítése s Magyarországnak akkora autonómiája, mennyi az osztrák birodalom egységét nem zavarná meg. Ennek a nagyarányú politikai tervnek függelékei Kemény röpiratának második felében a telepítésekről, a

politikai nemzetiségről s a magyar társadalom kötelességeiről szóló értekezések, melyeket a magyar olvasóközönség már a *Pesti Naplóból* ismert.

Kemény röpirata hírlapi cikkeinek betetőzése. Eszméinek jelentőséget a gazdag történeti háttér, irányt a magas európai szempontok adtak, legnagyobb tiszteletet a pártok fölé emelkedett nemzeti érzés szerzett. A *Forradalom után* című röpiratban még ki-kitört az egykori békepárti képviselő keserősége, azonban az 1851-ik évi *Pesti Naplóban* s a *Még egy szó a forradalom utánban* elhallgat a pártember gyanuja és szemrehányása. Kérdés, vajjon Széchenynek rettenetes vezeklése hatott-e Kemény kedélyére, vagy a bécsi miniszterium lelketlen politikája változtatta meg történeti felfogását, annyi azonban bizonyos, hogy 1851-ik évi dolgozataiban Széchenyi tisztelete nagyobb bensőséggel kevesebb szenvedélylyel nyilatkozott. Kemény támadásainak célpontja ekkor máregyedül az önkényuralom. Hírlapi cikkeiből s röpiratából egy nagy nemzeti politika körvonalai bontakoznak ki, melyben méltó kifejezésre jutott a letiprott nemzet önérzete. Nincs itt semmi jogfeladás, annál több a kritika s a jogos követelés. Látszólag inkább eltért Kemény 1848-ik évi álláspontjától európai politikájában, s úgy tetszett, mintha a német-magyar szövetségnek s a panszlávismus letörésének gondolatát elejtette volna. Mikor azonban Ausztria épen Oroszországra támaszkodva biztosította Németországban hatalmi állását, elég megrészség volt Keménytől rámutatni a keleti kérdésre s az osztrák és orosz érdekek ellentétére.

Különösen megfelelt a kor jellemének az a mód, a hogyan Kemény kifejtette eszméit. Erkölcsi bátorsága annyi óvatossággal, nagy tudása annyi ügyes

fogással egyesült, mintha írói egyéniségében a régi erdélyi politika hagyományai éledtek volna fel. Mindez az önkényuralmat sokkal inkább zavarba hozta, mint a szenvedélyek görögtüze. A rendőrség kémtekinteste eltévedt a történeti s bölcséleti eszmék útvesztőjében, míg a közönség egy-egy érdekesebb kilátásnál vágyakozva tekintett végig nemzeti eszményeinek gazdag birodalmán.

A magyar társadalom Kemény Zsigmondnak publicistai munkásságáról sokkal egységesebb véleményt alkotott 1851-ben, mint 1850-ben. Még a conservatív *Magyar Hírlap* is, bár óvatosan, rokonérzéssel nyilatkozott róla, mikor a *Még egy szó a forradalom után* című röpiratot ismertette.¹ Annál inkább sértette az önkényuralom gőgjét a szellemes kritika, mely mind határozottabban szólalt meg Kemény Zsigmond hírlapi cikkeiben s röpiratában. A kormány főkép a *Pesti Napló*ban akart minden áron gátat vetni az alkotmányos szellemnek s 1851 augusztusában Bánffy szerkesztőt majd minden nap a hadi törvényszék elé idézte, hogy a lap betiltásához szükséges elmarasztaló ítéletet kicsikarhassa. Mikor a polgári hatóság a hadi törvényszékkel sem ért célzt, túltette magát minden jogon, minden rendeleten s szept. 6-ikán Császár Ferenczet a *Pesti Napló* iránya miatt megfosztotta tulajdonjogától, Bánffy helyett pedig Récsy Emil egyetemi tanárt nevezte ki szerkesztővé.² Ezek után Kemény Zsigmond barátjával, Csengeryvel, együtt visszavonult a *Pesti Naplótól*, általában a hírlapirodalomtól. A kormány egy időre megakadályozhatta a

¹ *Magyar Hírlap*. 1851. 535. (aug. 14.) szám.

² Csengery Antal *Összegyűjtött munkái*. V. 1884. 442., 443. l.

szabadabb véleménynyilvánítást, de erőszakosságával csak növelte az alkotmányos küzdelem tekintélyét.

Kemény Zsigmond hírlapi cikkei s röpiratai sem maradtak hatástalanok. Az erőszaknak lényegéhez tartozik csalhatatlanságának tudata, s bizonyára könnyebb a hajókötelet a tű fokán keresztülhúzni, mint az önhitt hatalmat saját erejének határaitól meggyőzni. Ábrándnál is több lett volna az a hit, hogy az egykori magyar ellenzéki hírlapíró megállíthatja az önkényuralmat végzetes útján, mikor Schwarzenberg herczeg sikereinek tetőpontján állott s diplomatai büvészkedésével egész Európát elkápráztatta. Kemény Zsigmond eszméi csak az állami szerencsétlenségeknek hosszú során keresztül nyerhettek bebocsátást a kormánykörök termeibe. Politikai írói dolgozatai egyelőre a nemzeti köztudatban készítették elő a korszakos eseményeket, s a rémuralom korának magyar társadalma bennük ismerte meg a nemzeti politikának irodalmi vezérét.

Történeti jellemrajzok.

A szabadságharcz előtt a politikai reformok tervezői oly ragyogó képet festettek a magyar nemzet jövőjéről, hogy mellette elhalványult a mult idők fénye. Kemény Zsigmond maga is szigorú bírálója volt a régi dicsőségnek, s míg az ősi megyei rendszernek minden bűnét feltárta, addig a parlamenti kormányformáról, mint az ígéret földjéről beszélt. A világosi fegyverletétel után a letűnt idők újra magukhoz vonták a nemzeti ábrándokat. Ide fordult Kemény képzelete is, miután a kormány önkénye a jelen bírálatát mind szűkebb határok közé szorította.

A rémuralom izgalmassága rettenetes valóságként tépte szét a költészet ködképeit, úgy hogy a költő becsvágya a történetíró feladatában keresett méltó tárgyat. S találhatott-e Kemény nagyszerűbb tárgyat annál a kornál, melyet a szabadságharcz katastrophája zárt le? A legeszményibb regényhős sem vetekezhett a reformkor kimagasló alakjaival.

Kemény gyakran állott a szenvedélyes politikai küzdelmek homlokvonalan, de az eseményeknek belső kapcsolatát senki sem ismerte jobban, mint ő; hasonlított ahhoz a tudóshoz, ki a tűzhányó kraterében tudományos eszközeinek adatait jegyzi fel. Épen mélyreható ismeretei kötelezték őt arra, hogy az átélt kor-

szak történetírójává legyen. Erre ösztönözte még a sok ferde nézet is, mely a közvéleményt eltorzította, valamint a kor vezető egyéniségei iránt érzett kegyelele.

A történetírás titkaiba Keményt leginkább a XIX. századnak nagy történetírói vezették be. Gondolkodásával ellentétes volt a XVIII. század rationalismusa, mely a történetet politikai s bölcséleti eszmék rendszerébe erőszakolta. Neki a mesterkéltné kapcsolatok s a világszellem nyilvánulásai nem nyújtottak kárpótlást, ha a bölcselkedő történetíró az események rajzában mellőzte a nagy egyéniséget, hogy annál inkább bálványozhassa az elvont eszmét. Kemény eszményképe az a történet, mely tárgyiasan adja vissza letűnt koroknak színét, szellemét, erkölceit, s mely az egyetemesben is felkutatja az egyéni befolyást. Elmélkedéseiben a tárgyias felfogás képviselői: Ranke s Thierry Ágost, a jellemeket rajzoló, egyénítő történetírásnak legtökéletesebb mintája pedig Macaulay. Egészen érthető, ha a regényíró inkább méltányolta a történetírás reformjának művészi részét, s ha Macaulayt főképp azért csodálta, mert Lamartineon kívül talán ő rajzolt legtöbb egyént.¹ Így Keményt történeti tanulmányai is arra indították, hogy a reformkorszak mozgalmait a vezető egyéniségekben tüntesse fel s történetírói feladatát művészi jellemrajzokban oldja meg.

Kemény már hírlapi cikkeiben s politikai röpirataiban rendkívül sok becses adatot halmozott össze a XIX. század második negyedének történetéhez. Gyakran annyira elmerült a történeti anyag rendezé-

¹ B. Kemény Zsigmond *Összes művei*. XI. kötet. 1907. 63—97. l.

sébe s a részletek rajzolásába, mintha pusztán történetírói cél lebegett volna előtte. Ily nélkülözhetetlen korrajzi elemek: a nyelvújítás s az államreform kapcsolatának fejtegetése, Erdély három kiváló férfjának emlékezte a *Pesti Naplónak* 1851-ik évi folyamában, a politikai pártok jellemzése, a pesti forradalom rajza a *Forradalom után* című röpiratban, a debreczeni országgyűlés története a békepárt védelmére írt emlékiratban. Mindezek a tanulmányrészletek mély értelmük ellenére csak eszközök politikai tervek szolgálatában, mindazáltal határozottan mutatják Kemény történetírói egyéniségének legfényesebb oldalát, egyénítő erejét. Különösen gazdag gyűjteménye a vázlatos s kidolgozott jellemrajzoknak a *Forradalom után* című röpirat. Kossuth és Madarász László alakján itt még meglátsszik a torzítás, de már Deák, Batthyány s Görgey egyéniségének rajza sokkal művészebb árnyékolás eredménye.

Szabadabb teret talált Keménynek jellemrajzoló művészete az *Ujabbkori Ismeretek Tárában*, Csengery Antalnak *Magyar szónokok és statusférjak* című gyűjteményében s a *Pesti Napló* tárczájában.

Midőn az *Ujabbkori Ismeretek Tárá*nak szerkesztősége egyik fő céljául a legújabb kor mozgó eszméinek s eseményeinek összefoglalását tűzte ki, szívesen látta dolgozótársai között b. Kemény Zsigmondot is. Az *Uj Magyar Museum* szerint néhány becses cikkel Kemény is gazdagította a vállalatot.¹ Az ő jellemző eszméire ismerünk az első kötetnek két tartalmas cikkében: b. Bánffy László és gr. Bethlen János életrajzában.² A cikkek szerzőjét nem csak az alattuk

¹ *Uj Magyar Museum*. 1851. IV. füzet. 236—238. l.

² *Ujabbkori Ismeretek Tára*. I. 1850. 296—299., 552—557. l.

levő K. betű árulja el, hanem még inkább az, hogy Kemény későbbi dolgozataiban teljes mértékben felhasználta tartalmukat. B. Bánffy László életrajza a mérsékelt ellenzéki politikus jellemének csak körvonalaait adja. Már több egyéni vonás tűnik fel gr. Bethlen egyéniségének rajzában. Itt Bethlen majd erélyes jellem, ki könnyelmű kalandjai után úgyszólván egyetlen elhatározással teremtette magát újjá, majd szabad-elvű államférfiú, ki, ha kell, tud ép úgy határozott és merész, mint óvatos és ravasz lenni. E jellemrajzokat Kemény az 1850-ik év első hónapjaiban írhatta, mint-hogy a *Hölgyfutár* az *Ismerettárnak* megfelelő B betűs füzetéről részben ápr. közepén, részben május elején emlékezett meg.¹

Kemény legnagyobb arányú történeti jellemrajzait Csengery Antal gyűjteménye: a *Magyar szónokok és statusférfiak* számára írta, melynek célja volt, hogy politikai jellemrajzokban állítsa össze a lezárult mozgalmak korszaknak hű tükrét. A *Magyar Hírlap* 1850 május 9-ikén adott először hírt Csengery irodalmi vállalatának megindulásáról, egyúttal jelezte b. Kemény Zsigmond közreműködését is. Kemény tehát már ekkor foglalkozott politikai jellemrajzainak tervével. Választására döntő hatással lehetett b. Wesselényi halála. A nagy hazafi tetemeit ugyanis 1850 ápr. 24-ikén helyezték el a pesti Kálvin-téri ref. templom sírboltjában, honnan kilencz hónap múlva épen Kemény Zsigmond és barátai szállították Zsibóra.² S ha Keményt vonzotta Wesselényinek merész vonalú pályája, rokonérzései s írói feladatának belső kapcsola-

¹ *Hölgyfutár*. 1850. 89. (ápr. 18.), 103. (máj. 4.) sz.

² Kardos Samu: *B. Wesselényi Miklós élete és munkái*. II. 1905. 503—505. l.

tai egészen természetesen vezették el id. b. Wesselényi Miklós s gr. Széchenyi István egyéniségéhez.

A jellemrajzok közül először a két Wesselényi Miklós báróé készült el, minthogy Kemény többször hivatkozik Széchenyiről szóló tanulmányában az ifjabb b. Wesselényi Miklós pályájának bírálatára. Egyik helyen határozottan állítja, hogy az ellenzék nagy nevű vezérének, mint tiszteletre méltó jellemnek, mint derék szónoknak és jeles státusférfinak igazságot szolgáltatott.¹ Leginkább elmélyedhetett Kemény a két Wesselényi báró jellemének rajzolásába az 1850-ik évi nyár elején, miután *Forradalom után* című röpiratát sajtó alá adta. Erre az időpontra mutat maga is, mikor b. Wesselényi Miklósról, mint „közelebb megholt“-ról, „nem rég kimult“-ról emlékezik meg. Széchenyi gróf életének tanulmányozása a nyárból áthúzódott az ősz elejére, de október 24-ikére okvetlenül befejeződött. Ekkor Erdélyi János már arról értesíti Szemere Miklóst, hogy „Széchenyit Kemény írta meg szépen, gyönyörűen“.²

A *Pesti Napló* 1851 ápr. 29-ikén jelentette, hogy a *Magyar szónokok és statusférfiak* Csengery Antal szerkesztésében kikerült a sajtó alól. A két legtekintélyesebb tanulmány alatt Kemény Zsigmond neve áll. Az elsőnek címe: *A két Wesselényi Miklós*, a másiké: *Széchenyi István*.³

Az idősb Wesselényi Miklós Kemény rajzában igazi

¹ Csengery Antal: *Magyar szónokok és statusférfiak*. 1851. 377. l.

² Perényi József: *Szemere Miklós irodalmi hagyatékából*. (*Irodalomt. Közl.* XV. 1905. 243. l.)

³ Csengery Antal: *Magyar szónokok és statusférfiak*. 1851. 85–187., 333–513. l.

romantikus regényhős, ki erőszakosságának köszönheti boldogságát és szenvedéseit. Egyéniségén az apróbb s nagyobb szenvedélyeknek egész raja osztozik, melyek állandó mozgalomban tartják zord lelki világát. Wesselényi vakmerő a löldomításban, ingerlékeny a vitában, igazi Götz von Berlichingen a társadalmi életben s rettegett ellenzéki szónok az országgyűlésen. Politikai szónoklatai több indulatosságot árulnak el, mint vezéri képességet, világfelfogásán pedig inkább meglátszanak aristokratikus családi hagyományai, mint a felvilágosultság eszméi. Kemény tisztelettel hajol meg Wesselényi magyarsága előtt, de elismeri, hogy személyeskedésével gyakran idézett elő zavart az ország termében, hiúságával pedig gyakran ingerelte ellenfeleit bosszúra.

Wesselényi jellemzésében Kemény tartózkodik minden általánosítástól; a belső világ mozgalmait úgy örökíti meg egy-egy érdekes történettel, vagy anekdotával, mint a szobrász egy-egy jellemző tagmozdulattal. Mily felejthetetlen a vakmerő löldomítónak képe, ki vadul rohanó lovait egyetlen füttyentéssel állítja meg a Szamos partján! A középkori várúr gondolkodását az a hadjárat mutatja, melyet Wesselényi az aulikus gorbói gróf kastélya ellen indít családi ágyúival s felfegyverzett cselédségével. A túláradó érzésnek kész szobra a börtönből hazatérő Wesselényi, a mint könnyezve borul hű lovára, ő, kinek ércszívét a szenvedés nem tudta megtörni. S mennyire feltárta az indulatos jellem szörnyetegeit az az országgyűlési jelenet, melyben a megsértett ellenzéki szónok haraggal rontott az elnöki szék felé s mennydörgő hangon zúdította az elnök fejére e szavakat: „Engem József császár szenvedni megtanított, de félni nem“!

E mozgalmas drámai jelenetek ellenállhatatlanul nyomulnak az olvasó képzeletébe. Itt-ott az anekdotákba túlzás csúszott bele, másutt az adatok hiányosak, de Kemény nem is annyira teljességre, mint egyénítésre törekedett. Azokat a lelki erőket kereste, melyek hősenek jellemét a legkülönbözőbb helyzetekben is irányítják. Bizonyára többet tudott Wesselényinek az erdélyi színészet körül szerzett nagy érdemeiről, mégis ezeket épen csak érinti, míg Wesselényinek lovához való viszonyát kedvvel rajzolja. A meghatottság ugyanis, melyet a hű állat ragaszkodása a szenvedélyes szívben idézett elő, mindennél élesebben világítja meg a szenvedélyeknek nemes alapját.

Művészi szempontokból áldozott fel Kemény több vonást a jellemzés egységének s finom számítással állította az apa alakját a fiú titáni küzdelmeinek hátterébe.

Az ifjabb b. Wesselényi Miklós egyénisége szinte stilszerűen illett Keménynek egyénítő művészetéhez. Saját vallomása szerint Kemény azon igyekezett, „hogy a szónokra az élet történetei vessenek világot, az államférfiú terveit magyarázza ki a férfinak állása a társadalomban, és viszont a politikai becsszomj és hátsóvágy, a honszeretet és pártönzés nyujtsák az ariadnei fonalat a magánélet történeteinek tájékozására”.¹ E törekvésben már benne rejlett a környezet jelentőségének elve, s valóban Kemény nagy részletességgel rajzolta azt a környezetet, melyből az ifjabb Wesselényi báró emelkedett ki.

Így vesz részt a felöltő jellem alakításában Erdélynek hanyatló közéleté, a zsibói kastélynak ellentétes

¹ Csengéry A.: *Magyar szónokok és statusférfiak*. 1851. 115. l.

világa, továbbá a hatalmas testalkat: a széles váll, kidülő mell s izmos nyak. Kemény figyelme minden apró részletre kiterjed, s a homlok boltozatainak majdnem annyi jelentőséget tulajdonít, mint a koponyatan hívei. A környezet rajza nála nem pusztán a hatásos rendezésnek, hanem egyúttal a lélektani kutatásnak eszköze. Kemény az apa erőnyeit és hibáit azért emelte ki, hogy nemesültebb alakjukat a fiú szenvedélyeiben fedezze fel. A kor sülyedését azért jellemezte, hogy megértesse az ifjú arisztokratának eszményi céljait. Wesselényi külsejének rajzán is minden vonal a parancsoló, követelő, a küzdeni vágyó lélek bélyegét hordja magán.

A lélekelemzésnek ez a módja ugyanaz, melyet már Balzac és Kemény költészete megaranyozott. S ha Thierry elismerte, hogy Scott Valter hatása alatt reformálta a történeti korszakok tanulmányozását, miért ne használhatta volna a művészi jellemzésben Kemény, a történetíró, Keménynek, a regényírónak, eszközeit?

Bármennyire kutatta is Kemény a környezet hatását, hősében mindig önálló lelki erőt látott. Wesselényi függetlenségét még Széchenyivel szemben is védte, mikor azt tartotta, hogy a két kiváló egyéniség, mint a gyémánt a gyémántot, egyenlő módon csiszolta egymást. Sokkal inkább tisztelte a történeti tényeket, hogy sem akárminő elméletért vagy hatásért meg tudta volna őket hamisítani: ezért volt a politikai jellem fejlődésének tárgyias bírálója. Wesselényinek 1830-ik évi országgyűlési beszédeiben több szócsillámot s kevesebb politikai érettséget talált, későbbi szónoklataiban pedig a méltóság mellett is észrevette az üres piperét. Elismerte Wesselényi következetességét erdélyi politikájában, de nem leplezte fogalom-

zavarát a magyarországi reformokkal szemben; legnagyobb államférfiúi gondolatot fedezett fel Wesselényinek, „a polgári halott“-nak, *Szózatában*.

E tárgyiasságban tulajdonképen a történetírónak legnemesebb eszményei érvényesültek. Kemény Clio temploma előtt levetette a pártszenvédély saruit, de az a tisztelet, melyet a lelki nagyság iránt érzett, nem akadályozta meg abban, hogy rá erkölcsi mértékét alkalmazza. Nem tagadta, hogy többre becsülte a becsvágyat s a lélek fegyelmét, mint a hiúságot és indulatosságot. Nem titkolta, hogy a paszomántos szavakat gyanuval fogadta; eszményképe az egyszerű, méltóságos szónoklat volt, mely az igazságot teljes tisztaságában tünteti fel. Nem tévesztette meg ítéletét a népszerűség, sem a múltó siker, melyet a tömeg imádni szokott; az államférfiú nagyságát a képviselt eszmék jelentőségétől tette függővé. Ily elvek szerint az ifjabb b. Wesselényi Miklós, mint szónok és államférfiú, díszes helyet foglalt el a történetben, hatalmasan folyt be egy párt alakítására, tömörítésére, de nem hagyott kitörölhetetlen nyomot a nemzedék gondolkodásán, nem képviselt nagy eszmét, nem kezdett új korszakot, mint Széchenyi és Kossuth.

Wesselényi jellemrajzát azonban a történetírónak nem csak politikai eszményei, hanem költői hangulatai is színezték. Különösen meglátszik a rajzoló művész meghatottsága Wesselényi csalódásainak történetén. Mily drámai alak itt b. Wesselényi Miklós, a mint a *Pesti Hírlap*ban Széchenyi védelmére kel, holott csak az imént átkozta meg azt a kezét, mely Széchenyi mellett egy sort is ír! S mily megrázó jelenet Wesselényinek utolsó kiábrándulása, mikor Kossuth fagyosan, visszataszítólag utasítja el vak barátját-

nak politikai tanácsait! Kemény nem volna költő, ha lelkét nem indítaná részvételre a kiváló egyén tragikumára. Rokonzása s tisztelete nyíltan tör elő e sóhajban: „Nincs-e sok drámai jelenet forradalmunkban? Ah, csakhogy a rendkívüli ne lenne többnyire oly keserű!”

Valóban nagy tévedés Ujfalvy Sándortól, ifjabb Wesselényi Miklósnak meghitt barátjától, ha azt hiszi, hogy Kemény a Wesselényiek jellemzésében inkább az árnyékoldalakat helyezte homloktérbe s az érdemeket gr. Széchenyi István kitüntetéséért mellőzte.¹ Kemény tanulmánya az odaadó elmélyedésnek eredménye, melynek becsét épen a gazdag lélektani elemzés s a tárgyias bírálat ad, a legszebb szolgálat, melyet barát barátnak tehet, nagyszerű emlék, melyben ércznel maradandóbban örökítette meg a történetíró kegyelelte a két Wesselényi báró egyéniségét késő nemzedékek számára.

B. Wesselényi Miklós jellemrajzában Keménynek régi zsidói benyomásai kerültek napfényre, s a minta érdekességén kívül, mely a művész becsvágyát méltán keltette fel, új ingert adott az alkotó munkának az emlékezés. Sokkal izgatóbb feladat várt a lélekbúvárra s a történetíróra gr. Széchenyi István egyéniségének rajzában. Itt megoldatlan rejtélyek, ellentmondó ítéletek tették a kutatást bonyolulttá, míg b. Wesselényi Miklós politikai pályáján az arányok nagysága mellett is hiányoztak a problémák.

Kemény, mint Széchenyi grófnak bizalmas híve, gyakran figyelhetette meg a nagy államférfiú nyilvános és magánéletének körülményeit. Tanulmányához sok

¹ Ujfalvy Sándor: *Emlékiratok*. I. (Kardos Samu: *B. Wesselényi Miklós élete és munkái*. 1905. I. 4. 1.)

becses adatot nyert Széchenyi barátaitól, főkép Tasner Antaltól. Bizonyára rá gondolt, mikor arra a kitűnő műveltségű férfúra hivatkozott, ki Széchenyivel évek óta szorosabb viszonyban állott, s ki az ő élettörténetét legrészletesebben ismeri.

Az összegyűjtött életrajzi adatok megvilágíthatták Széchenyi egyéniségének egy-egy érdekesebb oldalát, de a rejtelmes lelki világnak belső szerkezetét csak a lélekismerő művész sejtelve állíthatta össze, mely kiegyenlítette a látszólagos ellentéteket s kiegészítette a kritikus elemzéseit.

Ily művészi munka lényegesen különbözik attól a torzítástól, melylyel a gyűlölet vagy bálványozás Széchenyiből lelki beteget vagy jós tehetségű prófétát alakított. Kemény méltatlannak tartotta magához az ügyvéd szerepét, mikor történetíró lehetett. Első sorban Széchenyi állását akarta megjelelni a kor eszméivel, főkép Kossuthal szemben, a nélkül, hogy az igazság a közvéleményt gyöngédtelenül ingerelje. Előtte a lángésznek kétségtelen jelei tűntek fel a *Hittelben*, de ép úgy szemébe ötlöttek Széchenyi fellépésének vészes elemei: a kíméletlen személyes támadás a *Világban* s a lázas indítványozás a *Stadionban*. Kemény ezekben látta Kossuth féktelen izgatásainak kiindulópontját s egyúttal egyetlen, számbavehető mentségét. E tárgyias felfogáson már meglátszik a *Forradalom után* visszas hatásának eredménye, az a bölcs mérséklet, mely a nemzeti összetartás megzavarásától a magyarság jövődjét féltette.

Keményazonban elhibázottnak tartotta volna Széchenyi politikai arczképét, ha Széchenyi kedély- és szellemvilágában nem talált volna biztos tájékoztató pontokat, s ha rosszul fogta volna fel az érzés viszonyát az

elméhez. Mélyreható tekintete a közönyös külső mögött is belső harcokat érzett s a magyar társadalom számára egy új Széchenyit fedezett fel. Az ő hőse keserves tapasztalatokkal nyert uralmat lelkének féktelen elemein, eszével zsarnokoskodott szívéen, gyakran játszott a közönyöst, midőn nem volt az, s gyönyörködött, ha e miatt keble sajgott. Ez a Széchenyi azok közül a rendkívüli halandók közül való, kik egyetlen eszméhez fűzik szenvedélyeiket s annak áldozzák életüket. Kemény alig jutott volna e mély értelmű felfedezéshez, ha Széchenyi benső küzdelmei nem találtak volna visszhangra saját kedélyvilágában. A lelki rokonság tárta fel a művész előtt az államférfiú belső tragédiáját, hisz Gyulai Pál megfigyelése szerint Kemény is folyvást eszével zsarnokoskodott szívéen s gyakran játszott a közönyöst, mikor szíve vérzett.

Mi volt tehát az eszme, mely Széchenyi szenvedélyein s becsvágyán uralkodott? Kemény szerint: a magyar faj biztosítása s nemesebb kifejtése. E vezető gondolat világánál eloszlott Széchenyi egyéniségében minden zavar, eltűntek azok az ellentmondások, melyeket ellenfelei láttak államférfiúi pályájának második korszakában. Az ellenzék meggyanusíthatta Széchenyit 1841-ben politikájának módosításáért, reactionnak bélyegezhette a magánjogi izgatások elítélését, oligarchiai hajlamnak a felsőbb osztályok védelmét, Kemény azonban azt hiszi, hogy Széchenyi véleményváltozása nem visszaesés, hanem inkább érettség s óvakodás.

Minél mélyebbre szállt Kemény Széchenyi egyéniségének elemzésében, tanulmánya annál inkább szélesedett ki a lángész lélektanává. Ily szempontból legbecsesebb adatokat tartalmaznak a Széchenyi elő-

készületeiről s hatásáról szóló fejezetek. Ezekben Kemény Széchenyinek kiváló bírálóival: b. Wesselényi Miklóssal, gr. Dessewffy Auréllal s Kossuthtal vitatkozik, velük szemben bizonyítja, hogy Széchenyi komoly tanulmányokkal készült reformatori szerepére, s hatása új korszakot teremtett a magyar nemzet történetében. Különösen kihívta Kemény kritikáját Kossuthnak az a nézete, hogy a nagy egyéniség csak annyit tehet, mint az óramutató, mely nem teremti az időt, hanem tudtul adja. Kossuth felfogásában volt valami forradalmi szellem, mely többé nem hódolt meg oly tiszlettel a lángész előtt, mint a XIX. századnak romantikus bölcsellete. Ez ellen tiltakozott Kemény, midőn Széchenyit s általában a nagy egyéniséget teremthető erőnek tartotta, mely uralkodó nézeteiket tép szét s a közvéleményt hatalma alá hajtja.

Bármily nagy jelentőséget adott is azonban a lángésznek a történetben, soha sem csinált belőle sem elvont eszmét, sem titokzatos hatalmat. Széchenyi lelki világából csak a vezető eszmét emelte ki, de nem kutatta a nagy államférfiú sejtelmes célját s a végtelenséggel való kapcsolatát, holott Széchenyi szinte vallásos lelkesedéssel vette körül magas hivatását: azt „az angyal-súgta vágyat, hogy a Mindennek szebb s tökéletesebb egybehangzása végett fáradjon“. Kemény Széchenyije a lelki rokonság ellenére sem tartozott azokhoz a nagy emberekhez, kikkel a XIX. század közepén Carlyle népesítette be a világtörténetet. Carlyle hősei a végtelenség mélységéből küldött követek, a világ urának kinyilatkoztatásai, úgy hogy alakjuk szinte elmosódik isteni jelentőségükben. Ezekkel szemben az a lángeszű államférfiú, kit Kemény rajzol, úgy áll előttünk, a mint korából, környezeté-

ből, saját tévedéseiből fejlődött ki, vagyis mindenek előtt — egyén. Carlyle történeti felfogásában több a rejtelmes bölcsélet, Keményében több a művészet.

Széchenyinek egyéni jellemzése ép oly nagy költői, mint lélektani feladat. Kemény is csak nagy költői erejével tudta Magyarország legeredetibb államférfiának hű képét megfesteni. Miután a lelki élet elemeit egységbe foglalta, kereste az eszmék kapcsolatát az ingerlékeny testi szervezettel s a felöltő külső megjelenéssel. Így látjuk tanulmányában Széchenyinek vezető eszméje mögött politikájának erényeit s hibáit: a nagy birtoknak s a társulatoknak túlbecsülését; így látjuk a csapongó, bizarr szónoklat mögött az izgékony alakot, rajta a sötét alapú romantikus arcot: a misanthropiának s emberszeretetnek, az ábrándnak és hidegségnek olvadékát.

Kemény a polemikus előadásmód következtében gyakran aránytalanul helyezte el a fénypontokat hősének jellemzésében, néha vázlatot nyújtott részletes rajz helyett s Széchenyi pályájának több nagy jelentőségű mozzanatát hagyta árnyékban. Mindazáltal az arczkép, melyet Széchenyiről festett, ép oly hű, mint egyéni, ép oly mély értelmű, mint művészi, kész műremek, melyet a történet már meg nem változtathat, legfeljebb megfelelőbb környezetbe állíthat.

A két Wesselényi bárónak és Széchenyi grófnak politikai arczképétől forma tekintetében eltér az a történeti rajz, melynek középpontjába gr. Bethlen János alakját állította Kemény. Amott a lélektani elemzés művészete, itt a nagy történeti háttér növelte a jellemrajz arányait. A tanulmány írására alkalmat gr. Bethlen János halála adott, kinek koporsóját 1851 márcz. 19-ikén kísérték ki barátai a budai

temetőbe.¹ A *Pesti Napló* ápr. elsején a 319. szám tárczájában ily czimmel kezdte meg a történeti rajz közlését: *Visszatekintések Erdély multjára és gr. Bethlen János politikai pályájára*. Kemény cikke a lapnak tizenöt számában névaláírás nélkül jelent meg s a 335-ik (ápr. 19.) számban ért véget.²

A *Visszatekintések*ben Kemény ép oly vázlatosan rajzolja gr. Bethlen János egyéniségét, mint az *Ujabbkori Ismeretek Tárának* első kötetében. Tulajdonképen az *Ismeretek Tárának* cikkét szinte szórul-szóra illesztette tanulmányába, részletesen érintve a ravasz államférfiúnak 1837-ik évi országgyűlési szerepét, melynek eredménye volt, hogy Estei Ferdinánd főherczeg a kormányzó-jelöltek sorába utolsónak sem jutott be. Mindazáltal gr. Bethlen János egyéniségének rendkívül nagy jelentőséget ad új környezete, a politikai korrajz, a mennyiben szorosabban kapcsolta össze Bethlen politikáját az erdélyi közélet hanyatlásával, melyet a tévedések hosszú sora s a családok önzése idézett elő a Lipót-féle okirat szerkesztése óta.

A mily rokonérzéssel vázolja Kemény Bethlen pályájának hátterében a fejedelmek korának állami életét, a nagy emberies eszményeknek s kicsinyes érharczoknak összeolvadását, ép oly szigorúan bírálja a XVIII. s XIX. századi erdélyi társadalmat, mely az alkotmányos jogokat egymásután fecsérelte el. Ítélete inkább sujtja az aristokratia szűkkeblű-

¹ *Pesti Napló*. 1851. 310. (márcz. 20.) szám.

² *Pesti Napló*. 1851. 319. (ápr. 1.), 320. (ápr. 2.), 321. (ápr. 3.), 322. (ápr. 4.), 325. (ápr. 8.), 326. (ápr. 9.), 327. (ápr. 10.), 328. (ápr. 11.), 329. (ápr. 12.), 330. (ápr. 14.), 331. (ápr. 15.), 332. (ápr. 16.), 333. (ápr. 17.), 334. (ápr. 18.), 335. (ápr. 19.) sz.

ségét, minden szabadelvű reform ellenzőjét, mint II. Józsefnek forradalmi szellemű törvénytelenégeit. A lehangoló rajzban az 1791-ik évi országgyűlés csak múló episod, mely nagyon rövid időre állította meg az ősi alkotmány összeomlását.

Kemény tanulmányainak háttére tulajdonkép Erdély állami életének történeti bírálata, Kemény szavai szerint a tények bölcselete, mely a változásokban az uralkodó szellemet kutatja s az események zavaros tömegéből az erdélyi alkotmány tarthatatlanságát mutatja ki. E történeti rajzban gr. Bethlen Jánosnak alkalmazkodó politikája nem pusztán a gyengeség jele, hanem, mint a gyengeség beismerése, egyúttal a bölcsesség parancsa. Így lesz Kemény tanulmányában a háttér egyúttal történeti magyarázat s a művészi hatás eszköze.

A gyorsabb munkának jelei a történeti háttérnek azok a részei, melyeket Kemény a két Wesselényi Miklós s Bánffy László életrajzából vett át. Leginkább felhasználta ezeket az 1791-ik s 1834-ik évi országgyűléseknek s a köztük levő kornak rajzához. A sietség s a források hiánya idézte elő, hogy itt-ott a tanulmányba kisebb tévedések csúsztak. Egy névtelen bíráló a *Pesti Napló* tárczájában különösen az 1834-ik évi országgyűlés hibás adatait próbálta kiigazítani,¹ de Kemény ugyanott joggal védekezett, hogy nem a részleteket kutatta, hanem Erdély politikai történetének szellemét akarta feltüntetni.² Nehezebb lett volna

¹ *Észrevételek a Pesti Napló tárczájában megjelent ily című czikkre: „Visszatekintések Erdély multjára“.* [*Pesti Napló.* 1851. 350. (máj. 8.) sz.]

² *Figyelmeztetés az „Észrevételek“ szerzőjéhez.* Az író jegye: — m —. [*Pesti Napló.* 1851. 354. (máj. 13.), 358. (máj. 17.) sz.]

annak a vádnak visszautasítása, hogy Kemény „minden tényt a szabadelvű alkotmányosság újabb elméletének egyoldalú szempontjából tekint és ítél meg”. Kemény kitért a védelem elől, mert alig tagadhatta volna, hogy a történetíró csak tisztultabb eszményein keresztül ítélheti meg a letűnt idők küzdelmeit.

Gr. Bethlen János jellemrajzának befejezése után Kemény figyelmét mind inkább költői tervei vonták magukra. A *Visszatekintéseket* megrövidítve *Erdély közléte 1791-től 1848-ig* címmel még egyszer kiadta az *Ujabbkori Ismeretek Tárának* IV. kötetében s egyúttal hozzáfűzte a negyvenes évek erdélyi politikai mozgalmainak részletes rajzát, melyekben maga is vezető szerepet játszott.¹ Minden jel szerint tőle származik az *Ujabbkori Ismeretek Tárának* V. kötetében b. Kemény Dénes életrajza is.² Az *Ismeretek Tárának* dolgozótársai közül csak ő ismerhette oly behatóan s csak ő bírálhatta oly szabadon a kiváló erdélyi szónoknak legbensőbb életkörülményeit. Egészen rá váll a csalálmok³ emberének jellemzése, ki a jogszerű s a tényleges állapot közt különbséget tenni nem akart, ki túlélte népszerűségét, mert hű maradt elveihez. Rá váll az ellentéteken forduló szellemesség, sőt egyik-másik kifejezés is, melyek, mint visszaemlékezések vegyültek előadásába.³ Ezzel a dolgozat-

¹ *Ujabbkori Ismeretek Tára.* IV. 1852. 620—648. l.

² *Ujabbkori Ismeretek Tára.* V. 1853. 52—54. l.

³ Így az *Ismeretek Tárának* írója azt mondja, hogy az 1834-ik évi országgyűlésen a hadi tárogratót Wesselényi harsogtatta, s Kemény Dénes őt rohamaiiban nem mindig követhette. A *Visszatekintések* szerint pedig Wesselényi a heves megrohanásokat kedvellette, szünetlenül verte a hadi tárogratót. (Kemény Zsigmond *Tanulmányai.* II. 1870. 73. l.) Az *Ismeretek Tárának* ciklikirója sajnálattal jegyzi meg, hogy Kemény

tal Kemény 1859-ig lezárta történeti jellemrajzainak sorát, mikor idősb Szász Károlyról mondott emlékbeszédet a Magyar Tudományos Akadémiában. A *Pesti Napló* 1854-ik évi folyamának 1144. (jan. 1.) s 1145. (jan. 3.) számaiba „jelesb íróink csarnoká“-ba ugyan szintén Kemény Zsigmond tollából került a *Gr. Széchenyi István* című jellemrajz, de ez Kemény régebbi eszméinek rövid összefoglalása.

Kemény jellemrajzai a reformkor államférfiainak emlékét őrzik s úgy tűnnek fel, mintha a régi erdélyi emlékiratoknak nagyarányú folytatásai volnának. E becses forrásművek nélkül a magyarországi és erdélyi alkotmányos küzdelmek története valóban töredékessé, lelketlenné, sokszor értelmetlenné válnék. Kemény Zsigmond azonban sokkal több, mint adatgyűjtő, a mennyiben a magyar történetírást új célokkal s új eszközökkel gazdagította.

A magyar reformkor irodalmának jutott feladataul, hogy a századokon át összehalmozott történeti adatoknak mélyebb értelmet adjon. E tekintetben a regényíró vált a történetíró tanítójává, s Kemény Zsigmond költőtőrsaival együtt már a szabadságharcz előtt kitűnő példát mutatott arra, mint kell elmúlt korok szellemét az egyén benső küzdelmeiben tárgyiasan visszaadni. Politikai jellemrajzaiban még világosabban

Dénes Pesten nem nagy hatást ért el, azt mondja, hogy egy Kemény Dénesnek, ki mint szónok alig állott valakinél hátrább, e jelentéktelen, e negatív helyzete könnyen megmagyarázható. Feltűnő e gondolat rokonsága a *Visszatekintések*nek következő mondatával: „Könnyen megfogható, hogy egy Kemény Dénes is, ki mint szónok aligha állott valakinél hátrább, teljesen visszatartózkodott a parlamenti tusáktól“. (Kemény Zsigmond *Tanulmányai*. II. 1870. 4. 1.)

emelte ki az egyénnek nagy történeti jelentőségét, mikor benne kereste s találta meg a történeti események megindítóját.

A jellemrajzoló történet nagyrészt művészet, s ennyiben nagy szerepet játszik benne a képzelet s az író egyénisége. Hogyan érthetné meg valamely gazdag élet tartamát, ki nem küzdött nagy eszmékért? S hogyan ábrázolhatná az emberi kebel viharait, ki a múltó jelenségben nem veszi észre az uralkodó szenvedélyeket? Ily módon a történetírás könnyen elveszthetné szilárd alapját, s a jellemrajzban majd a regényes elem, majd az egyéni felfogás hatalmasodnék el. Kemény főképp az idősb b. Wesselényi Miklós jellemrajzában hajolt a regényesség felé, míg saját egyéniségének gazdagságát leginkább Széchenyi kedélyvilágának elemzésében tárta ki.

Körülbelül ezt érezhette 1851-ben a *Pesti Napló*nak egyik cikkírója, a *Szónokok és statusférfiak* bírálója is, ki a két Wesselényi báró alakjában a drámai tökéletességet magasztalta, Széchenyi jellemzésében pedig az ügyvédi hang ellen tiltakozott.¹ Kemény azonban mindig éles határvonallal választja el a regényírást a történettől s képzeletével csak rendez, összekapcsolja, értelmezi és soha sem teremti a történet anyagát. Kutatásainak fogyatékossága inkább nehéz helyzetéből, mint tudományos elvéből következett. Hasonlóképen nagy világnézete visszatükröződik ítéletein, de erkölcsisége a küzdő pártok fölé emelkedik, s a múlt tévedései csak értelmét s nem szenvedélyeit ingerlik.

¹ *Pesti Napló*. 1851. 355. (máj. 14.), 356. (máj. 15.), 360. (máj. 20.), 361. (máj. 21.), 362. (máj. 22.) sz.

Kemény történetírói egyéniségében sok nevelő erő rejtett. Bizonyára Csengery Antal joggal panaszkodott az olvasóközönség elfogultsága s gyűjteményének csekély kelendőse miatt,¹ másrészt azonban az 1851-ik évi *Pesti Napló* bírálójának észrevételei azt mutatták, hogy az irodalom munkásaira mély hatást gyakorolt Keménynek jellemrajzoló művészete. Még inkább meggyőzhet erről bennünket a leghivatottabb tanúnak, Salamon Ferencznek, nyilatkozata, ki teljes elismeréssel állapítja meg Kemény Zsigmond nagy érdemeit a magyar történetírás fejlődésében.² Valószínű, Gyulai Pál is bevallotta volna, hogy irodalmi kritikájában nem egy szempontot köszönt gr. Széchenyi István jellemrajzának, melyben Kemény mesteri művészettel következtetett a kedélyvilágból az irodalmi műre s az irodalmi műből a kedélyvilágra.

Az a munka, melyet Kemény az átélt nagy korszaknak történeti rajzára fordított, sok eszmét s hangulatot hagyott hátra emlékül egyéniségén. Ha a nagy nemzeti katastrophá idején a pártszenvédély elhomályosíthatta ítéletét, a nyugodt visszaemlékezés fényénél értelme újra visszanyerte régi szabad látását. Történelmi tanulmányainak legbecsesebb eredménye az a világnézet volt, hogy a történelmi alkotásoknak is egyetlen szilárd alapja az erkölcsi eszme. S míg Kemény a lelki nagyság képeivel a csüggedt nemzet hitét akarta felébreszteni, addig nagy kortársainak eszményeiből maga is erőt gyűjtött a hatalommal való aránytalan küzdelemhez.

Még eltűnőbben olvadtak Kemény történetírói mun-

¹ Csengery Antal *Összegyűjtött munkái*. V. 1884. 426. l.

² Salamon Ferencz: *Irodalmi tanulmányok*. II. 1889. 308—324. l.

kasságának elemei költészetének fejlődésébe. Mily nagy értéket jelentett a költői kifejezés számára az a nemes formaszeretet, mely a két Wesselényi báró és Széchenyi gróf jellemrajzaiban nyilatkozott! Kemény előadásmódja itt annyira összehangzott gazdag egyéniségével, mint idáig egyik irodalmi művében sem. Ez a stílus gyakran túlságig tartalmas, soha sem köznapias, inkább szaggatott, mint egyenletes, egyaránt eredeti s költői, egyaránt alkalmas a gondolatok finom árnyalatainak feltüntetésére s a drámai hatás felkeltésére, különös terméke a végtelen tudásnak és merész képzeletnek. A lélekelemzésnek s érdekfeszítő elbeszélésnek e kitűnő eszköze szinte önmagában hordja az érvényesülés feltételét. Valóban Kemény történeti jellemrajzai szinte átmenetül szolgálnak költői munkásságához. A regényíró általuk szerezte meg nem csak az alkotáshoz szükséges lelki nyugalmat, hanem egyúttal azt az igazi történelmi felfogást is, mely legnemesebb s leggazdagabb virágzását későbbi történelmi regényeiben érte el.

A szív örvényei.

Mióta Kemény 1847 februárjában elhagyta Erdélyt, úgy tetszett, mintha regényírói pályája félbeszakadt volna. Egy ideig leveleiben még fel-felbukkant egy-egy költői terv, de a politikai izgalmak között annál hamarabb foszlott szét. A mennyire felébresztette a modern Magyarország megteremtése az államférfiú és hírlapíró hatásvágyát, annyira megzavarta a költő képzeletét az elmélyedésben s a nagyobbyszerű alkotásban. S hogyan gondolhatott volna Kemény a regényírásra a szabadságharcz idején, mikor a büszke remények szinte óráról-órára váltakoztak a kétségbeesés rémképeivel? Még kevésbbé lehetett kedve s nyugalma a költői munkához a világosi katastropha után, hisz a nemzeti lét és nemlét kérdései s a mentés munkálatai egyelőre minden egyéni becsvágyat háttérbe szorítottak.

Kemény érdeklődése leginkább 1850-ben fordult újra költői törekvései felé, s bizonyára nagy hatással voltak rá azok a művészi feladatok, melyeket politikai irataiban s történeti jellemrajzaiban oldott meg. Jelentős szerepe jutott Szilágyi Sándornak is, ki nyugtalan szellemével mind inkább megnyerte vállalatának az írókat s a közönséget. Már 1850 június 21-ikén közzétette a *Magyar Hírlap*, hogy Szilágyi a *Magyar*

Emléklapokat a legjobb költők, novellairók s publicisták közreműködésével a VI. füzetén túl is folytatja, s az új folyam első füzetét a többek közt K— Zsigmond dolgozata is ékesíteni fogja. Úgy látszik azonban, Kemény ígéretében több volt a jóindulat, mint a komoly elhatározás, mert neve sem a *Magyar Emléklapok*nak betiltott VII. füzetében, sem Szilágyi Sándor későbbi vállalatában: a *Magyar írók füzeteiben* nem fordul elő.¹

Több sikerrel kérte Kemény támogatását Szilágyi Sándor a *Nagyenyedi Album* számára, melynek tiszta jövedelme a szabadságharcban elhamvadt Nagyenyed felsegítésére szolgált. Keményt ifjúkori emlékei, Enyedhez fűződő hálás érzései is arra ösztönözték, hogy ne maradjon ki a dolgozótársak közül. Ezért ajánlotta fel *A szív örvényei* című regényét, mely a *Nagyenyedi Album* harmadrésznél is terjedelmesebb helyet foglalt el.²

Szilágyi Sándor 1851 áprilisában indította meg irodalmi vállalatát. Április első napjaiban adott róla először jelentést a *Pesti Napló*. Ekkor szólította fel a *Nagyenyedi Album* szerkesztője a *Magyar Hírlap*-ban munkatársait, hogy műveiket hozzá küldjék el.³ Ápr. 25-ikén a *Magyar Hírlap*nak egy rövidebb híre már Kemény Zsigmondot is a *Nagyenyedi Album* írói közé sorozta, egy hónap múlva pedig a *Pesti Napló* határozottan jelentette, hogy a *Nagyenyedi Album* Kemény Zsigmond terjedelmes beszélyét is tartalmazni

¹ Szilágyi Sándor: *Rajzok a forradalom utáni időkből*. 1876.

² *A szív örvényei* a *Nagyenyedi Album* 1851-ik évi kiadásában, mely 276 lapból áll, a 166—270. lapokon jelent meg.

³ *Pesti Napló*. 1851. 322. (ápr. 4.) sz. — *Magyar Hírlap*. 1851. 428. (ápr. 8.) szám.

fogja.¹ Május végén tehát Kemény már pontosan ismerte költői tervét s minden valószínűség szerint a nyári hónapokban írta meg regényét. Szept. 17-ikén ugyanis Szilágyi Sándor arról értesítette előfizetőit, hogy a *Nagynyedi Album* egy része kikerült a sajtó alól,² október végén pedig a kész köteteket szét is küldözte.³

Ötödfél évi szünetet a fejlődésnek legjelentősebb korszakában még a legnagyobb költői egyéniség is megérezne s bizonyára sóhajtozva idézné Goethenek azt a mondását, hogy az élet rövid, s a művészet végtelen. Kemény azonban 1847 elejétől 1851 májusáig nem sülyedt tétlen nyugalomba. Olvasmányaiiban mind igazabban ismerte meg a modern regényköltészetet, politikai dolgozataiban formaérzéke finomult, az átélt mozgalmas kor benyomásai pedig ép úgy gazdagították képzeletét, mint kiszélesítették világnézetét. Így azután érthető, hogy lelkét 1851-ben más költői problémák izgatták, mint 1846-ban, s hogy költészete más oldalról mutatkozott be *A szív örvényeiben*, mint a *Gyulai Pálban*, vagy az elveszettnek hitt *Élet és ábrándban*.

Képzeletét egyelőre nem vonzotta a századok moha, a letűnt idők műveltsége, szívesebben kutatta az emberi lélek rejtelmes hatalmait saját korának alakjaiban. Valószínű, költői rokonérzéseit irányította az a szoros kapcsolat is, mely politikai céljait éveken keresztül kötötte össze az európai társadalmak vezető eszméivel. A multtal szemben a jelennek költői becsét emelte a modern regényköltészet is, főképp Balzac egyénisége, ki

¹ *Pesti Napló*. 1851. 365. (máj. 26.) szám.

² *Pesti Napló*. 1851. 457. (szept. 17.) sz.

³ *Pesti Napló*. 1851. 492. (okt. 28.) sz. — *Magyar Hírlap*. 1851. 596. (okt. 25.) sz.

megdöbbenőbb tragikumot fedezett fel Páris palotáiban, mint a görög drámában vagy Shakespeare műveiben.

Regényének színhelyét leginkább kijelelték azok a szép napok, melyeket Kemény 1847 őszén töltött el Velenczében. A derült, gondtalan életnek, a ritka műélvezetnek emlékei varázsszal vonták be szemében a lagunák világát s a Canal Grande márványpalotáit. A velencei napok mámora annál ingerlőbbnek tűnt fel, minél élesebb ellentétben állott Kemény komor helyzetével, melyre sötét felhőkként nehezedtek a hazafiúi csalódások s a mindennapi gondok. Egyébiránt Kemény képzeletét a mesés szigetváros felé vonták a romantikus költészet hagyományai is, hisz Velenceze állandó czélpontja volt a romantikus vágynak. Mióta Goethe annyi megértéssel gyönyörködött Velenceze életében s Palladio művészetében, Byron a Canal Grandenak egyik palotájából botránoztatta meg féktelen kicsapongásaival Angliát. Sand György sem tudta elfelejteni azt az évet, melyet az Adria partján élt át; valahányszor szerelemről írt, Velenczére gondolt s *Leoni Leóban* s *Consueloban* újra meg újra felkereste képzeletével azokat a helyeket, hol egykor annyit szeretett s annyit szenvedett.

A velencei úti emlékeken kívül még egy érdekes viszony részletei szövődtek Kemény regényének szövetébe. Szász Károly püspök szerint ugyanis Kemény *A szív örvényei*hez saját szívének élményeiből vette az anyagot s a regény főhősnőjében, „Agathában egy akkor nagy feltűnést okozott nőt rajzolt, kivel benső, bár csak baráti viszonyban állott, de a színhelyet a Margit-sziget akkor még szabályozatlan, üde és árnyas lombjai alól Olaszországba helyezte át”.¹ Az a hölgy,

¹ Szász Károly: *B. Kemény Zsigmond emlékezete. (Kisfaludy-Társaság Évtapjai. Új folyam. XII. 1876/7. 225. 1.)*

kit Szász Károly Kemény élő mintájának tartott, Tahy Károly özvegye, családi nevén Baranyay Ilona, a Margit-sziget bérlője volt. Tóth Kálmán, Degré Alajos s b. Horváth Miklós is úgy beszélnek róla, mint b. Kemény Zsigmond jó barátnéjáról, ki Keményt és író társait szívesen látta margitszigeti kastélyában.¹

Tahyné egykor izgalmas napokat élt át, mikor férje a pestmegyei alispánságért s a tolnamegyei követ-ségért hasztalan küzdött. A becsvágyó férfit meg-törték a politikai pályán szenvedett csalódásai, 1840-ben pedig sírba vitték. Tahy Károly özvegye, bár a terjedelmes Tahy-birtok használatára nézve megegyezt a rokonsággal, dús jövedelemre számíthatott; mégis a tiszteletet, mely otthonát körülvette, nem annyira gazdagságának, mint rendkívüli szellemességének köszönhette. Mióta a Margit-szigetet kibérelte, a főhercegi nyaralót választotta lakásul, melynek termeiben gyakran gyűlt egybe a pesti előkelő világ.² Úgy látszik, az érdekes úri nő kivételes szabadságot élvezett, kedvteléseit s hódításait megbocsátották, habár sokszor a fővárosnak legkiválóbb férfait tartotta igézete alatt.

Az általános ünneplésben, mely az ötvenes évek elején Tahynét körülvette, nagy szerepet játszott fiatalos erélye s bájos megjelenése. Gr. Gyulai Lajos is Flussgöttinnek nevezi naplójában.³ Tahyné 1816-

¹ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 137. l. — Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. 1884. II. 199., 200. l. — B. Horváth Miklós: *Kemény Zsigmondról*. (*Fővárosi Lapok*. 1894. 346. sz.)

² Tahy István: *Tahyak és azokkal rokon családok*. 1904. 178—181., 186. l.

³ Gr. Gyulai Lajos naplójának 1852 ápr. 12-iki bejegyzése. (Az Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratárában.)

ban született ugyan, de özvegségének évei szinte nyomtalanul röptültek el fölötte. Arczképén, mely az ötvenes évek elejéről maradt fenn egyetlen leánya birtokában, szépsége még viruló, hódító. Arczát ingerlőn ölelik körül a hullámokban aláomló fürtök; merész szemöldökéről, mély tekintetű szeméből szellem sugárzik le, mely szeszélyes ötletekre hajlik. A könnyed termet, karcsú derék összeillik a finom alkatú karokkal s a telt vonalú kebelrel, a részek összhangját pedig művészien emeli ki a csipkés, lenge öltözet.¹

A vonzó női szeszély ingere idézte elő, hogy Tahy Károlyné neve gyakran fordult elő a „fővárosi ujdonságok” rovatában. A lapok majd fényes estélyeiről közöltek tudósítást, majd nemes elhatározását magasztalták, melylyel a Margit-szigetet a fővárosi közönség óhajtására megnyitotta.² Különösen sokat foglalkoztak keleti útjával, melyre 1850 őszén indult. Az egyik napilap szerint Tahyné 1851 elején Korfuból küldött pesti barátainak leveleket, melyekben úti kalandjait s a keleti szokásokat rajzolta.³ A *Hölgyfutár* pedig azt is tudta, hogy a szenvedélyes utazó jövő nyáron keleti paradicsommá alakítja át a Margit-szigetet.⁴ Volt olyan hír is, hogy Tahyné nem is keleten, hanem

¹ Özveggy Tahy Károlyné életrajzának néhány adatát egyetlen leánya, özv. Jankovich Aladárné Tahy Edine úrnő, közölte velem 1916 jún. 15-ikén hozzám intézett levelében. E szerint Tahy Károlyné 1816 okt. 22-ikén született s 1906 jan. 29-ikén halt meg. Úgy látszik, nem óhajtotta, hogy levelezésébe mások is bepillantsanak, mert halála előtt két-három évvel naplóját s minden levelét átnézte és megsemmisítette. Arczképe, melyet lemásoltattam, 1849 s 1852 között készült.

² *Magyar Hírlap*. 1850. 177. (jún. 13.) sz.

³ *Pesti Napló*. 1851. 246. (jan. 3.) sz.

⁴ *Hölgyfutár*. 1851. 1. (jan. 2.) sz.

Párisban mulat s Napoleon estélyén gyönyörű nemzeti öltözetével tűnt fel, de hamar megczáfolták.¹ A *Pesti Napló* 1851 máj. 27-ikén jelentette, hogy a világjáró úri asszony hosszas külföldi útjából végre megérkezett s újra elfoglalta régi margitszigeti lakását.

Tahyné talányos egyénisége itt is, ott is mozgalmas mult nyomait rejtegette, de a vesztett ábrándok után nem találhatott-e Kemény nagy értéket a megtépett lélek rokonérzésében? Hogy mikor került a szép nő vonzókörébe, arra nincs pontos adatunk. Kétségtelen azonban, hogy a valóság és a regény alakja közt sok rokon vonás van. Mindegyik hódító egyéniség, s jellemüknek egyező elemei: a szabad életnézet, a szellemi gyönyörűség szeretete, a kalandvágy s a báj. Még külsejük is hasonlít. Mennyire emlékeztet bennünket Agatha karcsú, könnyed termetével, kedves kis kezével, érdekes arczkifejezésével s dús hajának aláhulladozó tekercseivel Tahyné arczképének jellemző részleteire! Hasonlókép Agathának velencei szalonja is úgy tűnik fel, mintha Tahyné margitszigeti társaságának eszményített másolata volna. Mindez igazolja Szász Károly püspök megjegyzését, mely a Margit-sziget tündére s Agatha, a lagunák lánya, között határozott kapcsolatot állapít meg. Minthogy *A szív örvényeinek* tervezése s Tahyné hazatérése majdnem egy időre esik, Keményt már 1850-ben is a margitszigeti kastély állandó vendégei közé kell soroznunk. Csak így képzelhetjük el, hogy a regényíró képzelete Tahyné körét s keleti kalandjait a költészet világába emelte.

A költői alkotásnak ez alanyi elemei részint az

¹ *Hölgyfutár*. 1851. 39. (febr. 17.) sz. — *Hölgyfutár*. 1851. 43. (febr. 21.) sz.

alapeszmébe, részint a kidolgozás részleteibe olvadtak; ezek tölték homloktérbe azokat a művészi feladatokat is, melyek a regényíró becsvágyát első sorban izgatták. Így az 1847-ik évi úti emlékek ösztönözték Keményt arra, hogy Velenczének minél teljesebb s egyénibb képét fesse meg.

Sand György is gyakran leírta kedves Velenczéjét,¹ de az ő szemét inkább gyönyörködtették a mozgalmas élet jelenetei, a márványpaloták szeszélyes díszei, a tarka színek, melyeket felséges keretbe foglalt a kék tenger s a vele egybeolvadó ég. A rajongó költő, ki a szenvedélyes vágyat szinte istenítette, a festői képben nem annyira a valóságot akarta megérteni, inkább phantastikus álmairól s csábító ábrándjairól tett érzelmes vallomást. Mennyivel mélyrehatóbb megfigyelés eredménye az a kép, mely *A szív örvényeiből* alakul ki előttünk?

Kemény észreveszi a Márk-tér nyüzsgő néptömegét, benéz a trattoriák matróztársaságába, vissza-visszatér a festői utczarészetekhez s a vízben tükröződő palotákhoz; különösen vonzza a szigetváros esti és éjjeli élete. Borongó lelkének inkább megfelel a sötét víztükör kísérteties árnyékaival, az azurkék ég szikrázó csillagszemeivel, az epedő dal, mely egy-egy elsuhanó gondolából emelkedik ki. Kemény azonban nem csak ábrándozni akar a lagunák városában, hanem műértő lélekkel kutatja itt is, ott is a mult idők szellemét. Neki a Rezzonico-palota, főkép a korinthusi oszlopokon nyugvó homlok a XV. század ízléséről szól, Tizian s Carlo Dolce képei pedig hosszas aesthetikai fejtegetések tárgyaiul szolgálnak.

¹ D'Haussonville: *Sand György. (Olcso könyvtár. (1879. 153—157. l.)*

Gyakran tűnik élénk Kemény regényében a laguna s a nyílt tenger is, majd a mint éjjel álmodnak, majd mikor a vihar kerget rajtuk tajtékos hullámokat. A regény hősei szívesen adják át magukat a tenger bűbájának, de lelkük csakhamar a multba tekint vissza. Majd Byronra gondolnak, kit világfájdalma oly sokszor űzött ki a tengerre, majd Velence legküzdelmesebb korának emlékeit idézik vissza, mely Velenczét kelet áruraktárává, a szabadság és művészet tanyájává tette.

Úgy tetszik, mintha a mult és jelen összevetésében Keményt a város egyéniségének mélységei érdekelnék. A lélekbűvár a kifosztott műemlékekben s a jelenkori politikai mozgalmakban csak a mult dicsőségének foszlányait látja. Egyik hősével együtt bizonyára ő is sajnálja, hogy az Adriai-tenger fényes mátkájának nem egy merész tördöfés, hanem millió gombostűszúrás által kell kimúlania. Rokonzását ellenállhatatlanul vonják magukhoz a hanyatlás képei. Úgy látszik, a lélekelemző költőnek meghatottsága tört utat Anselm gróf sóhajában is: „Isteni Velence! Mint a megtört virágról az illat, még leng fölötted a művészet és szerelem lelke. Több-e, a mit vesztettél, vagy a mit bírsz?”

Az a kép, melyet Kemény festett Velenczéről regényében, festői és reális. Megfigyeléseinek különös becset ad a költői kedélynek, a történeti visszaemlékezésnek s az elmélyedő gondolkodásnak összhangja. E finom vonalú rajz mellett az a Velence, melyet b. Jósika Miklós mutatott be *Zrinyi a költőben*, inkább csak a hatásos rendezésnek s a színpadi világításnak mintája. Kemény tájfestése *A szív örvényeiben* a fejlődésnek valóban magas fokát érte el, reálisabb, mint az *Élet és ábrándban* s mint *Gyulai Pálban*.

Bármily szeretettel merült Kemény a velencei környezet tanulmányozásába, lelkét inkább izgatták a szív'örvényei, mint a lagunák rejtélyei. Regényének fő tárgya annak a szenvedélynek rajza, mely nőt és férfiút egymáshoz vonz s majd pusztító vészsé, majd erkölcsi hatalommá változik.

A regény fő alakja Agatha, ki a férfiú szerelmében egyaránt érezte a nemtelen ösztönöket s a lovagi eredményeket. Agatha Mery kapitány árvája volt. A szép gyermeket anyja csillogásra, hódításra tanította, az igazi műveltséget csak távoli rokona, Wranich Izidor szerezte meg neki. Izidor, a rideg életű katona, évenként keresztlül olthatatlan szenvedélylyel áldozott növénydekének időt, gondot, érzést, fáradságot; annál borzasztóbb felfedezés volt számára, hogy Agatha a fiatal Devény grófot, a büszke aristokrata család sarját, szereti. A féltékenység ördögi eszméket sugallt, s a mellőzött vetélytárs mindent elkövetett, hogy imádottja Albanoni grófhhoz, a vén, nyugalmazott altábornagyhhoz, menjen férjhez. A fiatal nő új környezetében egyre sápadtabbá, egyre idegesebbé vált, s izgatott kedélyállapotában régi imádójának, Devény grófnak, ígért találkát. A kijelelt helyen azonban Devény előtt Izidor jelent meg, s mikor botránnyal fenyegetőzött, Agatha gyűlölettel dőlt a daemoni férfiú karjai közé. Így uralkodott Agathán Izidor külföldön is, mikor Devény grófot mindenütt megelőzte. Végre is a kétségbeesett nő megvallotta bűnét férjének; az öreg Albanoni gróf megbocsátott nejének, párbajra hívta ki Wranichot, megsebesítette, de maga holtan maradt a küzdőtéren. A gazdag özvegy a Lago Maggiore mellett, később Velenczében rendezte be fényes szalonját. Évek múlva itt ismerkedett meg Szeredy

Anselm gróffal; kitüntette a szerelmes ifjút s már jegyet is váltott vele, mikor megtudta, hogy jegyesének sógora Wranich Izidor. Agatha újra eltűnt, csak Wranich halála után akarta életének rejtélyét Anselm gróf előtt feltárni, de ez érintetlenül hagyta a mult fátyolát s a régi vonzalommal sietett a csodált nőhöz.

Agatha egyéniségében oly ellentétes erők küzködnek, melyeket még Keménynek lélekrajzoló művészete sem tudott összeegyeztetni. Agatha Velenczében emelkedett gondolkodással uralkodik érzelmein, mint tizenöt éves nő pedig a vén Albanoni gróf oldalán érzéki vágyaknak játékszere. Kemény túlságosan élettani jelleműnek tünteti föl a gyermekasszony szenvedő állapotát, mintha a sápadt arcz, a lomha mozdulat s erős főfájás mögött csak a mohó idegek ingerlékenységét akarná sejtetni. Ilyenformán gondolkodott a külföldi orvos is, ki nem tudva, hogy Albanoni gróf nejét vizsgálta meg, Agatha betegségére legjobb orvoságnak a férjhezmenést tartotta.

Már Devény gróf szerelmi találkáiban is sok az alantas indíték; még groteszkebb Agatha s Wranich Izidor viszonya. Valóban érthetetlen, hogyan tudta a szerelmes nő a légyottra várt kedvest a gyűlölt férfiúval felcserélni. Nem lázadt-e fel a személycsere ellen minden idege, minden nemesebb érzése, minden erkölcsisége? Ki tudná komolyan venni azt a szellemes mentséget, hogy Izidor kirabolta a meglepett nőt? Tulajdonkép Agatha is csak a családi kápolna oltárkövén ismerte fel helyzetének örvényeit, mikor bűntudat, undor, gyűlölet tört ki e kétségbeesett sikoltásban: „Égára! boldogszűz! én anya vagyok. Ah! átok, átok reád Izidor!”

A költő képzelete megmentette Agathát ballépésé-

nek tragikus következésétől s megszabadította rettenetes élményeinek emlékétől. Albanoni gróf özvegye ideglázba esett, s mire eszméletét újra visszanyerte, nem volt már — többé anya. Kemény azonban annyi salakot kevert Agatha szenvedélyébe, hogy a rejtélyes jellemre boruló kételyt nem tudja többé eloszlatni. Ha egykor a viruló egészség volt Agatha bűnének árulója, nem vádolja-e a szép özvegyet is csengő hangja, szemének tüze s arcának rózsás színe? Vajjon az udvarlók társasága emelhetette-e a sülyedt kedélyt tisztultabb légkörbe? Avagy ígérhetett-e a szerető szívnek összhangot az, ki oly merész játékot űzött a férfigebel érzelmeivel, s vajjon Agatha és Anselm gróf szövetsége nem rejt-e magában új félreértéseket s új bonyodalmakat?

Első pillanatra összeillőbb elemekből áll Wranich Izidor szenvedélyének története, de Kemény itt sem érte el a tiszta tragikum hatását. Izidor féltékenysége oly szélsőséges, hogy semmiféle aljasságtól nem riad vissza; a veszedelmek szinte élesztik erejét. Ily szenvedélyek nem szűnnek meg addig, míg erkölcsi alapjukat teljesen fel nem perzselik. Annál meglepőbb, hogy az ördögi s nemtelen jellem egyszerre lemond szerelmének tárgyáról, mihelyt Agatha özvegyi fátyolt ölt, s évek mulva egy előnyös házasságban nyugszik meg. Szenvédeleje hamvadt-e ki oly hirtelen, vagy erkölcsi érzéke ébredt fel újra? A költő adós maradt a felelettel, valamint az igazi tragikus befejezéssel is. Izidor hősként harczolt a csatatereken, de halálos sebbel került a kórházba. Itt az ápolónők között egy percze látta Agathát, bocsánatért könyörgött s utoljára így sóhajtott fel: „Ő megbocsátott! . . . Az ég angyala mellettem. Nem ítéltetem el. Ah! én szeret-

tem őt!" Máskor Kemény a tragikus vétség következeit kérlelhetetlenebbül vonta le s nem tartott megoldásnak ily megható jelenetet.

Mindezeket az ellentmondásokat, túlzásokat s torzításokat részben azok az izgalmak magyarázzák, melyek Kemény lelkén végigviharzottak. Hogyan is kerülne összhang a képzelet munkájába, mikor éppen az hiányzik a költő kedélyvilágából? Agatha s Izidor viszonyát csak sötétben látó lélek tervezhette, s vajjon nem volt-e joga Keménynek a kételyre, mikor saját korában látta az emberi természet szörnyetegeit? Másrészt ha a költő fátyolt borít hősnőjének multjára s hisz a szép kalandornőnek nemesebb természetében, e hit forrása talán a Tahyné iránt érzett rokonérzés, ki ép oly szabadon rendezte be életét, mint Agatha Velenczében.

Az egyéni indítékok kutatása azonban Kemény költészetében különösen ingoványos talaj. Nincs biztos alapja Péterfy Jenő szembeállításának sem, ki lélektani szempontból *Gyulai Pált* érdekesebbnek tartja, mint a *Rajongókat*, *A szív örvényeit* jellemzőbbnek, mint a *Zord időket*.¹ Péterfy az elsőbbekben a küzdő, heves vágyú, az utóbbiakban a lemondó, meghiggadt ember műveit látja. Ha azonban Kemény költészetének fejlettebb szakában jobban fékezte is a művészi készség az egyéniség forrongó elemeit, előbb meg a kor uralkodó ízlése hagyott mélyebb nyomot a költő alkotásán.

Az a nagy hatás, melyet Balzac egyénisége az ötvenes években az európai regényirodalomra gyakorolt, érintette Kemény szellemét is, még pedig leg-

¹ Péterfy Jenő *Összegyűjtött munkái*. I. 1901. 123. 1.

inkább a szabadságharczra következő néhány évben. Az érzéki ösztönök ép oly sorsdöntő hatalmak *A szív örvényeiben*, mint a kiábrándult francia költő műveiben. Albanoni grófné, a szenvedélyes vágytól reszkető nő, beillenék Balzac házasságtörő hősnői közé, kik selymes boudoirjaikban várják udvarlóikat. A daemóni férfakkal, Wranich Izidor társaival, is gyakran találkozott Kemény olvasmányaiban, a kornak divatos regényeiben. Tulajdonképen Leoni Leó, Sand regényhőse,¹ ép úgy tudja a nőt szeretni s megalázni, mint Izidor. Van valami rokonság Agatha, a szép özvegy s Sand Consueloja között is;² mindegyik kétes multú kalandornő, s mindegyik nemesen, önfeláldozóan szeret. A képzeletnek groteszk játéka sem egyéni vonás Kemény regényeiben, inkább a romantika hagyatéka. Bármennyire megrója b. Jósika Miklós Keményt, mint „a crasse jelenetek barátját”,³ már az ő képzelete is gyakran használta a hatás fokozására a visszataszítót. *A könnyelműek* hősnének, Motabunak bosszúja még aljasabb s szörnyűbb, mint Wranich Izidornak ördögi terve.

Igaz ugyan, hogy az irodalmi hatásnak megvannak rendesen egyéni feltételei, mégis az a szellemi rokonság, mely *A szív örvényei* s a francia romantikus regényirodalom közt tűnik fel, óvatosságra int bennünket. Kemény regénytervének torzvonásai nem pusztán a rejtett szenvedélyek jelei, hanem részben a kor irodalmi ízlésének tünetei. Nála a visszás elemek

¹ Kemény Sandnak *Leoni Leóját Gyulai Pál* jában említi. (B. Kemény Zsigmond *Összes művei*. I. 1896. 53. l.)

² Kemény Sand *Consueloját* 1844 júl. 26-iki levelében ajánlja olvasásra Wesselényi bárónak. (*Életképek*. 1876. 46. sz.)

³ Jósika Miklós: *Emlékirat*. IV. 1865. 137. l.

hatását még enyhíti a tisztultabb erkölcsi érzés, melyből a francia romantikus iskola gyakran gúnyt űzött, továbbá a kidolgozásban mutatkozó gazdagság.

Kemény előadása sokkal hajlékonyabb s tárgyhoz simulóbb *A szív örvényeiben*, mint *Gyulai Pálban*; képei kecsesebbek, szellemessége könnyedebb. A cselekvény menetét nem akasztják meg többé hosszas elmélkedések, elmaradtak a terjedelmes naplók, levelek, drámai részletek s költemények is; csak Szeredy Anselm gróf jelzi néhány rövid levélben felindult kedélyének hangulatait. Mindez kapcsolatban van a regénynek azzal az eszményképével, mely Kemény előtt fejlődésének két különböző korában lebegett. *Gyulai Pálban* még maradt valami a német romantikus iskolának költészettani nézetéből, mely a regény lényegét Goethe *Wilhelm Meistere* után állapította meg s benne az összes költői műfajok egyesítését tervezte. *A szív örvényeiben* azonban mintha teljesen elhalványult volna az a művészi eszmény, mely annyira Goethe korához, még inkább Goethenek mindent átfogó egyéniségéhez volt szabva. Itt Keményt már inkább csábította a francia regényforma, mely fejlettebb technikájával a nyugtalanabb s rafináltabb modern társadalmat teljesen meghódította.

Művészi számítással választotta meg Kemény regényének szerkezetét is. Elbeszélésének kiindulópontja Szeredy Anselm grófnak 1847-ik évi velencei útja s Agatha iránt érzett szerelmének ébredése. E szerelmi történetbe illeszkedik Agatha fiatalkori élményeinek s özvegységének rajza. Ily módon lesz a regénynek fő színtere a lagunák városa, Velence, melyet Kemény leíró művészetének egész fényével sugároz be. Ilyenképen lép homloktérbe Agatha életének

vonzóbb része, míg egykori tévedései s rettenetes kalandjai csak a távolból bontakoznak ki, úgy hogy a mult ködében elvesztik rikitőbb színeiket. Mindazáltal e bonyolult szerkezetnek is megvannak nehézségei, melyeket Kemény sem tudott kellőképen legyőzni. Hősei gyakran adnak elő régi történeteket, még pedig a regényíró mindentudásával, másrészt a mult emlékei a jelen bonyodalmai közé vegyülnek s gyakran megzavarják az elbeszélés nyugodt folyását.

Leginkább kitárta Kemény költői ereje gazdagságát a jellemrajzban. A pesti társadalomban átélt évek s a nagy idők viharai mély nyomot hagytak lelkében. A *szív örvényeiben* Kemény nagyobb lélekbúvárnak mutatkozik, mint a szabadságharcz előtt írt regényeiben; lélektani ismeretei mélyrehatóbbak, árnyaló művészete finomabb.

Agatha jellemrajzán még meglátszik az ellentétek szeretete, a színpadi világítás, a romantikus költészetnek kedvelt hatásos eszköze. Az érdekes nő gyakran kerül oly helyzetekbe, melyek rejtelmességükkel izgatják a képzeletet. Mily regényes jelenség, a mint öszvérháton utazza be Catanea vidékét, hol rablócsapatok állják el az utakat! A teljesség kedvéért még a mandolin sem hiányzik nyergének párnája mellől. Ép ily festői módon emelkedik ki alakja a vihartól korbácsolt gondolán, vagy a felkoszorúzott chioggiai bárkán az ünnepi öltözetű halásznők között. Valóban Agatha született regényhősnő, ki majd bájos természetével, majd dalával s mandolinjával, majd elbeszélő művészetével s merész vonalú rajzával bővöli el környezetét.

Az álomszerű kép azonban annyi való vonásból áll, hogy Agatha Keménynek legegényibb alakjai

közé tartozik. Lelke ép oly összetett, mint külseje. Ott a kaczérságnak s odaadó szeretetnek, a szenvedélyes váagnak s lemondásnak változatai s vegyületei tűnnek fel, emitt a világos dús haj, hófehér bőrszín, gyönyörű kék szem, a vékony honyak az áruló foulardral, a kicsiny tündéri természet tompított színű öltözetével. A sok részlet között különösen finom kapcsolatot teremt az az érzékeny idegzet, mely vilámgyorsan viszi a környezet hatását a lelki élet középpontjába s az akarat nyilvánulásait a testi szervezetbe.

Mily lankadt ez az idegzet a velencei jelmezes és álarczos bál után, mily oltalom nélkül engedi át magát a szenvedő nő Anselm öleléseinek! S ime egy szó, mely multjának sötét pontjára emlékezteti, elég, hogy eloszlasson minden bűvöletet. „Agatha testén érezhető rezgés villant át. Hátrahúzá magát Anselmtől, a pamlag másik szögletére vonult, mantilját leplezetlen nyakán összevonta, s míg ujjával fürteit rendezni kezdé, egy tekintetet vet Anselmre, melyben határozottan kifejezett tilalom és szemrehányás volt.”

Még egységesebben illenek össze a finoman megfigyelt részletek Kemény két regényhősnének, Szeredy Anselm grófnak s barátjának, Pongrácznak, egyéniségében. Anselm gróf jelleme fény és kényelem között fejlődött; a viszonyok soha sem kényszerítették erőfeszítésekre, sem kitartó munkára, de azért elméje erős és átható. Kedélye fellengésre van teremtve, de szenvedélyeinél hiúsága állott őrt. Mint kezdő lélek-búvárnak nincsenek magasabb szempontjai az emberi szenvedélyek bölcséletében; bonczoló elméje könnyebben hisz a bűnben, mint az erényben. Vonzó ellentéte ez aristokratikus léleknek Pongrácz, az öreg gróf

ispánjának fia. Ő komoly munkával merült archaeologiai és természettudományi tanulmányaiba, mindamellettszerény jellemű, vidám férfiú, ki engedékeny a gyöngeség, kimélő a tévedések iránt.

A mily gonddal állította össze Kemény a két barát jellemét, ép oly mély értelemmel törekedett a bonyolult lelki életet egyéni külső alakkal, főképegyéni arczkifejezéssel megérzékíteni. Így lesz regényében „gróf Szeredy Anselm magas termetű és erős, bár sugár alakú férfiú; barna hosszúdad arczczal, mély tűzű fekete szemekkel, keskeny, de értelmes homlokkal, emelt és éles szemívvel, egy kevésse vastag tövű, noha szép orral, finom metszetű ajkakkal, melyek fölött vékony sötét bajusz, és kerekded állal, melyet gonddal ápolt belga szakáll jellemez“. Vele szemben Pongrácz külseje inkább vonzó, mint felöltő. Termete közép magasságú, nyulánk, bár ruganyos és edzett; arcza kevésse kifáradott, de szívélyes; sötét-kék szeme bágyadtnak látszik, de beszélgetés közben sugárzóvá válik; hosszú, lágy s nem eléggé rendezett gesztenyeszínű hajának egyes fürtei nyílt és szelleműs homlokára hullanak; szája egy kevésse széles, de az ajkak szegletein a lélek hangulatait tükröző jelleggel s hasonlíthatatlanul szép fogsorral; világos bajusz és szakáll emeli ki az arcznak sápadt, de majdnem nőileg finom bőrszínét.

Mennyire különbözik e részletezés attól a belső jellemzéstől, mely Gyulai Pál arczának rajzáról majdnem teljesen megfeledkezett! Valóban úgy tűnik fel, mintha a költő íróasztala előtt határozott mintakép állana, melyhez képzelete lelkiismeretes pontossággal ragaszkodik. A testrészek, főképe az arcz adatainak e halmazását jórészt a lélektani ismeretek gazdagodása

idézte elő. Minél mélyebbre hatolt Kemény az erény és a bűn elemzésébe, annál többet fedezett fel abból a rejtelmes kapcsolatból, mely az erkölcsi világot a testi szervezettel köti össze. Idővel lélektani elemzései és jellemzései mind több boncztani s élettani tanulmánytalanul telnek meg. Így válik Kemény mind inkább realista regényíróvá, annak a költői iránynak kiváló magyar képviselőjévé, melynek túlzásait Balzac regényeiben az európai kritika annyi magasztalással s annyi felháborodással jegyezte fel. Kemény azonban ritkán esett a francia realisták egyoldalúságába, lélekbúvár maradt, ki boncztani és élettani magyarázataival mindig a lelki élet mélységeibe akar bevilágítani.

Kemény elemző módszere ellentétes azzal a naivsággal, mely a romantikus költészetet első diadalaiban jellemezte, mely eszményi banditákkal s ördögi zsarnokokkal népesítette be a regényirodalmat. Kemény realismusa, mely a fény mellett látja az árnyékot, a szeretetben az önzést, a szerelemben a hiúságot s érzékiséget, a pessimismus költészete. A sötét világnézet úgy átjárta Kemény egyéniségét, hogy még humorába is belopózott. Megtépett-lelkének rokonai regényhősei is. Ők is a szabadságharcz korát élik át, s bár együtt éreznek az olasz forradalmi törekvésekkel, mélyen hallgatnak a magyar nemzet küzdelmének dicsőséges s gyászos fordulatairól. Gróf Szeredy Anselm is csak egyszer szólja el magát, mikor a velenzei patriciusok viseletét, mint nemzeti emléket, védi, míg sógora, Wranich Izidor, rossz szenvedélyeket lát benne. Mennyi szomorúság, mennyi vád nyilatkozik e jelentős hallgatásban! Kemény egyéniségén regényében komor hangulatok uralkodnak. Hatásukat csak a köl-

tőnek nagy becsvágya ellensúlyozza, főkép az a gondolat, hogy a költészet nem pusztá játék, hanem az emberi élet rejtett értelmének kutatása.

Kemény költői egyénisége leginkább összehangzott annak a magyar társadalmi körnek szellemével, melyet az európai irodalmi áramlatok érintettek. A hatást jelzik a napilapok ismertető cikkei, melyekben Kemény regénye, mint „irodalmunk gyöngye“ szerepel. A *Hölgyfutár* azt ígérte közönségének, hogy *A szív örvényei* című gyönyörű beszélyt egész terjedelmében fogja közölni.¹ Legrészletesebben szólt Kemény regényéről a *Magyar Hírlap* irodalmi kritikusa, ki mind a lélektani tárgynak, mind a kidolgozásnak mélységét dicsérte.² Kemény elég fiatal volt még ahhoz, hogy tudomást szerezzen a közönség rokonérzéséről, mégis leginkább folyton fejlődő irodalmi eszményei ösztö-
nözték arra, hogy a modern magyar társadalom raj-
zában mutassa be a szenvedélyek tragédiáját.

¹ *Hölgyfutár*. 1851. 247. (okt. 27.) sz.

² Kövári a *Nagyenyedi Albumot* a *Magyar Hírlapnak* 601. (okt. 31.), 602. (nov. 1.) számaiban ismerteti, a 602. számban *A szív örvényeit*.

Az irodalmi vezér és köre.

I.

Az önkényuralom céljaival homlokegyenest ellenkezett az a törekvés, mely Pestet Magyarországnak szellemi s gazdasági középpontjává akarta tenni. A Bach-kormány azért darabolta szét a történelmi magyar államot, hogy a széthulló részeket annál könnyebben olvaszthassa az egységes osztrák birodalomba; szándékosan akasztotta meg azt a rohamos fejlődést is, mely nem régiben szinte túlsapott a magyar főváros szűk keretein. A megrongált házak már fölépültek, Pest egyre szépült, de a régi szellem eltávozott belőle. A mozgalmas társadalmi életet kimért rend, az eszmék forrongását kicsinyes kisvárosias szellem váltotta fel, mely az otthon kényelmén túl nem keres magasabb életcélt. Megszűnt a régi szíves viszony is a társadalmi osztályok között, s az apró zárt körök féltékeny tekintettel figyeltek egymásra.¹

Leginkább szétszórta a forradalom vihara azt az európai műveltségű társaságot, mely 1848 előtt annyi szellemi felsőbbiséggel ragadta magához a magyar

¹ *Topographische Skizzen und Wegweiser von Ofen und Pest.* 1853. 155., 156. l. — Hunfalvy János: *Budapest és környéke.* 1859. 70. l.

társadalom vezetését. A kik életben maradtak s megmenekültek a börtön és kivándorlás rémeitől, azok közül is sokan tört kedélylyel vonultak vidékre. Így élt Vörösmarty Baracskán, majd Nyéken, mint önmagának romja s az egykori nagy nemzeti reményeknek szomorú emléke.¹ Így hagyta el szép fővárosi hatáskörét Kazinczy Gábor is, hogy bánfalvai birtokán enyhítse a természet csendje a honfiszív kétségbeesését.² A nyugtalanabb egyéneket, mint Szilágyi Sándort, a rendőrség zaklatásai zavarták el Pestről.³ S hová sülyedt az irodalom színvonala, mikor tilos volt minden szó, mely a nemzeti élet kérdéseire célzott!

A nemzet bizalma a sötét időkben az ifjú uralkodó felé fordult, ki egykor István nádor főispáni beiktatásán oly általános lelkesedésre ragadta magyar beszédével a közönséget. A lapok már 1852 májusában nagy várakozással tekintettek Ferencz József első körútja elé, s a *Budapesti Viszhang* nyíltan fejezte ki azt az óhajtatást, vajha a fejedelmi látogatás a kien-gesztelődésnek s derültebb jövőnek alapja lehetne.⁴ Kemény Zsigmond is osztozott a bizakodó hangulatban, az országos jelentőségű eseményre való tekintettel halasztotta el erdélyi utazását s öcsesének hívó szavára a következő választ küldte: „A császár lejöveteletét s Magyarországon mulatását még bevárom, mert az kedvező változásokkal lehet egybekötve, s minden barátaim helytelennek találják az előtti elutazásomat.

¹ Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*. 1900. 231. l.

² Jakab Elek: *Toldy Ferencz és Kazinczy Gábor*. (Figyelő. VII. 24. l.)

³ Szilágyi Sándor: *Rajzok a forradalom utáni időkből*. 1876. 126. l.

⁴ *Budapesti Viszhang*. 1852. 4. (máj. 30.) sz.

Augusztusig megválík: mit kapunk, s derül-e irodalmunk sorsa^{a.1}

Kemény Zsigmond s vele együtt a magyar nemzet csalódott. A fogadtatás fényesen sikerült, volt éljenzés, ágyúdörgés, fáklyásmenet. Az ifjú fejedelem júniusban s júliusban hosszabb ideig tartózkodott magyar fővárosában, majd szeptemberben újra két hetet töltött itt, de a rendezés művészetén nem látott keresztül s a magyar nép lelkesedéséből Bach politikájának igazolását olvasta ki. Így azután éveken keresztül a mindenható miniszternek központosító s németesítő rendszere szabta meg Magyarország állami életének alakját. Nem ingatták meg Bach hatalmát sem a vérbe fojtott összeesküvések, sem a krimi háború meglepetései. A magyar nemzet feszült érdeklődéssel figyelte a háborús bonyodalmakat, de alig tehetett egyebet, mint hogy rokonérzéssel fogadta a vitéz török seregek győzelmeinek hírért s a nemesis sujtó karját látta Miklós czár s Paskievics herczeg kudarczaiban.²

A hivatalnokuralommal szemben a nemzetnek egyetlen menedéke a passiv ellentállás volt. Még a conservatív főurak is megértették a nagy jelszót s 1852-ben az uralkodó körútja alkalmával nem kértek kegyelmet a letiprott nemzet számára. A pártok szinte egymásra találtak a néma küzdelemben, de annyi erejük sem volt, hogy az irodalmat kellőképen támogatták volna, vagy részvények útján nagyobb politikai lapot tudtak volna alapítani. Gyulai Pál joggal

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 232. l.)*

² Beksics G.: *Az önkényuralom évei. (Szilágyi S.: A Magyar Nemzet Története. X. 1898. 518., 519. l.)*

vádolja az egyesült pártokat, hogy csak egyetlen irodalmi vállalatot indítottak meg: a *Nemzeti Könyvtárt*, de azt is elhalni engedték.¹ Szébb idők hajnalát jelezte 1854-ben a fejedelmi pár egybekelése, főkép Erzsébet császárnénak vonzó, nemes egyénisége. A császár az esküvővel egy időben rendelte el az ostromállapot megszüntetését Magyarországon, az év végén pedig Erdélyre is kiterjesztette rendelkezését.² Még több reményt fűzött a magyar nemzet a lapoknak ahhoz a rövid híréhez, hogy Deák Ferencz 1854 novemberében a fővárosba érkezett s lakását állandóan Pestre tette át.³

E küzdelmes években az íróvilág majdnem magára hagyva küzdötte végig nehéz harcát. Legtöbb tekintélyt hozott át a multból az az írói csoport, melynek középpontjában báró Kemény Zsigmond állott. Nagy értéket jelentett itt Csengery Antalnak széleskörű műveltsége, Pákh Albert szellemessége s munkakedve; még határozottabb színt adott az egyesülésnek Gyulai Pál egyénisége, kinek biztos ítélete s fejlett ízlése valóságos programm volt a magyar irodalom számára. A mély tudás, emelkedett gondolkodás, férfias bátorság s bölcs mérséklet, mely a lángelméjű vezért és íróársait jellemezte, nagy mozgalmat idézett elő a feltünőbb tehetségek között. Így csatlakozott báró Kemény Zsigmond írói köréhez Salamon Ferencz, ide kötötték a rokonérzés szálai Aranyt, Tompát, Lévayt, Erdélyit s Szász Károlyt is, kik vi-

¹ Gyulai Pál: *Emlékbeszéd*ek I. 1902. 44., 45. l.

² *Vasárnapi Ujság*, 1854. 8. (ápr. 23.) sz. — H. Friedjung: *Oesterreich von 1848 bis 1860*. II. 1912. 205., 206. l.

³ *Vasárnapi Ujság*, 1854. 38. (nov. 19.) sz. — *Divatsarnok*. 1854. 64. (nov. 20.) sz.

déki magányukból kerestek bensőbb kapcsolatot a pesti irodalmi középponttal.¹

Az önkényuralom legsivárabb éveiben, mikor a Bach-kormány szinte saját sikereitől kábult el, Keményt és íróársait nem csábíthatta a politikai élet. Annál inkább lefoglalta minden gondjukat az irodalom, hol hatásuk legmélyebben érinthette a nemzeti lélek nemesebb erőit. Vezető elvüket a helyes ízlés s a kritikai szellem jelölte ki. Üldözték a fellegő ábrándot s az anyagiasság felfogást a közéletben, tisztelték az igazságot mind a költői alkotásban, mind az érvek világában. Az irodalom segítségével készítették elő a magyar közvéleményt politikai eszméik számára. Eszményképük az a magyar nemzet volt, mely alaktalan ködképekért nem áldozza fel jövőjét, de igazi erkölcsi javairól a megpróbáltatások között sem mond le.

Ez az irodalmi párt, melyet inkább a gondolkodás rokonsága tartott össze, különösen 1852 után alakult ki, mikor az irodalmi élet mind mozgalmasabb jellemet öltött Pesten. Ekkor küzdöttek a *Hölgyfutár* mellett a közönség kegyéért a *Budapesti Viszhang*, *Déliab* s *Divatcsarnok*, bár e vállalatok versenyében több volt az üzleti érdek, mint az irodalmi szempont. 1853 elején indították meg Pákh és Gyulai is a *Szépirodalmi Lapokat*, azonban a közönségnek még idegen volt a tárgyias szellem és éles hang, úgy hogy a magas színvonalú folyóirat fél év múlva megszűnt. A hangos folyóiratok, valamint a *Pesti Napló* s a *Magyar Hírlap*ból alakult *Budapesti Hírlap* tág teret

¹ Salamon Ferencz: *Irodalmi tanulmányok*. I. 1889. Előszó VI., VII. lap.

nyitottak minden törekvésnek, a nyegleségnek ép úgy, mint a nemesebb becsvágynak.

A nyomasztó viszonyok szokatlan tevékenységre ösztönözték Keményt; szelleme mozgékonyabbá vált, s írói munkássága mind magasabb hullámokat vetett. Nagy tekintélyénél fogva közreműködését az irodalmi vállalatok fél sikernek tekintették, s nevét diadallal foglalták programjukba. 1852 május 30-ikán a *Budapesti Viszhang* jelentette nagy örömmel, hogy báró Kemény Zsigmondot állandó munkatársul nyerhette meg. A szerkesztő még 1853 márcziusában is ígért tőle novellát,¹ de szavát nem válthatta be, mert lapja a *Déli*bába olvadt. Annál inkább kiemelte a *Déli*báb báró Kemény Zsigmond nagybecsű munkáit, mint a két folyóirat egyesüléséből rája háramló nyereséget.² Joggal szerepelt Kemény a *Szépirodalmi Lapok* s a *Divatcsarnok* munkatársai között is, de legkitartóbban a *Pesti Naplót* támogatta. 1851 őszén ugyan csalódva lépett ki a lap kötelékéből, melynek élére a rendőrség Récsy Emilt nevezte ki; mikor azonban Récsy ártatlanságáról meggyőződött, 1852 október 22-ikétől kezdve gyorsan követték egymást cikkei a *Pesti Napló* hasábjain. 1853 február 13-ikán, a szerkesztés átvételekor, Török János is sietett a közönséggel tudatni, hogy Kemény közremunkálását sikerült biztosítani. 1854 június 1-jén túl azonban Keményt író-társaival együtt visszavonulásra kényszerítette Török conservatív gondolkodása, mely a *Pesti Napló* szellemét teljesen megváltoztatta.³

¹ *Budapesti Viszhang*. 1853. 25. (márcz. 27.) sz.

² *Déli*báb. 1853. 16. (ápr. 17.) sz.

³ Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés* 1883. 166., 167. l.

A szerkesztők állandó ostromára mutatnak azok a kicsikart ígéretek, melyeket Kemény soha sem valósíthatott meg. Így ígérte Szilágyi Sándor a *Nagyenyedi Album* 1852-ik évi kötetére Keménynek soha meg nem írt *Beata* című históriai novelláját.¹ A *Hölgyfutár* 1852 májusában szintén hasztalan figyelmeztette előre olvasóit a rendkívüli élvezetre, melyet Kemény novellája fog nekik szerezni.² Hiába biztatgatta a *Déliab* is előfizetőit 1853-ban, hogy regényeinek sorát b. Kemény Zsigmondnak *Saaron rózsája* című históriai novellája nyitandja meg.³ Vas Gereben *Falusi estéiben* is csak a lap pártfogói között találkoznak b. Kemény Zsigmond névével.

Ha az irodalom vágyakozva figyelt Kemény tollának útmutatására, alig volt Kemény életének is kora, melyben irodalmi vezéri hivatását mélyebben érezte volna, mint politikai visszavonulásának idején, az 1852., 1853. s 1854-ik években. Irodalmi eszményei hódító erővel bontakoztak ki az időszakai sajtóban folytatott munkásságából, még nagyobb fényvel törtek elő önálló köteteiből: a *Férj és nő* című regényéből s novelláinak gyűjteményéből. Minél inkább emelkedett az irodalom jelentősége az önkényuralom erőszakosságával szemben, annál féltőbb gonddal ügyelt Kemény Zsigmond az irodalmi életnek minden tünetére s vonatkozására. Figyelmét csak fokozták a lap pangó veszélyek.

Pap Endre hátrahagyott munkáinak kiadása, me-

¹ *Hölgyfutár*. 1851. 247. (okt. 27.) sz.

² *Hölgyfutár*. 1852. 108. (máj. 11.) sz.

³ *Déliab*. 1853. Lásd az első félévi 24. (jún. 12.) számnak és a második félévi számoknak címlapját. — *Szépirodalmi Lapok*. 1853. Lásd a 46. (jún. 12.) szám borítékát.

lyeknek bevezetéséül Kemény vázolta a korán elhunyt költőnek és prózaírónak életét,¹ inkább a baráti kegyelet műve volt s kevés érdeklődést keltett.² Sokkal magasabb szempont, a műveltségnek, mint nemzeti erőforrásnak gondolata vezette Keményt az *Ujabb Nemzeti Könyvtár* kiadói közé. Az ő nevét viselik magukon az *Ujabb Nemzeti Könyvtár* második évfolyamában azok a füzetek, melyek Szalárdi János *Síralmas Krónikáját* tartalmazzák. Kemény, mint az *Ujabb Nemzeti Könyvtár* tervrajza mutatja, már 1851 júniusában csatlakozott a nagy vállalat-hoz.³ Toldyval együtt ő is a magyar történet mélyebb tanulmányozásától várta a nemzet eszmevilágának átalakulását s a történet megkedveltetésére kiválóan alkalmasnak ítélte a *Síralmas Krónikának* lebilincselő részeit, a benne nyilatkozó naiv felfogást s ősmagyar szellemet.⁴ Figyelmét már ifjúkorában felkeltették Szalárdi iránt azok a töredékek, melyek a *Síralmas Krónikából* az *Árpádia* 1835-ik évi folyamában s a *Nemzeti Társalkodó* 1838-ik évi folyamában jelentek meg. Érdeklődését különösen ébren tarthatták gr. Kemény József kutatásai, ki a *Nemzeti Társalkodó* 1840-ik évi folyamában ígérte, hogy a könyvtárában őrzött „eredeti példány” után az egész emlékiratot sajtó alá bocsátja.⁵ Az *Ujabb Nemzeti*

¹ Pap Endre *Hátrahagyott munkái*. Kiadják az elhunytak barátai: Csengery Antal és Kemény Zsigmond. 1852. I. 1—197. l.; II. 1—142. l.

² *Budapesti Viszhang*. 1852. Második félév. 10. (szept. 5.) sz.

³ *Pesti Napló*. 1851. 387. (jún. 24.) sz.

⁴ Kemény Zsigmond: *Az „Ujabb Nemzeti Könyvtár” iránt*. III. [*Pesti Napló*. 1853. 874. (febr. 8.) sz.]

⁵ Gr. Kemény József: *Szalárdi János, a történész*. (*Uj Magyar Museum*. 1855. I. 233—250. l.)

Könyvtárban kiadott szöveg is, melyet Kemény Zsigmond a címlap szerint „kéziratok után szerkesztett“, feltűnő rokonságot mutat a Nemzeti Múzeumban levő Kaprinai-féle kézirattal, melyről gr. Kemény József állította, hogy az ő „eredeti példány“-ának másolata.

Az *Uj Magyar Museum*nak 1852-ik évi deczemberi száma adott először hírt Szalárdi emlékiratának nyomtatásáról; az 1853-ik évi júliusi szám szerint pedig már négy füzet jelent meg belőle, csak az utolsó két könyv s az életrajz hiányzott. Az év végéig kikerült az egész munka a sajtó alól, de az életrajz nélkül.¹ Valószínű, Kemény erről az adatok hiánya miatt mondott le, hisz gr. Kemény József még 1855-ben is Szalárdi életének csak egy-két pontját tudta okiratokkal megvilágítani. A kiadás értékét bizonyára emelte volna a források pontos megjelölése s bírálata, valamint a történetíró egyéniségének rajza, Kemény Zsigmond azonban megelégedett azzal, hogy Szalárdi emlékiratát a magyar közönség kezébe adhatta. Így is sokat várt tőle; hitte, hogy a XVII. századi erdélyi társadalomnak bensőséges rajza a magyar történeti regény fejlődését segíti elő. E hitében nem is csalódott, mert Szalárdi történeti munkája első sorban Kemény Zsigmond képzeletét vezette történeti regényeiben egyéniségének gazdagabb ki-
fejlésére.

A vállalat sikere, az 1500 előfizetőnek jelentkezése, nemes optimismussal töltötte el Kemény keblét. A tiszta jövedelmet kiadótársaival együtt ő is egy új vállalatra: a görög és római remekírók magyar könyv-

¹ *Ujabb Nemzeti Könyvtár*. Második folyam. Szalárdi János *Síralmas Magyar Krónikája* kilencz könyvei. Kéziratok után szerkeszté b. Kemény Zsigmond. 1853. I—XVI., 1—680. l.

tárára akarta költeni, egyúttal távolabbi célként emlegette régi vágyát: Shakespeare összes színműveinek magyar műfordításokban való kiadását.¹

A ki a magyar műveltség elé ily magas eszményeket állított, az nem nézhette közönyösen azokat a támadásokat sem, melyeket a szemforgató erőszak intézett a M. T. Akadémia ellen. Az *Új Magyar Museum* szerint Kemény már 1852-ben részt vett a történettudományi osztálynak május elsei ülésén, mégis leginkább vonzotta az Akadémia munkássága 1853-ban. Márcz. 14-ikén és 16-ikán az igazgatótanács ülésén volt jelen, majd mint helyettes elnök különböző osztályok üléseit vezette márcz. 14-ikén, jún. 6-ikán, okt. 22-ikén; e mellett ellátogatott a febr. 14-iki, márcz. 21-iki, szept. 24-iki s nov. 5-iki gyűlésekre is.² E nagy érdeklődés szinte tüntetés számba ment, mikor a kormány támadása az Akadémia alapjait akarta felforgatni. Az önkényuralom eleinte beérte a nagygyűlések betiltásával, 1853-ban azonban azt követelte, hogy az Akadémia alapszabályai is illeszkedjenek Bach rendszerébe.³ Így Keményt a hazafiúi kötelességen kívül a kegyelet is arra indította, hogy Széchenyi szellemének örévé legyen.

Érdeklődése ernyedtebb volt 1854-ben, mikor csak a nov. 6-iki akadémiai ülés adatai között fordul elő neve. Visszavonulását sejteti az *Új Magyar Museum*-mal, az Akadémia hivatalos közlönyével való viszonya is. 1853-ban még Toldy Ferencz örömmel hirdette,

¹ B. Kemény Zsigmond: *Az „Ujabb Nemzeti Könyvtár” iránt.* III. (*Pesti Napló.* 1853. 874. [febr. 8.] sz.)

² *Új Magyar Museum.* 1851/2., 1853., 1854. évf.

³ Beksics G.: *Az önkényuralom évei.* (Szilágyi S.: *A Magyar Nemzet Története.* X. 1898. 492., 493. l.)

hogy a jövő évben Kemény Zsigmond áttekintő, tájékozó, hasonlító és útmutató tanulmányokat ír a folyóiratba a magyar regény- és beszélyirodalomnak legközelebb megjelent s ezentúl megjelenő termékeiről.¹ 1854 május 20-ikán pedig panaszkodva írta barátjának, Kazinczy Gábornak, hogy a kikre a folyóirat jövődjét építette, Kemény és Csengery sem azelőtt barátságból, sem később pénzért nem dolgoznak másfél évi sokszor ismételt ígéreteik ellenére.²

Még nagyobb figyelemmel kísérte Kemény Zsigmond a Nemzeti Színház életét s benne a magyar drámairodalom fejlődését. Ő, ki Shakespeare, Goethe és Schiller drámai alkotásain nevelte aesthetikai ízlését, fájó érzéssel tekintett a magyar drámaíró becsvágyára, mely a színpadi hatásnál magasabb czélt nem tűzött maga elé. Csábító alkalom kínálkozott irodalmi eszményeinek érvényesítésére, mikor a Nemzeti Színházzal bensőbb viszonyba jutott. Gr. Festetics Leó intendáns ugyanis 1852 végén a drámabírálo bizottságot aesthetikusokból, színészekből, költőkből állította össze s decz. 23-iki nyilatkozata szerint többek közt Kemény Zsigmondot is megnyerte bizottsági tagnak.³ Hogy Kemény komolyan fogta fel tisztségét, mutatja Obernyik *Khelonisz* című drámájáról írt bírálata, mely 1854-ben a *Divatcsarnok* nov. 15-iki számában jelent meg, eredetileg azonban a drámabírálo bizottsági tagnak az intendánshoz beadott véleménye volt.

Festetics gróf hamar kiábrándította azokat, kik

¹ *Pesti Napló*. 1853. 1143. (decz. 31.) sz.

² Toldy Ferencz levele Kazinczy Gáborhoz 1854 máj. 20-ikán. (A M. T. Akadémia levéltárában.)

³ *Déliab*. 1853. 1. szám.

kormányzásától a drámairodalom fellendülését remélték. A mi jót tervezett, azt is eltorzította kapkodásával. Leginkább azt vették tőle rossz néven, hogy a drámát az opera kedvéért elhanyagolja. Maga Kemény is azt tartotta, hogy nagy énekesnő, tánczosnő, európai fővárosokhoz méltó zenekar még nem teremt igazi nemzeti színházat. Ítéletét következőkép fejezte ki a *Divatcsarnok*nak 1853 decz. 15-iki számában Jókai Mór drámájáról szóló bírálatában: „Míg a közönség állandó részvéte nem kíséri a magyar színműirodalmat, míg e színműirodalom művészi értéke által nem csábítja a közönséget még inkább a színházba, mint a patriotismusra vonatkozó fogalmak: addig ne higgyük, hogy nekünk a szó teljes értelmében nemzeti színházunk van.“

Kemény Zsigmond épen e művészi szempontokat nélkülözte a Nemzeti Színház vezetésében, azért határozta el, hogy önállóan irányítja hanyatló drámairodalmunkat. Ezt az elhatározását körvonaloza 1853 júl. 3-ikán a *Déliabá*nak következő híre: „Átlátva drámairodalmunk pangó állapotát, b. Kemény Zsigmond felszólítására tizenkét magyar író, kik közül többen régi drámairodalmi működésükről ismeretesek, kölcsönösen kötelező szavát adta, hogy jövő 1854-ik évi július elsejéig egy kész drámai művel fog fellépni. A felszólítottak: Bulyovszkyné, Degré, Dobsa, Hegedüs, Jókai, Kemény, Kovács Pál, Kövér, Nagy Ignác, Obernyik, Szigeti és Szigligeti.“ A tizenkét író közül csak hatan szerepeltek a Nemzeti Színháznak 1853-ik és 1854-ik évi műsorán, maga Kemény Zsigmond is kimaradt a művészi versenyből. Valószínű, sem drámaírói tehetségében, sem a közönség ízlésében nem bízott, inkább, mint műbíráló, hatott drámairodalmunk

fejlődésére. A kritikától nagyobb szigorúságot, több elmélyedést, az összehasonlításra szélesebb látókört követelt, hogy mind az íróra, mind a közönségre nevelő hatással lehessen. Erre mutatott példát a *Divatcsarnokban* két eredeti történelmi drámának: Jókai *Manlius Sinisterének* s Obernyik *Kheloniszának* bírálatában.

Színház és irodalom közt oszlott meg Kemény rokonérzése. A színészen s íróban a nemzeti eszme harczosait látta, azért mindkettőnek ügyét szívéen viselte. 1854-ben nehéz anyagi viszonyai között is 100 pfttal támogatta a Nemzeti Színház nyugdíjintézetének alapját.¹ Ugyanekkor részt vett b. Eötvös József lakásán abban a tanácskozásban, mely az írói segélyegylet alapszabályait vitatta meg, habár hírlapi nyilatkozatában a kezdeményezés érdemét gr. Teleki Józsefnek s gr. Károlyi Istvánnak tulajdonította.²

Keményt méltán aggaszthatta a pesti irodalmi élet ziláltsága. A szépirodalmi lapok oly ízléstelenül versengtek egymással, az előfizetési felhívások országszerte oly sértő vásári lármát ütöttek, hogy a magyar olvasóközönség valóban nehezen különböztethette meg egymástól a komoly törekvést s az üzleti furfangot. Ezért tervezte Kemény az értékesebb irodalmi erők összegyűjtését. Eleinte ő is barátaival együtt szépirodalmi lapra gondolt, azonban alkalmas szerkesztő hiányában később b. Eötvös Józsefnek azt a tervét pártolta, hogy Arany, Csengery, Eötvös, Gyulai, Kemény, Vörösmarty *Hat író könyve* címmel nagyobb-szerű albumot adjanak ki. A *Pesti Napló* 1854 márcz.

¹ *Déliáb.* 1854. 3. (jan 15.) szám.

² Kemény Zsigmond, Csengery Antal s Gyulai Pál nyilatkozata a *Budapesti Hírlap* 1854. évi 445. (jún. 15.) számában.

28-ikán említette először e vállalatot, márcz. 30-ikán Csengery írt róla Aranyinak, körülbelül egy hónappal később Kemény érintette öcséséhez intézett levelében.¹ A megrongált levélből azt sejtethjük, hogy Eötvös br. és Kemény is a *Hat író könyvéből* húsz-húsz ívet foglaltak le irodalmi munkáik számára. Eötvös br. terve azonban meghiúsult, s a *Hat író könyve* soha sem jelent meg.

Életrevalóbbnak bizonyult *A Magyar Nép Könyve*, mely, mint Csengery 1854 márcziusában értesítette Aranyt, b. Kemény Zsigmondnak volt kedvelt eszméje. Az 1854-ik évi folyam hat füzetből állott, melyek közül az első május végén, az utolsó nov. 19-ike táján került ki a sajtó alól.² A címlapon Csengery Antal s Kemény Zsigmond szerepeltek, mint szerkesztők. Céljük volt a nagy közönség kezébe oly könyvet adni, mely gazdasági, természettudományi s történeti ismereteket vonzóan tárgyal, a költői alkotásban pedig a népiesség mellett megköveteli a költői értéket is. Kemény tekintélye s Csengery gondos szerkesztése előre biztosították a sikert, úgy hogy a szerkesztőkhöz nem csak azok csatlakoztak, kik a *Hat író könyvét* tervezték, hanem velük együtt Brassai, Erdélyi, Jókai s Tompa is. *A Magyar Nép Könyve* kedvező fogadtatásban részesült; a *Pesti Napló* tett ugyan rá néhány ízléstelen megjegyzést,³ de annál inkább dicsérték dús, változatos tartalmát a többi

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 154., 155. l. — Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson*. (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 235., 236. l.)

² *Vasárnapi Ujság*. 1854. 13. (máj. 28.), 38. (nov. 19.) szám.

³ Csengery Antalnak erről szóló, Salamon Ferenczhez írt 1854-ik évi levele a M. T. Akadémia levéltárában van.

lapok. Az első évfolyamot csakhamar követte a második. 1855 szeptemberében pedig a szerkesztők új folyam kiadására nézve egyezkedtek Heckenasttal,¹ s bár Csengery már novemberben a bukástól féltette a vállalatot, az *Uj folyam* 1856-ban mégis megjelent.² Ezzel *A Magyar Nép Könyve* betöltötte hivatását, minthogy Kemény és irótársai szélesebb hatáskörre tettek szert a *Vasárnapi Ujságban*, a *Pesti Naplóban* s a *Budapesti Szemlében*.

Kemény eleinte hosszabb beszélyt ígért szerkesztőtársának, később mégis *Hogy áll a világ?* cím alatt a krimi háború történetét foglalta össze, melyből *A Magyar Nép Könyve* kötetenként három-három nagyobb szakaszt közölt. A történeti rajz 1854-ben s 1855 első felében nyomon követte az európai háború fordulatait, a második kötet utolsó füzetében azonban már messze elmaradt a rohanó események idejétől. Csengery tehát méltán panaszkodott 1855 nov. 27-ikén, hogy Kemény is elhanyagolja *A Magyar Nép Könyvét*, s hogy a nagy nehezen teleírt íven még Sebastopol bevételét sem említi.³ Erre valóban csak az 1856-ik évi folyam második közleményében került a sor.⁴

Kemény *A Magyar Nép Könyvében* leggyakrabban

¹ Pais Dezső: *Kemény-levelek a Nemzeti Múzeumban.* (Irodalomt. Közl. XX. 1910. 481. l.)

² *A Magyar Nép könyve.* Szerkesztik Csengery Antal és Kemény Zsigmond. I. kötet. 1—416. l. — II. kötet. 1—362. l. — *Uj folyam.* 1856. 1—318. l.

³ Csengery Antal levele Gyulai Pálhoz 1855 nov. 27-ikén. (A Nemzeti Múzeum levéltárában.)

⁴ Kemény Zsigmond: *Hogy áll a világ?* (*A Magyar Nép Könyve.* I. kötet: 72—91., 175—223., 374—416. l. — II. kötet: 32—75., 114., 223—252., 321—328. l. — *Uj folyam.*: 22—40., 120—146., 217—259. l.)

a francia kormánylapra, a *Moniteurre* hivatkozik, de nem annyira hírlaptudósító, mint inkább oknyomozó történetíró, ki a jelent a multból magyarázza s az eseményeknek okait egyaránt keresi a nemzetek s egyének jellemében és a fejedelmi udvarok titkaiban. Az orosz politika arra tanította, hogy a nemzetek ép oly nehezen mondanak le ábrándjaikról, mint az egyének, de sokkal jobban ismerte korát, hogy sem költői mezbe akarta volna öltöztetni; minduntalan leleplezte azt az anyagiasság felfogást, mely szellemi és erkölcsi érdekekért csak akkor tud küzdeni, ha fáradsága jól meg van fizetve. Kemény tárgyiasságában van valami kiábrándultság, de van sok lélektani mélység is. Leginkább kitűnik ez az európai nemzetek érdekeinek elemzésében s a kiemelkedő egyéneknek: Miklós czárnak, III. Napoleonnak, Nesselrodenak, Palmerstonnak s Omer pasának jellemrajzában. Kemény azonban nem téved el a részletek között, mindig magasabb áttekintésre törekszik. Ilyen európai szempontja a krími háborúból, hogy „Sebastopol bukása majdnem lehetetlenné teszi Konstantinápoly bukását“.

A kritika a háború izgalmai között több korlátba ütközött, mint a béke idején; még Ausztria külső politikájáról sem nyilatkozhatott szabadon. Még kevésbé érinthette Kemény azokat a titkos vágyakat és aggodalmakat, melyekkel a magyar pártok és párttörödékek figyeltek a harczterek s diplomatiiai tárgyalások eredményeire. Tőle egyébként távol állott minden kalandos politikai ábránd; most is, mint 1848-ban, a haladás ügyével kötötte össze Magyarország jövőjét s őszintén óhajtotta Oroszország vereségét. Ezért támadta czikkeiben Poroszországot is, mely többször gyanus szerepet játszott s orosz rokonérzé-

sekkel kaczerkodott. Így találkoztak az államférfiú eszméi a nemzet érzéseivel, mely elégtétellel vette tudomásul Ausztria hálátlanságát s Oroszország bűnhődését.

Alig volt az irodalmi életnek ága, mely Kemény figyelmét kikerülte volna. Így hatása egyetemesebb volt, de mégis legmélyebben a szépirodalmat érte. Ha a magyar író nem tette le tollát csüggedetten, ha nem roskadt össze a mindennapi gondok alatt, ha tudott magasabb költői czélokért küzdeni s az irodalom megváltó erejében bízni: azt részben annak köszönhette, hogy élő mintaképet talált maga előtt b. Kemény Zsigmond egyéniségében. Ő, ki természeténél fogva hajlott a sötétlítésre, ki tudta volna az életet finoman élvezni: legyőzte eredeti hajlamait, hitt, izgatott, dolgozott fáradhatatlanul s a legnemesebb írói feladatokra buzdította a kétkedőket. Ez a hatás nem nyilatkozott az irodalmi vezérnek lelkes leveleiben, de azért a legkimagaslóbb egyéniségeket érintette. Mily meghatóan jelezte Arany János e titkos szellemi utakat egyik 1854-ik évi levelének e soraival: „Oly író elismerése, oly ember vonzalma, mint Kemény, sokkal becsesb előttem, hogy sem azt igazán megérdemelni legforróbban ne óhajtanám.”¹ Így vált b. Kemény Zsigmond vezérszerepe a legeszményibb irodalmi törekvéseknek mozgatójává.

II.

Az irodalmi vezér mögött sokszor egészen új egyénnek tűnik fel az a Kemény Zsigmond, kit a magányban, a mindennapi gondok között vagy a társaság-

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 41. l.

ban pillantunk meg. A két alak közül a közéleti lelkesítőbb látvány, míg a mindennapi élet embere gyakran meglep, megzavar bennünket jellemének ellentmondásaival. Amaz egyszerűbb, ünnepiesebb, emez bonyolultabb, talán kiábrándítóbb, de a lélektani kutatások számára izgatóbb tárgy.

Kemény irodalmi munkásságának határozottsága éles ellentétben állott életviszonyainak rendezetlenségével. Mintha a pénzügyi bajok, melyek a szabadságharc után nála beköszöntöttek, állandó tanyát ütöttek volna otthonában. Öcséséhez írt levelei is mind komorabbakká, mind sürgetőbbekké váltak. 1852-ben jún. elsejére s augusztus végére 80—80 pengőt kért, ígérve, hogy többre nem lesz szüksége, de úgy látszik, rosszul számított, mert egy novemberi levele újra száz forintról szól, mely a legszükségesebb perczben érkezett s a sok számlára az utolsó krajczárig azonnal elkelt. Ugyanitt Kemény a legsötétebb színekkel festette nehéz helyzetét, megint 80 vagy 100 forintot sürgetett, mert a deczemberi időszak a legköltségesebb, mert január 15-ikéig sehonnan sem várhat egy krajczárt sem, s mert még quakerje sincs. 1853-ban tovább folyt a hajsza a 80 s 100 pengők után. Június elsején azzal okolta meg kérését, hogy kénytelen volt 100 forintot váltókötelezvényre felvenni, — hat pf. kamat mellett egy hónapra — melynek ideje jún. 11-ikére telik ki. S ha azt hitte, hogy panaszai nem indítják meg öcsését, barátja, Zeyk Károly, révén próbált rá hatni.¹ Szorongatott helyzetére jellemző az a levél is, melyben Szilágyi

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson.* (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 232—234. és 464. l.)

Sándort, a *Férj és nő* kiadóját, kéri, hogy mihelyt lehet, szerezzen számára össze a regény árából negyven forintot, mert azonnal pénzre van szüksége.¹

Kemény írói jövedelme a viszonyokhoz képest nagy munkássága után elég tekintélyes volt. Maga is előnyös feltételnek tartotta 1852-ben ezer betű után az 1 frt 15 krt. Mindazáltal pénzforrásai hamar kiapadtak, s az adósságot, a váltót, az uzsorást ép oly gyötrő valóságoknak érezte, mint költőtársa, Balzac; pedig igényei nem versenyezhettek Balzac fényűzésével, ki legsúlyosabb anyagi zavaraiiban is folyton gyűjtötte a díszes könyveket, a művészi bútorokat s a ritka festményeket.

Csengery Loránt emlékezése szerint Kemény 1853 s 1856 között mintegy másfél évig Csengeryéknél a Zöldkert-utcában lakott, s Csengery Antalné többször emlegette fiának, mily érdeklődéssel várta a regényfolytatásokat, melyeket Kemény éjjel írt s reggelre az ajtó alatt csúsztatott ki számára.² Csengery Loránt értesülése leginkább az 1852-ik s 1853-ik évekre illik. Deák Ferencz ugyanis 1854 november 15-ikén azt írta sógorának, hogy az Angol Királyné szállodába Mikes gr. és Kemény Zsigmond ajánlatára költözött, kik már régen laknak ott.³ Ez alapon Keményt legalább 1854 elejétől kezdve kell az Angol Királynénak állandó vendégei közé soroznunk. Még kevesebb oka lett volna Keménynek a lakásváltoztatásra 1855-ben vagy 1856-ban, mikor a *Pesti Napló* szerkesztése s Deák Ferencz társasága is mind inkább

¹ B. Kemény Zsigmond Szilágyi Sándorhoz. (Irodalomt. Közl. XXI. 1911. 239. l.)

² Csengery Lorántnak, Csengery Antal fiának, szóbeli közlése.

³ Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei*. II. 1886. 181. l.

a szállodához kötötte. Csak így írhatta róla Csengery Antal is 1855 nov. 27-ikén, hogy ritkán találkozik vele.¹

Csengeryéknél Kemény élvezhette a kedélyes otthon fő ékességét, a vonzó rendet, de alig számíthatott túlhajtott kényelemre, hol a családi jóllétet a férj csak megfeszített munkával biztosíthatta. Még igénytelenebb környezete volt abban a tágas szobában, melyet az Angol Királynéban választott magának.² A harmadik emeleten sötétes folyosó vezetett hozzá, két ablaka meg szűk mellékutczára nyílt. A nagy, szürke cserépkályha, mely a szobának egyik sarkában terjeszkedett, bizonyára sértette volna Balzacnak kényes ízlését, kit egykor szenvedélyes lelkesedésre indított két kékszínű, feketével himzett kályhaellenző. A bútorok között is hasztalan kerestük volna azokat a drága csecsebecségeket s ódon műtárgyakat, melyekkel a francia regényíró izgatta magát művészi hangulatokra. Kemény Zsigmond legénylakásának falait — Salamon Ferencz s Tóth Kálmán emlékezése szerint³ — néhány becses ajándékon kívül egyetlen egy maga választotta kép díszítette: fejedelmi ősenek, Kemény Jánosnak, olajfestésű képe. A büszke családi emlék hirdethette a mult idők dicsőségét, de nem igen illet össze a szerény hotelszobával, melynek havi bére alig lehetett több huszonöt forintnál.⁴

Kemény jelleméből hiányzott az az aprólékos számí-

¹ Csengery Antalnak Gyulai Pálhoz 1855 nov. 27-ikén írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

² 1910-ben a szoba száma 127 volt.

³ Salamon F.: *B. Kemény Zsigmond emlékezete.* (Századok. 1876.) — Tóth K.: *Irka-firkák.* 1877. 139. l.

⁴ Deák Ferencz 50 forintot fizetett két második emeleti szobájáért.

tás, mely minden kiadást mérlegre vet. A jövedelem elolvadt kezéből a nélkül, hogy pazarlással vádolhatta volna magát. Ez a gondatlanság, mely a holnappal keveset törődött, különös vegyülete volt az arisztokrata és bohém életnézetének.¹ Kemény Zsigmond regényeiben a pénz nem is az a világot mozgató hatalom, mint a minőnek Balzac rajzolta költészetében, ki az összeroskadásig hajszolta magát a pénzért. A folytonos küzdés azért Keményt is fárasztotta, annál inkább, minthogy az erőfeszítés megviselte szervezetét. Írói kötelezettségei nyomasztó felhőkként lebegtek lelke előtt, s néha — mint 1854 májusában írta öcsésének — teljes lehetetlenségnek tartotta, hogy a sok követelőző szerkesztőt ki tudja elégíteni.²

Különösen elcsüggesztette Keményt a sok betegség, mely gyakran megakasztotta munkájában. Az 1852-ik év őszén sokat vesződött gyomrával. Mint szept. 20-ikán Kazinczy Gábornak írta, egy kedves úti-tervéről is bélgyulladás miatt mondott le.³ Panaszszal volt tele öcséséhez írt novemberi levele is. Állandóan betegnek érezte magát, s minden ködös és esős idő megviselte; örökösen Dower-port szedett, bár még fűtött szobában is kettős flanelt hordott derekán. A bélgyulladásához utóbb még köszvényes májbetegség járult, úgy hogy a sok baj ily elkeseredett nyilatkozatra ragadta: „Szóval, állandó renovatio alatt vagyok, s már ez hihetőleg örökre is — többé, kevésbé — így fog tartani; sőt tán, ha össze nem szedem maga-

¹ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 46—48. l.

² Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson*. (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 235. l.)

³ Kazinczy Gábornak 1852 okt. 10-ikén Bánfalváról Lónyay Gáborhoz írt levele a M. T. Akadémia levéltárában van.

mat, a sok májbajból rövid időn még egy kevés hypochondria is fog kifejlődni, midőn aztán Bajzával és Szemere Pál barátommal együtt a rokkant literátorok közé tartozandok“. 1853-ban kissé enyhült baja, különösen mióta reggelenként marienbadi savanyúvizet ivott. Az orvos Marienbadot ajánlotta neki, de, úgy látszik, meg kellett elégednie a budai fürdővel. 1854-ben új fájdalmakat emlegetett; hol gerinczét fájditotta, hol vértolulások bántották fejét, hol száraz köhécseles vagy epekiömlés kínoztta. Néha egészen belefáradt a magányos küzdelembe s 1852-ben azt írta öcsésének, hogy szívesen tölt Kamaráson minden évből hét hónapot; 1853-ban pedig ígérte, hogy a nyár végén megindul s ősszel és télen át is falun marad. Mire azonban rá kellett kelni, a feltett szándék elpárolgott, s Pest újra ellenállhatatlanul uralkodott Kemény lelki világán.¹

Az 1852., 1853. s 1854-ik éveknél nagyobb részét Pesten töltötte el Kemény, ritkán távozott vidékre. Így 1853 őszén egy szatmármegyei utazás tervét részletezte egyik levelében.² Inkább csábították a császárváros örömei. Török János körülbelül 1854 márcziusában írhatta Falk Miksának, hogy Kemény Danielik kanonokkal utazott Bécsbe.³ Kecskeméthy

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson.* (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 232—235. 1.)

² Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson.* (Irodalomtört. Közl. XXV. 1915. 464. 1.)

³ Beksics Gusztáv *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés* (1883.) című munkájában a 167. és 168. lapokon keltezés nélkül idézi Török Jánosnak Falk Miksához intézett levelét. A Nemzeti Múzeumban levő eredeti levélen is hiányzik a származás ideje, de ez minden valószínűség szerint 1854

Aurél naplójából pedig azt következtethetjük, hogy Kemény 1854 aug. 2-ika körül is Bécsben mulatott s egy pezsgős lakomában vett részt.¹ Bécs azonban nem tudta Pestet árnyékba borítani. Kemény itt is kapcsolatban érezte magát az európai műveltség áramlataival. A Nemzeti Színházban gyönyörűséggel láthatta Shakespeare művészetének magyarázóit: Ira Aldrige mellett Szentpéteryt, Egressyt, Fáncsyt, Jókainét, Bulyovszkynét; ép oly szívesen átadta magát a zene sejtelmes hatásának. Így írhatta a Nemzeti Színház zenekaráról, hogy „nemcsak kedves, könnyű olasz operákban remekel, de egy Cherubini, Mozart és Haydn örök szépségű, tiszta, gyermeteg műveit is oly szabatosan adja, mint Aubernek vagy Halevynek egyetlen, regényes, contrastokkal játszó és phantastikus darabjait”.² E művészi élvezetek hatása került napfényre a *Férj és nőben* Strahlenheim Adél zongorajátékának mesteri rajzában, valamint a *Ködképek a kedély láthatárán* című regényben Stephaniának s Amelinének Mozart, Haydn s Haendel zenéje iránt való érdeklődésében.

A színpad világánál sokkal inkább vonzotta Keményt a pesti társadalmi élet, mely minden szakadozottsága ellenére a nemzeti vágyaknak leghivatottabb képviselője volt.

A rokonérzésnek bensőbb szálai fűzték íróbarátainak

márcziusa. A levélíró ugyanis a krimi háborúval kapcsolatban Abdul Medzsidge vonatkozó cikket kér Falktól, s ez a kérelem bizonyára megelőzte azt az *Abdul Medzsíd* című, terjedelmes élet- és jellemrajzot, mely a *Pesti Napló* 1854 ápr. 10-iki számának tárczájában jelent meg.

¹ Kecskeméthy Aurél *Naplója* 1851—1878-ig. 1909. 64. l.

² *Divatcsarnok*. 1853. 74. (decz. 15.) sz.

köréhez. Ez az irodalmi párt eleinte Pákh Albertnek két nagy szobából álló szállását választotta gyülekezőhelyének, később pedig inkább Csengery Antalnak vendégszerető otthonát kereste föl.¹ Különösen elmaradhatatlan alakja volt Kemény azoknak a kis estélyeknek, melyeken Csengery a kor legkitűnőbb politikusait s íróit gyűjtötte össze. Itt, e bizalmas körben szövődött szorosabbra Kemény és Csengery baráti viszonya. A lángeszű bohém s a gyakorlatiasabb jellemű tudós jól kiegészítették egymást; ha Kemény az eszmék mélységeit s az emberi élet rejtelmeit inkább ismerte, Csengery gyakran oszlatta el erős hitével a sötét kedély kételkedését. 1853-ban jutott Gyulai Pál is Kemény Zsigmondnak bizalmasabb közelségébe. Az ő barátságuk egyéniségüknek rokonságán alapult. Mindkettőnek jellemét bérczes hazájuk, Erdély, alakította éles vonalúvá, mindkettő költői lélek volt, de természetük inkább hajlott az elemzésre, mint rajongásra. Gyulai maga hirdette emlékbeszédében, hogy Kemény barátja s buzdítója volt az írói pályán, kit, mint embert és író, szeretett.² A vonzalom közös volt, s úgy látszik, Keménynek gyakran szerzett üdülést Gyulai elméssége. 1853-ban kíváncsian tudakozódott Szilágyi Sándortól, mért ül Gyulai annyit Kecskeméten,³ 1854-ben pedig Gyulaival együtt akarta Aranyt kőrösi otthonában meglátogatni.⁴

¹ Salamon Ferencz: *Irodalmi tanulmányok*. I. 1889. Előszó. VII., VIII. l. — Gyulai Pál: *Emlékbeszédek*. I. 1902. 214. l.

² Gyulai Pál: *Emlékbeszédek*. I. 1902. 163. l.

³ B. Kemény Zsigmond Szilágyi Sándorhoz. (*Irodalomtört. Közl.* XXI. 1911. 240. l.)

⁴ Arany János *Hátrahagyott iratai s levelezése*. IV. 1889. 37., 45. l.

Új korszak kezdődött Kemény belső életében 1854 novemberében Deák Ferencznek Pestre költözésével. Deák az Angol Királyné szállodának második emeletén helyezkedett el s ezentúl rendszeren novembertől ápriliséig a fővárosban időzött.¹ A mindennapi együttlét teremtette meg azt a benső barátságot, mely a két államférfiú hatását csodálatos összhangba foglalta. Mindkettő éles ítélőerővel hatolt a dolgok lényegébe, de ha Keményt néha szenvedélyes képzelete izgató következtetésekhez ragadta, Deák ítéletét soha senki vesztegette meg a szenvedélynek szemfényvesztő játéka. Deáknak rendíthetetlen nyugalma a magyar politikai élet sziklavára volt, de a nemzet jogait senki sem védte nagyobb tudással és nagyobb íróművészettel, mint Kemény. Ezek az erkölcsi tényezők tették az Angol Királynét a zajtalan nemzeti ellentállás középpontjává.

A két államférfiú egyéniségének új jelentőséget adtak a krími háború bonyodalmai. Bennök látta a magyar politika vezéreit az angol külügyi kormány is, mely kiegyezést akart létrehozni Magyarországgal s az uralkodó család között, hogy az új forradalmaktól retteggő Ausztriát a keleti háborúba sodorhassa. Palmerston ügyvivője járt Deáknál s Keménynél is. Ekkor folyt Kemény s az ügyvivő között az a párbeszéd, melyet Beksics Gusztáv jegyzett fel. Kemény a kiegyezést korainak tartotta, az ügyvivő pedig kedvetlenül állapította meg az angol és magyar politika ellentétét. Erre Kemény ki akarta mutatni, hogy az angol érdek Ausztria nélkül is megvédhető; a térképen a Konstantinápoly előtti kis szigetre és Egyip-

¹ Ferenczi Zoltán: *Deák Ferencz élete*. II. 1904. 230. l.

tomra mutatott s így szólt: „Ha Anglia itt megveti lábát, többé nincs, mit félnie Oroszországtól és remélnie Ausztriától“.¹

A krimi háború váratlan s tragikus fordulatai új meg új vitaanyagot szolgáltatottak annak a társaságnak, mely napról-napra gyűlt egybe az Angol Királynében az étteremben vagy Deák szobájában. Mennyi eszme és ötlet került felszínre a bizalmas körben, melynek egyik vonzóereje Kemény Zsigmondnak szellemes és sokoldalú társalgása volt! S a mint a sikerült anekdoták szájról-szájra szállottak, ép úgy az irányadó eszmék is bejárták az országot. Ily láthatatlan utakon hatott Kemény a nemzet közhangulatára akkor, mikor az irodalomban éveken át került a politikai elmélkedéseket.

Kemény azouban szerette az életet formáinak végtelenségével. Inkább megbocsátotta a könnyelműséget, mint a pedáns álpathost, s a sötét gondok elől szívesen menekült ifjabb írotársainak körébe. Bizalmával tüntette ki Szilágyi Sándort, ki heveskedésével s fiatalos túlzásaival annyi bántó bírálatra adott alkalmat;² jó barátságban volt Degré Alajossal, Kossuthnak rajongó hívével,³ s talán Tóth Kálmánban is a hamar hevülő fiatalság vonzotta.⁴ Ő volt ifjú írotársainak legelnézőbb bírāja, legönzetlenebb pártfogója s szigorú párbajsegéde. Ifjúság, bor, egy kis mámor, egy kis jó kedv, — ezekben keresett Kemény ellenszert az

¹ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegészés.* 1883. 169. l.

² B. *Kemény Zsigmond levelei Szilágyi Sándorhoz.* (Irodalomt. Közl. XXI. 1911. 239—241. l.)

³ Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim.* II. 1884. 195—197. l.

⁴ Tóth Kálmán: *Irka-firkák.* 1877. 139. l.

életunalom mérge ellen. Úgy látszik, bohémes kedvteléseinek már ekkor hű társa volt Danielik kanonok, s Török Jánosnak Falk Miksához intézett leveléből sejthetjük, hogy a két barát nem csak Bécsben, hanem Pesten is sok vidám órát töltött együtt. Kemény pezsgőzéseinek emlékét őrzi Kecskeméthy Aurél 1854 aug. 2-iki naplójegyzetén kívül egy-egy művészi rajz is Kemény elbeszéléseiben. Átélt derült órák hatása alatt festhette a költő *Alhikmet* című novellájában azt a poharazó társaságot, mely Taddé doctorral együtt egész éjfélig fogyasztotta a pezsgőt s a johannisbergit. Úgy tetszik, mintha Kemény saját élményeit érintené a *Poharazás alatt* című beszélyfüzérének következő bevezető soraiban is: „Megint asztalnál ültünk. A poharazás folyt, s a tizenöt éves somlyai kezdé bűverejét éreztetni“.¹ Valószínű azonban, hogy Kemény mulató társaságára is illett Taddé doctor víg czimboráinak jellemzése, kik — a költő szavai szerint — élénkek és közlékenyek voltak, de az illem korlátai között.

Mennyire megváltoznak Kemény Zsigmond egyéniségének jellemző vonásai a szerint, a mint a borozó asztalnál vagy az előkelő világ szalonjaiban pillantjuk meg! Pedig gyakran megfordult itt is. Szíve még nem hült ki annyira, hogy meg ne dobbant volna egy-egy szép hölgyismerősenek láttára. Gondolkodásában is maradt annyi aristokratikus elem, hogy meg tudta érteni aristokrata társainak kicsinyes gondjait és örömeit. A sértések megbírálásánál ép oly érzékeny volt, akárcsak egy középkori lovag. Érdekelte az úri sport is, s egyéni benyomásokból alakulhatott ki annak a vadásztársaságnak rajza, mely a *Szerelem*

¹ *Déliab.* 1853. 19. (máj. 8.) sz.

és hiúság hősenek, Coranininek, kelenföldi pusztáin kergette paripáin a vadat. Legalább a kelenföldi vadászatok nagyon emlékeztetnek bennünket a csáki vadásztársulatra, mely 1851-ben kezdte meg működését,¹ s melynek mozgalmas életét Kemény leginkább barátja, gr. Bethlen József, útján ismerhette meg. Mindazáltal Kemény ifjúkori emlékeinél s régi rokon-érzéseinél fogva inkább ahhoz a családias erdélyi társasághoz tartozott, mely annál inkább növekedett Pesten, minél nyomasztóbban nehezedett Erdélyre az önkényuralom. Így emlékszik meg róla gr. Gyulai Lajos is 1852-ik évi ápr. 6-iki naplójegyzetében. E szerint előtte való napon b. Kemény Ferencz, az egykori országos elnök, Bécsből Erdélybe utaztában Pestre érkezett, s az Angol Királynéban vele ebédeltek, a Tigrisben vele vacsoráltak erdélyi barátai és rokonai, köztük a naplóírón kívül gr. Teleki József, Erdélynek egykori kormányzója s a *Hunyadiak* korának írója, továbbá Kemény Zsigmond, Weér Farkas, Bethlen János, Kemény Domokos, Mikes János s Rhédei János. Máskor, 1854 nov. 15-ikén azt a kedélyes estét írta le Gyulai gróf, melyet Weér Sándoréknál b. Kemény Zsigmond, Weér Farkas s Kún László társaságában töltött el.²

A férfiak között, kikkel Kemény annyi vidám és komoly órát élt át, itt is, ott is feltűnik egy-egy érdekes nő. A legérdekesebbek közül való az a bonyolult lelkű hölgy, ki *A szív örvényeiben* Agatha jellemrajzához szolgált mintául, — özvegy Tahy Károlyné. A kiváló női egyéniségnek nemesebb alkatúnak kellett

¹ B. Podmaniczky Frigyes: *Naplótöredékek*. III. 1888. 42—47. l.

² Gr. Gyulai Lajos naplója az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirat-tárában van.

lennie, hogy Kemény Zsigmondot 1851-en túl is évenként át tudta vonzókörében tartani.

Tahyné életelvei legközelebbi rokonságban állottak a romantikus költészet eszményeivel; az a vágy jelentkezett bennük, mely megvetette a chablont s a mindennapiságnál szívesebben hódolt a szeszélynek is. Az özvegyet vagyoni viszonyai nem korlátozták kalandos terveiben, úgy hogy kénye-kedve szerint váltogatta az utazás és társaság örömeit. Az 1852-ik év első felét Pesten töltötte el s már márcziusban nagyszerű estélyre készült a Margit-szigeten, melyet azonban csak április közepén, husvét hétfőjén tartott meg. A lapok sokat írtak az estély sikeréről, a fényes s nagy vendégseregéről s a Patikárus testvérek zenéjéről.¹ Július közepén a Margit-sziget ismét nagy tánczestély színhelye volt, nem sokára azonban elárvult, minthogy úrnője aug. elején Párisba készülődött.² Tahyné neve csak 1853 máj. 15-ikén bukkant fel újra a *Divatcsarnok*ban. Ekkor a gondolák városában mulatott, s még a hó folyamán várták haza margitszigeti nyári lakásába.³ 1854 nyarán ismét a Margitsziget árnyékos útjain tűnt fel a szellemes úri nő, hogy ötleteivel újra meg újra izgalomba hozza a pesti közönség képzeletét. Jún. 8-ikán rendezett estélye valósággal elbűvölte vendégeit, kik nem csak Pestről, hanem messze vidékről is sereglettek össze. A *Hölgyfutár* tudósítása szinte mesébe illett.⁴ A *Divatcsarnok*

¹ *Hölgyfutár*. 1852. 65. (márcz. 19.), 85. (ápr. 14.) sz. — *Pesti Napló*. 1852. 620. (ápr. 2.), 630. (ápr. 15.) sz.

² *Hölgyfutár*. 1852. 160. (júl. 16.) sz. — *Pesti Napló*. 1852. 725. (aug. 9.) sz.

³ *Divatcsarnok*. 1853. 13. (máj. 15.) sz.

⁴ *Hölgyfutár*. 1854. 118. (jún. 10.) sz.

sem győzte magasztalni a vendégszerető házi úrnőnek ritka ízlését s nyájasságát.¹ A kastélyt s a körülötte levő kerti helyiséget tündérlakká alakította át a színes lámpák fénye; általános meglepetést idéztek elő a felkoszorúzott s vakítóan kivilágított termek, a gazdag csemegeasztalok s a kitűnő zene is. Nem csoda, ha a csárdás kivilágos kivraddig járta, míg a nem tánczolóknéha kellemes sétára indultak a holdvilágos éjben.

Ezeket az estélyeket el sem képzelhetjük b. Kemény Zsigmond nélkül. Ő — mint bizalmas barátja, b. Horváth Miklós, írja — udvarolt a szép özvegynek, s hogy Tahyné a lángeszű költőt szívesen látta margitszigeti otthonában s minden áron bűvös körében akarta tartani, azt előre következtethetjük a romantikus női lélek jelleméből. Minderről még inkább meggyőzhet bennünket b. Horváth Miklós visszaemlékezésében e néhány sor: „A Duna hullámaintól csapdosott sziget partjain mezei vadvirágokból egy asszony kötött bokrétát, egy rendkívül érdekes és szellemdús nő, a sziget bérlője, ki udvarlói közül különösen azokat tűntette ki, a kiknek társaságában lelki élvezetet talált. Hogy Kemény is ezek sorába tartozott, sejtették mindazok, kik tudták, hogy gyakori látogatója a bájos özvegynek“.²

A bizalmas viszony rajzát kiegészíti annak a párbajnak története is, melynek színhelye 1854-ben Tahynénak margitszigeti kastélya volt. A lovagias ügyre okot a Tóth Kálmán és Friebeisz István közt folyó, éles vita adott, mely sértegetésekbe csapott át. Tóth

¹ *Divatesarnok*, 1854. 32. (jún. 10.) sz.

² B. Horváth Miklós: *Kemény Zsigmondról*. (*Fővárosi Lapok*, 1894. 346. sz.)

Degrét, Friebeisz b. Kemény Zsigmondot szólította fel segédnek. Tóth és Degré körülbelül egyformán írják le az esetet, de egyik sem jeleli meg a párbaj idejét.¹ Ezt csak 1854-ben kereshetjük. Ide vezet bennünket az is, hogy Tóth Kálmán, ki 1831 márcz. 30-ikán született, saját nyilatkozata szerint elmult huszonhárom éves, mikor Kemény Zsigmonddal megismerkedett. Határozottabb időpontra bukkanunk a *Divatcsarnok* és *Hölgyfutár* 1854-ik évi számaiban, hol Friebeisz, a *Divatcsarnok* művezére, s Tóth, a *Hölgyfutár* segédszerkesztője, áprilistól kezdve mind hevesebben támadták egymást. A *Divatcsarnok* szept. 10-iki számában végre Friebeisznak Tóth Kálmánhoz intézett nyílt levele oly durva sértést foglalt magában, hogy Tóth Kálmán — mint szept. 11-iki nyilatkozatában jelezte — kénytelen volt lovagias útra terelni az ügyet.²

A párbajnak a rendőrség neszét vette s háromszor akadályozta meg, egyszersmind letartóztatással fenyegette meg a segédeket, ha a vívásra kísérletet akarnának tenni. Hogy Kemény Zsigmond miként gondoskodott biztos helyről, azt Tóth Kálmán így adja elő: „Egy igen ismeretes úrnő bérelte akkor a Margit-szigetet s ott lakott a kastélyban. Keménynek jó barátnéja volt. Ezt kérte meg aztán, hogy híjon meg meg bennünket reggelire. Úgy is lett“. Azonban a segédek még így is furfanggal boldogultak; a vívókardokat négy virágkaróba rejtették s déli növények mellé szúrva szállították a Margit-szigetre Tahynéhoz. Orvost a vállalkozó szellemű háziasszony hozatott ki.

¹ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 137., 138. l. — Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. II. 1884. 199—201. l.

² *Hölgyfutár*. 1854. 193. (szept. 11.) sz.

Kemény és Friebeisz Pestről, ellenfeleik a budai oldalról eveztek a szigetre. Volt meglepetés, mikor a karókból előkerültek a kardok. A párbaj a nagy teremben ment végbe, mely alkalommal Friebeisz mellén sebesült meg. A szíves háziasszonynak azonban nem csak orvosra volt gondja, hanem pompás villásreggelire is, s a kis társaság víg pohárszó közben mulatott a kijátszott rendőrségen.

Mindez megvilágítja Tahyné jellemének néhány vonását: a szellemességet, a derült kedélyt s a mérészebb életfelfogást, de egyúttal arról is tanuskodik, hogy Kemény Zsigmond mennyire otthon érezte magát a margitszigeti kastélyban. Mindazáltal adataink nem jogosítanak fel bennünket arra, hogy a bizalmas viszonyban féktelen szenvedélyt keressünk, melyet a lemondás kétségbeejtene, vagy pedig ábrándos szerelmet, mely a családi boldogság napfényes képeivel kecsegteti magát. Tahyné szeszélyes egyénisége inkább megfelelt a barátné, mint a hitvestárs eszményének. Úgy látszik, Kemény is csak a bizalmas barátnét látta benne, ki szívesen tárja fel érzelmeit a rokon lélek előtt. Ilyen formán ítélte meg b. Horváth Miklós is a regényes viszonyt s így nyilatkozott róla: „Kemény pessimismusa következtében távol állott attól, hogy komolyabb vonzalmat feltételezzon annak szívében, kinek mindig volt egy-egy nyájas szava s nyájas mosolya számára“.¹

Az érdekes nő barátsága így is sok szép óra emlékével gazdagította Kemény lelkét. S mily idylli háttérül szolgált a regényes sziget, hol a mult és jelen

¹ B. Horváth Miklós: *Kemény Zsigmondról*. (Fővárosi Lapok. 1894. 346. sz.)

ölelkezett egymással, hol a platánok és hársfák lombja közül egy-egy kolostorrom vagy a barátságos nyárilak tűnt elő, s hol a vadvirágos rét s a rózsaliget álmodozásra intett! Mindez érthetővé teszi, hogy a bájos környezetnek s a bensőséges viszonyoknak képe itt is, ott is felbukkan Kemény költészetében.

A költői képzelet azonban nem hű másolatra törekedett, legfeljebb a valóságnak egy-egy jellemző vonását használta fel céljaira. A Margit-sziget úrnője egykor ép úgy szerette a szeszélyes kalandot, ép úgy elfogadta a szellemes férfiú hódolatát, mint a *Férj és nőben* Zörény Iduna grófnő, de nagyon tévedne az, ki a szívtelen s szenvedélyes regényhősnőt teljesen rokonnak képzelné a költő barátnéjával. Úgy tetszik, mintha Kemény bizalmasabb vallomást tenne, mikor a *Ködképek a kedély láthatárán* című regényében képzeletbeli barátnéját, Czeczilt, jellemzi, ki az érzések helyett inkább az érzések ismeretét és művészi kifejezését hozta Párisból Pestre, ki ígéző mosolyával inkább felderít, de el nem ragad. Valószínű, margitszigeti emlékekből tervezte Kemény azt a regényt is, melynek 1853 jún. 16-ikán előfizetési felhívásában ily címet adott: „*Szent Margit szigete, történeti rajz a XVI. századból*“.¹

Az érdekes egyéniségeknek hosszú sora vonult el Kemény előtt, kik szerettek és szenvedtek, reméltek és csalódtak, magasba törtek és kétségbeestek. Gyötrő ellentétekből állott saját élete is. Az ábrándok hőse örökös küzdelmekbe bukott; a szabad eszmék híve hallgatásra volt kárhóztatva; a művész, ki művészetének legfinomabb feladataihoz emelkedett, roskadozva

¹ *Pesti Napló*. 1853. 979. (jún. 16.) sz.

hordozta a mindennapi munka terhét. A pesti társadalom benyomásai, a derült és sötét emlékek elkísérték Keményt magányos szobájába is, körülzsibongták asztalát, melyen az éjfél csendjét csak a szamovár zörömbölése s a toll perczegése törte meg. Itt a költő egy időre függetlennek érezhette magát nyomasztó helyzetének következményeitől, világnézetével vesztett ábrándjai fölé helyezkedhetett s önalkotta világában kiegészíthette azt, a mit az élet félig adott meg, vagy félig mondott ki. Ezért nála a költészet nem is a képzeletnek szeszélyes játéka, sem a beteg kedély álmodozása, hanem bensőséges vallomás, mely az emberi életnek nagy ellentmondásait magasabb egységbe foglalja.

Férj és nő.

Bármennyire törekedett Kemény Zsigmond a magyar költészet figyelmét a letűnt századok felé fordítani, s bármily meggyőzően bizonyította hírlapi cikkeiben a történeti felfogás feleledését, mégis költői terveiben inkább vonzotta az a magyar társadalom, melynek örömeit és szenvedéseit közvetlen benyomásaiból ismerte. Különösen megragadta képzeletét a reformkor drámai összeütközéseiben gazdag világa. Mintha saját magáról ítelt volna, mikor 1851 szeptemberében *Emlékezzünk régiekről* című hírlapi cikkében a reformkor íróit úgy jellemezte, hogy a rohamos átalakulások elterelték tekintetüket a mult idők eszmeveréseiről.¹ Költői érdeklődésében a realista költő ízlésén, a valóság szeretetén kívül egyéni indítékok is érvényesülhettek, a mennyiben a reformkor mozgalmas éveit Kemény szemében nagyszerű küzdelmeinek, első politikai és irodalmi sikereinek emlékei sugározták be.

A reformkor valóban becses költői tárgyakat tartogatott a regényíró számára, hiszen az uralkodó eszmék, melyek százados eszményeket, régi előítéleteket romboltak le, a családok és egyének belső életében vívták legizgalmasabb küzdelmeiket. Minél inkább

¹ *Pesti Napló*. 1851. 445—448. (szept. 2—5.) sz.

megragadta Kemény figyelmét a kor költőisége, annál inkább elfoglalta érdeklődésének homlokterét egykori regényhőse, gr. Kolostory Albert. Egy évtizeddel előbb őt állította Kemény *A hírlapszerkesztő naplója* című regényének középpontjába, rája ruházta sok gyötrő gondolatát s Kolostory grófnak megrázó történetében akarta saját politikai csalódásait s az erdélyi magyar társadalom visszaosságait rajzolni.¹ A szabadságharcz zavarai között eltűnt szeme elől *A hírlapszerkesztő naplójának* kézírata, úgy hogy a regény átdolgozásáról le kellett mondania, azonban hősének alakja tovább élt emlékezetében s hatással volt a *Férj és nő* című regényének tervére is.

A hírlapszerkesztő naplójának megmaradt töredékéből határozottan kitűnik a két költői alkotás rokon-sága. Báro Kolostory Albert a *Férj és nő*ben elvesztette ugyan grófi címét, melyet *A hírlapszerkesztő naplójában* viselt, de nem csak nevét, hanem jellemének több vonását is grófi névrokonától örökölte. Mindkét regény hőse aristokratikus érzelmű családnak sarja, mely gögösen tekint ágas-bogas családfájára s féltékenyebben őrzi századoktól megszentelt hagyományait, mint ősi birtokait. Mindketten ellentétben állanak származásuk körével s a politikában a kor-nak divatos szabadelvű s demokratikus eszméiért szállanak síkra. Megegyeznek irodalmi rokonérzéseikre nézve is, szívesen merülnek költői hangulatokba s szeretik Dante költészetének mélységeit. Sorsuk is rokon. Nem ismerjük ugyan *A hírlapszerkesztő naplójának* befejezését, de mikor Kemény Zsigmond gróf Kolostory

¹ B. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái*. 1914. 333—352. 1.

Albertnek nagy látkörű jellemét körvonalozza, melyet az események sivárrá tettek, a tragikumnak azt a világát sejteti velünk, melyet a *Férj és nő*ben tár fel előttünk.

Mindazáltal gróf Kolostory Albert egyénisége egy évtized alatt nagyon megváltozott. A költő a kicsinyes erdélyi környezetből a magyarországi társadalomba helyezte át hősét, hol az európai eszmék sokkal nagyobb mozgalmakat idéztek elő. Az aristokratikus jellem a magyarországi Kárpátok aljában bővült ki a középkornak s a katolikus hitnek rajongó tiszteletével; annál inkább elhalványult benne a politikai harczi kedv s a költői becsvágy. Míg ugyanis gróf Kolostory Albert *A hírlapszerkesztő naplójában* szenvedélylyel adja magát át politikai eszméinek s költői terveinek, addig a *Férj és nő* hőse inkább csak hiúságból szónokol a megyei gyűléseken s csak költői lelkű férfiú, úgy hogy nála a tragikus összeütközést inkább a családi élet ellentétei készítik elő. Egy évtized alatt Kemény Zsigmond regényhőse sokat veszített lángeszűségéből; a *Férj és nő*ben a romantika tárgyiasabb kritika tárgya lett, s a költőnek lyrai vallomásait művészi számítás váltotta fel.

Báró Kolostory Albert tragédiájához jelentékeny anyaggal járult Choiseul-Praslin herczeg története is, kinek büntettét Európa-szerte izgatottan tárgyalták 1847-ben a hírlapok és szalonok. Praslin herczeg évek óta érzett ellenállhatatlan vonzalmat gyermekeinek nevelőnője iránt s ezalatt mind inkább elidegenült nejétől, Sebastiani tábornagy leányától. Heves jelene-tek dúlták fel a hitvestársak életét. A herczeg — a *Pesti Hírlap* előadása szerint — gyakran megalázta széplelkű nejét, míg végre az ősz Sebastiani tábor-

nagy távozásra bírta a nevelőnőt. A férj azonban nem tudta szenvedélyét fékezni, 1847 aug. 17-ikén megölte nejét, néhány nap mulva pedig a vizsgálati fogásban saját magát mérgezte meg.¹

Már Szász Károly püspök rámutatott az egyező vonásokra Praslin herczegnek s Kolostory bárónak családi életében, s Kolostory báró nejének, Eliznek, rajzához a nemes kedélyű, megcsalt s szenvedő herczegnőben kereste a költő mintáját.² Kemény Zsigmond maga is feltárta regényének forrását, mikor úgy alakította hősének sorsát, hogy Praslin herczeg rémtettének hatása játszik bele a katastropha borzalmaiba. A rokonság valóban felöltő Praslin herczeg s Kolostory báró tragédiája közt. Eliz ép úgy szeret, szenved s kiábrándul, mint a hogyan a franczia herczegnő rajzolta lelki állapotát művészi ízléssel megírt leveleiben. A férj a regényben is gyötri nejét, udvariaságot követel tőle vetélytársával szemben s már-már a gyilkosság gondolatát forgatja eszében, akárcsak Praslin herczeg. Eliz atyja pedig ép úgy el akarja távolítani a boldogtalan család rossz szellemét, mint egykor Sebastiani tábornagy. Kemény Zsigmond jól ismerte Praslin herczeg családi drámáját az egykori franczia és magyar lapokból; a *Pesti Hírlap* 1847-ik évi folyamából vette át csekély változtatással azt az újságcikket is, melyet a regényben Poliodorával olvastat fel Kolostory báró és családja előtt. A mit azonban felhasznált az élet színpadjáról, azt nemesebbé, jelentősebbé tette, az eseményeknek drámai mozgál-

¹ *Pesti Hírlap* 1847. 941—950. (aug. 31—szept. 16.) sz.

² Szász Károly: *B. Kemény Zsigmond emlékezete. (Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Uj f. XII. 1876/7. 226. 1.)*

mat adott s a szétszórt elemeket egységes költői tervbe olvasztotta.

Kemény képzeletének munkájába belejátszhattak b. Jósika Miklós válópörének emlékei is. Kemény közelről figyelhette meg azt az áldatlan családi viszonyt, mely Jósika bárót már-már a kétségbeesés szélére sodorta. Jósikáék házassága szerelmi házasság volt, de a múlt évek mind inkább eltávolították egymástól az ellentétes jellemeket, úgy hogy számukra csak egy menedék volt, — az elválás. Ezért határozta el magát Jósika báró arra is, hogy őseinek hitét elhagyja. S hogy ez az áldozat nagy küzdelmekbe került, kitűnik abból a nyilatkozatából, hogy kilencz évig naponként buzgón könyörgött Istenhez, világossítsa meg elméjét, vagy vegye magához.¹ Az elválás, mely annyi gyötrelmes évet zárt le, 1847-ben néhány hónappal Praslin herczeg családi tragédiája előtt ment végbe. Annál könnyebben kapcsolta össze a költő képzelete regényében a két esetet már a gondolatársulás törvénye szerint is. Valóban Kolostory Albertnek az ügyvéd ugyanazt az utat ajánlja az elválásra, mint a melyen b. Jósika Miklós haladt. Kolostory bárónak ép úgy meg kellene barátkoznia az áttérés gondolatával, mint Jósika bárónak, másrészt Kolostory báró nejének ugyanazon az alapon kellene a házasság megsemmisítését kérnie, mint Jósika bárónénak, vagyis el kellene ismernie, hogy apai kényszerítésre ment férjhez. Még az elválasztás helyére nézve is követi Kolostory bárónak ügyvéd tanácsadója Jósikáék esetét, mikort azt javasolja, hogy a báró a Szilágyságban vásároljon birtokot s ott gyűjtessen a házasság fel-

¹ Dézsi Lajos: *Báró Jósika Miklós*. 1916. 220. 1.

bontása végett partialis széket és zsinatot. Míg azonban Jósikáék válópöre az anyagi ügyek rendezésével végződött, addig Kemény regényének válni készülő alakjai megrázó drámai összeütközésekben tárták fel jellemüknek mélységeit.¹

Az indítékok eredetét kutatva, a cselekvénynek egyik-másik eleme — mint ifj. Dengi János fejtegette — elvezet bennünket Balzac költészetéhez a *La maison du chat qui pelote* című regényéhez.² Nagyjában mindegyik regényírónak ugyanaz a vezető eszméje, a mennyiben annak a nőnek lelki gyötrelmeit rajzolják, ki elhagyva származásának egyszerűbb körét, egyéniségével ellentétes társaságba került. Úgy látszik, Kemény leginkább a nő családi viszonyainak rajzában kíséri nyomon Balzac képzeletét. A *Férj és nő*ben Norbert bankár ép oly szívesen adná leányát férjhez könyvvivőjéhez, a becsületes Ackermannhoz, mint a hogyan Balzac regényében Guillaume úr, a posztókereskedő, szánta egyik leányát első segédének, Lebasnak. Másrészt Eliz, valamint Balzac regényhősnője, Augustine, csak rövid ideig élvezik boldogságukat előkelő környezetükben; addig, míg a családi élet látóhatárán fel nem tűnik a csábítónak alakja, egyik-nél Iduna grófnő, a másiknál Carigliano hercegné. Mindezek az egyezések azonban csak egy-két indítékra vonatkoznak, melyek többnyire a regényirodalom leltárához tartoznak.

Valójában Kemény egészen más tartalommal tölti

¹ B. Jósika Miklós elválásának körülményeit részletesen ismerteti Dézsi Lajos *Báró Jósika Miklós* című munkájában (1916.) a 217—220. lapokon.

² Ifj. Dengi János: *Kemény és Balzac*. (Budapesti Szemle. 1910. 400., 401. sz.)

meg hőseinek drámai küzdelmét, mint Balzac. Augustine szenvedéseit nem annyira polgári származása idézi elő, inkább az, hogy félénk természetével soha sem értette meg előkelő származású férjét, a lángeszű festőt. Maga Balzac is azt a gondolatot olvassa ki a szerencsétlen nő sorsából, hogy a lángész szeretésére erősebb nők vannak hivatva. Egyébiránt Balzac nagyon aránytalannak rajzolja a küzdelmet. Regényében a polgári osztály alakjai: a posztókereskedő, neje, leányai szinte korlátolt egyének, kikre az előkelő világ felsőbbbséggel néz le. Augustine bukása is inkább annak a légynek sorsa, mely meggondolatlanul röpködött a perzselő lángba. Mennyivel mélyebben fogta fel Kemény a két ellentétes világ küzdelmét! Nála Norbert és leánya emelkedett gondolkodásukkal megsegényítik a büszke aristokrata családok sarjadékait, s a küzdő felek fölött mindig ott lebeg az erkölcsi ítélet. Balzac rokonérzését megvesztegette az előkelő szalonok fénye, míg Kemény Zsigmond Elizben a legszebb polgári erénynek, a hűségnek, állít dicsőítő emléket. S a mint Kemény másképp tűzte ki költői célját regényében, ép oly eredeti a drámai küzdelemnek s a küzdelem környezetének rajza. Itt Kemény képzelete oly káprázatos gazdagságot árul el, hogy mellette Balzac regénye szinte vázlatnak tűnik fel.

Különböző hatásokból alakult Kemény regényének kerete, annak bizonyosságául, mint használja fel a lángész egy-egy régebbi gondolatát vagy környezetének s a világirodalomnak útmutatásait. Még bonyolultabb feladat volna kikutatni, honnan gyűjtötte össze Kemény azt a gazdag tartalmat, melyet költői alkotásának keretébe foglalt. Hallanunk kellene a vitákat, melyek körülötte az arisztokratia erényeiről és bűneiről s a

jogtalan társadalmi osztályok követeléseiről folytak. Ismernünk kellene a költőnek belső küzdelmeit, melyekben a szellemi munkás önérzete a családi hagyományok tiszteletével kelt tusára. Akkor talán megértenők, miért kapcsolódott a *Férj és nő* hőseinek története az arisztokratia és demokratia nagy kérdéseivel. Aztán mennyit köszön Kolostory báró is Kemény Zsigmond 1847-ik évi olaszországi emlékeinek! Rómát és környékét nem festi ugyan Kemény annyi közvetlenséggel, mint Velenczét *A szív örvényeiben*, de azért annyi való szint vegyít az olasz föld és örökváros leírásába, mintha maga is érezte volna a vallásos áhitatot a római templomok oltárai előtt, mintha maga is elmerengett volna Caracalla fürdőjének romjain s Albanonak tündéri táján. S a mint a költő saját benyomásaiból festette meg Kolostory bárónak olaszországi élményeit, ép úgy Iduna grófnőnek s udvarának rajzában is felfedezhetünk egy-egy vonást, mely Tahynéra s margitszigeti társaságára emlékeztet bennünket. Iduna grófnő is — mint Agatha *A szív örvényeiben* — előkelő, gazdag özvegy, ki életének berendezésében eltér a chablontól s a kényelmet könnyen feláldozza egy-egy izgató kalandért; majd Kelet-India pálmaligeteiben barangol, majd Bécsben kelt szalonjával feltűnést. Iduna grófnő is szellemes, gyakran szeszélyes női egyéniség, ki szívesen veszi körül magát udvarlókkel, de féltékenyen őrökdi szívének szabadságán. Kétségtelen a lelki rokonság Iduna grófnő és Agatha között, s épen e közös családi tulajdonságok sejtetik velünk, hogy a költő mindkét hősnőjét szellemes barátnéja, özvegy Tahy Károlyné után mintázta. Hasonlóképen ismerünk Rubens festményein nejének arczvonásaira hol a vezeklő Magdolnának, hol egy-egy nymphának képmásán.

A sokféle anyagnak Kemény teremtmő lelke adott jelentőséget, mikor emlékeiből, gondolataiból megalkotta költői tervét és regényét. A terv már 1851 nyarán készen volt; Szilágyi Sándor ugyanis, ki a kiadásra vállalkozott, már ekkor szétküldözte az előfizetési felhívásokat s bennük a regényt téli estékre való olvasmányul ajánlotta.¹ Kemény azonban nem váltotta be a kiadónak tett ígéretét s körülbelül az ősz vége felé fogott a *Férj és nő* megírásához. Ekkor zavartalanul mélyedhetett költői alkotásának részleteibe. Szept. 6-ika óta nem kellett a *Pesti Napló* számára cikkeket írnia, október végén megjelent a *Nagyenyedi Albumban A szív örvényei* című regénye is, s talán jótékonyan hatott kedélyére a pesti hadi törvényszéknek okt. 7-iki fölmentő ítélete is. A munka egész télen át folyt. Az *Értesítő* 1852 ápr. 3-ikán is csak annyit jelentett, hogy Kemény Zsigmondnak *Férj és nő* című regénye nagyon készül. A *Budapesti Viszhang* szerint máj. 9-ikén már a nyomda a regény első kötetét kiszedte, aug. végén pedig a *Pesti Napló* és a *Magyar Hírlap* is siettek közhírré tenni,² hogy a regénynek mind a két kötete elhagyta a sajtót.³

Az egész költői munka alatt legélesebb világításba azok a lelki és társadalmi erők kerültek, melyek báró Kolostory Albertet erkölcsi romlásba ragadták. Így Kemény a *Férj és nő*ben is a tragikai hatás titkait kutatta, s fő költői tárgya az a tragikum volt, mely a jellem mélységeiből, egy szép lélek erényeiből és tévedéseiből fejlett ki.

¹ *Értesítő*. 1852. 27. (ápr. 3.) sz.

² *Pesti Napló*. 1852. 743. (aug. 31.) sz. — *Magyar Hírlap*. 1852. 857. (aug. 31.) sz.

Kemény Zsigmond: *Férj és nő*. Kiadja Szilágyi Sándor.

Kolostory Albert családi emlékeinél fogva aristokrata, de eltanulta a negyvenes éveknél szabadelvű eszméit a nélkül, hogy az új kor nyelve változtatott volna meggyőződésén. S ha gondolkozását a mult tisztelete sejtelmessé tette, még inkább elfinomították lelkét a művészi élvezetek s költői hangulatok, úgy hogy becsvágya majd egy-egy bizarr szónoklatban, majd egy-egy virágos, tarka versben keresett kielégítést. Érzése hajlott a rajongás felé, ízlése a felöltő felé; elhatározásaira inkább hatással volt egy-egy csillogó ábránd vagy szeszély, mint a szigorú ítélet. Erélyét majd hiúsága, majd érzékisége sodorta szélsőségekbe, s értelme nem mindig állott őrt, hogy szenvedélyét megóvja a veszedelmes örvényektől.

E feltűnő egyéniségben együtt van mindaz, mit a romantikus költészet nagyra becsül. Kolostory báró lelki világa egy darab középkor a XIX. század közepén. A demokrata báró ugyanazzal a szent elragadtatással közeledik Rómában a Santa Maria Maggioreban a Megváltó bölcsőjéhez, mint a minővel egykor a kereszt-es vitézek léptek a Szentföldre. A hárfa is azért szól szívéhez, mert egykor a lovagvárak ablakából hangzott. Képzelete a jelenből minduntalan a középkor képeihez szökken, — saját szavai szerint — „azon költői századokba, hol az érzés erősebb, az értelem gyöngébb volt“. Egész valója ellentétes a polgári élet küzdelmeivel, maga is érzi, hogy nincs lelki ereje oly életpályához, mely kitartó munkát nélkülözésekkel köt össze. Még külseje is elárulja ábrándos jellemét. „Magas, karcsú, hibátlan termete egy középkori lovagé, ki messze vidékeken keresi fel a tornákat s kardja mellett nem feledi magával vinni a lantot is.“

Kolostory báró aristokratikus környezetben talán tovább folytatta volna művészi kedvteléseit s egész vidéknek áldásává lehetett volna, de a sors vagy inkább hiúsága polgári család körébe vezette, melynek erkölcsi szét tépték a színes álmképeket. Egykor Kassán Strahlenheim Adél grófnőnek udvarolt, de inkább csak azért, mert hízelgett neki a fiatal hölgy rajongása. Mégis szívére vette a viszony megszakadását s Bécsben, majd Rómában próbált feledni. Még inkább sértette hiúságát cynikus bátyjának, Kolostory Tamásnak, levele, ki vaskos ízléssel jelentette, hogy menyasszonya Strahlenheim Adél grófnő. Világos látását a bosszú homályosította el, s hogy bátyjával egy napon tarthassa meg esküvőjét, megkérte Rómában Norbert bankár leányát, Elizt, kit becsült, de nem szeretett. Aristokratikus ellenvetéseit egyelőre elhallgattatta Eliznek bájos egyénisége, odaadó szerelme s az öreg bankár nemes gondolkodása.

A fiatal pár idylli napokat élt Virányoson, melyet Fehér megyében Norbert vásárolt veje s leánya számára. Egyszerre azonban Virányos és a családi otthon elvesztette varázsát, mikor Kolostory Albert a szomszédos szentágostai kastélyban újra érezni kezdte azt a bűbajt, mely az aristokratikus leszármazásról sugárzik. A romantikus szellem hivatatólag szólt az ódon épületből s a komor csúcsívekről, még követelőbben nyilatkozott a kastély úrnőjében, özvegy gr. Manfrédné Zörény Iduna grófnőben. Eliznek tündéri, de kicsiny termete, derült ártatlansága vesztes lett a versenyben Iduna grófnőnek magas, sugár alakja, elegáns modora, nagy és tüzes, fekete szempárja mellett. A kaczer nő érzéki szenvedélyével, határtalan kalandvágyával úgy tűnt fel Kolostory báró előtt, mint phantastikus álmái-

nak megtestesülése, hisz ő — a költő jellemzése szerint — nem annyira szeretett, mint bámult a művészetben és életben egyaránt.

Így szakadt el Kolostory báró mind inkább Eliztól, így lett nejével szemben mind gyöngédtelenebb, végre közönyös, míg bűnös szerelme daemoni hatalommal zsarnokoskodott szívében. Dúlt kedélylyel vallotta meg bűnét nejének s válni készült, hogy a gyermeknek, kit Iduna grófnő szíve alatt hordott, nevet adhasson. A válópör azonban csak úgy sikerülhetett volna, ha Albert báró a reformált hitre tér, Eliz pedig atyai erőltetést vall be. Ez volt a legsúlyosabb áldozat. Kolostory majd hitvitákat folytatott a szentágostai plebánossal, majd hegyet-völgyet bebarangolt lován, de a helyett, hogy őseinek hitét megtagadta volna, vallásos rajongásba tévedt. Az izgalom testét-lelkét meggyötörte. Nejének hálószobája közelében már-már a gyilkosság gondolata kísértette, de sülyedésében Praslin herczeg esetének hatása megállította, s összeszedve megmaradt erkölcsi erejét, önmaga oltotta ki fegyverével életét.

E megdöbbentő életharcznak rajza már úgy mutatja be Kemény Zsigmondot, mint a tragikus költészetnek egyik legnagyobb művelőjét. Kolostory Albert tragikumában főszerepet a mértéktelen szenvedély játszik, mely ellentétbe került önmagával, környezetével s az egész világrenddel, — az a szélsőséges szerelem, mely a hűség parancsán, a férj és apa kötelességén keresztülgázolva, akarja célját, az imádott nőnek és saját magának boldogságát elérni. Kolostory báró szenvedélye azonban nem valami elvont akarat, hanem bonyolult összetétele az aristokratikus érzésnek és egyoldalú lovagiasságnak, a romantikus váagnak és

szeszélynek, a hiúságnak és érzékiségnek. Több benne a salak, de azért Kemény annyi nemes érczet vegyített bele, hogy mindig biztosítja számára a részvétet. Így azután Kolostory báró bukása a tragikai hatásnak teljes összhangját kelti fel. A lovagias férfiú nem tudja imádottját cserbenhagyni, de nincs szíve ahhoz sem, hogy nevének lelkét hűtlenségével összezúzza. Az ítélet, melyet öngyilkosságával magáról mond ki, megrendítő, de a megsértett világrendnek teljes győzelmét jelenti. Rá is illik Schiller mondása: „Mi lehetne fenségesebb, mint az a hősie kétségbeesés, mely az életnek minden javát, sőt magát az életet is porba tiporja, mert belső bírójának rosszaló szavát sem elviselni, sem elhallgattatni nem tudja!”¹

Kolostory Albert tragikumá sokban emlékeztet bennünket Gyulai Pálnak, Báthori Zsigmond kegyencének sorsára, a mennyiben mindkét regényhős bukását egy-egy nemesebb lelki tulajdonság túlhajtása idézte elő. Kolostory báró ép oly egyoldalú és igazságtalan a családi hagyományok tiszteletében, mint Gyulai Pál a Báthori-család iránt érzett hálájában. A tragikus vétség elkövetésénél Gyulai Pál nemesebb, mint Kolostory báró; amaz inkább erényének, emez inkább gyöngeségének áldozata. A bukásnál ellenkezőleg Kolostory báró mutatkozik hősibb jellemnek; itt annyi emberi méltóságot árul el, hogy teljesen kiengesztel bennünket multjának nagy tévedéseivel szemben. Kolostory bárónak szomorú sorsa a tragikumnak ahhoz a fajtájához tartozik, melyet Kemény a regény és dráma viszonyáról írt tanulmányában 1853-ban a leg-

¹ Schiller: *Ueber den Grund des Vergnügens an tragischen Gegenständen.*

természetesebb drámai érdekeknek tartott. Mintha Kolostory báró egyénisége lebegett volna Kemény szeme előtt, mikor a tragikumnak e fajtáját így jellemezte: „Midőn az egyén, kit részvétünk — mint az éltető lég a földet — átfogott és mindig körülövezve tart, meghajlik egy bűn, egy csáb előtt a nélkül, hogy eltörpülne, vagy keztyűt dobott a jogos viszonyok, a társadalmi és világrend ellenébe, s e két botlás valamelyike által a nemesist földidézvén, megbukik: mi könnyezni fogunk sorsán, de egyszersmind érezzük, hogy a költői igazságtétel — a művészeti világ gondviselése — nem hagy hátra kedélyünkben semmi ingerlő dissonantiát. Megnyugszunk a tévedés, bűn vagy vakmerőség lakoltatásán“.¹

E tragikumnak nagy erkölcsi és széptani értékeit még inkább kiemelte Kemény a mély lélektani alapozással, a jellemzés és megokolás művészetével. Kolostory Albert jellemében — mint fentebb is láttuk — a szenvedélyeknek valóságos szövedékét teremtette meg, melyek egymás hatását majd elősegítették, majd gátolták. E bonyolult lelki szervezet életébe itt is, ott is belevegyült a vérereknek és idegeknek munkája, úgy hogy Kolostory bárónak egy-egy elhatározásába az indítékoknak egész raja futott össze. Különösen nagy előrelátással világította meg Kemény azokat a lélektani és élettani tényezőket, melyekből szükségképen következtek a katastrophának megrázó jelenetei.

Mély értelmű kapcsolat helyezte a regény élére báró Kolostory Albert nagyatyjának történetét is, ki kegyeletben tartotta egyházának és családjának mult-

¹ B. Kemény Zsigmond: *Eszmék a regény és dráma körül.* (Összes művei. X. 215., 216. l.)

ját. Úgy látszik, Keselykő várának egykori ura hagyta unokájára vészes örökségként a vallásos rajongást s az aristokratikus érzést. Korán jelentkezett Albert báró hiúsága és érzékisége is, hogy mindkét szenvedélye később végzetes szerelemben lobbanjon lángra. Az érzéki természetnek mennyi rejtett titkát árulta el Kolostorynak Iduna grófnővel való első találkozása a Hermina gőzhajón a tengeri viharban! Mikor keze a vak éjben a leplezetlen nőkebelre tévedt, a híves levegő daczára tűzszikrák szökeltek véreireibe; majd Iduna grófnő bájai gyöngédtelen tette ingerelték, „ajkai a védelmetlen nő ajkait érinték, előbb félénken, majd szenvedélyesebb hévvel“. Nem természetes-e, hogy a szép nő ajkai később az aristokratikus környezetben újra bűvös erővel vonzották az ábrándos lovagot?

Hasonló gonddal készítette elő Kemény a talajt hősenek lelkében az öngyilkosság számára is. Kolostory Albert előtt az öngyilkosság eszméje akkor tűnt fel először, mikor Rómában postára adta levelét, melyben Norbert Elizzel való eljegyzését jelentette, holott Norberték még semmit sem tudtak Kolostory szándékáról. Egyszerre elkomorult arra a gondolatra, hátha kosarat kapna. De hamar kész volt a felelettel: „Nem elég mély-e a Tiberis, vagy nincs-e elég alkalom párbajra, melyben az öngyilkosság a vakesetre rovatik?“ A költő szavai szerint „mosoly vonult az ifjú ajkára, midőn az öngyilkolás eszméjét alig hallhatón ejté, tréfás, játszi mosoly, mely kellemes is lett volna, ha az ajk szögletein nem zordul el egy mélyebb barázdájú, egy belső küzdelmet s majdnem görcsös kint eláruló rángástól“. Ez a görcsös mosoly csak könnyű habfodor, mely előre jelzi a léleknek borzasztó hullámain, Kolostory bárónak utolsó belső küzdelmeit

az alvilág szörnyetegeivel. Ekkor már lázas álmok, bűnös eszmék marczangolják lelkét és idegeit. Ha véletlenül Elizt látja, ajkszögletein görcsös rángás mozdul meg, kezujjai önkéntelenül vonulnak összebb; éjjel pedig őrzöngések közt áll meg nejének hálószobája közelében, sokáig nézegeti törének élet s csak hosszú küzdés után tudja az asztalra visszatenni. E feldúlt kedélynek már csak megváltás az a golyó, mely a lázas agyvelőt összezúzta.

Mindazáltal Kolostory Albert sorsát nem pusztán jellemének alkotórészei határozzák meg, hanem azoknak az egyéneknek szenvedélyei is, kik a regényben mellette és ellene küzdenek. S a tragikum ereje annál megrázóbb, minél bonyolultabb lelki világból törnek elő a szembetett szenvedélyek.

Kolostorynak szeszélyes természetével s ingatag erkölcsi érzékével teljesen ellentétben áll nejének egyénisége. Eliz mintaképe az önfeláldozó szeretetnek, mely a hűséget nem köti feltételhez, ellenben a fájdalomat mindig meg tudja bocsátani. Egyetlen boldogsága szeretni s szerettetni. Szerelme minden igénytelensége mellett is szenvedélyes, de szíve ép oly tiszta, mint védtelen. A költő világos célzással mutatja be Elizt, mint szerelmes leányt, orchidea-virágai-val, mintha hasonlatosságot találna közte s a folyondár között, mely föld nélkül a levegőben tenyészik s inait száraz galyakra vagy kódarabokra veti. Valóban Eliz sokkal szerényebb és önzetlenebb, hogy sem határozott fogalma volna saját egyéniségének nagy értékeiről, annál elfogultabb férjével szemben, csodálja nagy szellemét, költői kedélyét s hálás minden mosolyáért. Emelkedett gondolkodása leginkább a szenvedésben tűnik fel. Néma megadással tűr, nem félté-

kenykedik, nem vádol, nem akarja férjét a mentegőzéssel megalázni, de bizalommal várja azt az időt, mikor a könnyelmű férfiú, belátva tévedéseit, újra visszatér a hű kebelhez, melyben akkora dülást okozott. Büszkesége csak akkor ébred fel, mikor Kolostory kijelenti, hogy soha sem szerette nejét. Ekkor a varázslat lehull szeméről, de sajnálatát még ekkor sem tudja megtagadni attól, kit egykor szeretett. Ő is idézhetné Praslin hercegnő irataiból: „Szerettem őt határtalan szenvedélylyel; . . . s most a varázslatnak vége, . . . szerelmem könnyeimben olvadt fel”.¹

Vajjon Eliznek büne-e feltétlen hűsége, s büntetése-e szenvedése? Sorsa ugyanaz, mint a letört lilimé, mely nem tehet róla, hogy a vihar útjába került. Szerepe a regényben rendkívül fontos, mert csak ily ragyogó erény látása tudja Kolostory Albertnek kábult lelkiismeretét felébreszteni. Jelentősége Kemény költészetének fejlődésében az, hogy ő nyitja meg azoknak a nemes női alakoknak sorát, kik emberi méltóságukat minden körülmények között megőrizték, s kiknek szívéhez semmi szenny sem tapadt.

A polgári rendnek másik méltó képviselője a regényben Eliz atyja, Norbert Lipót. Az erélyes bankár a szabadelvű s demokratikus eszméket még atyjától örökölte, ki gúnyos megjegyzésével egykor Kolostory Albert nagyatyját tette búskomorrá. Norbert a gyakorlatias gondolkodást szép műveltséggel, nagy emberismerettel s vonzó kedélylyel egyesíti, ellensége minden kiváltságnak s minden sejtelmességnek. Maga mondja Kolostory Albertnek: „Ön a romantikában jártas, én a józan ész embere vagyok”. Polgári ön-

¹ *Pesti Hirlap*. 1847. 950. (szept. 16.) sz.

érzete leginkább kivívja tiszteletünket, mikor mindenképen meg akarja győzni Kolostory bárót arról, hogy aristokratikus érzésű egyén nem boldogíthat polgárleányt. Norbert azonban még elveinél is inkább szereti leányát, s megható az a gyöngédség, melylyel atyai szeretete lépten-nyomon nyilatkozik. Nemes gondolkodása oly magasztalt ér el, hogy szellemi felsőbb-ségét még Kolostory báró, a büszke aristokrata, is kénytelen elismerni.

Az erkölcsi világnak egészen más égővén fejlődött Zörény Iduna grófnő egyénisége. Heves képzelete, szenvedélyes akarata nem tűrte a korlátozást. Igazi eleme az izgalom volt; ezért üzent hadat a társadalmi rendnek, ezért kereste fel a messze keletnek veszedelmes vidékeit is. Eredetileg jellemét több nemes elem alkotta, de kalandjai megrabolták szívét s mind érzékibbé s kegyetlenebbé tették természetét. A gyalázat, mely első férje oldalán érte, teljesen felforgatta erkölcsi nézeteit, kaczér, kéjvágyó asszony lett, ki a hódítást sokszor a művészetért űzte. Szívtelensége, éles esze daemoni erőt adott hatalmának, hideg vérrel dúlta szét a legártatlanabb nő boldogságát is s kéjjel gyötörte udvarlóit. Zsarnokilag uralkodott Kolostory bárón is, majd mellőzte vagy ingerelte, majd féltette vagy játszott vele, míg teljesen elszédítette. A veszedelmes játékban azonban maga is elszédült; teljesen eltörpült, mikor Terényinek, a megvetett udvarlónak, karján akarta megmenteni a társadalmi tisztesség látszatát. Keménynek Kolostory tragikumához szüksége volt Iduna grófnő daemoni jellemére, de mikor a szívtelen nőt a cselekvény színpadjáról lelépteti, ellen-érzését nem titkolja s gúnynyal válik meg alakjától.

Az a jellemalkotó művészet, mely e bonyolult egyéni-

ségek rajzában nyilatkozik, a realismusnak oly magas fokát érte el, mely fölülmúlja Kemény költészetének eddigi eredményeit is. Kolostory báró mellett leginkább Zörény Iduna grófnő egyénisége árulja el a jellemzésnek rendkívül mély élettani alapjait. Kemény oly beható figyelmet fordít a kéjvágyó asszony izgékony testi szervezetére, minőben Balzac szokta párisi nőalakjait részesíteni. Látjuk a karcsú, ruganyos női testet a tengeri vihar idején, mikor a kibontott mell s a vékony kelmével takart térd ideggörcsöktől reszket. Látjuk a kaczer grófnőt vakmerő lovaglás közben, mikor a physikai felhevülés érzékit is szül benne, s fekete szemei lánggal fordulnak Kolostory felé. De elég kevesebb izgalom is, hogy a mozgékony idegzet megrezdüljön. Mennyire lázba hozza a hiú nőt Kolostory rejtelmes magaviselete! „Homloka nem volt forró, — hisz azt többször tapintá kezeivel — vére a szokottnál talán gyorsabban sem csergett, s mégis lázas hév nyargalt át idegein, ajkai szárazak valának, lélekzete nyugtalan.“ Ezek az élettani részletek azonban Kemény jellemalkotásában csak az alap a kéjvágyó asszonynak, az emancipált nőnek s a gyakorlott férfi-hódítónak lelki világához. Kemény jellemzés módja a *Férj és nőben*, bár megőrizte lélektani jellemét, realisabb, mint *A szív örvényeiben*. Mindkét regény tárgya egy erős akaratú nőnek a férfi szíven való uralma, de a költő Kolostory bárónak és Iduna grófnőnek egyéniségében az ellentétes lelki erőknak sokkal nagyobb tömegét és tökéletesebben olvasztja össze, mint *A szív örvényeinek* alakjaiban.

Az a realismus, melylyel Kemény a *Férj és nőben* hőseinek s hősnőinek egyéniségét megalkotta, egyúttal mélyreható pillantás a felsőbb körök életébe.

E tekintetben van valami rokonság Kemény és Thackeray között, ki néhány évvel a *Férj és nő* megjelenése előtt mondott a *Hiúság vásárában* lesújtó ítéletet az angol előkelő világról. Kemény regényében a magyar aristokrátiának inkább árnyékoldalai tűnnek szemünkbe. Az egyik Kolostory báró csalfa ábrándoknak rabja, Kolostory Albert rajongó, házasságtörő, Kolostory Tamás visszataszító, nemtelen jellem, Zörény Iduna grófnő szívtelenségét pedig csak mostoha testvérének, Szendery grófnak lelketlen káröröme múlja felül. Ép ily lehangoló képet nyújt a *Hiúság vásárában* a Crawley-család, melynek feje az alantas gondolkodású öreg Pitt báró.

Kemény oly vonzónak rajzolta Norbert bankár és Eliz kedélyét, másrészt annyi sötét színt vegyített Kolostory báró és Iduna grófnő viszonyának rajzába, hogy semmi kétséget sem hagy hátra rokonérzéseire nézve. Tisztelete fénykörrel veszi körül a polgári erényeket: a munkás életből fakadó önérzetet s a hitvesi hűséget, míg ítélete az erkölcsi törvényt kérlelhetetlenül alkalmazza az egyéni szeszély tévedéseire, melyek az előkelő világban a kényelem s gondtalanság következményei szoktak lenni. Kemény azonban nem oly rideg erkölcsstanító, nem oly elfogult demokrata, mint Thackeray, ki gyakran csak azért rajzolja a bűnt, hogy megbotránkoztasson bennünket, s hogy vádbeszédet mondhasson az aristokratikus gondolkodás ellen. Kemény sokkal inkább művész, az előkelő világot nem annyira elítélni, mint érteni akarja, s kedvétel a szenvedély fejlődésének festésében. Így azután érző szíve ellenére nem érzékenyül el, nem háborodik fel annyiszor, mint Thackeray, de azért világnézete határozottabb, mint volt *Gyulai Pál*ban, s lelkének

magasztos erkölcsi eszményei mind inkább megvillannak művészi tárgyiassága mögül.

A cselekvényben s a jellemzésben Kemény oly teljes összhangot teremtett költői céljai és eszközei között, mintha valóban elérte volna azt a művészi nyugalmat, melyet Goethe egyéniségében csodált, s mely után mindig vágyódott. A művészi elmélyedés nyomai látszanak meg a *Férj és nő*nek alaki szépségein is. Képzeletén annyira uralkodott költői feladata, hogy művének minden része egy fő tárgynak, Kolostory Albert tragikumának magyarázatára szolgál. Így regényének compositioja oly természetessé, átlátszóvá s egységessé vált, minőt hasztalan keresnénk Kemény költői fejlődésének előbbi fokozatain. A szerkezet egysége szinte tragédiába illő. Az egész költői alkotás tulajdonkép négy jellemen nyugszik, melyek két ellentétes világot képviselnek, s ennyiben emlékeztet bennünket Goethenek *Die Wahlverwandschaften* című regényére. De mennyivel természetesebb s drámaibb a négy jellem kapcsolata Keménynél, mint Goethenél! A *Férj és nő*ben Kolostory báró tragikuma az egység fő tényezője, míg Goethe regényében a négy egyén sorsa a vonzás és taszítás törvényét példázza. Kezdetben lassabban indítja meg Kemény a cselekvényt, különösen Kolostory Albert római eseményeinek rajza csábítja képzeletét vonzó kitérésekre. Sokkal rohanóbb az események haladása a regény második részében, mi Kolostory bárónak szélsőséges szenvedélyében több rejtélyt hagy hátra. Egyébiránt Kemény még mindig szereti a szövevényest mind az elbeszélésben, mind az előadásban, de nála ez szoros kapcsolatban van lélekelemzéseinek s gondolatainak bonyolultságával. Másrészt a *Férj és nő*ben Kemény

annyira kiküzdötte már az uralmat heves képzeletén s eszméinek birodalmán, hogy elbeszélése többször volt érdekfeszítő, mint fárasztó, nyelve inkább volt gazdag s kifejező, mint túlterhelt.

Kemény költői egyénisége a *Férj és nő*ben vonzó tulajdonságaival állott a magyar közönség előtt; világnézetének komorságát a lélektani következetesség, jellemzésének merészségét a művészi forma enyhítette. Az összehangzó alkotás hatását elősegítette az a nagy figyelem is, melylyel az önkényuralom éveiben a magyar társadalom az irodalom felé fordult. Az érdeklődés hiánya miatt nem panaszkodhatott sem a szerző, sem a kiadó; az előfizetési ívek telten érkeztek vissza, s maga Kemény is többet juttatott a kiadóhoz, Szilágyi Sándorhoz.¹ Nem sokkal a regény megjelenése után már szept. 3-ikán jelentette a *Hölgyfutár*, hogy a nagy kelendőség miatt az első kiadás csaknem fogytán van, s esetleg második kiadásra is sor kerül. Ez a hír többször megismétlődött a *Budapesti Visszhangban*, így 1852 okt. 3-ikán s 1853 febr. 6-ikán is. A lapnak 1852 okt. 24-iki számában pedig a kolozsvári levelező biztatta a kiadót, hogy Kolozsvárra küldjön több példányt, mert ott Kemény regényét várva-várják, sokan meg fogják venni, s még többen fogják olvasni. A sikert Kemény is elismerte, mikor 1853 jún. 16-iki előfizetési felhívásában azt mondja, hogy három új kötet regényének kiadására az a figyelem bátorította fel, mely a *Férj és nő*nek két kötetét fogadta.²

Az irodalmi hatásnak kevésbé hű visszhangjai vol-

¹ B. Kemény Zsigmond levelei Szilágyi Sándorhoz. (Irodalomt. Közl. XXI. 1911. 239., 240. l.)

² *Pesti Napló*. 1853. 979. (jún. 16.) szám.

tak a korabeli lapokban megjelent bírálatok. Ezek közül egy sem hatolt mélyebbre, sőt egyik-másik megjegyzésből teljesen hiányzott a műveltebb ízlésnek minden nyoma. A *Családi Lapok*ban a felekezeti szellemű ismertetés valóságos irodalmi botránnyá torzította Kemény regényét; úgy tűntette fel a regény hőseinek, főképp Norbertnek s Kolostory Albertnek jellemzését, mint a katolikus egyház ellen irányuló támadást.¹ A *Pesti Napló* bírálója a cselekvénynek külföldi színterét hibáztatta, de érdemül jegyezte fel, hogy a költő az arisztokratia vétkeit elrettentő például állította pellengérré.² Sokkal találóbb volt a *Budapesti Veszhang* cikke, mely elragadtatással szólt a jellemzésben mutatkozó következetességről és tárgyiaságról.³ Legtöbb megértéssel magyarázta Bulyovszky Gyula a *Magyar Hírlap* hasábjain, miként hozták Kolostory Albertet jellemének alapvonásai viszonyaival s környezetével összeütközésbe.⁴ Bulyovszky is a művészi következetességet emelte ki, csak Kolostory Albertnek túlzott buzgóságát nem tartotta eléggé megokoltnak. A mély irodalmi hatásról tanuskodik 1853 decz. 18-ikán a *Déliabáznak* az a híre is, hogy a *Férj és nőt* Szegfi Mór fordítja németre.

Kemény költészetének jelleméből következett, hogy hatása nem lehetett oly zajos és szédítő, mint Jókaié. A magyar közönség, melyet oly rettenetes valóság vett körül, inkább gyönyörködött Jókainak naiv kedélyében, phantastikus költői világában, mint Kemény-

¹ *Családi Lapok*. 1853. Második félév. 3. szám.

² *Pesti Napló*. 1853. 856. (jan. 16.) szám.

³ *Budapesti Veszhang*. 1852. Második félév. 10. (szept. 5.) szám.

⁴ *Magyar Hírlap*. 1852. 878., 879. (szept. 24., 25.) szám.

nek megdöbbenő lélekelemzéseiben. Míg Jókai föltétlenül uralkodott a tömeg rokonérzésein, addig Kemény inkább a kiválóbb egyéniségeket hódította meg. Költői eljárása azonban annyira egyéni és követelő volt, hogy költői iskolát nem alapított, legkevesbbé fejlődhetett realismusából naturalismus. Kemény regényének hatása leginkább abban mutatkozott, hogy igazabb s nagyszerűbb eszményeket állított Kemény egyénisége s a magyar regényköltészet elé.

Ködképek a kedély láthatárán.

Bármily férfias erélylyel nézett Kemény Zsigmond a komor viszonyok szemébe, lelkét állandó izgalomban tartotta az önkényuralom diadalmámora s a magyar társadalom szakadozottsága. Lázás irodalmi munkásságában is volt valami idegesség, mely gyakran eltértette költészetének fejlődését egyenes irányától. E benső izgatottságból következett, hogy képzeletét a nagy arányok szeretete daczára egyelőre inkább vonzották a kisebbszerű, mint a merészebb feladatok. Költői egyéniségének a *Férj és nő* után legközelebbi nagyobb szabású nyilatkozása a *Ködképek a kedély láthatárán*.

Ennek a regénynek tervezése az 1852-ik év nyarára: júliusra vagy augusztusra esik, minthogy a *Budapesti Viszhang* aug. 22-ikén a második félév VIII. számában kezdte meg közlését. A folyóiratban a költő novellacyclusnak nevezte művét s a *Visszaemlékezések* címet adta neki. A regény közlése többször megszakadt. A szerkesztő már a XII. (szept. 19.) számban jelentette, hogy közbejött, kellemetlen s el nem hárítható körülmények miatt Kemény Zsigmond novellacyclusát csak a legközelebbi számban folytathatja, de még a XIII. (szept. 26.) számban is újra a közönség bocsánatát kérte, hogy ígéretét nem válthatta be. A XIV. (okt. 3.) szám ismét hozott egy szakaszt a regényből.

Ezentúl a folytatás a XVII. (okt. 24.) számtól a XXI. (nov. 21.) számig, majd újabb szünet mulva a XXIII. (decz. 5.) számtól a XXV. (decz. 19.) számig tartott. Így jelent meg a *Budapesti Viszhangban* a regénynek körülbelül fele, mintegy tizenhárom szakasz.

A szerkesztő nyilatkozatai arra mutatnak, hogy Kemény az 1852-ik év végéig többször hozzáfogott munkájához s regényének részleteit nem sokkal megjelenésük előtt írta meg. Ennek bizonyítéka az az ellentmondás is, mely a folyóiratban közölt szakaszokba csúszott bele. Czeczil előadása s a XVIII. szakasz szerint ugyanis Ágnes, a lenge erkölcsű komorna, ki hűségével oly nagy családi szerencsétlenség oka volt, egészen addig Florestan gróf kastélyában maradt, míg úrnőjének torzgyermeké megszületett. Várhelyi pedig a XII. szakaszban úgy beszéli el az esetet, hogy Ágnes még azon éjjel elutazott a kastélyból, melyen a hitvestársaknak végzetes tévedését előidézte.

Bármennyire megzavarta azonban Keményt költői munkájában betegsége s lehangoltsága, 1853 januárjában mégis bevégezhetette regényét, minthogy ekkor sokkal élénkebb s többoldalú írói munkásságot fejtett ki. 1852 novemberében írt levele szerint maga is erre az időre tervezte művének befejezését, s bizonyára a *Visszaemlékezéseket* is négy kötetnyi regényei közé számította, melyeknek nyomtatását január végére várta.¹ A terv megvalósulását jelezte a *Szépirodalmi Lapok*-nak 1853 jan. 23-iki számában az a hír, hogy b. Kemény Zsigmond regényeiből s novelláiból egy pár füzet

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 233. 1.)*

még a tavasszal meg fog jelenni. A jún. 14-iki előfizetési felhívásban már határozottan három kötet szerepel, s köztük az első: *Ködképek a kedély láthatárán*.¹ Itt használta Kemény először ezt a címet a *Visszaemlékezések* helyett. Az előfizetési felhívás szeptemberre ígérte a három kötetet, de a *Pesti Napló* híradása szerint Emich sajtója csak december 20-ika körül adhatta át őket az olvasóközönségnek.²

Ilyen módon a költői képzelet teremtő munkájába azok az eszmék és hangulatok vegyültek, melyeket Kemény lelkében az 1852-ik év második felének benyomásai keltettek. Pedig az a néhány hónap Kemény életének egyik legsötétebb szakasza volt, tele csalódással s gyötrő gonddal. Ha Kemény májusban még reménységgel nézett a császárnak magyarországi utazása elé, az ünnepségek sora augusztusban már meggyőzhette arról, hogy Bach báró kétségtelen ügyességgel vezette félre mind a fejedelmet, mind a nemzetet. A fejedelmi látogatás értelmét leginkább megmagyarázta az a harangzúgás, ágyúdörgés és kivilágítás, melylyel Bécs városa aug. 14-ikén a hazatérő császárt, mint valamely diadalmas hadvezért fogadta.³ A *Pester Zeitung* is fő eredményként azt állapította meg, hogy a felséges úr utazása közelebb vitte a megvalósuláshoz az 1848 decz. 2-ikán kitűzött célt, mely szerint a monarchia minden országának és néptörzsének egy nagy államtestté kell egyesülnie.⁴ Keményt ép úgy elszoríthatta a ravasz rendezőnek gonosz játéka, mint Széchenyit, kinek — saját szavai szerint — vérét

¹ *Pesti Napló*. 1853. 979. (jún. 16.) szám.

² *Pesti Napló*. 1853. 1134. (decz. 20.) szám.

³ *Pester Zeitung*. 1852. 190. (aug. 17.) sz.

⁴ *Pester Zeitung*. 1852. 192. (aug. 19.) sz.

fagylalta, agyvelejét égette a szabadságától megfosztott nemzetnek kicsikart hálanyilvánítása.¹ Még inkább széttéphette a reménynek utolsó foszlányát is az a mód, a hogyan Bach báró tovább folytatta nemzetboldogító munkáját. A nyílt parancsok, melyek 1852-ben özönével jelentek meg, a nemzeti életnek minden ágára kiterjeszkedtek s az önkényuralomnak végleges berendezkedéséről tanuskodtak. A hatalmi gőgnek egyik legjellemzőbb nyilatkozása volt az az 1852 decemberében kibocsátott rendelet, mely minden békés egyesülésnek útját vágta.²

Kemény kedélyét még komorabbá tette a sokféle betegség, mely az 1852-ik év második felében támadta meg szervezetét. Ez időben írt levelein már-már a csüggedés jelei mutatkoznak. Megtörte lelkének erejét anyagi viszonyainak összezavarodása, adósságainak s írói kötelezettségeinek terhe is. Mily ellentétben volt a borongó őszi és téli napok köde a napsugaras tavasz és nyár emlékeivel, melyeket egy vonzó női léleknek tartalmas barátsága ragyogott be! Özvegy Tahy Károlyné augusztus elején távozott Párisba, s így Kemény hiába várta a kedves nőies sorokat, melyek nem régebben a Margit-szigetre egy-egy estélyre vagy bizalmas társaságba hívták. Minél elhagyottabbnak érezte magát, annál többször lerajzolhatta képzelete az érdekes alakot, a bájos termetet s a szellemes arcot, melyeken senki sem tudta volna a harminczhat év nyomait felfedezni. Az elröppent szép órák emlékei, a sivár jelen gyötrelmei, hazafias aggodalmak, sötét eszmék

¹ Gr. Széchenyi István: *Ein Blick auf den anonymen Rückblick*. 1859. 66. 1.

² Beksics Gusztáv: *I. Ferencz József és kora*. (Szilágyi S.: *A Magyar Nemzet Története*. X. 1898. 511. 1.)

alkották azt a háttérét, melyből Kemény költői alkotása: a *Ködképek a kedély láthatárán* emelkedett ki.

Kemény regényében vagy — mint maga nevezte — beszélyfüzérében két regény fonódik egymással össze. Az önkényuralom korának izgató eszméi leginkább visszatükröződnek gr. Jenő Eduárd történetén, melyre Kemény, mint költői alkotásának legjelentősebb részére, legtöbb fénypontot helyezett el. Benne a szabadságharcz utáni magyar költészetnek kedvelt tárgya, a zsarnok lelki világa, tűnik fel. A mint Aranyinak 1851-ben írt költeménye: *Ráchel siralma* az iszonyú Herodes alakjának körvonalait adta, ép úgy festette Gyulai a szívtelen és kegyetlen Báthorit *Pókainé* című balladájában, mely a *Budapesti Viszhangnak* 1852-ik évi folyamában jelent meg. Kemény regényhőse azonban nem tartozik a hivatásos zsarnokok közé; gr. Jenő Eduárdot nemes szívének túlzásai, emberboldogító ábrándjai ragadják a zsarnoki önkény örvényei felé.

Gr. Jenő Eduárd élettörténetének főhőse tulajdonképp a szenvedélyes emberszeretet. A gróf a Napoleon ellen indított hadjáratból ezredesi ranggal s azzal a nagy elhatározással vonult vissza erdélyi birtokára, hogy boldogítani fogja azt a néhány elmaradt falut, melyeket a sors gondjaira bízott. Úgy tetszik, mintha a vitéz ezredes megfogadta volna a *Karthausi* főhősenek, Gusztávnak, tanácsát, ki az emberboldogítás teréről első sorban mindenkinek közvetlen környezetét jelölte ki. A magasztos életelvet azonban eltorzította Jenő gróf akarata, mely — a költő szavai szerint — nem tűrt maga előtt semmi korlátot. Azért joggal kereste Beöthy Zsolt Jenő Eduárd sorsában a tragikus jelenségeknek azt a fajtát, mely a korlátlanságra

törekvő akarat tévedéseiből alakul ki.¹ Jenő gróf akaratában azonban nem csak mértéktelen, hanem egyoldalú is, a mennyiben a boldogságot katonamódon értelmezi. Fogymódjait maga is jól ismeri, azt mondja: „Hibám a szigor és túlságos rendszeret“. Parancsszájára a boldogításra kizemelt falvakban eltűnnek a girbe-görbe utcák, a házak egyenes vonalban, egyenlő távolságban sorakoznak egymás mellé, a szalmafedeleet cseréptető váltja fel, s a belső reformot a tagosítás egészíti ki. Lassankint az atyai gondoskodás a házi viszonyokra is kiterjed, s kiméretlen fegyelem szabja meg a falu népének kötelelességeit s életrendjét.

Az akadályok végzetes erővel duzzasztják meg a szenvedély áráját. A világboldogítónak leginkább útjában áll a hetedik falu s benne gr. Villemont Randon, a francia kibujdosott, ki a néppel együtt többre becsüli a kellemes rendetlenséget az erőszakolt rendnél. Az öreg francia, mint Jenő gróf ipa is makacsul ragaszkodik elveihez, s bár a halál csakhamar elnémitja, végrendeletében is tovább hadakozik a zsarnoki önkénnyel, eszméi pedig mintha új életre kelnének leányának, a szép Stephaniának, emelkedett gondolkodásában. Így az erőszakot saját lélektani törvényei gördítik alá a lejtőn, mert „a ki — a költő szavaival — valakire a boldogságot erővel akarja tukmálni, az a szívből az önértetet s hálaadatosságot száműzi“ s többé nem számíthat erkölcsi indítékokra. Ez az oka, hogy Jenő grófnak minden nemes célú intézkedése gyanut, ellenérzést, gyűlöletet s bosszúérzetet ébreszt alattvalóiban. A nép lemond még a hit vigasztalásáról is, mikor a templomban megpillantja urát,

¹ Beöthy Zsolt: *A tragikum*, 1885. 67., 68. l.

a gróf pedig szolgálival együtt folyton kutat, szabályokat ír elő s reggeltől estig a végrehajtásban fárad.

Ezen a ponton már Jenő gróf önmagával került ellentétbe; a rend, az emberboldogítás eszköze, vált életének céljává, s magasztos elve rögeszmévé torzult. A nemes szívű zsarnok csupa emberszeretetből óhajtott vissza az örökös jobbágyságot s ezentúl minden idejét és érzését rögeszméjére pazarolta. Már az örület határán szédelgett, mikor nejének néhány fogát akarta kihúzni, mert az saját vallomása szerint a tiltott gyümölcsből evett. Rögeszméje nem csak felforgatta, hanem kirabolta, megcsalta lelkét s végül összezúzta családi boldogságát. Mikor aztán a megfeszült idegek elernyedtek, a kiábrándult lélek egy eljátszott élet romjain tépte szét csalóka elveit. Ekkor már a fehérhalmi uradalomban teljesen megbomlott a régi rend, a béres a legszebb csemetét vágta le ostornyélnek, a katonásdit játszó gyermekek a pipérés mákok és szende liliomok nyakát szeldelték le fakardjaikkal, Jenő gróf pedig mindehhez úgy neveztet, hogy szeméből könnyek csordultak ki.

E tragikus életpályának rendkívüli jelentőséget ad a benne nyilatkozó túlzott erény. Különösen megnöveli a küzdelem arányait a határt nem ismerő szenvedély, az az elferdült emberszeretet, mely áldás helyett környezetének átkává lett. Joggal iktathatta azért a költő tanulságul a regény végére e gondolatot: „Rögeszméink gyakran vétkesebbé tesznek bennünket és szerencsétlenebbé mást, mint bűneink“.

Kemény regénye azonban gr. Jenő Eduárd rögeszméjét nem állította történelmi távlatba, nem hozta kapcsolatba azzal a korszellemmel, mely a szent szövetség hatása alatt a rendet istenítette s a zsandár-

szuronynyal örködött az európai társadalom boldogságán. A reformátori jellemű regényhős nem igen tud a világboldogítóknak arról a fajáról sem, minőt Kemény nemes lelkű barátaiban: b. Wesselényi Miklósban és gr. Széchenyi Istvánban ismert meg. Gr. Jenő Eduárd eszményei sokkal inkább rokonságban állanak azokkal a reformokkal, melyekre oly diadallal hivatkozott Magyarországon a Bach-kormány. A Bach-kormány hangoztatta az egyenlőséget a történeti fejlődéssel szemben; ez rendszabályozta a mezőt, az iskolát, sőt a templomot is; ez akarta a magánélet ezerféle igényeit egyformára nyírni, mikor figyelmét kiterjesztette a szakállviseletre és ruházatra is. E szellemi rokonságból következtethetjük, hogy Kemény szeme előtt a Bach-kormánynak nemzetrontó politikája lebegett, mikor gr. Jenő Eduárd reformjainak visszas hatását annyi szellemmel világította meg. Erre az élő mintára, az erőszakos Bach-rendszerre gondolt az ötvenes évek magyar társadalma is, mikor — Gyulai Pál szerint — a regényben itt is, ott is a nyomasztó rendszernek éles bírálátát érezte ki.¹

Mindazáltal Kemény regénye nem pusztán politikai satira. Még kevésbbé illik gr. Jenő Eduárd valamely elvont eszme képviselőjének; valójában igazi egyén ő, kit a rokon- és ellenérzések bonyolult változatai kötnek környezetéhez. Ha Kemény ki is emelte hőseinek jellemét a köznapiság határai közül, nagyításának alapja mindig a valóság maradt. Regényében a tragikum lélektani kényszerűség; a szenvedély a jellem mélységeiből fejlődik ki s kérlelhetetlen törvényszerű-

¹ Gyulai Pál: *B. Kemény Zsigmond művei*. Egyetemi előadások után jegyezte Kiss Ernő. Budapest, 1890.

séggel termi meg a rögeszmét. Jenő gróf akarata eleinte csak mint a szigorú katonajellem rendszere-tete jelentkezik, majd eszmei magaslatra emelkedik, nemsokára zsarnoki hatalommá növekedik, mely semmi ellentmondást sem tűr. Meglepő pontossággal jelzi Kemény a kedélybetegségnek, majd a monomaniának tüneteit. A komor férfit, kinek szívéből minden ígézet visszapattan, ki nejét, a szép Stephaniát, is emberboldogító rendszerébe foglalta, már teljesen rabja rögeszméjének s szinte reflex-mozdulattal veszi elő a finom foghúzó, hogy lázadónak tartott nejét megbüntesse. Hasonlóképen igaz és művészi a megtört reformátor rajza is, ki fásult kedélylyel tagadja meg egykori elveit. Mennyire emlékeztethet bennünket e megrázó kép a meghasonlott lelkű gr. Széchenyi Istvánnak önmagát gyöttrő vádjaira, a döblingi magány rémeire, melyeket Kemény a *Még egy szó a forradalom után* című röpiratában oly izgatott hangulattal vetett papírra!

A szenvedély, mely Jenő Eduárd lelkében tombolt, vészes erkölcsi erőket forgatott fel. Sok rejtett értékkel gazdagították Jenő gróf tragikumát a vele ellentétes egyéniségek is. Ilyen első sorban gróf Villemont Randon. Az öreg kibujdosott franczia valamikor a felvilágosodás híve volt s a forradalmi eszmékért lelkesült, melyek az állam mindenhatóságával a legszigorúbb zsarnokságot idézték volna elő. A forradalmi hős azonban kiábrándult s az egyéni szabadság lovagjává esküdt fel. Különcz volt, szeszélyei szerint rendezte be életét, de ép úgy tisztelte mások világnézetét is. Mennyire jelezhetette ily ellenfél a végzet hatalmát a rajongó világboldogítóval szemben! — Ellentétes világ Stephania is férje mellett. A fehérhalmi katonai

rendben ő képviseli a nőies kedélyt, melyben több az égi, mint a földi elem. Jelleme függetlenségre, sőt egy kevés romanticismusra hajlott, de elvei a kötelességről sokkal magasztosabbak, hogy sem bármely szenvedély bemocskolhatná. Ily nő elviselheti a mellőztetést, de nem a hűségébe vetett hit megingását. Férjének igazságtalan vádja után nincs is más menekvés számára, mint a válás és a kolostor. Könyörülő szívéhez, nemes szenvedéséhez leginkább az a fátyol illik, melyet a szebeni zárdában vett fel. Áldozat volt, mely a végzetet bosszúra hívja fel, de mely a földi szenvedések között magasabb erkölcsi világ létét hirdeti. — Még élesebb ellentétet alkot Jenő grófnak kimért egyéniségével a távoli rokon, Márton Adolf, a kis titkár, a megtestesült romantika, ki mindent érzelmein keresztül ítél meg. A tizenhét éves ifjú költői természet, álmodozásra, rajongásra van teremtve. Stephania iránt érzett, holdvilágos szerelme is valóságos bálványimádás. Képzeldőse annyira eszményítette Stephaniát, hogy az égi magasságra lemondással tekintett. Titkolt érzelmei csak akkor áradtak túl korlátjaikon, mikor az isteni nő magára vette a kis titkár bűnét, a tiltott baraczk leszakítását, hogy férjét rögeszméinek bilincsei közül megszabadíthassa. Milyen heves drámai küzdelemnek kell ily ellentétes jellemekből megindulnia, hol a legjogosabb érdekek, a legnemesebb eszmék s legerősebb meggyőződések harcolnak egymással!

A tragikus küzdelem hatását Kemény még inkább kimélyítette nagy lélekrajzoló művészetével. Hőseinek elhatározásaiban nem pusztán bonyolult jellemüknek alkotófészei érvényesülnek, hanem egyúttal a virág, mely útjukba esik, a fa, mely rájuk borul, a szellő, mely homlokukat érinti, a felhő, mely felettük vitorlá-

zik a kék égen, szóval — az egész természet. Mennyire ébren vannak Stephania idegei, s mennyire megragadnak minden kis benyomást, mikor leánykorának színhelyére kocsizik! „A bokor rezgő ága, melyet egy leszálló madár ingatott meg, a felhők, melyek a rétre veték árnyaikat, s a rét, mely virág-szemeivel a változó égre nézett, a mezei kunyhó füstje, melynek sugároszlopait játszva törte meg a szellő, a vén fűzek, melyek az útfélről annyi vándort köszöntöttek már s a nyargaló úri hintó elől félve látszottak visszaszaladni, a táj, a lég, minden sugár, minden porszem, az egész természet most az érzések oly különös, oly magyarázhatatlan s mégis érthető nyelvén beszélt Stephania szívével, hogy ez idegenszerű kéj és kín közt hánykódék, forrott, küzdött, s kivetette, mint a tenger halottjait, a jelent, és fölnyitá mélységeinek kincseit, a multat, ah! a leánykor szende, bűvös emlékeit.“ Így hangolta Adolf kedélyét is minden időjárás, egy esős nap leverte, egy derült felhangolta, egy ködös elborította. Azon a forró őszi napon is, mely a fehérhalmi társaság életét teljesen feldúlta, Adolf gyalog haladt a park felé, leheveredett az első hanton, megpihent az első hűs árnyékban; szórakozott és figyelmes volt, méla dallamok zsongottak kedélyében, ajkai száradtak és szomjasak voltak. Ily izgékony természet hogyan tudna ellentállani az érzéki hatásoknak, hogyan ne csábítaná az őszi baraczk jobb oldalról bársonyos színével, balról elefántcsont-fehérségével! Kemény regényeiben él, mozog, működik a természet s hatásaival körülöleli az ember testi és lelki szervezetét.

Kemény azonban a mint hőseit, ép úgy a körülöttük levő természetet is egyéníti. A környezet, melybe

alakjait helyezte, igazi erdélyi táj, a kanyargó Szamossal, a rónaságon elterülő rétekkel és szőlőkoszorús hegyekkel. Az egyik emelkedett hegy ormán díszeleg az ősi kastély annyi ablakkal, a hány napja az évnek van. Itt is, ott is egy-egy völgyszögletben kis falu húzódik meg, s az apró házaknak jellemző részei: a kürtő nélküli szalmafedél, a sövényből készült fal, lantornás ablak s füstfellegben úszó pitvar. Ezt a tájképet még finomabb megfigyelések egészítik ki, mikor Kemény néhány találó vonással rajzolja az utca közepén álló pusztá kútágast a megzöldült vederrel, a széles udvarsövényen ugató lombos kuvaszokat, az útaroknál porban fürdő tyúkokat, a füstres mellett féllábon nyugvó gólyát s a tört ablakú kocsmát, melyből csimpojahang s kurjongatás hallatszik ki. Épen ilyen egyéni az erdélyi úri kastélyok életének rajza is, mely a finomabb kényelmet kivételképen mutatja be Fehérhalmon, általában pedig a fitogtatás vágya mellett egyszerűbb igényeket s durvább élvezeteket árul el. A vastagfalú épületekben Kemény együtt látja a „régí jó világot“, a hatlovas hintót, számos cselédet, megterhelt asztalt s a vég nélküli dáridókat, a magyar vendégszeretet túlzásait.

Mindez a mély költői kedély jele, mely az élet benyomásait saját hangulataival együtt őrizte meg; mindez a fölhevült képzelet munkája, mely ép oly pontos, mint merész, mely a mű tervét s díszítményeit a költő élményeinek gazdag tárházából teremti elő. Ilyen módon jut a költő lelke rokonságba kedvelt hősnőjével, Stephaniával, kinek képzelete nagy építőként szállítja vissza a széthordott emlékeket.

A költői alkotó munkának villámgyors fordulatai gyakran eltűnnek szemünk elől, azonban itt is, ott is

akad egy-egy biztos nyom. Mennyi becses anyagot talált Kemény a fehérhalmi kastély életének rajzához zsibói emlékei között! Báro Wesselényi Miklós ép oly parancsoló, erőszakos egyéniség volt, mint gróf Jenő Eduárd; ő is kíméletlenül megkövetelte a rendet s pontosságot gazdaságában. B. Podmaniczky Frigyes naplótöredékeiben kiemelte Wesselényi bárónak neje iránt tanúsított kimért, feszes magaviseletét is s csodálkozott a kedélyesség hiányán oly házasfelek között, kiket önzetlen szerelem kötött egybe.¹ Különben a fehérhalmi környezet is nagyon hasonlít Zsibóhoz. A hegytérén fekvő fehérhalmi kastély a Szamossal, a rónavidékkel s a szőlőkoszorús hegyhomlokkal ugyanaz a zsidói tájkép, melyet Vörösmarty Mihály 1845-ben néhány vonással így vázol nejének: „A vidék itt gyönyörű. A kastély dombon van; előtte jókora térség, szántóföld, ligetek, kerített rétek a lovak számára, fáczános kert. Ezen sikot a Szamos vize szegi be, a Szamoson túl igen szép hegyi róna s azon túl körben hegyek“.² A fáczános, vadaskert és méneskert, melyeket Vörösmarty említ, a fehérhalmi gazdaságnak is büszkeségei. Másrészt Fehérhalom ép oly távol esik Marosvásárhelytől és Kolozsvártól, mint Zsibó; a kocsí, mely Stephania grófnővel egész éjen át haladt Kolozsvár felé, csak negyednap tért vissza Fehérhalomra. S ha Kemény a fehérhalmi kastélynak háromszázhatvanöt szemét emlegeti, bizonyára a néphit a zsidói kastélyról is azt tartja, a mit a gernyeszegiről, hogy annyi ablaka van, mint a hány napja az évnek.

A költői képzeletnek egyéni alapjaira figyelmeztet

¹ B. Podmaniczky Frigyes. *Naplótöredékek*. II. 1888. 28., 29. l.

² Czapáry László: *Vörösmarty Emlékkönyve*. 1900. 141. l.

bennünket Angyal Dávidnak az a megjegyzése is, hogy Kemény a *Ködképek a kedély láthatárán* című regényében Márton Adolf jellemrajzát Gyulai Pálnak ifjúkori élményeiből és lelki életéből alkotta meg költőileg.¹ Ennek az állításnak hitelét növelik a regényhősnek s Gyulainak egyező tulajdonságai: a karcsú, kicsiny termet, a költői természet s az egyéniségükkel ellentétes élethivatás. Gyulai a szabadságharcz után ép úgy titkári teendőket végzett a rendszerető gr. Teleki Domokos mellett, mint Márton Adolf a fehérhalmi uradalomban, s bizonyára ő is szívesebben foglalkozott költői terveivel, mint a gernyeszegi mintagazdaság ügyeivel. Még a fehérhalmi felolvasások mását is megtaláljuk Gernyeszegen; Gyulai gyakran emlegette, hogy a tudós gernyeszegi gróf téli estéken oly komoly cikkeket olvastatott fel vele, melyek a fiatal grófnét semmiképen sem érdekelhették. Gyulai 1852 őszén költözött Gernyeszegről Pestre,² tehát éppen akkor, mikor Kemény a *Ködképek a kedély láthatárán* című regényén dolgozott. A két író barátsága ekkor vált bensőbbé, de ismeretségük sokkal régibb keletű, hiszen Kemény már 1844-ben ajánlotta a 18 éves Gyulait Wesselényi báró fia mellé nevelőül s akkor is mély kedélyű, nem igen jelentékeny külsejű, hallgatag természetű s félrevonult ifjúnak ismerte.³ Ezek után elképzelhetjük, hogy Gyulai, ki gyakran nyilatkozott elmésen titkári szerepéről, élményeinek

¹ Angyal Dávid: *Gyulai Pál*. (Olcsó könyvtár. Budapest. 1912. 9. 1.)

² Szász Károly: *Gyulai Pál*. [Vasárnapi Ujság. 1869. 50. (decz. 12.) sz.]

³ Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levele b. Wesselényi Miklóshoz*. (Életképek. 1876. 46. sz.)

rajzával néhány vonást szolgáltatathatott Márton Adolf jellemzéséhez.

A költői alkotásnak e bensősége és közvetetlensége inkább hiányzik a regénynek második részében gr. Villemont Randon fiának, Florestannak és nejének történetében. Itt a költő képzelete az irodalmi divat kedvéért többször lemondott a tisztább s összhangzóbb aesthetikai hatásról.

Már a színhely is felötlő, Franciaországnak vad-regényes vidéke, a spanyol határszélnek mesés környéke, egy régi kastély magas hegycsúcsok közé rejtve. Még rendkívülibb e romantikus keretnek tartalma, az a családi történet, mely ép oly szörnyű, mint nevetséges. Benne szerepet játszanak: a könnyelmű Florestan gróf, ki szerette nejét, de apróbb hűtlenségeket megengedett magának, Ameline, az ábrándos lelkű, féltékeny grófné, továbbá Ágnes, a szép és ravasz komorna. A gróf a kaczer komornára vetette szemét, de mivel a leány már másodszor csalta meg, a kastélynak legelhagyottabb részébe, a vörös szobába hívta meg éjjeli találkára s maga helyett mór arczú inasát, a szerelmes Jágót küldte el. Ágnes azonban az utolsó pillanatban bűnbánólag vallotta meg csaltságát a grófnénak, úgy hogy a grófné merész ötlettel maga ment el a sötét szobába a találkára. A szörnyű félreértésnek eredménye Amelinének kondor fekete fürtű, sötétbarna bőrű, idomtalan száju és lapos orrú kis fia lett. Ez a gyermek vált a hitvestársak érzelmeinek ütközőpontjává, s míg Ameline heves anyai szeretettel vonzódott idomtalan fiához, addig Florestan gróf undorral, sőt gyűlölettel taszította el magától. A megbolygatott lélek nyugalmát nem hozták meg a párisi élet örömei sem. Florestan

gróf majd zajos multságokba, majd komor merengésbe sülyedt s várva-várta a kitaszított gyermek halálát. Mikor azután eltemethette könnyelműségének emlékét, szenvedélylyel akarta magához ölelni nejét, de az anya, megsértve legnemesebb érzelmeiben, iszonyattal fordult el tőle s örökre elhagyta önző férjét.

Florestan grófnak és nejének sorsában meglepő módon egyesül a tragikum és komikum. A derült családi élet összeomlását nem a bűn, sem a túlhajtott erény, hanem egy könnyelmű lépés idézi elő, a tragikus végetet egy tréfás ötlet indítja meg. A visszás hatású családi drámát Kemény maga is groteszknak nevezi, Florestan gróf szavaival pedig azt tartja, hogy szép tárgy romantikusaink számára. A bántó ellentétet a finom lélekrajz sem tudta eloszlatni, bármily mesterien vázolta is Kemény a női szív küzdelmét, mely egy daemoni iszonyat ellen védi az anyai szeretet jogait.

Kemény regénytárgyában ugyanaz a romantikus ízlés jelentkezik, mely szívesen fokozná a szörnyű hatását össze nem illő elemekkel is. Péterfy Jenő — saját szavai szerint — „nem tudja, volt-e e témára befolyása az akkor dívó regényromantikának“,¹ pedig kétségtelen, hogy Kemény már a magyar irodalomban, báró Jósika Miklósnak *A könnyelműek* című regényében is találkozott azokkal a bizarr indítékokkal, melyek Florestan grófot nejétől elszakították.² Az irodalmi hatás bizonyítéka Keménynek b. Jósika Miklós-hoz 1845 márcz. 15-ikén intézett levele is, melyben Jósika regényköltészetét elemzi s a jelenkorból merí-

¹ Péterfy Jenő *Összegyűjtött munkái*. I. 1901. 154. 1.

² Papp Ferencz: *B. Jósika Miklós és b. Kemény Zsigmond*. (Budapesti Szemle. CXL. 1909. 221. 1.)

tett műveit felmagasztalt történeti regényeivel szemben védi.¹

Jósika regényében a szerecsen Motabu bosszúja rendezett olyan jelenetet, mely Kemény regényében Ameline és Jágó találkájára emlékeztet bennünket. Motabu nejének csábítóján, a könnyelmű Serédin, akart bosszút állani, ezért lépett Serédi szolgálatába is; majd egy rettenetes éji órán urának hálóköntösét öltötte magára, hogy annál könnyebben téveszsze meg a férjére várakozó úrnőjét. A végzetes óra emléke, egy mulatt fiú, *A könnyelműekben* is elvlasztja a hitvestársakat, bár Serédi ép úgy meg volt győződve nejének ártatlanságáról, mint Florestan gróf. A közös tárgy visszataszító elemeit azonban sem Jósika, sem Kemény nem tudta lélektanilag megokolni. Kemény regényének bizonyára legkérdésesebb pontja, hogy oly gyengéd lelkű nő, mint Ameline, hogyan űzhetett tréfát férjének hűtlenségével, hogyan határozhatta el magát a titkos éjjeli találkára, s hogyan fogadhatta zokszó nélkül a férfiút, kit csapodár férjének hitt.

A groteszk történet, mely a kacaját az ajkakra fagyasztja, jobban illett volna a francia romantikához, mely az erkölcsi érzést gyakran inkább megzavarta, mint megnyugtatta, s szeszélyes gúnnyal forgatta fel a társadalmi rendet. Úgy látszik, Kemény képzeletét is egyéniségének daemonibb elemei készítették kicsapongásra. Innét van a laza kapcsolat gr. Jenő Eduárd nemes szenvedélye s Florestan gróf léha kalandvágya között; legfeljebb eredményeikben van rokon vonás, a mennyiben az emberboldogítónak s a

¹ Szádeczky Béla: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (Irodalomt. Közl. XIX. 1909. 440. l.)

világfinak is első áldozata a női szív bánata és lemondása. E laza kapcsolatot leplezi a költő elbeszélés-módjának mesterkéltségével. Jenő gróf tragédiáját ugyanis nagyrészt barátja, a költő, adja elő, ki a regényben Várhelyi nevet visel; Florestan gróf családi életének örvényeire pedig a költő barátnéja, Czeczil, emlékszik vissza, ki valójában Ameline. Florestan gróf neje ugyanis franciaországi élményei után Pestre került s másodszor is férjhez ment, még pedig egy öreg tanácsoshoz, ki egy anekdotával szintén kiegészíti gr. Jenő Eduárd regényét.

Ilyen módon az egész műnek összetartó köteléke is egy félbemaradt novella, melyet a három alak jellemzése s az elnyomatás korabeli Pest rajza tesz becsessé. Különös érdekeltséget árul el a költő, mikor Várhelyinek s Czeczilnek viszonyát rajzolja; mintha sokáig rejtegetett emlékekről lebbsentené föl a takarót, s mintha vázlatához rég ismert alak ülne mintaként. Úgy látszik, Várhelyi, ki a regényben Kemény képét viseli, nem ok nélkül lelkesedik Czeczilnek gyönyörű metszetű szemeiért, ígész mosolyáért s szellemes társalgásáért. Mindezek a vonások, valamint a felbomlott tekercsekben leomló fürtök s a finom alkatú, teljes hullámkörű karok Kemény Zsigmondnak érdekes barátnéjára, Tahy Károlynéra, emlékeztetnek bennünket. Czeczil még háziasszonyi tulajdonságaiban is utánozza Tahynét; ép oly figyelmes, finom tapintatú s ép oly szívesen várja költő barátját, mint egykor a margitszigeti kastély úrnője. A regényhősnő még korra nézve is megegyezik mintaképével. Tahyné ugyanis 1852-ben, Kemény regényének tervezésekor 36 éves volt; ugyanennyi idős Czeczil is, minthogy 26 éves korában ismer-

kedett meg Várhelyivel, s barátságuk tíz évre tekint vissza. Bármily vonzó emlékekből alkotta meg azonban Kemény annak a pesti társaságnak képét, melylyel hőseinek történetét elbeszéli, úgy tetszik, mintha bonyolult szerkesztésmódjával keresve-keresné a nehéz feladatokat. Regényében a többféle cselekvény részei annyira összefonódnak, hogy az olvasó csak megfeszített figyelemmel igazodhatik el az összekuszált szálak között.

A *Ködképek a kedély láthatárán* Keménynek nem legösszehangzóbb alkotása, de a regénynek minden része eredeti egyéniségnek művészi kifejezése. A kedély ködképeinek költője fájó érzéssel tekint vissza egykori ábrándjaira, csalódásai kételylyel töltötték el régi eszméi iránt, s világnézetének gazdagságát szívének lemondásával fizette meg. Ezért hasonlította magát az amerikai őserdők fájához, melyet a kűszó növények megfojtottak, később pedig himbáló levelekkel s tündéri virágaikkal díszítettek fel. „Így bánnak — mondja tépett kedélylyel — szívünkkel s kedélyünkkel az élmények, eszmék, tapasztalások és regényes kalandok, melyek feldíszítik ugyan képzelődésünket s érzéseinket a képek és szavak ígézetével, de csak miután már alig lelnétek rajtunk, ha éles szemetek volna, vitor és eleven beléletet.”

A kiábrándultság eredménye az a bonyolult erkölcs-tan is, melylyel Kemény az emberi élet mélységeit és magasságait ítéli meg. Gondolkodásában a bűnt és erényt nem választják el egymástól éles határok. Florestan gróf fásult szívvel hirdeti, hogy „bűneink nagy része túlajtott erény, erényeink nagy része magát ki nem nőtt bűn”. Hasonló gondolatot vont ki a költő is gr. Jenő Eduárd történetéből, mikor rög-

eszméinkben a szenvedéseknek dúsabb forrásaira bukkant, mint bűneinkben.

Ebben a világban a nő sem maradhat felékesített s megcsodált eszménykép. A rajongást a tanulmány váltja fel, melyet a lelkiismeretesség véd a cynismustól. Hányszor kutatta végig Kemény a női lélek rejtélyeit! Megfigyelte a finom idegeket, az érzéki és szellemi izgalmak szállítóit, látta a kedélyéletnek tüneményes változásait a borongó hangulattól a felmagasztosultságig, a szeszélytől az anyai szív lemondásáig. Így alakult át költészetében a nő az erő és gyöngeség vegyületévé. Így idézte bonyolult lelkű regényhősnőjére, Florestan gróf nejére, Balzac mondtát: „Angyal vagy szerelmed, daemon képzelődésed, gyermek hited, éltel tapasztalásod, férfi elméd, nő szíved, óriás reményeid, anya fájdalomad, és költő ábrándjaid által“.

Van valami Kemény világnézetében Balzac kiábrándultságából. Mindkettőben az éles elme keresi a valóságnak mélyen fekvő értelmét. Míg azonban Balzac képzeletét sivár tapasztalatai mind sötétebb nézetek felé sodorták, addig Kemény költészetében a kétely és hit küzdelme mind teljesebb összhang felé sietett.

A novellaíró.

Kemény Zsigmond világnézete a fejlődésnek különböző szakában új meg új elemekkel gazdagodott, úgy hogy költői alkotásaiban lángelméjének egy egy újabb nyilatkozása mindig felfedezésként hat reánk. Költészetében minden csak átmenet, s egy-egy elért eredmény újabb feladatoknak szolgál lépcsőül. Első pillanatra úgy tetszik, mintha ez a lázas belső munka megszakadna azokban a novellákban, melyeket Kemény 1852-től 1854-ig írt. Itt a költő néha azt a gondolatot kelti fel, mintha magasabb becsvágy nélkül pusztá kedvtelésből vázolná elénk alakjait, vagy épen szorongató anyagi helyzete ösztönözné munkára. Ítéletünket még inkább megtévesztheti a költői képzelet csapongása, mely titkos nyugtalanságtól űzve, a szeszély s a lelkiismeretes tanulmány között ingadozik.

Az elbeszélések megjelenésének módjából sem tűnik ki határozottabb célú számítás. Keményt nem bántja az érvényesülés vágya, s novelláinak sorsát legtöbbször a véletlen szabja meg. Neve gyakran csak azért került egyik-másik folyóiratba, mert a szerencsés szerkesztő alkalmas pillanatban érkezett s rátehetette kezét a zaklatott költőnek egy-egy bevégzett vagy félig kész munkájára. A *Két boldog* című novellát a *Budapesti Viszhang* szerkesztője szerezte meg 1852-ben

meginduló folyóirata számára s máj. 30-ikától jún. 20-ikáig a 4., 5., 6. és 7. számokban nagy ajánlással közölte. *Alhikmet, a vén törpe* 1853 márcz. 5-ikétől márcz. 24-ikéig a *Szépirodalmi Lapoknak* 18—24. számaiban jelent meg. A *Poharazás* alatt című „beszélyfüzér“ a *Déli*bábnak 1853-ik évi folyamában látott napvilágot, még pedig a bevezetés s az első rész: *Egy kaland a Missouri mellől* a 19. (máj. 8.) számban, a második rész: *Erény és illem* a 21. (máj. 22.) s 22. (máj. 29.) számokban. Ugyancsak a *Déli*bábnak 1853-iki évfolyama, a második kötetnek első nyolcz száma hozta júl. 3-ikától aug. 21-ikéig a *Szerelem és hiúság* című nagyobb elbeszélést. A *Divatcsarnok* 1854 máj. 10-ikén hívta fel a szép olvasónők figyelmét Keménynek egy új beszélykoszorújára: *A szerelem életére*; a 30. (máj. 30.) számban meg is kezdte az első rész közlését s folytatta a 35. (jún. 25.) számig. A szerkesztő kecsegtette a közönséget a beszélykoszorúnak második részével is, de a költő kedvét vesztette a befejezéstől s töredéknek hagyta elbeszélését.

Kemény Zsigmond már 1852-ben gondolt arra, hogy regényeinek s beszélyeinek gyűjteményes kiadását, melyet a *Férj és nő* két kötetével indított meg, tovább folytatja. 1853-ban jún. 14-iki előfizetési felhívása szerint három új kötet kibocsátását tervezte, melyekben következő regényei sorakoztak volna: 1. *Ködképek a kedély láthatárán*. 2. *Szent Margit szigete*, történeti rajz a XVI. századból. 3. *A szív örvényei*.¹ Időközben a terv megváltozott, s mikor 1853 decz. 20-ikán a *Pesti Napló* jelentette, hogy Kemény Zsigmond regényeinek három kötete elhagyta a sajtót, a

¹ *Pesti Napló*. 1853. 979. (jún. 16.) szám.

második kötetet a *Szerelem és hiúság* foglalta le, a harmadik kötetben pedig *A szív örvényei*hez az *Erény és illem* című novella csatlakozott. Így a kiadásból az elbeszéléseknek nagy része kimaradt, sőt az *Erény és illem* a *Divatcsarnok*ban közölt bevezetés nélkül jelent meg, mely az elbeszélésnek sivár jellemét megmagyarázhatta volna. Ha e mellőzésből a költőnek saját magával szemben gyakorolt szigorú ítélkezését akarnók kiolvasni, nézetünkben némiképen megerősíthetne az, hogy Kemény később sem juttatta kihagyott műveit a közönség kezébe. Így elbeszéléseinek nagy része sokáig a rövid életű folyóiratokban lappangott, addig, míg Gyulai Pál nem gondoskodott kiadásukról. A *Két boldog* és *Alhikmet, a vén törpe* című novellák a *Budapesti Szemlé*ben jelentek meg,¹ majd a többi novellával együtt Kemény *Összes műveinek* ötödik kötetében találtak helyet. A gyűjteményből Gyulai csak a *Poharazás alatt* című beszélykoszorúnak első részét rekesztette ki, mely maig is a *Divatcsarnok*nak elfeledt köteteiben rejtőzik.

Minél kevésbbé számít Kemény elbeszéléseiben irodalmi babérokra, annál leplezetlenebbül tárja fel előttünk költészetének erényeit s fogyatkozásait. Itt-ott megglephet bennünket a hanyagabb tervezés, a vázlatos lélekrajz s a szeszélyes ötletek tarkasága, de mögöttük okvetetlenül éreznünk kell azt a hatalmas költői erőt is, mely csak a kedvező alkalmat keresi az elmélyedésre, s a megfelelő tárgyat az emlékszerű alkotásra. Kemény Zsigmond költői egyénisége novelláiban hasonlít a sashoz, mely csak azért ír le a hegy-

¹ A *Két boldog* a *Budapesti Szemle* IX. kötetében (1875.) *Alhikmet, a vén törpe* a *Budapesti Szemle* XI. kötetében (1876.) jelent meg.

csúcsok felett mind nagyobb köröket a tiszta levegőben, hogy annál magasabbra furhassa magát az égbe.

Első elbeszélésében, a *Két boldogban* Kemény újra Erdélynek fejedelmi korszakához tért vissza, melynek oly megdöbbenő jelenetei foglalkoztatták egykor nagy történeti regényében, *Gyulai Pálban*. Képzeletét mind inkább erre vezették történeti tanulmányai, főképp 1851 júniusa óta, mikor az *Ujabb Nemzeti Könyvtár* kiadóihoz csatlakozott. A régi erdélyi emlékiratok lapjairól emelkedhetett ki előtte az a női alak is, kit *Beata* című novellájában akart megrajzolni a *Nagyenyedi Album* második kötete számára. Az irodalmi híradás szerint e novella történetinek készült, még pedig 1540-ből, tehát abból az évből, melynek nevezetességét Zápolya János halála s Izabella királyné uralkodásának kezdete adta meg.¹ Erdélynek legviszontagságosabb kora, a török világ, azonban mégis legtöbb költőiséggel ragadta meg Kemény figyelmét Cserei és és Szalárdi történeti műveiben.² Nem hiába mutogatta hírlapi cikkeiben költőtársainak a bennük felhalmozott kincset; a költői anyag kibányászására maga adott példát a *Két boldogban*.

E novella két elképzelt történeti arczkép kerete, melyek közül az egyik Csiaffer basát, a másik Kún Kocsárdot ábrázolja. Csiaffer, budai basa, a szultánnak igaz hitű alattvalója, kit dús kincstáráért, szép háremhölgyeiért, szerencséjéért s jámborságáért boldognak tart a világ. A hívó lélek összhangját nem

¹ *Hölgyfutár* 1851. 247. (okt. 27.) sz. — Pais Dezső: *Kemény Zsigmond írói működésének kronológiája. (Egyetemes Philologiai Köz'öny. XXXV. 1911. 796. 1.)*

² Kemény Zs.: *Az „Ujabb Nemzeti Könyvtár“ iránt. (Pesti Napló. 1853. 869. (febr. 1.), 871. (febr. 4.), 874. (febr. 8.) sz.*

zavarja meg irigyelt szerencsésének összeomlása sem; a mily léleknyugalommal élvezte a szép szakállú basa előkelő állását, ép oly megadással halad Belgrád felé, hol a selyemzsinór vár reá. E keleties világnézetnek teljesen ellentéte Kún Kocsárd, az erdélyi főúr, szintén a szerencse kegyeltje, ki előkelő szerepre, gazdaságra tett szert s mindezek fölé még Kún István nejének, a könnyelmű és szép Szécsi Máriának szerelmét is megnyerte. Tüzes vére s önhittsége keverte ellentétbe I. Rákóczi Györggyel egy határhegy miatt, melyet a fejedelmi katonák foglaltak el. Nyughatatlanságának fő indítóoka mégis szerelme volt; nem tűrhette, hogy egy kedves asszony kételkedjék bátorságában. Ezért szövetkezett a mocsarak urával, Rácz Gerővel, ezért került börtönbe is.

Ez a két érdekes alak sok rokonságot mutat Jósika báró regényhőseivel. Sorsukban itt is, ott is felötlének a romantikának azok az eszközei, melyekkel Jósika történeti költészetének raktárában találkozunk. A csillagjós itt is kiolvassa a csillagok állásából a szerencse változását, megnyílnak előttünk az erdélyi várkastélyok is, s a Maros hajjai felett csillagos estén megzendül a karcsú csónakból a gyönyörű hölgy mandolinja. A képzelet izgatására Kemény majd tündérmesét mond, majd Csiaffer basa paradicsomi örömeit színezi ki, majd a mocsarak urában, Zólyomi Dávid hívében, ép oly titokzatos egyént rajzol, minő Jósika regényében a leányrabló Zólyomi Kálmán.¹

Mindazáltal nagy a különbség Jósika és Kemény történeti költészete között. Mily reális vonásokból alakul ki Kemény novellájában Lippa környéke, hol a

¹ Báró Jósika Miklós: *Zólyomi*. 1836.

török és magyar társadalom erkölcei keverednek össze! Kemény azonban nem csak a tájképet, hanem alakjainak jellemrajzát is oly történeti elemekkel tölti meg, melyek a legaprólékosabb tudományos gondosságról tanuskodnak. Csiaffer basának beszédét színes keleti képek, gondolkodását a mohamedán hitregék rejtelmek hatják át. A hófehér szakállú basa maga is anachronismus már saját korában; jelleme még annak a nagy időnek alkotása, melyet a törökségnek s a mohamedánságnak hódító ereje sugárzott be. Hasonlókép fejlődik ki Kún Kocsárdnak oligarchiai önkényre hajló természete az erdélyi alkotmányosságnak süpedékes talajából. Kemény a történetnek teremő szellemétől vonta le a költői alkotás elveit. Képzeteének kiindulópontja Szalárdi *Síralmas Krónikájának* néhány idézett helye volt, de költészete a történet s a képzet munkáját elválaszthatatlanul olvasztotta egybe. Így egészíti ki Kemény történeti novellájában Jósika romantikáját a letűnt művelődések bölcelete.

A két egymás mellé állított művészi arczkép két ellentétes világ képviselője, mintha mindegyik azt a kérdést akarná eldönteni, vajjon léleknyugalom-e a boldogság, vagy az idegek kedves izgatottsága. Mégis mindkét hősnek sorsában közös mozzanatként a végzetnek villogó tekintetével találkozunk. Az öreg basát könyörtelenül tiporja el a sötét hatalom, míg a nyugtalan vérű magyar úron gúnyos mosolylyal kaczag. A végzet, mely fekete gondként követi az emberi életet, ad Kemény költői világnézetének a két boldog történetében komor és egyéni jellemet.

Bármily határozottan tűnnek is elő Kemény költői eszméiből s történeti szempontjaiból nagy tragikus történeti költészetének alapvonásai, egyelőre elmaradt

a várt fejlődés, mintha a költő mindennek előtt saját egyéniségének mélységeit akarta volna kikutatni. Becsvágyát azonban állandóan foglalkoztatta a történeti elbeszélő költészet. Ezt mutatja az 1853 jún. 14-iki előfizetési felhívásában Kemény regényeinek második kötete: *Szent Margit szigete*, a XVI. századból tervezett történeti rajz, mely talán a *Beata* című novella tervének feléléde, továbbá a *Déliab* 1853-iki évfolyamának első és második felében az oly sokszor ígért *Saaron rózsája* című historiai novella. A „Saaron rózsája“ ótestamentomi kifejezésből, melylyel a tömeg Pécsi Deborahát gúnyolja *A rajongók*ban, arra következtethetünk, hogy Kemény már ekkor eljutott későbbi nagy történeti regényének tárgyához.

Kemény azonban nem csak a történeti költészetnek kopott diszleteit festette át, hanem végig kutatta a romantikus költészetnek egész raktárát s újra elővette azokat a hatásos költői tárgyakat, melyeket valamikor a német és francia regényírók műveiben figyelt meg. A romantikus képzeletvilág foglalja el annak a három novellának homlokterét, melyekben a szellemi rokonság jeleként itt is, ott is élénk bukkan Taddé doctornak phantastikus alakja. Ő az a titokzatos egyéniség, ki, bár állandóan merőn tányérjára néz, basiliskusi tekintetével uralkodik környezetén, ki a jelennek rejtett betűiből kiolvassa a multat és jövőt, ki egyaránt ért a foghúzáshoz és bölcselkedéshez, a szerelemhez és vadászkalandokhoz. Taddé doctor valóban mindenüttjelenvaló; ép úgy otthon érzi magát Pesten, mint Dublinban; hol Észak-Afrika nagy sivatagain, hol Közép-Ázsia paradicsomi hegyterein barangol; majd a Missourin hajóz a vörösbőrű vad törzsekhez, majd Kelet-Indiában lép egy angol ezredbe. Meny-

nyire emlékeztet bennünket Taddé doctor Chamisso Schlemihljére, ki mérföldeket lépő csizmaival utazza be a földet, vagy azokra a bűvészekre, kik Hoffmann meséiben csodás hatalommal avatkoznak az emberek és tündérek életébe.

Az első novella, mely Taddé doctor bűvös hatását példázza: *Alhikmet, a vén törpe*. Itt a romantikus képzelet és kedély képviselője Bánházy Arthur. Őt már gyermekkorában jegyezte el nagybátyja a szomszéd fölbirtokosnak, Alpárynak, leányával, Amaranthával, s e házassági frigynek kellett volna a két viszálykodó család pörét bevégeznie. Bánházy azonban sokkal több regényt olvasott, hogy sem ily prózai viszonyba bele tudna nyugodni, azért az esküvő előtt próbára akarja tenni a lekötött szívek érzéseit s utazásra indul. A véletlen egy vidéki társaságba vezeti, mely poharazással tölti az éjszakát. Ennek a társaságnak középontja Taddé doctor, a rejtelmes idegen, ő beszéli, hogy a természet titkaiba keleten leginkább két testvér avatta: Alhikmet, maga a bölcsesség, s bátyja, Tedzsribet, maga a tapasztalás. Izgató benyomásokkal tér Bánházy nyugalomra szobájába, melyen a hold fénye ömlik el. Egyszerre ellenállhatatlan varázs vonja kifelé, ő is látja a gyönyörű keleti tájakat, találkozik Alhikmettel, egyességre lép vele; elfogadja tőle a bűvös gyűrűt, melynek lángolása jelzi az eszménykép megjelését, de egyúttal odaigéri Alhikmet testvérének a kiábrándulására következő éveket. Időközben kigyullad a bűvös gyűrű fénye, a rajongó ifjú megszereti Szelénét, majd kiábrándul, szenved és — felébred, mert tulajdonképen csak álmodott. A phantastikus álom után a szerelmes vőlegény siet Amaranthájához, hogy minél előbb oltárhoz vezethesse jegyesét.

Bánházy álma hasonlít Balzac *Szamárbőr* című regényének meséjéhez, a mennyiben Balzac regényhőse is, mint az álmodó Bánházy, bűvös, de kétes értékű ajándéokra tett szert. A szamárbőr ugyanis, mely minden vágyat teljesít, az egyes vágyak megvalósulásával folyton összébb zsugorodik s mind szűkebb határok közé szorítja a csodatevő bőr tulajdonosának életét. A mint azonban Balzac regényében a phantastikus elem, ép úgy Kemény regényében is az álmokképek tarka vegyülete Hoffmann költészetének hatása.¹ E szemfényvesztő költészet iránt Kemény többször nyilvánította rokonérzését; az *Élet és ábránd*-ban a lissaboni építkezésnek álomszerű elemeit hasonlította Hoffmann képzeletének játékaéhoz,² a *Ködképek a kedély láthatárán* című regényében pedig szellemes hősnőjének, Stephaniának, olvasmányai közé vette fel Hoffmann tündérmeséit.³ A szeszélyes költői mintaképpel Kemény művei közül legnagyobb rokonságot az *Alhikmet, a vén törpe* című elbeszélése mutat. Bánházy álmának részletei: Alhikmet varázsgyűrűje, az örök tavasz tanyája, a tündérkar tánca, Szelenének égi alakja, az eszményi szerelem gyönyörűségei és kínjai — mind a romantikának ugyanabból az ábrándvilágából kerültek ki, melyet Hoffmann tündérmeséi utolérhetetlen gazdagságban tárnak elénk. Mig azonban Hoffmann a mindennapi élet viszonyait annyira összezavarja a legkáprázatosabb csodákkal, hogy az

¹ Péterfy Jenő: *B. Kemény Zsigmond összes beszélei*. (Péterfy Jenő *Összegyűjtött munkái*. III. 1903. 526—530. l.) — Galamb Sándor: *Kemény Zsigmond Alhikmetje*. (Irodalomt. Közl. XXVI. 1916. 179—182. l.)

² B. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái*. 1914. 222. l.

³ B. Kemény Zsigmond *Összes művei*. IV. 1897. 153. l.

egyéniséget szinte elemeire bontja szét, addig Kemény a valóságot éles határokkal különíti el az álomnak lenge ködképeitől. Hoffmann nem csak olvasóit ragadja az egyik ámulatból a másikba, hanem maga is mámoros lesz képzeletének merészségétől s a bűvészkedést szinte önmagáért űzi; ellenkezőleg, Kemény azért gyújtja meg a romantikus képzelet bűvészlámpáját, hogy Bánházy álomképeiben a napi benyomásoknak lélektani következményeire s új elhatározások indítóokaira mutathasson.

A phantastikus tündérvilág Kemény művében finom szálakkal kapcsolódik a valósághoz, tulajdonkép nem is egyéb, mint lélektani folyamat. Bánházy álmának eszméi, alakjai s mozzanatai a rajongó ifjú emlékeiből s romantikus gondolkodásából emelkednek ki. Bánházy, mint ébren, az álomban is eszményképét kereste, Alhikmet és Tedzsribet bűvészkedéseit Taddé doctor visszaemlékezései után alkotta meg, a tündéri Szelenének szerelmi történetét pedig a vakító holdfény sugallta neki. A művészi elhíttetés kedvéért vegyül az álom elején és végén a környezet hatása is a képzeletnek szabad játékába. Mindezek ellenére Bánházy álma a kelleténél rendezettebb s tartalmasabb; ez azonban természetes következménye a mű keretének, melynek költői értékét Kemény Grillparzernek *Der Traum ein Leben* című drámájában ismerhette meg. Mindkét költő művészileg megrajzolt álommal józanítja ki a rajongó szerelmest, ki kedvesével szakítani akar, de Kemény több lélektani indítékra építi fel hősének álmát, mint Grillparzer. Ily módon a képzelet csapongása Kemény elbeszélésében nem pusztán kedvtelés, nem annyira költői szeszély, mint inkább annak a költészetnek kiegészítése, mely feltétlen tisztelettel viseltetik a lélektan törvényei iránt.

Még magasabb álláspontról tekint Kemény a romantikára humorával. Kedélye — mi nála ritkaság — derült, csak meghiggadt elméjének nézetei vonnak fölője áttetsző fátyolt. A költő, mintha saját ifjúkorának ábrándjaira gondolna vissza, szinte együtt mosolyog Bánházyval a romantikus kedélyvilág túlzásain, az eget verő szenvedélyeken, melyek folytonos harcban állanak a mindennapi élet követelményeivel. Mennyi elmeéllel állítja Amarantha nyugodt, természetes jellemét az ifjú Bánházy Arthur alakja mellé, ki a szerelmet érzelmős regényekből tanulja, szabad nyakat hord hátrahajtott inggallérral s carbonari-köpenyt vet vállai köré! A finom gúny, mely a szavaló hősszerlemest éri, egyúttal általában a romantikus rajongásnak is szól, hisz a fellengő szónoklatokat Sand György regényhősei is megirigyelhetnék. Kemény humora talán túlságosan súlyos eszméket rejt magában, de a romantikának szellemes bírálata s a kiábrándult kedély leszámolásának vonzó költői emléke.

A romantikus költészetnek kedvelt tárgyai kerülnek új megvilágításba a *Poharazás alatt* című „beszélyfűzér”-ben is. Itt Taddé doctor beszél el egy pesti poharazó társaságban két novellát annak a nézetnek bizonyítására, hogy „egy nő házi életéről mindig azon körnek, mely őt körülveszi, eszméi, divatos hiúságai, szokásai, erkölcei és társalgási szelleme határoznak”. Az első novella: *Egy kaland a Missouri mellől*, a másik *Erény és illem*. Mindkettő távoli vidékekre vezet bennünket s oly szerelmet állít elénk, melyet különböző fajok és népek erkölcei sodornak örvénybe.

A Missouri melletti kaland színhelye Amerika, tehát ugyanaz a világ, melyet Kemény előtt Chataubriand Atalában s Jósika báró *A könnyelműek*ben keresett

fel. Taddé doctor azonban, mikor kalandját előadja, nem akarja hallgatóit ragyogó képekkel elkápráztatni; a műveletlen tájat s a vad népet sokkal realisabban mutatja be, mint Jósika *A könnyelműekben*. A leleplezés kissé talán megtépi Taddé doctor nimbusát, de megállapíthatjuk, hogy Kemény a rejtelmes idegen élményeit Catlin vadászképei nyomán állította össze.¹ Taddé doctor az angol könyvből vette át a Missouri környékének s a bivaly vadászatnak rajzát; mint az angol író, ő is nekivetkőzött, hozzáértő lovon száguldott, belerohant a bivalycsordába, kiszemelt magának egy dühös bikát, eltalálta, lerajzolta s csak később vette észre, hogy értéktelen zsákmányt ejtett. Taddé doctor azonban még tovább megy a reális előadásban, ő már a vörösbőrű nőt sem eszményíti, hanem olyanak festi, milyenek megbízható útirajzok tüntetik fel. Taddé doctor ugyanis — mint társainak beszéli — merész vadászkalandjával megnyerte a vörösbőrű fejedelem fiának barátságát s a legnagyobb vendégjogban részesült. A fiatal főnök szép nejét, Matabát, feloldotta a hűség kötelessége alól és átadta fehér barátjának. Taddét bántotta az engedelmes asszony udvarias közönye, még inkább meglepte s megszegyenítette a háromévi viszontlátás alkalmával Matabának, mint özvegyasszonynak gyásza, kit férjének halála megőrzített.

Ez a kép, bármily színes, bármily tarka, mégis tárgyias, sőt sok tekintetben a kiábrándultságnak, cynismusnak jele. Maga Kemény sem sokra becsülhette Taddé

¹ Catlin munkájának megfelelő részét a *Vasárnapi Ujság* is hozza 1855-ik évi folyamának 5. (febr. 4.) számában ily czímmel: „Vadászképek a nagyvilágból. Catlin nyomán dr. Hegedűs. *Bivaly vadászat az északamerikai mezőségeken*“.

doctor elbeszélését a néprajzi elemek túltengése és sértő eszméi miatt; azért nem is vette fel regényeinek gyűjteményébe. Bizonyára Gyulai Pál is azért hagyta ki Kemény *Összes műveiből*.

Taddé doctor másik elbeszélése: *Erény és illem* Kelet-Indiát varázsolja elénk, a királyi éjek, balsamos szellők s álmodó virágok hazáját. A meseszerű országnak legszebb csodája mégis a karcsú termetű Nandana, ki oly magasan áll kellemben és búbájban társai fölött, mint a büszke pálma a szemérmes mimosabokrok között. A szép hindu nő szerelme azonban ép oly bódító, mint hazájának fűszeres levegője, égi boldogság s pokoli gyötrellem Taddé doctor barátja, Eduárd angol tiszt számára is. Nandana ugyanis, midőn gyűlölt férje megmérgezte magát, inkább engedelmeskedett családi hagyományainak, mint szerelmének, önként rohant a máglya lángjai közé.

India roppant levelű pálmaligeteivel s tündéri hőlgyeinek lobogó szenvedélyeivel már a harminczas években kedvelt tárgya volt b. Jósika Miklós költészetének. *A mohilok gyöngye* című novellája dicsfényvel vette körül a bátor lelkű hindu nőt, ki hős férjének holttestével együtt égeti meg magát. Tárgy tekintetében még közelebb áll az *Erény és illem*hez Jósikának *A szuttin* című elbeszélése.¹ Ennek hősnője, az özvegy braminnő, a Ganges partján már-már elkészült a borzasztó máglyahalálra, midőn egy ifjú angol tisztben szerelmesére ismer s a halál helyett az életet választja. Minden rokonság ellenére azonban teljesen különbözik a két költő felfogása. Míg Jósika

¹ B. Jósika Miklósnak mindkét novellája az *Athenaeum* 1837-ik évi folyamának második felében jelent meg.

naiv csodálattal tekint a mesés Indiára, mely rendkívüli szenvedélyeivel megszegyenítheti a megrendszabályozott európai társadalmat, addig Taddé doctor s vele együtt Kemény sokkal elfogulatlanabban ítélik meg a romantikus vágyak eszményét, a Ganges környékét. Kemény a hindu nő szenvedélyeinek vakító kitöréseiben az uralkodó népszokások, a megrögzött erkölcsök diadalát látta s ennyiben nem nagy különbséget tett az isteni Nandana s a vörösbőrű Mataba között. Ez a józanság költészetének egyaránt szolgál javára és hátrányára, minthogy novellája sokszor inkább néprajzi tanulmány, mint művészi lélekrajz.

A romantikának megszokott tárgyai azonban nem mindig illenek össze azzal az éles világitással, mely Keménynek gazdag egyéniségéből s kritikai szelleméből árad szét. Mennyivel több hasznát veheti a költő finom lélektani ismereteinek, mikor a modern kor társadalmának bonyolult jelenségeit elemzi! A valóság szeretete hozta vissza Kemény képzeletét saját korának magyar társadalmába, melyért egykor annyit gondolkodott és harczolt.

A *Szerelem és hiúság* a reformkorbéli magyar társadalom képe, részletrajz a régi Pestből, melyet az átalakulás kérdései, Széchenyi és Wesselényi eszméi hoztak forrongásba. A jellemző képnek legnagyobb költői értéke egy lélektani tanulmány, Sarolta lelki világának elemzése.

Sarolta bonyolult, ellentmondásokkal teljes egyéniség. Kedélyének nemesebb mozgalmait ügyesség zavarja meg; odaadó természetét finom ízlés, szenvedélyes vágyait nőies tartózkodás korlátozza. Neki lelki szükséglet az udvarlók hódolata, de tetszelgési vágyát nem pazarolja csak idegenekre, sőt finomabb neveit

férje, a komoly Coranini, számára tartja fenn. Sarolta mélyebb vonzalmait szeszélylyel vegyíti, oly kellemes és önérző, oly szemérmes és élvezetvágyó, hogy szíve talány maga és mások előtt. E talányos egyéniségnek hű kifejezője külseje: az ingerlő s egy kevésbé bizarr szépség, az ideges arcvonal, a karcsú, hajlékony termet s az egyszerű öltözet, mely egyúttal a legszellemibb kaczérság költészete.

Mily kész prédája a végzetnek ez érdekes nő! Sarolta sértett hiúságának áldozata. Nem tudja eltérni Romvaynak, az irígyelt arszlánnak, kiszámított közönyét s egy önfeledt pillanatban a csábító Romvay karjai közé veti magát. Coranini neje azonban csak tetszelgő s nem sülyedt nő. Lázas ütőerei, ingerült idegei, lelki gyötrelmei nem hagynak neki nyugtot. Hasztalan szólítja fel távozásra csábítóját; összeomlott családi boldogságának romjai közt kell megismernie férje szerelmének fenségét.

Sarolta nem tartozik azok közé a szeráfi vagy ördögi női alakok közé, kiket a magyar romantikus költészet oly nagy seregben vonultat fel előttünk; inkább rokon azokkal a harmincz éves nőkkel, kik Balzac regényeiben elviharzott szenvedélyeiknek emlékeivel érzik át a szerelem izgalmait. A szép nő már elérte virágkorának tetőpontját, sőt néha csökkenő önbizalmában érezte az őszi idők fuvallatát s a levélhullások bús neszét is. Benne Kemény a modern nő lélektanát tanulmányozza élettani tulajdonságaival s társadalmi erkölceivel együtt. Ezért elbeszélésében a jellemrajz a nőnek nem csak erényeit és bűneit, szeszélyeit és szenvedélyeit érinti, hanem kiterjed arra az érzékeny idegrendszerre is, mely titkos érzéki vágyaktól reszket, majd meg heves izgatottságból a kimerültség

állapotába sülyed. Kemény említésre méltatja a ruganyos termetet, a lábaknak könnyed mozdulatait, a lebegő járást, sőt az öltözet részleteit, a kelmét és színét is. E jellemzőmódnak célja nem valamely eszményi szépség alkotása, sem az ellentéteknek izgató szembeállítás, inkább a valóság megértése, mely az ellentmondásokat finom átmenetekkel simítja el. Kemény még annyi költői varázsszal sem veszi körül Saroltát, mint *A szív örvényeiben* Agathát s a *Férj és nőben* Idunát.

Míg azonban Kemény Sarolta jellemében a modern női lélek elemeit kutatta, újra megvilágította költészetének legfőbb tárgyát, az egyénnek és végzetnek küzdelmét. A küzdelem itt is aránytalan, s a végzet könnyedén ejti törbe az óvatlan egyént, ki szenvedélyeivel űz játékot. Sarolta tragikus bukását nem valamely bűnös szenvedély idézi elő, inkább egy lelki gyöngeség, a tetszelgés vágya, mely kellő határok között néha az egyéniség varázsához tartozhatik. Jól tudja ezt Coranini is, mikor azt mondja: „Merészül játszottam, midőn a hiúságot és szerelmet, a tetszelgési vágyat és nőhűséget összhangzásba tarthatni hívé. A daemonok győztek“. Saroltát kérlelhetetlen következetességgel ragadja könnyelműsége ballépésbe, majd újabb tévedésekbe s végre bűnbe. E mellett lelkiismerete oly éber, hogy nem csak a gondtalan élethez való jogáról mond le, hanem lelkének nyugalma is elveszti. Valóban joggal vette Gyulai Pál is Saroltát védelmébe egy szigorú hölgykritikuskával szemben, mikor rokonérzésre méltónak tartotta, mert meggyőződése szerint „tévedt és szerencsétlen nő“.¹

¹ *Pesti Napló*. 1854. 1244. (máj. 3.) szám.

A tragikus tényezők összhangját Kemény ritkán érte el oly teljesen s oly természetes művészettel, mint a *Szerelem és hiúság* című elbeszélésében.

A *szerelem élete* című „beszélyfűzér“ szintén modern társadalmi kép. Ennek háttere azonban már nem Pést, hanem egy vidéki város, Zalatna, hol Kemény gyermekkorának egy részét töltötte el. Kemény bizonyára gyermekkori benyomásai közül a legjellemzőbbeket használta fel, hogy elbeszélésében a kis bányaváros képét oly hű és friss színekkel festette meg. Előttünk vannak a kanyargó utcák, az udvarban mélyen fekvő házak, körülöttük a fenyő palánkok. Az utcza porában fényes ásványhulladék hever, melyen gyémántvizű jegeczek és sárga rézpillék villognak, a hegyszakadéokban meg az Ompoly sárga hullámai zúgva szállítják a száraz ágakat. A várost körülfogó hegyekre vékony, szaggatott ködfátyol borul, majd felleg és verőfény küzd a látóhatár birtokáért.

Ebbe a tájképbe, a fenségnek, bájnak s kicsinyességnek vegyülékébe, tarka változattal illeszkedik a zalatnai társaság rajza, a két torzsalkodó városi párt jellemzése, melyeknek egyik feje Graber Mátyás, kamarai administrator, a másik Bikfalvi Szánthó Dániel, a bányatörvényszék elnöke. Különösen éles gúny sujtja itt a kamarai administrator vén unokahugának, a rosszindulatú Aurelia kisasszonynak nemtelen fegyvereit. A satira szinte humorrá enyhül Bikfalvi Szánthó Dániel családi életének visszás jeleneivel szemben. Mily humoros ellentét a tudós, de naiv törvényszéki elnök, s mellette felesége, Adorján Katalin bárónő, a biztos ítéletű, erős akaratú nő, ki mély kedélyét sokszor szenvedélyes külső mögé rejt! Még több báj ömlik el Bikfalvi Szánthó Dániel egyetlen

fiának, Eduárdnak, gyermekkori szerelmi történetén. Úgy tetszik, mintha a költő régen átélt boldog órák emlékét újítaná fel, mikor a kis Eduárd szívének első izgalmait vázolja. Talán a kis Mari nem csak Eduárdnak, hanem valamikor a költőnek is gyermekkori eszményképe volt, s talán Eduárd is azért lobbant oly könnyen szerelemre szép rokona, Adorján Hermina bárónő iránt, mert egykor Kemény Zsigmond is oly mély vonzalmat érzett Kemény Polixena bárónő iránt.

A zalatnai társaság alakjai Kemény elbeszélésében torzképek; mindegyiknek van valami gyarlósága, mely ellenérzést, mosolyt vagy szánalmat ébreszt bennünk. Aurélia kisasszonyban a szívtelen önzést gúnyolja Kemény, Bikfalvi Szánthó Dániel jellemében a tudós ügyefogyottságán, a kis Eduárd álmolygó természetében pedig talán saját gyermekkori álmodozásain mosolyog. Még Szánthó Dánielné magas, szikár alakján is akad egy-két vonás, melyet az okos nőnek lepleznie kell. Kemény azonban a torzítást annyi igazságérzettel végzi, mintha Thackerayvel, a satira nagy mesterével, akarna versenyezni. Valóban, ha Gyulai azt a rokon-ságot, melyet Kemény és Thackeray világnézete között felfedezett,¹ ki akarná mutatni, legtöbb sikerrel *A szerelem életére* hivatkozhatnék. A mint Thackeray satirája mögött mindig ott lappang az emberszeretet, ép úgy Kemény torzítása is tulajdonképp érző szívének bizonyítéka. A ki Szánthó Dánielné anyai szeretetét s hitvesi hűségét annyi rokonérzéssel rajzolta, az ép úgy tanúságot tett költői kedélyének mélységéről, mint Thackeray, mikor *Pendennis történetében* Pendennisné önáldozatait annyi érzelmességgel sorolta fel. Kemény

¹ *Pesti Napló*. 1854. 1193. (márcz. 2.) szám.

még a részletek halmozásával s a szerkezet lazaságával is emlékeztet bennünket Thackerayre, s bizonyára e fogatkozások is hozzájárultak ahhoz, hogy kedve elment „beszélyfüzér“-ének befejezésétől.

Látszólag mennyire különbözik a zalatnai torzkép gúnyos szelleme attól a történeti költészettől, mely Csiaffer basa és Kún Kocsárd életezéljain merengett! Hasonló ellentét mutatkozik a modern pesti hölgy lelki világának elemzése s Taddé doctor kalandos meséi között is, melyek Amerika és Kelet-India vad erkölcséit példázzák. Mindazáltal Kemény elbeszéléseiben mégis mindenütt ugyanaz a költői törekvés tűnik elénk, mely az emberi lélek mélységeit s az életnek nagy kérdéseit minél finomabb eszközökkel akarja megközelíteni. E törekvés legtöbbször, mint a valóság szeretete jelentkezik, ennyiben realismus. Kemény azonban a valóság fogalmát az érzékek határain túl messzire kiszélesíti, azért elbeszéléseiből nem rekeszti ki a romantika világát, de mindig felsőbbbbséges kritikával tekint a sovárgó kedély ábrándjaira s a szeszélyes képzelet ködképeire. Így aztán novella-költészete ép úgy nevezhető lelkes realismusnak, mint megjavított romantikának.

Kemény Zsigmond novellái éppen e vegyes jellemük-nél fogva nem számíthattak oly nagy népszerűsége, mint a romantikának csillogó légvárai, vagy a kézzel fogható valóságnak pontos képmásai. Annál nagyobb hódítást tettek Gyulai Pál elismerésének kivívásával, ki a szabadságharcz után a magyar irodalmi bírálathoz új alapját vetette meg. Tanulmánya, mely a *Pesti Napló* 1854-ik évi folyamának 1193. (márcz. 2.) számában ismertette Kemény regényeit és elbeszéléseit, magasan emelkedik ki az irodalmi lapoknak ajánló czikkei közül.

Gyulai Keménynek legfőbb érdeméül emeli ki a tárgyiaságot, mely emelkedett szempontból fogja fel az életet, s a szenvedélyek hű festését, mely a lélektani kifejlésre helyez súlyt. Ily szempontból Kemény költészete jótékony ellentétben áll korának magyar regényirodalmával, „a szűk alanyiség ábrándképeivel s a halmozott események megriadt folyamával“. Gyulai azonban nem húny szemet Kemény költői egyéniségének árnyékoldalai előtt sem. Nézete szerint Kemény „annyi előszeretettel csüng a szenvedélyek elemzésén, hogy néha inkább bölcsész, mint költő“, másrészt „a túlvitt bonczolgatás miatt jellemei nem domborodhatnak ki mindig plastikai alakokká, s néhol a cselekvény menete is meglassul“. Gyulai vívja ki Kemény komor világnézetének jogát is, mely Balzac és Thackeray eszméivel rokon, mely kihűti kedélyünket, józanokká s legtöbbször vigasztalhatatlannokká tesz bennünket.

Gyulai bírálata az éles ítélőerőnek s kiművelt ízlésnek biztosságával körvonalozta Kemény költői egyéniségét. Ítéletén meglátszott a romantikus aesthetika észjárása, de még inkább a valóságnak feltétlen tisztelete s a világirodalom nagy eszményeinek követése. Ezért tanulmányának döntő jelentősége volt Kemény irodalomtörténeti szerepének megállapításában. E hatást nem ingatta meg az a cikk sem, mely a *Pesti Napló* 1854-ik évi folyamának 1244. (máj. 3.) számában Kemény Zsigmondról, mint regényíróról és beszélyíróról, különvéleményt tartalmazott. A névtelen cikkíró, kit Gyulai Pál grófnőnek szólít, Kemény cselekvényeit érdekteleneknek, hőseit lélektanilag igaztalanoknak tartotta, bár egyes lélekállapotok bonczolásában a messter kezére ismert. Gyulainak könnyű volt a külön-

véleményt szétszedni, sőt még bókot is megengedett magának abban a kijelentésben, hogy a grófnő „szigorú tolla sokkal szellemidúsabb, mint igazságos”.¹

Kemény Zsigmond nem sokat törődhetett sem bírálóinak vitájával, sem az irodalmi divat szeszélyeivel. Nem annyira külső okok, mint inkább egyéniségének belső törvényei készítették arra, hogy a novellaírással felhagyjon. Nagy arányokhoz szokott költői tehetségét a novella túlságos szűk korlátok közé szorította. Világnézetének, mely az egyének és nemzetek küzdelmeiben a végzet hatalmát nyomozta, inkább megfelelt a történeti regény. Itt valóságszeretete szabadon érvényesülhetett a mély értelmű történeti hűségben, kedélyének s képzeletének romantikus elemeit is vonzhatták a letűnt koroknak sötét szenvedélyei s vadregényes tájképei. A nagy költői feladatokra azonban Kemény novelláiban készült fel; itt ismerte meg lángelméjének határait, itt próbálta ki lélekelemzéseinek s elbeszélő művészetének legfinomabb eszközeit.

---

¹ *Pesti Napló*. 1854. 1244. (máj. 3.) szám.

Irodalmi és társadalmi tanulmányok.

A költői terveknek rohanó változása, a szenvedélyes alkotásvágy azt a látszatot kelti, mintha Kemény a költészet bűvös fátyolával szeretné eltakarni környezetének gyötrő ellentmondásait. Kemény azonban sokkal erősebb lélek, hogy sem akár magát, akár nemzetét áltatni akarná. Neki a valóság tanulmánytárgy, a gondolkodás lelki szükséglet. Tekintete, mely regényhőseinek lelkében a szenvedélyek szövedékét kutatta, a való életben is izgató rejtélyekre bukkant. Ilyen bonyolult tanulmánytárgyak voltak: saját egyénisége, művészetének lényege, az eltiprott magyar nemzet lelki állapota, a nemzeti politikának az emberiség életével való kapcsolata. Az egész gondolattömeg, mely Kemény lelkében gomolygott, a sajtóviszonyok miatt nem kerülhetett napfényre, de a hírlapi cikkekben megőrzött gondolatsorok is meggyőzhetnek bennünket arról, mily komoly küzdelemmel dolgozott Kemény saját egyéniségének kiépítésén.

Kemény Zsigmond, ki oly szigorú tárgyiassággal tekintett lelkének legtítkosabb mozgalmai közé, nem figyelhette meg önmagát a nélkül, hogy az irodalom nagy kérdéseiről ne elmélkedett volna. Ő, ki az irodalmi életben gyönyört, becsvágyat és életezést talált, bizonyára sokszor kereste a költői hatás törvényeit. Ily munkának minden feltétele megvolt Keményben:

a bölceleti szempont ép úgy, mint a széles látókör, a világirodalom ismerete ép úgy, mint a gazdag tapasztalat. Valóban leveleiben gyakran a legnagyobb öntudatossággal bírálta meg költői terveinek részleteit, egyik-másik regényhősének jellemzésében szívesen rajzolta a költői kedély és képzelet változatait, hírlapi cikkeiben meg többször érintette költészettani és irodalomtörténeti nézeteit. Mindazáltal soha sem merült el annyira az irodalom elméletébe, mint 1852-től 1854-ig. Első sorban nemzetét akarta figyelmeztetni az irodalomra, mint az erőgyűjtésnek hathatós eszközére, míg azonban a kiművelt ízlést fejtegette, saját széptani nézetei között csinált rendet s nagyobb művészi feladatok számára teremtett alapot.

A magyar irodalomra vonatkozó vezéreszméit Kemény a *Pesti Napló* 1852-ik évi folyamában abban a tizen-négyszikkben foglalta össze, melyek *Élet és irodalom* címmel okt. 22-ike s decz. 29-ike közt jelentek meg.¹ Ezeknek folytatása, részben kiegészítése a *Pesti Napló* 1853-ik évi folyamában az *Ujabb Nemzeti Könyvtárról* szóló három cikk,² továbbá a júl.

¹ Kemény Zsigmond — saját nyilatkozata szerint — a *Pesti Naplónak* 1852-ik évi folyamában csak *Élet és irodalom* című tanulmányát adta ki, még pedig a 787. (okt. 22.), 788. (okt. 23.), 789. (okt. 24.), 796. (nov. 3.), 802. (nov. 10.), 818. (nov. 28.), 819. (nov. 30.), 821. (decz. 2.), 824. (decz. 5.), 826. (decz. 8.), 840. (decz. 25.), 842. (decz. 29.), 843. (decz. 30.), 844. (decz. 31.) számokban. Az utolsó cikk kivételével az egész tanulmány megjelent b. Kemény Zsigmond *Összes művei* X. kötetében (1906.) 229—277. l. s az *Olcsó Könyvtár* 393. és 394. számában.

² Az *Ujabb Nemzeti Könyvtár* iránt című cikkek a *Pesti Napló* 1853-iki évfolyamában a 869. (febr. 1.), 871. (febr. 4.), 874. (febr. 8.) számokban jelentek meg.

7-ikétől aug. 4-ikéig *Élet és irodalom* címmel kiadott öt cikk¹ és a *Szellemi tér* című, tizenegy cikkből álló tanulmány.² Mindezekben Kemény kerülte a nagy politikai kérdéseket, mégis tulajdonkép azt a nemzeti politikát építette tovább, melynek körvonalait a forradalom után írt röpirataiban s a *Pesti Naplónak* 1851-ik évi folyamában vonta meg. Fő kérdése, vajjon hogyan maradhatna meg a forradalom utáni magyar társadalom magyarnak, s hogyan növelhetné politikai súlyát. Gondolatai gyakran mellékösvényekre tévednek, de minden kerülőútja végre is a fő tárgyhoz vezet. Ily szellemi barangolás megfelelt a korviszonyoknak, de megfelelt Kemény céljainak is, a mennyiben a csüggedt nemzet elé néhány biztos tájékozáspontot tűzhetett ki.

Kemény a lélekelemzés kipróbált eszközeivel állapítja meg a forradalom utáni magyar társadalom alkotórészeit. Úgy látja, hogy az önkényuralom kora új erőviszonyokat teremtett. Legtöbbet veszített a közép-birtokú nemesség, mely a táblabíróvilágban minden közügyet maga intézett; fásult kedélye s visszavonultsága egyszerre fosztotta meg művelődésének egykori feltételeitől. Annál inkább szélesült a nagypolgárság

¹ Ezeket a cikkeket Kemény *Élet és irodalom* cím alatt I., II., III., IV., V. számokkal ellátva a *Pesti Naplónak* 1853-ik évi 997. (júl. 7.), 1010. (júl. 22.), 1013. (júl. 26.), 1019. (aug. 2.), 1021. (aug. 4.) számaiban adta ki.

² A *Szellemi tér* először a *Pesti Naplónak* 1853-ik évi 1036. (aug. 24.), 1037. (aug. 25.), 1040. (aug. 28.), 1043. (szept. 1.), 1044. (szept. 2.), 1048. (szept. 7.), 1050. (szept. 10.), 1056. (szept. 16.), 1063. (szept. 25.), 1064. (szept. 27.), 1065. (szept. 28.) számaiban jelent meg, később Gyulaitól kiadva b. Kemény Zsigmond *Összes művei* X. kötetében (277—315. l.) s az *Olcso Könyvtárban* mint az *Élet és irodalom* XIII—XXIII. része.

hatásköre; vagyonával együtt növekedett műveltsége s tekintélye. Új tényezőként jelentkezett természet-tudományi műveltségével az ifjabb nemzedék; csak az arisztokratia őrizte meg a változott viszonyok között régi befolyását. Kemény elfogulatlan tekintettel ítéli meg a társadalmi erők kifejlését, ép azért óhajtja egyensúlyukat. Az államnak ép úgy szüksége van a polgárságra, mely foglalkozásánál fogva a nemzetközi viszonyok iránt fejthet ki sok tapintatot, mint a földbirtokos osztályra, mely belügyi kérdéseknek hivatott bírója. Az egyiknek önzése inkább világpolgári színezetű, a másiké hazafias köntöst ölt. Kemény a társadalmi egyensúly szempontjából buzdítja a földbirtokos-osztályt behatóbb földművelésre s az irodalom pártolására.

De milyen legyen az az irodalom, mely az új magyar társadalom érdekeivel összehangzik? Erre a kérdésre akar Kemény feleletet adni fejtegetéseiben. Mindenek előtt a történelemtől várja, hogy a zaklatott kedélyeket lecsendesítse s a csüggedést szétoszlassa. Határozott kapcsolatot talál a történelmi szellem hanyatlása s a reformvágý között. Ezt bizonyítja neki a szabadságharcz előtti kor is, melyben a Kazinczy-féle nyelvreform s később a népies költők reformja a történelem ellen irányult s egyúttal előre jelezte a politikai változásokat. Ezért üdvözli Kemény oly lelkesedéssel az *Ujabb Nemzeti Könyvtárt*, főkép a XVII. századi magyar történeti irodalom kiadását. Azt reményli, hogy az *Ujabb Nemzeti Könyvtár* kötetei egyaránt elősegítik a magyar történetírás és regény-költészet fejlődését. Egyéb kívánságai az irodalomra vonatkozólag: kiváló külföldi szakmunkák fordítása a nagypolgárság számára, a regényirodalom művelése

a nővilág meghódítása céljából, az arisztokratia finomabb ízlésének kielégítése s a magas szempontú irodalmi bírálat. Kemény mindenütt biztató jeleket lát, s meggyőződése szerint a magyar irodalom a szabadságharcz után nem csak nem hanyatlott, hanem történelmibb, művészibb s fejlettebb jellemet mutat.

Mindezek az eszmék részint a magyar társadalom lélektanához, részint az újabb magyar irodalom bölcséletéhez szolgáltatnak adatokat, s bennük az államférfiú és irodalmi vezér elvei olvadnak össze. A különböző elemek néha el is ferdítik a gondolatok körvonalait. Így a szabadságharcz előtti magyar irodalom nem állott annyira ellentétben a történelmi szellemmel, mint Kemény gondolja, hisz a romantikus költészet mind nálunk, mind külföldön szívesen kereste fel izgató eszményeit a letűnt századokban. Hasonlóképen túlzott az a remény is, melylyel Kemény a szabadságharcz után a XVII. századi magyar történeti irodalom felélesztésének hatását számítja ki. A merész elméletre hamar ráczáfolt a magyar társadalomnak az *Újabb Nemzeti Könyvtár* iránt mutatkozó közönye. De Kemény fejtegetéseinek rendkívüli értéket nem is a részletek pontossága ad, hanem a vezető elvekben való következetesség. Belőlük az irodalomnak magasztos hivatása s gyakorlati jelentősége teljes fényével tűnik elő. S ha a magyar nemzet vágyakozva gondolt azokra az időkre, mikor lármás szónoklatoktól visszhangzott az ország, Kemény fejtegetéseiből megtanulhatta, hogy az irodalom inkább megvédi s tovább fejleszti a nemzeti szellemet, mint a szónoklat.

Kemény azonban nem minden irodalmat, nem minden költészetet tartott a nemzet rokonérzésére s tisz-

teletére méltónak. Szeme előtt határozott eszménykép lebegett, s ezt rajzolgatta az *Élet és irodalomban*,¹ a *Szellemi térben*, még inkább az *Eszmék a regény és dráma körül*² és *Színművészetünk ügyében*³ című tanulmányaiban. Érdeklődését főképp az a költészet ragadta meg, mely a gyönyörködtetésen túl magasabb célokat tűz maga elé. Széptani nézeteinek nem vetett oly bölcséleti alapot, mint Schiller, de azért a költészet lényegéről ép oly fennköltten gondolkodott, mint a nagy német költő. Egy évtizeddel előbb még fellebb volt költészettani felfogása, s az *Élet és ábrándban* úgy beszélt a költőről, mint az ég kedveltjéről, ki a lét talányait fürkészi, ki a világon a legjobb ember és egyedül jós. Egy évtized tapasztalata kissé megtépte a romantikus szóvirágokat, de érintetlenül hagyta tartalmukat. A *Szellemi tér* írója is 1853-ban azt hirdeti, hogy minden költészetnek tárgya a szív, azaz érzéseink, indulataink és szenvedélyeink.

Keményt saját regényköltészete indította arra, hogy a költészettani kérdések közül legtöbbször a regény elméletéhez térjen vissza. Gondolatainak irányt Lessing *Laokoon*-jának alapelve adott, mely éles határvonalakkal választotta el egymástól a különböző művészeteket. Kemény tiltakozott a szobrászat törvényeinek s az olajfestészet szabályainak összezavarása ellen; ép úgy megkövetelte a műbirálattól azt is, hogy kutassa

¹ *Élet és irodalom*. I—XIV. (*Pesti Napló*. 1852. okt. 22.—decz. 31. sz.) — *Élet és irodalom*. I—V. (*Pesti Napló*. 1853. júl. 7.—aug. 4. sz.)

² *Szépirodalmi Lapok*. 1853. 6. (jan. 20.), 7. (jan. 23.), 8. (jan. 27.), 9. (jan. 29.) sz.

³ *Pesti Napló*. 1853. 1091. (okt. 28.), 1093 (okt. 30.), 1096. nov. 4.), 1098. (nov. 6.), 1103. (nov. 12.), 1109. (nov. 19.) sz.

és tartsa tiszteletben a regény és dráma természetét. Nem sikerült neki a két műfaj között a teljes határt megállapítani, de a határvonal főbb pontjait a következőkben jelölte meg.

A regény tárgyköre sokkal szélesebb, mint a drámaé. Míg a drámaköltő csak a szembetett szenvedélyek küzdelmét viheti színpadra, addig a regényíró előtt nyitva áll az egész külső és belső világ, a jelennek és multnak végtelen birodalma. A drámában a költő mindent cselekvénynyé kénytelen átalakítani, ezért csak szűkebb korlátok között jellemezhet, s le kell mondania a jellem lassúbb változásainak festéséről. Ezzel ellentétben a regény híven követheti a tűnő évek munkáját, azt az alig észrevehető, természetes folyamatot, melynek eredménye a jellem erősödése vagy hanyatlása. A regényben tehát a jellemrajzot sok finom s valószerű részlet tüntetheti ki, melyek a dráma természetével sehogys sem illenének össze. A regényírónak sokkal több eszköze van a lélektani megokolásra is; ő a nemesis hatását megrázó cselekvény nélkül is éreztetheti, azért megelégedhetik oly katastróphával, mely a színpadról hatástalannak bizonyulna. Mindebből következik a két műfaj szerkezetének különbözősége. A regényt nem korlátozzák annyira az egységnek szigorú szabályai; benne a mesének részei gyakran lazán kapcsolódnak s csak egy-egy főbb cselekvény vagy egyén körül csoportosulnak, néha meg épen több cselekvény versenyez egymás mellett a hatásért. Lehet ugyan a regénynek is drámai szerkezete, de ily merev elrendezés néha a hatásnak legbecsesebb részét követeli áldozatul.

Ha Kemény itt megállana fejtegetéseiben, elmélete könnyen úgy tűnhetnék fel, mint a művészi forma

megvetése s a romantikus szeszélynek szentesítése; tanulmányai azonban a regényírókat nem csak szabadságaira, hanem kötelességeire is figyelmeztetik. Kemény szigorúbban követeli meg a regénytől azt, mi a költészet lényegéhez tartozik: a költői világnézetet, az emberi természet pontos rajzát, a művészileg hű jelent és multat. Az *Élet és irodalom* szerint a történeti hűség törvényei inkább kötelezik a regényírókat, mint a drámaköltőket. Neki képzeletével fel kell építenie a rég elpusztult családi tűzhelyeket, a leroskadt várakat s ledöntött oltárokat; fel kell támasztania a multat elfelejtett szokásaival, kihalt eszméivel, elviharzott szenvedélyeivel s oly jellemekkel, melyeknek körvonalait a történelem már megállapította; ki kell emelnie a multban mind az általánost, mind a sajátoságost. Kemény azonban, bármennyire megvárja a regényírótól a hű kor- és jellemrajzot, nem akar a regényből történelmet csinálni, a történeti hűségnek a költészet törvényeivel szab határt.

Kemény többször emlegeti a regénynek vegyes természetét, költői, bölcséleti s politikai elemeit, mindazáltal tüntető tisztelettel veszi körül elméletének tárgyát. Valamikor Schlegel Frigyes, a német romantikának egyik fővezére, rajongott a regényért, mint a költészet csúcsáért, s benne találta meg azt a formát, mely Goethenek s általában a költőnek egyéniségét legtokéletesebben hozza napfényre. Mintha e lelkes bölcseletnek távoli sugara tévedt volna Kemény Zsigmond tanulmányaiba. Itt a regény minden prózaisága s formátlansága ellenére úgy szerepel, mint a kor szellemének leghívebb kifejezése, mint olyan műfaj, mely az életet millió árnyalatával vonja a kételkedő s fásult európai társadalom elé. Homlokegyenest ellen-

kezik e felfogással az a nézet, mely a regényt romlott ízlés termékének s a hanyatló műveltség jelének tekinti. Azért teljesen érthető, hogy Kemény erélyesen utasítja vissza a regénynek ilyen lealacsonyítását. Sokkal inkább félti a sülyedéstől a regény versenytársát, a drámát, melynek leghivatottabb bíróját, az olvasóközönséget, épen a regény hódította el.

Ez a regényelmélet nem valamely bölcséleti eszmének kifejtése, inkább az újabb angol és francia regényirodalom tanulmányozásának eredménye. Kemény ép úgy hivatkozik fejtegetéseiben Balzacra és Sandra, mint Bulwerre s Dickensre, de a csodálatnak legmelegebb hangján emlékszik meg mindig Scott Valter regényköltészetéről. Velők nem párt nézetét akarja igazolni, inkább a modern regényirodalom bölcséletét kutatja s tárgyiassággal tekint a romantika és realizmus lényegébe.

Az az út, melyen Kemény elindul, majdnem ugyanaz, melyet néhány évvel később b. Jósika Miklós követett *Regény és regényítészet* című röpiratában.¹ Jósika is a francia és angol regényirodalom kiváló alkotásaiból vonja le következtetéseit; Balzac helyett inkább Hugot, Bulwer helyett inkább Thackerayt emlegeti; de ő is Scott Valtért tartja a világ legelső és legjobb regényírójának. Jósikát azonban még vonzzák a romantikának régibb jelszavai, s még elkápráztatja a képzeletnek merész röpte. Így regényelméletében fő helyet az érdekes mese foglal el, mely mind végig leköti az olvasó figyelmét, s tulajdonkép a jellemzés is csak a megható meseszövés eszköze. Jósika romantikus elveit leginkább elárulja az a meghatározás, mely szerint a jó regény „érdekes, erkölcsi tant magában

¹ Eszther sat. szerzője: *Regény és regényítészet*. Pest. 1858.

foglaló, feszítően s mulattatva előadott és tanulságos történet".¹ Ez a meghatározás is, mely az erkölcsi tant csak czégérül használja, valójában a képzeletnek ad teljes jogot a minél hatásosabb rendezéshez.

Mennyire más szellemi világba jutott Kemény! Mig Jósika tekintete elsiklott a modern regényirodalom nagy kérdései felett, addig Kemény a nagy angol és francia regényirodalomban a XIX. század költészetét látta. Elfogadta a kétféle realismus alapgondolatát, mely a regényíró feladatául az emberi lélek kutatását s hű rajzát tűzi ki, de elméletével mintegy középúton haladt a francia rideg tárgyiasság s az angol erkölcsbíráskodás között, a mennyiben a költői világnézetben az egyéniség jogait is védelmezte. Ez a mély értelmű ítélet emelte Kemény tanulmányait Jósika röpirata fölé, ez biztosítja számukra irodalmunkban minden kutató figyelmét, ki a regény törvényeit akarja megismerni.

A töredékes regényelmélet csak vázlatokat nyújt abból a gondolatvilágból, melyet Kemény az irodalomnak, főkép a költészetnek nagy jelentőségéről alkotott. E vázlatok kiegészítésére szolgál néhány kritikai dolgozat is. Kemény ritkán vállalkozott az irodalmi bíráló szerepére, a tollat leginkább egy-egy értékes irodalmi alkotás ismertetése adta kezébe, melyhez a rokonérzés szálai kötötték. A *Pesti Napló*-ban Szalay Lászlónak *Magyarország története* című munkájáról elmélkedett,² majd Macaulay művét: *Anglia történetét*

¹ Eszther sat. szerzője: *Regény és regényítészet*. Pest. 1858. 45. l.

² Az értekezés címe: *Eszmék Szalaynak „Magyarország története” című munkája fölött.* [*Pesti Napló*. 1853. 1076. (okt. 11.), 1077. (okt. 12.), 1078. (okt. 13.), 1079. (okt. 14.), 1080. (okt. 15.) sz.]

ismertette, melyet Csengery Antal fordított magyarra,¹ a *Divatcsarnok*ban pedig Arany János *Toldiját* magyarázta.² A Nemzeti Színházzal való kapcsolatának emlékét két bírálat őrzi a *Divatcsarnok*ban; az egyiknek tárgya Jókai *Manlius Sinistere*, mely 1853 decz. 10-ikén került színre,³ a másik tulajdonkép Keménynek, mint a drámaíró válaszműve tagjának, véleménye Obernyik Károlynak 1854 nov. 8-ikán előadott *Khelóniszáról*.⁴ Kemény — mint a *Szellemi térben és Manlius Sinisterről* szóló cikkében fejtegette — a szigorú kritikát az irodalmi hatás mélyítése szempontjából kívánta. Bármily nagyra becsülte azonban az elvek küzdelmét, egyéniségéből hiányzott az a mozgékony szellem, mely az igazi kritikust újabb meg újabb harcokba sodorja. Pedig éles ítélőereje, kiművelt ízlése szinte arra volt teremtve, hogy a magyar íróvilágot és olvasóközönséget magasabb eszményekre nevelje. Kemény a kritikában is az elemzés mestere, legjobban érdekli az a lelki hajtóerő, mely az irodalmi művet létrehozta; mindazáltal a részleteket egységes képbe foglalja, vagy eszmék gyűjtőpontja

¹ Az ismertetés címe: *Anglia története II. Jakab trónra lépte után. Angolul írta Macaulay. Magyarul kiadta Csengery Antal.* [Pesti Napló. 1853. 1119. (decz. 1.) 1120. (decz. 2.), 1122. (decz. 4.), 1125. (decz. 8.) sz.]

² Az első cikk *Toldi Miklósról* címmel a *Divatcsarnok* 1854-ik évi 3. (jan. 15.) számában jelent meg, a második és harmadik *Arany Toldija* címmel a 4. (jan. 20.) és 5. (jan. 25.) számokban, a negyedik cikk pedig *Még néhány szó Toldiról* címmel a 7. (febr. 5.) számban. Ez utóbbit Gyulai sem Kemény Zsigmond *Tanulmányaiban*, sem b Kemény Zsigmond *Összes műveiben* nem adta ki újból.

³ *Divatcsarnok*. 1853. 74. (decz. 15.) sz.

⁴ *Divatcsarnok*. 1854. 63. (nov. 15.) sz.

felé csoportosítja. Így bírálatai legtöbbször egyénített irodalmi arczképekké szélesülnek ki.

Kemény főképp a történetírás művészi részét méltányolta Szalay és Macaulay műveiben. Szalaynak egyaránt érdemül tudta be a jogviszonyok fejlődésének hű rajzát s az egyénítést, mely a jellemeket határozott vonalakkal domborítja ki. A történetírásnak még nagyobb művészeként tűnik elő Kemény tanulmányaiból Macaulay. Ő az a történetíró, ki a bölcselmi eszme kedvéért nem áldozza fel az egyént s a véletlent; ő az a szép és mély elme, művész és bölcsész, kutató és kritikus egy személyben, ki a letűnt kor jellemét és színét csodálatos tárgyiassággal adja vissza, ki bevégzett jellemrajzaiban annyi egyént rajzolt, mint Lamartineon kívül senki. S ha Keményt már a történetírásban vonzotta a történeti s költői felfogás összhangja, még inkább foglalkoztatta a történeti drámában. Véleménye szerint Jókai történeti anyaga, a pogányság és keresztyénség küzdelmének kora, a legnagyobb drámai tárgy, de „e művészi szembeállítás nem teszi Jókai drámájának alapeszméjét, hanem annak csak gyönyörű, bűbajos, költői szépségekkel világoló coloritját“.

Leginkább megközelítette Kemény költői eszményét Arany *Toldija*. Finom történelmi érzéke már Ilosvainak idomtalan verseiben felfedezte a történeti alakot, megdöntve Toldy Ferencz nézetét, ki hitregei alakot keresett Toldiban. S a ki a történeti költészetnek minden részletkérdését annyira ismerte, mint Kemény, annak át kellett éreznie mindazokat a nehézségeket, melyeket Arany legyőzött, mikor népies hőstét történeti háttérbe állította. Valóban Arany *Toldijáról* szóló cikkein a rokon lélek gyönyörűsége vonul végig, melyet

a művészi egyénítés, a jellemzés drámaisága s az indítékokban mutatkozó finom erkölcsi érzék idézett elő. Kemény azonban nem csak azt a képzeletet követte nyomon alkotó munkájában, mely Ilosvai Toldijának erőgyakorlataiból lélektanilag megokolt mesét teremtett; mint igazi költőt, elbűvölte a költői forma szépsége is. Míg Jókai drámájában megrótt a laza szerkezetű, romantikus modorban készült cselekvényt, addig Arany compositiojáért így lelkesül: „Oly számított s mégis mesterkéeltség nélküli, oly népies s mégis művészien tiszta, oly takarékos s mégis teljes, hogy e tekintetben szépirodalmunk semmi terméke azzal a versenyt ki nem állhatja“.

Ha ezeknek a nézeteknek kútforrásait akarnók kikutatni, ép úgy eljuthatnánk Schlegel Frigyesnek ábrándos költészetbölcseletéhez, mint azokhoz a jel-szavakhoz, melyekkel Hugo Viktor és társai indultak harczba a classicismus ellen. A romantika vezető eszméi azonban sokszor a felismerhetetlenségig átváltoztak Kemény tanulmányaiban. Mindenek előtt teljesen elvesztették harczias jellemüket; így a képzelet szabadsága nem jelentette többé a szeszélyt, a természet nem a rikító ellentétek szembeállítását. Kemény már a szabadságharcz előtt elítélte a romantika túlzásait; a szabadságharcz után, a kiábrándulások idején, még inkább kiemelte a heves irodalmi csaták eredményeiben a fényes oldalak mellett a botlásokat. Színművészetünk ügyében írt tanulmánya azzal az ítélettel sujtja a romantikusokat, hogy a lélektani megokolástól és jellemfestéstől kezdve a kevésbbé lényeges formákig mindenütt javítottak, de tán még több kárt tettek. Gondolkodásában a romantika fogalma mind gyanusabb tartalmat nyer, a *Manlius Sinisterről*

szóló bírálatában már egyenlő jelentésű a túlcsigázott alapeszmével s a laza szerkezettel. Minél inkább elfordul Kemény rokonérzése a romantikától, annál többre becsüli „a szépműtan általános szabályait“, a költői forma szépségét s a compositio egységét. Még a hely- és időegység kérdésében sem fogadja el feltétlenül a romantikusok álláspontját, azt tartja, hogy a classikusok elég tapintattal alkalmazkodtak megtámadott elvükhöz. Így egyenlíti ki Kemény tárgyias-sága a classicismus és romantika ellentéteit.

A régi romantikus irodalmi riadóból leginkább megmaradtak Kemény költészettani nézetei között azok a csatakiáltások, melyek valóságot, helyzetszint s történeti felfogást követeltek a classicismus elvont eszményével szemben. Ezeket Kemény ép oly komolyan vette, akár csak a francia és angol realismus. Ítékezésének alapja mindig a lélektani és történeti igazság; regényelméletének legfontosabb követelése pedig az, hogy a regényíró mese helyett valódi életet, honylítás helyett mindig mozgó s fejlődő érzéseket, indulatokat, szenvedélyeket adjon: „szóval, hűn rajzolt emberi természetet, mely a viszonyok érintései által rendre az erénytől lehajlik a bűnig, vagy a bűntől fölemelkedik az erényhez“. Kemény ép oly kíméletlenül támadja a phantastikus regényírókat, ki tudatlanságból festi csalfa ecsettel az életet, mint a modern színműírók, ki a színpadi valószínűséget szembehelyezte az élet valószínűségével és a művészeti igazsággal.

Mindazáltal a valónak ez a tisztelete nem az a szélsőséges realismus, mely az egyéniségnek minden jogáról lemond. Kemény sokkal függetlenebb hatalomnak ismeri a költői alkotóerőt, hogy sem eszmény nélkül el tudná képzelni. Az eszmény jelentőségét

hirdeti akkor is, mikor a regényírótól a széptani élvezeten túl világnézetet, vagy bölcselmi eszmét, társadalmi kritikát, vagy révpartot vár, melybe a hányt-vetett emberiség siet. Maga mondja, hogy csak a képzelet féktelenségeit támadta, de nem azt az idealismust, melyet Schiller és egy csoport kritikus véd. Mint Schillernek a naiv és sentimentalis költészetről szóló értekezésében, ép úgy Kemény tanulmányaiban a realizmus és idealizmus ugyan ellentétes, de tulajdonkép egymást kiegészítő költői irányok, melyeknek egyesítése az igazi költészet feladata.

Kemény gondolatvilága teljesen megegyezik azokkal az elvekkel, melyeket Arany János s Gyulai Pál követtek irodalmi bírálataikban s tanulmányaikban. Arany és Gyulai ép úgy, mint Kemény, a valónak égi mását keresik a költészetben; gyönyörűségük az eszmény, de azért kérlelhetetlenül üldözik a valóság meghamisítását, az értelem, érzés és képzelet felfuvalkodását. Ez az összhang jórészt a jellemek rokonságából fakad, de részben Kemény egyéniségének hatása, melyet könnyen elősegíthetett az iránta érzett tisztelet és vonzalom. Arany még azokat a tanácsokat is figyelembe vehette, melyeket Kemény a *Még néhány szó Toldiról* című cikkében adott a Toldi-monda második részének költői feldolgozására vonatkozólag. Kemény költészettani eszméinek legnagyobb jelentősége mégis az a szerep, melyet Kemény egyéniségének fejlődésében játszottak. Mintha a költői lángelme csak azért kutatta volna a történeti regény törvényeit, hogy a költészetnek minél magasabb légkörébe emelkedhessék. Mikor Kemény utolsó nagy történeti regényeiben Erdély multjának rajzát egyszerűbbé, igazabbá s művészibbé tette, mikor nagy-

szerű költői terveit mind egységesebb s arányosabb szerkesztés varázsával vonta be, valójában irodalmi tanulmányainak vezető elveihez alkalmazkodott, melyek a classicismusnak s romantikának, az idealismusnak s realismusnak legbecsesebb elemeit egyesítették magukban.

Kemény Zsigmondot már irodalmi tanulmányaiban foglalkoztatta a modern társadalom élete, mely, mint a tengerszem, titkos hatások következtében indul hullámvásznak. Kemény egyéniségét azonban sokkal közvetlenebbül érintették az európai eszméáramlatok, hogy sem figyelmét elkerülhették volna az európai társadalom nagy kérdései. Mily megfelelő tárgyakul kínálkoztak elemző művészete számára az alsóbb néprétegekben működő erők, a bomlás és teremtés változatai! A gondolkodó léleknek káprázatos elemző munkája bontakozik ki előttünk azokban a társadalmi tanulmányokban, melyeket Kemény költészettani fejtegetéseivel egy időben írt a *Pesti Napló* számára. Címük az 1853-ik évi folyamában: *Élet és irodalom*,¹ továbbá *Karácson előtti eszmék*²; az 1854-ik évi folyamában: *Állandó kérdések*,³ végül *Eszmék és jámbor óhajítások*.⁴

Kemény annyit köszönt az európai műveltségnek, hogy egyéniségének fejlődéséből természetesen követ-

¹ *Pesti Napló*. 1853. 849. (jan. 8.), 850. (jan. 9.), 855. (jan. 15.), 857. (jan. 18.), 858. (jan. 19.), 875. (febr. 9.), 876. (febr. 10.) sz.

² *Pesti Napló*. 1853. 1133. (decz. 18.), 1134. (decz. 20.), 1135. (decz. 21.), 1136. (decz. 22.), 1137. (decz. 23.) sz.

³ *Pesti Napló*. 1854. 1169. (febr. 1.), 1174. (febr. 8.), 1177. (febr. 11.), 1179. (febr. 14.), 1181. (febr. 16.), 1182. (febr. 17.) sz.

⁴ *Pesti Napló*. 1854. 1263. (máj. 25.), 1268. (jún. 1.) sz.

kezett a művelődés nagy eredményeinek tisztelete. Tárgyiassága azonban ép úgy követeli jogait, mint hálaérzete, azért szeme a fény mellett meglátja az árnyékot is, az emberi ész diadalai mellett a bomlás szomorú jeleit is. Mintha egykori bécsi tanárának módszerét, a kórbonczolástannak eszközeit, alkalmazná a szellemi életre, az európai műveltség beteg alkotórészeiben akarja az elváltozások határait s rejtett okait feltárni. Így lesz elemzéseinek fő tárgya a nyomor, melylyel az emberiség büszke felfedezéseit fizette meg, főképp az európai proletárság sorsa s a szegénység kérdése. Ebben a kutatásban Keményt nem holmi romantikus kíváncsiság vezeti, mely a bűnnek kísérteties tanyáin a szenvedélyek kitöréseitől vár izgalmat; nem vágyódik sem az érzelgős emberbarát megindulásaira, sem a bölcséleti eszmék magaslataira; mint igazi lélekbonczoló, a társadalmi betegségek történetéből állapítja meg jellemüket s orvosszereiket.

Az *Élet és irodalom* cím alá foglalt hét cikkben Kemény a társadalmi s gazdasági élet történetét vázolja a római imperatorok korától kezdve III. Napoleon uralmaig. Szembeállítja a római világot a keresztyén felfogással. Ott a fejedelmek és dúsgazdagok a félelmes proletárságot munkával s mulatsággal akarták lefegyverezni, míg a keresztyénség helyreállította az egyén méltóságát s a felebaráti szeretet hirdetésével dicsőbb művelődés alapját vetette meg. Kemény még a középkori örökös jobbagyságot is történeti szempontból ítélte meg s nagy haladást látott benne a rabszolgasággal szemben. Figyelmét leginkább a felfedezések után következő műveltség, „a gépek, erőművek, természettudományok és a középosztály kor-

szaka“ kötötte le. Rajzolta a részvénytársaságok hatását s a francia központosítás védekezését, Blanc Lajos sorsában érintette a socialismus győzelmét és bukását, III. Napoleon politikájában pedig azokat az eszközöket, melyeket egykor a caesarok használtak a tömeg meghódítására s hatalmuk fenntartására.

Hasonlókép tekinti végig Kemény a *Karácson előtti eszmékben* a szegénységi ügyet a középkori kereszttyenség alamizsnájától amaz intézkedésekig, melyek a proletárságtól fenyegetett társadalom oltalmára és reformjára vezetnek. Tárgyiasan jellemzi a középkori kereszttyenségnek a nyomor iránti tiszteletét, továbbá azt a feltételes jótékonyságot, mely a reformatióból, az újkor elemző szelleméből s az állam központosításából következett. Nézete szerint a modern államok a népneveléssel, progressiv adórendszerrel s középítkezésekkel törekedtek a pauperismus meggátlására, de a műveltséggel együtt nőtt a szegénység is. Távol van tőle az az egyoldalúság, mely mindenért a gépeket vádolja; komoly veszedelmet a gépek hatásában csak akkor lát, mikor valamely ország a gyári termelés következtében oly irígylt és fényes magasságra emelkedik, hogy rá nézve a lét és nemlét kérdése idegen vásárpia czoktól függ.

Kemény karácsony előtti eszméi révén jutott el az *Állandó kérdések* tárgyához, a modern munkásmozgalmakhoz. Ily című czikkei főkép azt a nagy átalakulást mutatják be, melyet Angolországban a fonó- és szövőgépek javítása idézett elő. A reális képből a nagy ipari forradalom következménye: a brit királyság önző, de fényes világpolitikája, mely a földgömb minden részét elárasztotta áruival, a vagyon központosítása, másrészt a proletárság növekedése, a munkás-

osztály egészségtelen életmódja, a tömeg erkölcsi süllyedése s a szegényeknek a gazdagok ellen való agyarkodása. Ezeket a sötét vonásokat egészíti ki a munkásegyleteknek s a chartismusnak története. Kemény meghallgatja a munkásosztály panaszait, egyiknek-másiknak jogosultságát is elismeri, de az emberiség műveltségét soha sem kockáztatja ábrándokért, még kevésbé hiszi, hogy a vagyon szentségének eszméjét a proletárság valaha megdönthesse.

Mennyire különböznek az angol munkásviszonyoktól a magyarországiak! Ezt a különbséget állapítja meg Kemény *Eszmék és jámbor óhajások* című két cikkében. Mivel azt tapasztalja, hogy Magyarországon kevés a koldus, de sok a szűkölködő, a tömeg erkölcsének, értelmiségének és szorgalmának emelésére két óvoszert ajánl: a népiskolák terjesztését s a községi élet fejlesztését.

A modernkori proletárság jellemrajzát Kemény már a *Korteskedés és ellenszerei* című röpiratába is beillesztette, mikor az általános választójog híveit akarta nézeteiknek veszedelmes következményeire figyelmeztetni.¹ Akkor is az angol munkásviszonyok szolgáltak neki mintául, azonban rajza sokkal czélzatosabb volt, hogy sem a torzítástól ment maradhatott volna; inkább kiemelte a nyers erőnek vad szenvedélyeit és sötét tudatlanságát, mint a jogtalan tömeg szenvedéseit. Egy évtized alatt megváltozott Kemény szempontja. A korteskedés ellen írt röpiratban a parlamenti reformot féltette a műveletlen tömeg hatalmától, a *Pesti Napló* számára írt cikkeiben pedig a proletárság

¹ Kemény Zsigmond: *Korteskedés és ellenszerei*. Második füzet. 1844. 25—36. l.

ügyét, mint a modern európai társadalom nagy kérdését tárgyalja.

Kemény társadalmi tanulmányai majdnem ugyanarra a gondolatkörre vetettek fényt, melyet b. Eötvös József oly csillogó elmésséggel világított meg *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című művében. Sőt az sem lehetetlen, hogy Kemény figyelmét éppen Eötvös bárónak nagy hatású műve vonta újra a társadalmi elméletek útvesztőjébe. Hiszen Kemény már a *Pesti Napló*nak 1852-ik évi folyamában a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott Eötvös báró művéről, s bár megemlítette „némely sophismáit és némely túlvitt következtetéseit“, azért „széles ismeretekre épített politikai bűvárlatait“ páratlanoknak tartotta a magyar irodalomban.¹

Eötvös báró inkább az egyénnek az államhoz való viszonyát akarja megállapítani, míg Kemény hírlapi cikkeinek tárgya a XIX. századnak felvetett, de meg nem oldott kérdése, t. i. az egyén viszonyának szabályozása az egyénnel s a társadalommal szemben. Mindkét gondolkodó a történelembe tekint vissza, míg azonban Eötvös az államhatalom büszke épületét kutatja, a hatalmas pillérek s merész boltívek erejét számítja ki, addig Keménynek reálisabb képzelete azokat a földalatti üregeket keresi fel, melyek évszázadok alkotását fenyegetik összeomlással. Így kerül Kemény gondolkodásában mind inkább homloktérbe a socialismus, melyet Eötvös nem is sorolt a XIX. század uralkodó eszméáramlatai közé. Eszményképük mégis ugyanaz: a keresztyén műveltség. Eötvös állam-

¹ *Pesti Napló*. 1852. 824. (decz. 5.) sz. — B. Kemény Zsigmond *Összes művei*. X. 1906. 261. l.

tudományi munkájában a keresztyén műveltség alapelve, az egyéni szabadság, szabja meg az állam berendezésének módját. Hasonlóképen Kemény is azt hirdette, hogy „a politikus, ha a jelenkor küzdéseit és törekvéseit a keresztyénség alapeszméitől izoláltan tekinti, részint érteni nem fogja, részint megoldani nem tudja“.¹ Különbséget tett ugyan a középkori s modern felfogás között, de a keresztyénség alapeszméit: az Isten előtti egyenlőséget s a felebaráti szeretetet változhatatlannak tartotta. Minél mélyebbre szállt elemzéseiben, annál inkább rátalált a keresztyénségnek mindent szabályozó erejére az állami és társadalmi életben, a kiváltságok megdőlésében s a társadalmi reformokban. Ezt a mély értelmű, egységes világszemléletet fejezte ki a *Karácson előtti eszmékben* e néhány sor: „A keresztyénség szintűgy világnézet, mint hittan; szintűgy a socialis viszonyok rendezése, mint az egyén erkölcsi kötelességének kimutatása; szintűgy államszervezeti elv, — mely, a mennyiben még életbe nem lépett, a végzetszerűség legyőzhetlen erejével küzd érvényesítéséért, — mint magasabb értelemben vett cosmopolitai irány, mely a politikai és geographiai határokon túl is kiterjeszti rokonszenvét s az emberi nemből egyetlen nagy családot lát; a keresztyénség szintűgy lelkiismeret, mint észjárás, még pedig olyan, mi alól teljesen az sem emancipálhatja magát, ki materialista, vagy egyéb hitvallást nem akar józannak ismerni, mint a mit saját használatra maga gyárt“.²

Minél inkább beleillik a XX. század társadalmi harczaiba a keresztyén műveltség alapelveinek s az európai proletárság törekvéseinek bírálata, annál talányosabb

¹ *Pesti Napló*. 1853. 1133. (decz. 18.) sz.

² *Pesti Napló*. 1853. 1133. (decz. 18.) sz.

Kemény eszméinek kapcsolata közvetetlen környezetével, az önkényuralom korának magyar társadalmával. Keményt semmi körülmények között sem elégítette volna ki szellemének csillogtatása. Midőn a magyarországi szegénység leküzdésére a népiskolák terjesztését s a községi élet fejlesztését ajánlotta, valójában a nemzeti politika szálait fűzte össze az európai társadalom kérdéseivel. Legcsábítóbb írói célja pedig a magyar nemzet látókörének tágítása volt; mintha azokat az európai szempontokat akarta volna megjelelni, melyek nélkül meggyőződése szerint semmiféle irányt sem lehetett a magyar politikában kitűzni. Kemény eszméinek fénye azonban nem versenyezhetett a hírlap-olvasó közönség figyelméért, mikor a világháború tüze mind rémesebb lánggal lobogott fel az ország határain.

Mindazáltal azok az eszmék, melyeket Kemény anynyi szellemmel és oly emelkedett emberisésséggel ékesített fel, nem sülyedtek el hasztalanul a *Pesti Napló* hasábjainak tömegébe. Legbecsesebb hatásuk ezeknek is az volt, hogy hozzájárultak a költő egyéniségének neveléséhez. Míg Kemény társadalmi tanulmányaiban az emberiség multjáról és jövőjéről gondolkozott, a tömegek lelkének legmélyébe nézett s egyúttal a legmagasztosabb keresztyén erénynek: az emberszeretnek apostolává avatta magát. Világnézetének ezek az újabb elemei érvényesültek azokban a nagy történeti regényeiben, melyek költészetének tetőpontját mutatják. Gazdag tömeglélektani ismeretei nélkül nem tudta volna Kemény a régi erdélyi társadalmi osztályok szenvedélyeit rajzolni, s a hírlapíró legnemesebb eszméit hirdették később a regényírónak széplelkű hősei és hősnői, a keresztyén szeretetnek megtestesülései.

Szívügyek, családi ügyek.

1854 őszén megdördültek az ágyúk Sebastopol alatt, s 1855 nyaráig tartott a véres ostrom, melynek Kelet sorsát kellett volna eldöntenie. Kemény Zsigmond, mint *A Magyar Nép Könyvében* vallotta, mindig a hírlapokat forgatta,¹ tehát pontosan ismerte a hadi tudósításokat s a diplomatai tanácskozások eredményeit; mindazáltal a népnek szánt vázlatában inkább történetet akart írni, mint államférfiúi eszméket fejtegetni. Szívesebben bírálta volna az eseményeket a *Pesti Naplóban*, hol épen az ő cikkei tüzték ki a magyar nemzeti politika elveit. A lapot azonban a szerkesztőnek, Török Jánosnak, erőszakos egyénisége annyira conservatív irányba terelte, hogy a szabad-
elvű munkatársak 1854 második felében egymásután pártoltak el tőle.² Így történt, hogy mikor egész Európa szinte reszketett a háborús izgalmaktól, Kemény Zsigmond nagy költői terveibe mélyedt s az *Özveggy és leánya* és *Deborah* című elbeszélő műveit írta. Az *Özveggy és leányának* két első kötete 1855 jún. elsejére jelent meg,³ s ugyanekkor már a *Budapesti*

¹ *A Magyar Nép Könyve*. Első kötet. 1854. 74. l.

² Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 106., 107. l.

³ *Pesti Napló*. 1855. 124. (jún. 1.) sz.

Hírlapban javában folyt a *Deborah* című történeti novella közlése.

Keménynek e költői művei nem csak származásuk idejére, hanem alapjellemükre nézve is rokonok egymással. Mindegyiknek magva egy bús történet, melyben a sors csak azért mutatja meg a szerelmes lovagnak a boldogságot, hogy, mint rossz gyermek a drága vázát, annál hamarabb zúzhassa darabokra. Mikes János tulajdonképen akkor ismeri fel a szép Tarnóczy Sára szerelmében életének legnagyobb értékét, mikor már el is vesztette. Fájdalmas lemondás Kassai Elemér szerelme is. Mikor Pécsi Deborah örökre szakít vele, kit évek óta vőlegényeként szeretett, a lovagias ifjú tört szívvel rebegi a búcsúsózt: „Örökre, Deborahám, örökre!”¹

Vajjon a költő képzelete a kipróbált hatás kedvéért tért-e vissza ugyanazokhoz a képekhez? Ha pedig a borongós hangulat közvetlen benyomásokból jutott a költői műbe, vajjon napfényes élményeknek kiegészített árnyéka-e, vagy átélt bánatnak visszaverődése? A költői alkotásnak bensőbb alapjaira mutat az a megindultság, melylyel Kemény regényhőseinek lemondásában a szerető szív áldozatait rajzolja. Keményt a nőiség bája ép úgy vonzotta, mint Goethet; míg azonban a nő szerelme a nagy német költőt egészen öregkoráig hódolattal kísérte el, addig Kemény életében a női lélek vonzalma többnyire csak, mint vesztett ábránd vagy fájó emlék szerepelt. Szárnyaszegett vágyak, tört remények foglalkoztatták lelkét akkor is, mikor regényeiben annyi rokonérzéssel írta meg Mikes János s Kassai Elemér szerelmének történetét.

¹ *Budapesti Hírlap*. 1855. 737. (jún. 5.) sz.

Az ötvenes évek elején Kemény kedélyét gyakran mozgásba hozta Tahyné bonyolult egyénisége csapongó szellemével s merész világnézetével. A nagy lélek-búvár azonban nem tagadhatta, hogy az érdekes özvegy hódításai részben annak az öntudatos művészetnek diadalai, mely féltékenyen tartja távol a hervadás kísérteteit. E bizarr jelenség mellett mind gyakrabban tűnik fel Kemény ábrándozásaiban egy fiatal női alak, ki számítás nélkül hat s mégis elbűvöl, ki inkább ígéret, mint emlék. A bájos hölgy Lónyay Mária, Lónyay Gábornak s Kazinczy Ottiliának leánya.

A családi kör, mely a szép női lelket alakította, vonzó módon egyesítette magában a gazdagságot és műveltséget, az előkelőséget s otthoniasságot. Lónyay Gábor a szabadságharcz után egészen gazdaságának élt s a politikai eszmék helyett szívesen merült Pabst gazdasági munkájának fordításába; a szabadságharcz előtt azonban, mint a szabadelvű reformok híve, a zemplénmegyei ellenzék vezére volt s majd az országgyűlésen, majd a *Pesti Hirlap*ban szállt síkra elveiért. Neje, Kazinczy Gábor nénye, a kiművelt szellem adományait hozta otthonába, szívének jóságával pedig maga volt a szenvedő emberiség vigasztalása.¹ A szülők nemes gondolkodása megsokszorozódott gyermeikeikben: egyetlen fiúknak és leányaiknak, kik közül az ötvenes évek elején egy már férjnél volt, úgy hogy a hajadonok sorát Mária kezdte meg.²

E boldog társaságot összeillő keretbe foglalta a Laborcz vidéke, főképp a deregnyői empire-stílusú kastély

¹ D. F—s: *Lónyay Gábor*. [*Vasárnapi Ujság*. 1870. 14. (ápr. 3.) sz.] —á—r—: *Két arany menyegző*. (*Vasárnapi Ujság*. 1878. 17. sz.)

² *Nemes családok*. Budapest. 1905 400. 1.

szabályos s mégis vonzó vonalaival. Nem csoda, ha oly költői lélek, mint Kazinczy Gábor, csak az elragadtatás hangján szól róla leveleiben.¹ Vágyakozva gondol a szép családra, fészeknek nevezi, hova, mint viharban a madár, megtépett gondolata oly szívesen menekszik a rettenetes viszonyok között. Különösen meghatja a leányok gyöngédsége, úgy hogy állandóan az „angyali” jelzővel emlegeti őket. Az egyikről úgy beszél, mint földi angyalról, kinek gyermekies szentségű szívét az élet csak érintette, de nem mérgezte meg. 1852 okt. 16-ikán pedig következőképen ír barátjának, Lónyay Gábornak: „Lelkem mélyéből óhajtom egy részről, hogy a boldogság — mint Ganymedet a Zeus sasa — ragadja saját birodalmaikba lányaidat, s mégis tartok tőle, megkönnyezem, ha e szép körben első ízben lelendek egy helyet üresen“.

Az első üres hely, melytől a Lónyay-leányok nagybátyja annyira félt, leginkább Mária után maradhattott volna hátra. Az ábrándos, szép leány 1852-ben már teljesen kifeslett bimbó volt, ekkor mult el huszonegy éves. Kedves egyéniségének határozottabb jellem s szélesebb látókört adott mozgalmas leánykora. Az ötvenes években ugyanis a vendégek újra mind sűrűbben keresték fel Dereglynyőt, s a vendégszerető kastélyban mindig visszhangra talált az aggódó honfikebel s a szellemi kiválóság. A telet rendesen Pesten töltötte a család, s ilyenkor a szórakozások közé komoly tanulmányok vegyültek. Így hallgatott Lónyay Mária hugaival együtt 1855-ben geológiát, azelőtt pedig botanikát. Irodalmi olvasmányaira, úgy látszik, nagy-

¹ Kazinczy Gábornak Lónyay Gáborhoz 1852-től 1855-ig írt levelei a M. T. Akadémia levéltárában vannak.

bátyjának, Kazinczy Gábornak, volt gondja. Ő figyelmeztette Lónyay Gábort Toldy Ferencz irodalomtörténeti előadásaira, ő kötötte barátja lelkére azt is, hogy leányai számára okvetetlenül szerezze meg Toldy Ferencz munkáit.¹ Tavasszal Lónyayné ismét útra kelt leányaival s gyakran hosszas, külföldi tartózkodás után tért vissza Zemplénbe. Ezt a változatos életet jellemezte Kazinczy Gábor kissé túlozva nénjéhez írt soraiban: „Ti az esztendő felét Pesten, másik felét külföldön töltitek, Zemplénben csak átmenő vendégek vagytok, s ott lététek rövid ideje alatt házatok el van borítva emberrel“.²

Kemény Zsigmondot a szép családba Kazinczy Gábor s Lónyay Gábor barátsága vezethette be, kikkel, mint a békepárt tagjaival, közös politikai célokért küzdött Debreczenben. Az ismeretség 1852 őszén már bensőbb jellemet öltött. Ez év szeptemberének közepére ígérte Kemény deregnyői látogatását; minthogy azonban megbetegedett, Kazinczyt kérte meg, hogy ígéretének beváltásáig mentse ki Lónyay Gábor családjánál.³ 1853 újra több kedves emlékkal gazdagíthatta a fejlődő viszonyt; Lónyayék ugyanis télre Pestre költöztek, októberben meg Kemény tervezte, hogy Erdélybe menet útba ejti Deregnyőt.⁴ Legmélyebben felforgathatták Kemény kedélyét titkolt érzelmei

¹ Kazinczy Gábornak Lónyay Gáborhoz 1855 májusában írt levele a M. T. Akadémia levéltárában van.

² Kazinczy Gábornak Lónyay Gáborné Kazinczy Ottiliához az ötvenes években írt levele a M. T. Akadémia levéltárában van.

³ Kazinczy Gábor levele Lónyay Gáborhoz 1852 okt. 10-ikén. (A M. T. Akadémia levéltárában.)

⁴ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomtört. Közl. XXV. 1915. 464. l.)*

az 1855-ik évben, melynek tavasza még Pesten érte a Lónyay-leányokat.

Lónyay Mária annak a női eszménynek megvalósulása volt, melyhez Kemény annyiszor visszatért regényeiben. S miért ne hitte volna a költő, hogy sivár legényélete a családi boldogság pálmaligetében végződik? Úgy látszik, a szép műveltségű hölgy elfogadta a kiváló férfiú hódolatát, s hír szerint a szülők is szívesen adták volna beleegyezésüket a rokon lelkek frigyéhez.¹ Hogy Kemény megkérte-e Lónyay Mária kezét, arra nincs határozott adatunk. Ilyenféle szándékot sejthetünk 1855 márcz. 15-ikén öcscséhez intézett levelében e sorokban: „Még más *nagyon nevezetes* s veled közleni való oknál fogva is mellőzhetetlen szükségem van veled találkozni, s csak ez is elégséges volna arra, hogy levigyen. De aligha egyenesen Várad felé mehetnék, s ezen tekintetnél se jöjj utánam!“² Lehetséges, hogy Kemény, mint 1852-ben, újra Deregn्यों keresztül akart Erdélybe utazni a *nagyon nevezetes* kérdés megbeszélése végett. Annyi azonban bizonyos, hogy a viszony, melyen Kemény annyi ábránddal csüngött, 1855 őszén megszakadt. Ekkor, nov. 9-ikén, vezette oltárhoz Lónyay Máriát gr. Vay Ádám.³ A gr. Vay-családban fennmaradt hagyomány szerint Lónyay Máriát részben a közte és Kemény Zsigmond közt levő nagy korkülönbség indította a szakításra. Elhatározására állítólag hatással voltak azok a gúnyos megjegyzések is, melyeknek

¹ Wass Ottilia grófnőnek szóbeli közlése és Kemény Anna bárónő levele szerint.

² Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 238. l.)*

³ *Nemes családok.* Budapest. 1905. 400. l.

Kemény Zsigmond többször volt czéltáblája a társaságban.¹

Leginkább bevilágít a szerelmi történet rejtelseibe Csengery Antalnak 1855 nov. 27-ikén Gyulai Pálhoz írt levele, főkép a következő rész, mely Kemény Zsigmond lelki állapotát vázolja: „A *Nép Könyve* bukófélben a részvétlenség miatt. — Kemény miatt hónapok óta késik a nyomtatás, s végre írt — egy ívet. Szót sem ír még Sebastopol bevételéről sem. Nincs is reményem, hogy ez évben tőle még valamit kapjak. Hiszen regénye is befejezetlen, melyből a két első kötet már rég megjelent. Az ő lelki ereje fogyatkozni látszik. Óhajtom, bár csak átmeneti állapot lenne. Azonban ő egy idő óta nem ír még a lapba sem; együtt lakomázik Danielikkel és Comp. De a mellett szünetlenül kedvetlen, ingerült a legfőbb mértékben. A napokban Pompéryvel, sőt Deákkal is össze-czivódott. Deák leszidta, de Pompéry fölött ő levén az úr, fölmondott neki. Azt hiszem, a Számvalddali viszony is izgatja. S aztán . . . hiszem, tudja ön azt, hogy L. Mari férjhez megy. Kemény mindig mondta, hogy szeretne e viszonyból kibontakozni. De miután a viszony ily váratlanul fölbomlott, úgy látszik, szíve ellentmond eszének. Mindig indulatos volt, de azelőtt tudta fékezni magát. Most minden alkalommal a legkisebb ok miatt kitör. Eötvössel is volt egy kis szölközása. Csak velem van jól, miután én kerülöm az embereket, s ritkán találkozunk.²

E levélen megérzik *A Magyar Nép Könyve* szer-

¹ Gr. Vay Gábornak, gr. Vay Ádám s Lónyay Mária fiának, b. Feilitzsch Bertholdhoz intézett levele szerint.

² Csengery Antalnak Gyulai Pálhoz 1855 nov. 17-ikén írt levele a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában van.

kesztőjének s a *Pesti Napló* munkatársának csalódása, de leginkább a nemes szívű barátnak őszinte aggodalma. A bizalmas sorok jelentőségét különösen növeli az, hogy Kemény senki előtt sem tárta fel oly nyíltan szívének titkait, mint Csengery előtt. Csengery szavai több irányban tanuskodnak. Mindenek előtt kiviláglik belőlük, hogy Kemény ábrándos szerelmet érzett Lónyay Mária iránt, de kételkedett szerelmének jogsultságában s minden áron menekülni akart a felelősség terhétől. A viszony felbomlásából arra is következtethetünk, hogy a szép hölgy egy ideig nem utasította vissza a regényes vonzalom jeleit. Valónak bizonyul az is, hogy a viszonyt Lónyay Mária szakította ketté, még pedig váratlanul. Tekintetbe véve, hogy Csengery Kemény izgalmairól Gyulai Pált értesítette, ki okt. 25-én hagyta el a fővárost,¹ a szakítás idejét az ősz elejére tehetjük. Legrészletesebben számol be Csengery levele arról a nagy hatásról, melyet Keményre a szív és ész harcza tett, s az apathiának és ingerültségnek váltakozása leginkább feltárhatja előttünk, mily nagy értékek sülyedtek el Kemény ábrándjaival együtt a bánat mélységeibe. Úgy tetszik, mintha Kemény vérző szívvel temetné csalóka reményeit, s mintha halotti tort ülne, mikor barátaival lakomázik. A végső leszámolást s az észnek küzdelmes diadalát jelzi 1855 decz. 16-ikán öcséséhez írt levelében e rövid mondat: „Házasodjál meg, ha csak lehet, én nem fogok.”²

A lemondás fájdalma később is meg-megújult Kemény lelkében. Ennek nyomát örökitette meg Tóth

¹ *Hölgyfutár*. 1855. 244. (okt. 25.) sz.

² Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson*. (Irodalomtört. Közl. XXV. 1915. 239. l.)

Kálmán egy élményének feljegyzésével, mely vőlegénykorából, tehát az 1856-ik év deczemberét megelőző hetekből való.¹ E szerint a boldog vőlegény egy holdas estén az Angol Királynéba kísérte haza Keményt és lelkesedve dicsekedett, hogy olyan kis keze nincs másnak, mint az ő menyasszonyának.

— De én ismertem egy leányt, — mondta Kemény — kinek még kisebb keze volt.

— Azt már nem hiszem. — Szólt Tóth.

— Majd én mindjárt lehozom neked gyűrűjét; az a gyűrű nagy lenne egy tulipánszárra. — Volt Kemény válasza.

Aztán kicsit elkomolyodott, majd mintha habozott volna, — végre sebesen felszaladt a lépcsőn s szobájából a gyűrűcskét lehozta.

— Ne, — mondta, mintegy örvendezve, hogy valami tehertől megszabadul — küldöm ajándékba menyasszonyodnak.

Tóth nem kérdezősködött a gyűrű származása felől, de érezte, hogy annak a kis gyűrűnek nagy története lehetett.

Az az izgalom, melylyel Kemény a kis gyűrűtől 1856-ban megvált, nem rég elhantolt fájdalmakat sejtet velünk. Egy évvel Lónyay Mária szakítása után leginkább megmozgathatta Kemény kedélyét a kis ékszer, ha Lónyay Máriának eljátszott rokonérzésére emlékeztette. Az elajándékozott gyűrű talán egykor arra volt hivatva, hogy két rokon lélek frigykötésének jele legyen, míg végre boldog óráknak s kínos csalódásnak szomorú emlékévé vált.

Idővel a fájó emlék eszménynyé finomult, hogy a

¹ Tóth Kálmán: *Irka-írkák*. 1877. 139., 140. l.

regényíró világnézetében s a költői képzelet alkotó munkájában éreztesse hatását. Lónyay Mária egyéniségének körvonalai ugyan a letűnt évtizedek kódében elmosódnak szemünk előtt, de azért kifejezésre juttatják a külső báj mellett a lelki műveltséget, a költői kedélyt, mely a mindennapi érzések fölé emelkedik, s a nemes önérzetet. Ezekkel a vonásokkal maradt fenn az eszményi gondolkodású hölgy emléke családjában is. Mennyire rokon elemek alkotják Tarnóczy Sára jellemét az *Özvegy és leányában*! Keménynek ez a regényhősnője már nem oly kalandvágó, mint Agatha *A szív örvényeiben*, vagy Kolostory Albertnek daemoni kedvese, Iduna, a *Férj és nőben*; nem is oly szenvedélyes, mint Nandana az *Erény és illemben*, vagy Sarolta a *Szerelem és hiúságban*; világnézete szinte légies, akarata pedig feltétlenül uralkodik vágyainak birodalmán. Tarnóczy Sárának még külseje is megegyezik a költő eszményképével. Lónyay Máriára — egyik fiának emlékezése szerint — teljesen ráillik az a rajz, melyben Kemény Tarnóczy Sárának sötétkék szemét, sugárzó gazdag aranyhaját s könnyű, karcsú növést vázolja.¹ Mindez azt bizonyítja, hogy, mikor a regényíró Tarnóczy Sára tragédiáját tervezte, azt a fiatal hölgyet választotta mintául, kinek ígérete annyira fogva tartotta lelkét.

Hasonló rokonságot mutatnak Kemény szerelmének mozgalmái regényhőseinek: Mikes Jánosnak s Kassai Elemérnek lelki harcaival. Valamennyien áldozatot hoztak szerelmüknek, eszményképüket a válás után sem tagadták meg, bár szívükben hordták a lemondás

¹ Gr. Vay Gábornak, gr. Vay Ádám s Lónyay Mária fiának, b. Feilitzsch Bertholdhoz intézett levele szerint.

tövisseit. A nemes lelkű Kassai Elemér még titokban is Pécsi Deborah boldogságán dolgozott. Még inkább követte Keményt a szív és ész harczában Mikes János, ki költői rajongással szerette Tarnóczy Sárát s szerelmének jogáról nagylelkűségből mondott le. De vajjon tekinthetjük-e a lovagias regényhősöket a költő szellemi örököseinek, mikor annak az időnek költői emlékei, melyben Keményt talán legtöbbször boldogíthatták Lónyay Mária rokonérzésének jelei? A kérdésre könnyebb a felelet, mióta Csengery Antal leveléből tudjuk, hogy Kemény mindig szándékozott a szép viszonyból kibontakozni, de nem tudott. Kassai Elemér s Mikes János 1855-ben csak a belső harcok hangulatát örökölték a költőtől. A lemondás alanyi elemei inkább jelentkeztek az *Özvegy és leányának* harmadik kötetében, Mikes János kedélyállapotának rajzában s egy-két jellemző reflexioban. Úgy tetszik, mintha a költő saját szívének ügyét elemezné, mikor Mikes János sorsán így elmélkedik: „De hol vegyünk reményt, ha dúlt szívünkért senkit sem okolhatunk? Tetterőnk legkönnyebben széttörik, ha veszteségeinket nem kíséri joga a bosszúnak, emlékezete a csalatásnak”.¹

E gondolat igazságát saját magán érezte Kemény, mikor ábrándvilágának összeomlása után oly színtelennek s értéktelennek találta az életet. A fásultság ellen keresett menedéket abban a társaságban is, melyet Csengery Antal „Danielik és társai” néven említ levelében.

Danielik Jánost, a nagytudományú kanonokot, a szabadságharcz után Kemény Zsigmond nyerte meg

¹ *Özvegy és leánya.* (B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* VI. 1897. 294. l.)

a magyar alkotmányosság és szabadelvűség ügyének. Idővel politikai nézeteik között mind teljesebb összhang fejlődött ki. Így 1856-ban, mikor a bécsi kormány a concordatummal a magyar katolikus egyház ősi szervezetét támadta meg, Danielik a nemzeti fel fogás híve maradt s több rokon gondolkodású társával, köztük három megyés püspökkel, Kemény Zsigmond szállásán tanácskozott a teendőkről. A bizalmas társaság azt határozta, hogy a concordatum ellen feliratot terjeszt a pápa elé, s az emlékirat szerkesztésével egyhangúlag Danieliket bízta meg.¹

B. Kemény Zsigmond és Danielik viszonyát még szorosabbra fűzte jellemük rokonsága. Danielik ép úgy gyönyörködött a szellem műveiben, mint Kemény; mindegyikük könnyen túltette magát az élet kicsinyes követelésein s készségesen áldozott egészen a bőkezűségig. E két bohém-természet mintegy igazolta az ifjabb írónemzedék sirva vigadását. Körük gyülekezett a megtépett lelkű fiatalság, mely borban, dalban, zenében keresett vigasztalást a kor sivárságáért; a bús mulatságban részt vett néha a megtört Vörösmarty is, a nemzeti dicsőségnek omladozó emléke. Gyakran lehetett a mulató társaságot látni, a mint megrebbent madárcsapat módjára a fővárosnak legkülönbözőbb helyein verődött össze; majd egy-egy külvárosi vendéglőben húzódott meg, majd a Komlóban hallgatta Patikárus Ferkónak remek hegedűjátékát.² A rendszerető s fáradhatatlan Csengery joggal sajnálhatta az éjszakának elfecsérelt óráit, melyek a

¹ Szvorényi József: *Danielik Nepomuk János emlékezete*. Akadémiai emlékbeszéd. Budapest. 1891. 12. l.

² Berecz Károly: *A régi fiatal Magyarország*. 1898. 95—97., 121., 122. l.

mulatóknak sok főfájásba, Keménynek és Danieliknek tetemes költségbe kerültek; de — mint Danielik életrajzírója helyesen jegyzi meg¹ — a hosszú lakomák nem csak baráti áldozatot jelentettek, hanem politikai s társadalmi mozgalmat is. A mámoros óráknak nem egy szép gondolat és terv köszönte létét, s míg a barátságos lakoma titkos tiltakozás volt a jogtipró hatalom ellen, addig másrészt növelte az összetartás érzetét a nemzeti eszme védőseregében.

Különösen sűrűn érintkezett Kemény az ifjabb költővilággal 1855 nyarán. Ekkor künn lakott a városligeti tó szigetén, az úgynevezett Pávaszigeten. Ugyanekkor itt nyaralt a sziget tündére, Majthényi Flóra, az ünneptelt költő is; itt volt a magyar írók szobája is, kedvelt szállása Beöthy Lászlónak s mindazoknak, kik vele együtt vig pohárszó közt felejtették az életnek gyötrő ellentéteit. Rendes látogatói voltak még a barátságos tanyának: Tóth Kálmán, Lisznyay Kálmán, Kövér Lajos, Balogh Zoltán, Balázs Sándor s Berecz Károly.²

Közülök Kemény leginkább kitüntette barátságával Tóth Kálmánt, kinek túlzásaiban is érezte a nemes, de boldogtalan szívet. Nagy emberismeretével könnyen felfedezhette jellemüknek közös vonásait is. Ha Vadnay Károly joggal nevezte Tóthot a lyra Hamletjének, vajjon nem tűnik-e fel Kemény szerelmi viszonyaiban is a hamleti vonás? Mindketten sovárogták a boldogságot, de féltek is tőle s habozásukkal játszották el. Kemény előre meg is jósolta Tóth Kálmán és Maj-

¹ Szvorényi József: *Danielik Nepomuk János emlékezete*. Akadémiai emlékbeszéd 1891. 32. l.

² Berecz Károly: *A régi fiatal Magyarország*. 1898. 133., 142. l.

thényi Flóra szövetségének sorsát, de sötét jóslatát nem foglalta szavakba, hanem Flygare Carlen Emilia svéd író nő egyik regényének német fordítását küldte Tóthnak olvasás végett.¹ A rokonérzés kétségtelen jelei után elképzelhető, mennyire felizgathatta Keményt 1855 nyarán két ifjabb barátjának: Gyulainak és Tóthnak párbaja. Mint Gyulai segéde, könnyezve lépett Tóth szobájába s a megindulástól csak annyit mondott: „Barátom, egyitek meg fog halni!” Annál nagyobb volt öröme a párbaj szerencsés kimenetelén.² Bármint gúnyolódott Csengery Gyulaihoz írt levelében Kemény és Tóth viszonyán,³ Kemény szerette a lobbanékony természetű költőt. 1856 nov. 29-ikén Tóth Kálmánnak násznagya volt lakodalmán, azóta pedig Tóth házának gyakori vendége.

Az ifjúság azonban, melynek körében Kemény Zsigmond oly szívesen üzte el gondját, egyszerre elkomorult, a zene, annyi fájó szívnek vigasztalása, elhallgatott, s a könnyelmű mulatók fátyolt kötöttek kalappjukra.⁴ Vörösmarty 1855 nov. 19-ikén meghalt, s a nemzet oly megindító gyászszal temette halottját, mely csak a szenvedésekben megnemesült szíveknek szokott jellemvonása lenni. Kemény kivette részét a szomorú izgalmakból. Ő is ott volt a jó barátok között, kik a beteg költő ágya körül aggódtak. Nov. 19-ikén déli egy óra után Deák Ferenczczel együtt

¹ Vadnay Károly: *Tóth Kálmán emlékezete. (Kisfaludy-Társaság Évtapjai. Uj f. XVII. 1882. 241—279. l.)*

² Tóth Kálmán: *Irka-firkák. 1877. 141. l.*

³ Csengery Antalnak Gyulai Pálhoz 1855 decz. 24-ikén írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

⁴ Csengery A. levele Gyulai Pálhoz 1855 nov. 27-ikén. (A Nemzeti Múzeum levéltárában.)

lépett a haldokló szobájába, hogy utoljára lássa a megtört szemek tekintetét, melyek néhány percz mulva örökre lecsukódtak.¹ Másnap — minden jel szerint — ő búcsúztatta a nemzet halottját a *Pesti Napló*ban s ő hirdette, hogy Vörösmarty nincs többé, de szelleme működni fog a Vörösmarty költészetétől megszépült magyar nyelvben.²

Néhány nap mulva még inkább lesújtotta Kemény lelkét anyja halálának híre, bár a gyász hír nem érkezett egészen váratlanul. Már 1854 tavaszán nagy aggodalmat ébresztett benne öccsének levele, mely anyjának komoly betegségéről szólt. Ekkor izgatottan vetette fel azt a kérdést, nem lehetne-e a beteget Pesten gyógyíttatni, s minden levelében sürgette a tudósításokat. 1855 januárjában kora tavaszra ígérte hazamenetelét, egy februári levele szerint pedig csak a kiadások eltakarodását várta, melyek az alsóbb vidékeket előntötték. Márcziusban meghatottan ismételte meg ígérését. — „Nyugodj meg abban, — írta öccsének — hogy léleknyugalmamért is szükségem van lemenni. Nem tudnék csendesesen aludni, ha azt hinném, hogy lehetséges, hogy ez életben szegény anyámat többé nem látom. Sietni fogok, bizonyosan sietni, a hazamenetellel, a mely nap lehet“. Áprilisban a Tisza áradásához a Marosé járult,³ május 18-ikán meg az öreg báróné értesítette fiát, hogy tűrhetőbbé tették fájdalmait. Így az utazás újra elmaradt, annál inkább, mert Keményt májbaj, gyomorgöngyeségek, koleraforma jelenségek s váltóláz egymásután zak-

¹ Gyulai Pál: *Vörösmarty Mihály életrajza*. Ötödik kiadás. 1900. 236. l.

² *Pesti Napló*. 1855. nov. 20. sz.

³ *Budapesti Hírlap*. 1855. 706. (ápr. 27.) sz.

latták. Valószínű, csak júliusban láthatták egymást az anya és fia. Erre a látogatásra czéloz Kemény is egy 1856-ik évi levelében. Az öreg báróné gyógyulása azonban csak látszólagos volt, mert a pusztakamarási ref. gyülekezet anyakönyve szerint b. Kemény Sámuelné 1855 decz. 2-ikán életének 75-ik évében meghalt.¹ Az elhunytat fia, János báró, a pusztakamarási hegyoldalba diófák árnyékába temettette el. Kemény Zsigmond nem lehetett jelen a temetésen; decz. 6-ikán Pestről tolmácsolta öcsce előtt szívének mély bánatát.²

Özvegy b. Kemény Sámuelné nem tartozott a tüne-
ményes egyéniségek közé; egyszerű, de tiszteletet
keltő, nem nagy műveltségű, de okos nő volt. Még a
gazdagság vonhatott volna alakja köré hazug fényt,
de a szabadságharcz megtépte vagyoni viszonyait, sőt
talán testi szervezetét is. S mégis ez az igénytelen,
megtört, öreg nő előkelőbb helyet foglalt el Kemény
Zsigmond kedélyvilágában, mint a szalonoknak ünne-
pelt királynéja. Ha Kemény néha öcscsének ridegeb-
ben s ingerültebben írt is, anyjával szemben hangja
mindig megenyhült, szinte elérzékenyült. Éles elméjét
valósággal lefegyverezte az anyának határt nem ismerő
szeretete. Ebben az özvegy sokszor csakugyan a
fenségig emelkedett. Egyetlen fennmaradt levele,
melyet életének alkonyán reszkető kézzel írt fiához,
az örökké gondos anyai szeretetnek megható jele. Az
öreg nő annyi gyöngéd figyelemmel gondoskodik fia

¹ A pusztakamarási ref. egyházközség anyakönyvének II. kötetében a 70. lap szerint.

² Az itt érintett leveleknek teljes szövegét lásd az *Irodalom-történeti Közleményeknek* XXV. kötetében (1915.) a 229—241., 359—371., 458—465. lapokon. (Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson.*)

útjának minden részletéről, mintha a betegség s a kor semmi nyomot sem hagyott volna lelkén. Várva várja fia látogatását, rendel számára úti költséget s előre megállapítja úttervét, főkép a pihenőhelyeket.¹

Kemény Zsigmond tudta, mennyivel tartozik annak a nemes női szívnek, mely az életnek minden fordulóján hű maradt hozzá. Mily ridegnek érezhette komor legényszobáját, mikor elfecsérelt érzéseinek emlékeivel találkozott mindenütt! Egyszerre aztán mennyi értéket fedezett fel az életben, mikor szülőjére gondolt, ki valahol az erdélyi hegyek között fia boldogságáért imádkozik a mindenség urához! Hálaérzetének azonban nem tudta magát átadni a nélkül, hogy töprengő lelke súlyos vádakát ne emeljen ön-maga ellen. A szabadságharcz után írt leveleiben gyakran foglalkoztatta anyjának boldogsága, s mély hálát érzett öcsese, János iránt azért, hogy szülőjének utolsó éveit nyugodtakká s gondtalanokká tette. Annál többször visszatért saját hálátlanságának vádjához. Deczember 6-ikán, a gyász első napjaiban is így kesereg fiúi kötelességének elmulasztásán: „Én nem valék oly szerencsés, hogy szegénynek boldogságára befolyhassak“. Arra nem is gondolt, hogy ha az öreg báróné nem is értette meg teljesen fiát, mégis benne, az ő nagy hatású munkásságában látta legnagyobb büszkeségét s küzdelmeinek legszebb eredményét. Mint Beksics Gusztáv feljegyezte, a hálátlanság vádja alól később sem oldotta fel magát Kemény. Mikor újra látta Pusztakamarást s ott anyjának csak sirját találta, ráborult, keservesen sírt s heves szemrehányá-

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomtört. Közl. XXV. 1915. 461., 462. l.)*

sokat tett magának, hogy rossz fiú volt s szeretetét nem tudta kimutatni.¹

Az egyszerű, de áldozatai által felmagasztosult anyai szeretet emléke mind nemesebb jellemet adott Kemény nőtiszteletének. Költészetének tetőfokán, nagy történeti regényeiben gyakrabban kutatta képzelete az anyai hivatás mélységeit, s a mily ellenérzéssel rajzolta az *Özvegy és leányában* Tarnóczynénak, a szívtelen anyának, torzképét, ép oly fénynyel vette körül Mikes Zsigmondnének, a gyermekeiért aggódó és küzdő nőnek alakját. A vonzó arcképen a női méltóság és szelídség jelei olvadtak össze, mintha a költő saját anyjának jellemvonásait örökítette volna meg. Kemény előbb anyja életében tapasztalta, hogy szelíd és engedelmes nők gyakran szerencsétlenségek után is hamar összepontosítják lelkierejüket. Így Mikes Zsigmondné a regényben csak b. Kemény Sámuel özvegyét követte, mikor a sors csapásai között ritkán fakadt panaszsra, korán reggel kelt fel, övében hordta kulcsait, mindent maga adott ki s mindenre gondosan felügyelt.

Azoknak a nőknek eszményei, kiket Kemény Zsigmond oly áhítatos érzéssel szeretett, lelkét mind magasabb erkölcsiség felé vezették. Így nyer világnézetében s költészetében jelentősebb helyet az ember-szeretet. Keménynek e magasba törése azonban nem az a romantikus sovárgás, mely az élet prózáját állítja szembe az égi ábránddal. Lelki harczainak komor tartalmat adott az erkölcsi törvény kérlelhetetlensége. Egykor, mint a legtöbb romantikus, Kemény is a világban kereste csalódásainak okát, de éles elméje s szigorú erkölcsisége nem elégedett meg többé a

¹ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 22. l.

képzeltetés ködképeivel, s a romlás kísérteteit saját szenvedélyeiben fedezte fel. Elemző lelkiismerete szinte reménytelenre tette a vezeklést. Így gyötörte Kemény magát gyermeki hálátlansága miatt, holott Beksics Gusztávval együtt meggyőződhattunk, hogy nem volt fiú, ki gyengédebben szerette volna anyját, mint ő. Hasonló szigorúsággal állapította meg, hogy nincs joga komor s küzdelmes életéhez csatolni azt a fiatal hölgyet, kinek leánykorát a boldogság napfénye ragyogta be. Regényeiben hőseinek volt, kit követniök, mikor legtöbbszőr maguk ítélték el önmagukat tévedéseikért.

Ily önsanyargatás annál nagyobb dülást visz véghez; minél gazdagabb kedélyen tombolhatja ki magát. Az ész és szív harcainak terét Keménynél is sok letiprott remény, sok kihalt vágy, sok elértéktelenült eszme jelezte. Ezt a pusztulást látta Csengery, az éles szemű barát, 1855-ben. Ezt vette észre Tóth Kálmán is vőlegénykorában, tehát 1856-ban. Ő már ekkor valami szomorút, lemondót s vigasztalhatatlant talált az áldott jó arcz mosolyában, már ekkor érezte a feloszlást, melyet Kemény szívében hordozott, s a fásult kedély mozgalmait következőképen rajzolta: „Nem tudom, mi fájt neki, de láttam, hogy csak úgy utánozza az életet s mutatja, hogy örül annak, a min mások örülni szoktak. Kereste az érdekeltséget, de láttam, hogy nem érdekli semmi, s néha az indulatoskodásig hevítette magát, hogy megcsalja saját szívét, mely már halott volt”.¹

A kedélyélet elborulását visszatükrözik azok a levelek is, melyeket Kemény Zsigmond anyja halála után főkép 1856-ban írt öcscséhez. Egyik levelében úgy látja, hogy sorsa földönfutó, bitang állapot, mint álta-

¹ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 138., 139. l.

lában azoké, kiknek egy többnyire rosszul fizetett tollon kívül semmijük sincs, s kikre a rövid kedvetlenség inséget, a tartós betegség csődöt hoz. A bizalmas sorokból mind inkább eltűnik a hatás öröme, az a biza-kodó hangulat, mely közvetlenül a szabadságharc után oly könnyen túltette magát az akadályokon. E helyett egyre követelőbben lép homloktérbe rejtelmes, megoldatlan kérdéseivel a jövő. A levélíró gyakran foglalkoztatja a visszavonulás gondolata, az az idő, melyben szerencséje, erélye és esze elhagyja. Azért sietteti öcsce építkezését is, hogy legyen, hová meneküljön. „Nekem akkor — írja 1856 július 12-ikén — a legkevesebb is sok lesz. Mert makacsságom fogná magával hozni, hogy még kalendáriumot se olvassak, s hogy tökéletes paraszttá alakuljak át.“

A hanyatlás sejtelve s a jövő bizonytalansága vagyoni viszonyainak rendezésére ösztönözte Kemény Zsigmondot. Saját szavai szerint, míg anyja élt, nem akart annak kényelméből semmit sem elragadni maga számára; anyja halála után azonban a testvérek megosztása mellett foglalt állást. Többször sürgette öcscsét, készítse el az osztozkodás tervét, bár mindannyiszor kijelentette, hogy saját részét azonnal átengedi öcscsének, csak tudni akarja, hova vonulhasson vissza, ha tolla cserbenhagyja.

Már 1856 márciusában türelmetlenné tette Keményt öcscsének hallgatása, s márcz. 6-ikán írt levelében két módot ajánlott az osztozás lebonyolítására. Jobban szerette volna, ha öcsce osztja el a családi vagyont a jog és méltányosság elvei szerint, de ellenkező esetben b. Kemény Ferenczet és Zeyk Károlyt akarta fölhatalmazni, hogy utasításai szerint ők intézzék el nevében ügyét. Még izgatottabban kérte öcscsét apr.

22-ikén, hogy feleljen már valamit levelére s válaszszon az ajánlott módok közül. B. Kemény Jánost azonban a sürgető levelek nem ingatták meg nyugalmaiban, úgy hogy az elintézetlen kérdés többször megzavarta a testvérek viszonyát. B. Kemény Zsigmond 1856 júl. 12-ikén is következőképen nyilatkozott a kényes ügyről: „Ősz elejéig bizonyosan lemegyek osztózni. Megosztozunk úgy, a mint te czélszerűnek tartod. Arról írást készítünk. Akkor testamentumot írok s visszaindulok Pestre, hagyva mindent úgy, a mint van“.

Az örökség kérdése annál inkább foglalkoztatta Keményt, mert pénzügyi viszonyai mind inkább összebonyolódtak. Maga írta 1855 márcz. 15-én, hogy „az irodalomból egészen nem kaparhatja össze“ napi kiadásait. 1855-ben majd 100, majd 140 pengőt kért öcscsétől, 1856 márcz. 6-iki levele szerint pedig 150 forintra volt égető szüksége, hogy egy 250 pengőnyi régi adósságát leróhassa. Pénzügyileg rosszul ütött ki a *Pesti Napló* szerkesztése is, s 1856 novemberében Kemény a lap kiadójával, Emichhel, együtt szinte a csőd szélére jutott. Joggal elkéséríthette ekkor, hogy 120 forintnyi vendéglői tartozását is öcsce figyelmébe kellett ajánlania. Helyzetére nézve jellemzők nov. 20-ikán írt levelének e sorai: „Küldj mielőbb legalább 120 pengő forintot; mert félek elhagyatott állapotomtól s megtörténhetőnek vélem, hogy financiámat még a mostani pessimista szemüvegem is igen kedvezőleg látja, s egyszerre csak azon veszem észre magamat, hogy enni valóm sincs“.¹

¹ Lásd az itt érintett leveleket az *Irodalomtörténeti Közlemények* XXV. kötetében (1915.) a 237—241. és 359—363. lapokon Papp Ferencz közlésében ily czím alatt: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson*.

Ha b. Kemény János mindezek ellenére az örökség kiadását halogatta, elhatározásában a legnemesebb indítékok érvényesültek. Erről maga b. Kemény Zsigmond is meg volt győződve, s ha néha türelmetlenkedett is, soha sem kételkedett öcsésének önzetlenségében. B. Kemény János joggal volt testvéreivel szemben óvatos. Tudta, hogy Ágnes bárónő soha sem szabadul meg pénzügyi zavaraitól, mert kiadásai gyermekeivel együtt növekednek, s mert a takarékoság művészetéhez nem ért. Még inkább ismerte Zsigmond bárónak bőkezűségét s szórakozottságát, mely a legrendezettebb pénztárt is veszedelembé sodorta volna. Így az ő erélyére várt az a feladat, hogy testvéreinek, főkép bátyjának az élet küzdelmeiben támasza lehessen. Azért halogatta a családi vagyon megbontását is, hogy a hitelezők raját minél jobban távol tarthassa Zsigmond báró birtokától.

B. Kemény János célja is az volt, mit b. Kemény Zsigmond oly borongó hangulattal emlegetett leveleiben; otthont akart teremteni, hol az izgalmakban kifáradt író megpihenhessen. Ezt annál könnyebben elérhette, mert erélye sok gyakorlati érzékkel s szorgalommal párosult. Nem volt az érzelmesség embere, a szép szónál többre becsülte a tettet, de azért a látszólagos ridegség mögött mély érzelmeket rejtegetett. A családi boldogság örömeiről ő is lemondott, annál emelkedettebben gondolkodott a testvér kötelességeiről. Úgy tetszik, mintha a nemes szívű anya, ki oly sokat töprengett idősebb fiának sorsán, aggodalmait és önáldozatait kisebbik fiára hagyta volna, s mintha az anyai szeretet a testvéri szeretetben folytatta volna tovább gondoskodását.

A jó testvér erélyére és szeretetére csakugyan rá-

szorult Kemény Zsigmond. Az ő jellemében is megvolt az az ellentét, melyet Goethe regényének hőisében, az ifjú Meister Vilmosban, vett észre barátnéja, Aurélia. A mint a szellemes nő csodálkozva látta Meister Vilmosnak mély emberismeretét a költészet kérdéseiben s tájékozatlanságát a gyakorlati életben, ép úgy Kemény Zsigmond barátainak is feltűnhetett, hogy a ki annyira ismerte az egyesek és nemzetek lelkének titkait, mily sokszor botlott meg a mindennapi élet kicsinyes viszonyaiban. E megfigyelés azonban semmiképen sem vethet árnyékot Kemény értelmére, csak azt bizonyítja, hogy szellemének átható tekintete inkább befelé, mint kifelé fordult, s hogy eszméiért gyakran felejtette érdekeit.

Így húzódott vissza Kemény 1855 első felében költői tervei közé, hogy regényeiben Mikes Jánossal s Kassai Elemérrel élje át a lemondás fájdalmát. Majd költői ábrándjaiból világeseemények riasztották fel, melyek felforgatták az európai államok viszonyait s közeletről érintették a magyar nemzet sorsát. Kemény szívesebben folytatta volna félbemaradt regényét, bizonyára még szívesebben töltött volna szép napokat a Laborcz vidékén, vagy a kamarási völgykatlanban, de a nemzeti politikának új áldozattal tartozott, elvállalta a *Pesti Napló* szerkesztését. Elhatározását így jelentette anyjának 1855 júniusában: „Kedvelt foglalatosságomról, a regényírásról és a gond nélküli, szabad életről le kellett mondanom, s oly munkát vállalnom, mely időmet elrabolja és semmi maradandó becsüt nem enged egy darabig írni akarnom is”.¹

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 460. l.)*

A Pesti Napló szerkesztőjének bemutakozása.

Mikor Kemény Zsigmond megírta anyjának, hogy a *Pesti Napló* szerkesztését elvállalta, úgy tüntette fel, mintha elhatározására pusztán összekuszált pénzügyi viszonyai hatottak volna, mintha csak az kecsesg-tetné, hogy évi jövedelme négy ezer pengőn felül lesz. Kemény azonban minden nagyzásnak ellensége s gyakran bonyolultabb törekvéseire is túlságosan egyszerű köntöst ad. Ő, kinek a regényírás lelki szükséglet volt, ki a költészetben magasabb világnézet útjait kereste, valóban nagy áldozatot hozott volna azért az összegért, mely a körülmények szeszélyétől függött, s mely inkább csillogó reménynek, mint biztos számításnak látszott.

Jobban megvilágítják Kemény vállalkozásának indítókait eddigi törekvései. A szabadságharcz után ő kereste legnagyobb kitartással a kivezető fonalat a magyar politikai élet útvesztőjéből, egyaránt figyelemztetve az elnyomó hatalmat s a letiprott nemzetet közös érdekeikre. Ő hirdette a magyar nemzet gazdasági és szellemi erősödésének szükségét; ő vált annak az irodalmi pártnak középpontjává, mely a jellem és tehetség, a tudás és ízlés jogánál fogva követelte magának a nemzet vezetését. Keményt politikai,

irodalmi céljai s pártszempontok egyaránt készítették egy nagy napilap megteremtésére, mely az íróvilágnak legkiválóbb erőit gyűjtse össze, mely mérsékletével s önérzetével tekintélyt szerezzen a kormány előtt s meghódítsa a nemzet nagy többségét. Ily tervet még inkább megokolt a pesti irodalmi viszonyok ziláltsága. Kemény, Csengery és barátaik ugyanis lassanként egészen elvesztették hatáskörüket a *Pesti Napló*ban, minthogy gondolkodásuk sehogy sem fért össze Török Jánosnak, a szerkesztőnek, ingatag jellemével, túlzott császártiszteletével s felekezeti hajlamaival. A szépirodalom és tudományos élet terén pedig — Csengery és Salamon nyilatkozatai szerint — a gomba-módra terjedő népies vállalatok fenyegettek leszorítással minden komolyabb törekvést.¹

Kemény Zsigmond, néhány havi szerkesztésére visszatekintve, maga vallja meg egyik cikkében, mily nagy célok állították a *Pesti Napló* élére.² Itt a nagy napilapnak egyik fő feladatául a külső politikai események értelmezését tűzi ki, mert „a külpolitika majdnem souverain hatalommal jelöli ki a belpolitikának bizonyos irányait, és a külesemények majdnem eldöntőleg folynak be szellemi érdekeinken kívül még ipari, kereskedelmi és termelési viszonyaink számos ágazataira is“. Még magasabb becsvágyat árul el, mikor szerkesztői munkásságát szoros kapcsolatba hozza a virágzó s mind nagyobb fejlődés elé néző Budapest városával, melynek fényes szerencséjéhez tartozik,

¹ Lásd Csengery Antalnak Gyulai Pálhoz 1856 decz. 13-ikán írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában és Salamon Ferencznek a *Pesti Napló*ra vonatkozó nézeteit a *Pesti Napló*nak 1856 decz. 29-iki (503.) számában.

² *Pesti Napló*. 1855. 153. (decz. 22.) sz.

hogy irodalmunk és szellemi haladásunk középpontjává válhatott. Saját vallomása szerint fő törekvése az volt, hogy a vezetése alatt álló hírlap gyorsaságával, részletességével, higgadt és józan irányával minél hathatósabban segítse elő a budapesti irodalmi munkásság belső értékének gyarapítását.

Mennyire csábíthatta Keményt 1855-ben politikai következtetésekre a bécsi kormányköröknek, főképp Buol grófnak s Bach bárónak magatartása, kik fokozódó ellenérzéssel tekintettek Oroszország törekvéseire! A mint Bécsben a szabadelvűbb lapok kíméletlenül támadták az orosz politikát, a pesti lapok is szabadabban kezdték tárgyalni a keleti háború fordulatait.¹ A szabadelvűbb szellem, mely a bécsi oroszellenes mozgalmakból áradt szét, új életre keltette a *Pesti Napló*ban Kemény Zsigmondnak s irodalmi pártjának eszményeit. 1855 ápr. 20-ikán Szenvey József, mint ideiglenes felelős szerkesztő vette át Török Jánostól a *Pesti Napló* vezetését; a jún. 7-iki számban pedig Emich, a *Pesti Napló* tulajdonosa, értesítette a közönséget, hogy lapjának sorsát b. Kemény Zsigmond kezére bízta. Az első szám, melyet b. Kemény Zsigmond, mint felelős szerkesztő írt alá, a jún. 22-iki volt.

Kemény előre látta, hogy a szerkesztés izgalmai között nem juthat költői terveihez. Képzeletét, mely a lélek mélységeibe szállt alá költői alkotásainak anyagáért, teljesen megzavarták volna a mindennapi gondok. Ezért fejezte be sietve *Deborah* című elbeszélését, ezért várt a közönség másfél évig hiába

¹ Heinrich Friedjung: *Oesterreich von 1848 bis 1860*. II. (1.) 231. l.

az *Özvegy és leányának* harmadik kötetére. Különösen megnehezítette az új szerkesztő munkáját Emichnek zavaros pénzügyi helyzete, még inkább az önkényuralom, mely minden önérzetesebb hangtól féltette hatalmát. Néha belefáradt Kemény a folytonos küzdelembe, s a túlságig feszített munkásságból huzamosabb veszteglésbe süllyedt, mindazáltal sokkal inkább érezte a felelősség súlyát, hogy sem könnyelműen eljátszotta volna azt a nagy értéket, melyet a *Pesti Napló* a magyar nemzeti politika és irodalom szempontjából jelentett.

A lap irányát leghatározottabban a szerkesztő vezércikkei adták meg. Kemény rendszeresen saját nevével jelölte meg dolgozatait, de kétségtelenül ő írta az 1856-iki évfolyamban a *K.* betűvel jelzett cikkeket is.¹ Ezek újabb szempontból világítják meg ugyanazokat a külső politikai eseményeket s belügyi kérdéseket, melyeket Kemény Zsigmond a *Pesti Naplónak* valamely előbbi számában tárgyalt. Keményre vall nemcsak a *K.* betű, mely máskor is szerepelt Kemény írói jegyéül, de rá vallanak kedvelt eszméi s jellemző kifejezései is. A *K.* jegyű író és Kemény Zsigmond oly nyíltan használják fel egymás gondolatait s fordulatait, hogy cikkeik csak ugyanazon szerzőtől származhatnak.² Ily módon Kemény a Vörösmarty

¹ Kemény Zsigmondnak *K.* betűvel jelzett cikkeit a következő 1856-ik évi számok tartalmazzák: 166. (jan. 10.), 175. (jan. 20.), 418. (okt. 1.), 419. (okt. 2.), 427. (okt. 10.), 428. (okt. 11.), 440. (okt. 23.), 447. (okt. 30.), 461. (nov. 14.).

² A *K.* jegyű író az 1856 okt. 23-iki (440.) számban így ír a francia-orosz szövetség gondolatáról: „Sokkal több francia hullott Sebastopolnál el, és sokkal több angol volt a francia katonának majdnem sátoártársa, mindig hű segéde, hogy sem még most képzelni is lehessen az imperialis sást az orosz

halálakor közölt emléksorokkal együtt másfél év alatt 107 vezércikket irt a *Pesti Napló* számára, úgy hogy hírlapírói tevékenysége a szerkesztőnek izgalmas munkája nélkül is a lelki erőknél állandó feszültségéről tanuskodnék. Még inkább emeli a cikkek jelentőségét írójuknak széles látóköre s a bennük érintett nemzeti és általános emberi érdekeknek nagysága.

Kemény sietett elfoglalni a *Pesti Napló*-ban azt a teret, melyet a hírlapi fejtegetések számára a kormány nyitva hagyott. Figyelmét szinte varázserővel kötötte le a külső politika, úgy hogy 1855-ben csak két cikkének tárgyát választotta más gondolatkörből.¹ Érdeklődését irányította a censurának a belügyi kérdések iránt mutatkozó idegessége is, de leginkább a krimi háborúnak drámai bonyolódása s az európai államoknak új csoportosulása.

Mikor Kemény újra megkezdte a *Pesti Napló*-ban politikai elmélkedéseit, az európai közvélemény hangulatán a bécsi béketárgyalások megszakadása hagyott mélyebb nyomot. Az eredménytelenségért Ausztria Párist és Londont okolta, hol a feketetengeri politikai egyensúlyra vonatkozó indítványa nem talált tetszésre. A nyugati szövetséges hatalmak: Franciaország és Anglia viszont Ausztriát figyelmeztették az 1854 decz. 2-iki egyességre, melynek értelmében az egyezkedő

mellett!„ E gondolat ugyanarra a szerzőre mutat rokon kifejezéseivel a 449. (nov.) számban Kemény Zsigmond cikkében: „Ha az orosz-francia szövetség a két ország érdekeinek természetében fekszik, akkor mi szükség volt Krimben 80 ezer francziát az oroszoknak és 10 ezer oroszot a francziának levágni, lelőni? Hisz a vérből fölszállott pára nem tevő tisztábbá a politikai láthatárt, hogy az imperialis sas ráismerhessen a társára, melyet addig a homály miatt vélt ellenségnek“.

¹ *Pesti Napló*. 1855. 28. (júl. 24.), 153. (decz. 22.) szám.

felek visszautasítás esetében közös erővel szereznek érvényt békepontjaiknak. III. Napoleon júl. 2-iki beszédében sürgette, hogy végre Ausztria is valósítsa meg a véd- és daczszövetségre vonatkozó ígérését, Palmerston lord pedig gúnyosan emlegette Ausztria erkölcsi támogatását. A nyugati hatalmak mind inkább elhidegültek a bécsi kormánytól, úgy hogy Buol grófnak, az osztrák külügyminiszternek, a Nyugattal együttérző politikája hajótörést szenvedett. Russel lord s Drouyn de l'Huys, az angol és francia kormány képviselői, kik a bécsi tárgyalásokon az osztrák kiegyenlítő tervet támogatták, lemondtak állásukról. Anglia teljesen meg akarta semmisíteni Oroszország tengeri hatalmát s ezért követelte a háborúnak erélyes folytatását. Szeptemberben az egyesült hadak bevették Sebastopolt, s a feketetengeri orosz hajóhad megsemmisült. Erre Buol gróf újra hozzáfogott Páris és Bécs között az elszakadt szálak összekötözéséhez, másrészt III. Napoleon is óhajtotta a háború végét, ellentállott Anglia túlzott követeléseinek s szívesen látta Ausztria közvetítő szerepét. Ily körülmények között vitte Eszterházy gróf Pétervárra Ausztria ultimatumaként Európa békepontjait, melyeket Oroszország 1856 jan. 17-ikén fogadott el. A congressus Párisban ült össze s az 1856 márcz. 30-iki békekötéssel végződött.

E mozgalmas korszak eseményei, a háború meglepetései, a diplomatiái tárgyalások érdekességei szolgáltattak Kemény Zsigmondnak anyagot hírlapi cikkeihez. Ő maga szerényen így körvonalozta célját: „Helyzetünk sokkal kisebb, hogy sem többre akar-nánk törekedni, mint azon világkérdésnek, mely már Európa minden népeit mélyen és közvetlenül érdekli, földerítésére olvasóink körében erőnk mértéke szerint

hatni“.¹ Kemény azonban oly szenvedélylyel csüngött nemzetének jövőjén, hogy alig tudott volna pártatlan krónikát írni; míg az események titkos rúgóit kutatta, egyúttal ítéletet mondott azokról a politikai tényezőkről, melyek a magyar nemzet sorsát akarva vagy akaratlanul alakították.

Külsőpolitikai nézetei az 1855-ik év végéig egységes jelleműek. Hírlapi cikkei a *Pesti Napló*nak ez évi folyamában részint az orosz, francia s angol államférfiak nyilatkozataihoz, részint Sebastopol és Kars bevételehez fűződnek, majd a török ügyek bírálatát foglalják magukban, majd *Tájékozás* és *Visszatekintések* cím alatt az európai háború jelentőségét állapítják meg.² A sokféle tárgy mögött Kemény valójában az európai államok politikáját jellemzi, s bármennyire tiltakozik az izgatás vádja ellen, jellemrajzaiban határozott rokon- és ellenérzéseinek ad kifejezést.

Bizalmatlansága leginkább az orosz politika ellen

¹ *Pesti Napló*. 1855. 6. (jún. 28.) sz.

² Kemény Zsigmondnak politikai cikkei a *Pesti Napló* 1855-ik évi folyamának következő számai tartalmazzák: 4. (jún. 26.), 6. (jún. 28.), 7. (jún. 29.), 8. (júl. 1.), 9. (júl. 2.), 10. (júl. 3.), 12. (júl. 5.), 13. (júl. 6.), 14. (júl. 7.), 15. (júl. 9.), 16. (júl. 10.), 17. (júl. 11.), 21. (júl. 16.), 22. (júl. 17.), 24. (júl. 19.), 29. (júl. 25.), 32. (júl. 28.), 33. (júl. 30.), 41. (aug. 8.), 68. (szept. 12.), 70. (szept. 14.), 71. (szept. 15.), 72. (szept. 17.), 73. (szept. 18.), 75. (szept. 20.), 77. (szept. 22.), 81. (szept. 27.), 85. (okt. 2.), 90. (okt. 8.), 92. (okt. 10.), 96. (okt. 15.), 106. (okt. 26.) 135. (nov. 30.), 143. (decz. 11.), 144. (decz. 12.), 145. (decz. 13.), 146. (decz. 14.), 148. (decz. 17.), 151. (decz. 20.), 155. (decz. 25.), 156. (decz. 28.), 157. (decz. 29.), 158. (decz. 30.). — Kemény cikkeinek címe a 90., 92., 96. számokban: *Török ügyekről*, a 143., 144., 145. számokban: *Tájékozás*, a 155., 156., 157. és 158. számokban: *Visszatekintések*.

fordult, s a pétervári államférfiak ravasz simulékony-sága a görög császárok kétszínű udvarára emlékeztette. Oroszország békés hajlamait is onnan magyarázta, hogy elszigetelt helyzete miatt szeretett volna a szövetségesek között versengést előidézni. Aggodalmát főképp az a sivárság ébresztette fel, melylyel Oroszország néha, mint a lengyel kérdésben, nagy lemondásokra tudta magát elhatározni s életbevágó érdekeiért diadalait áldozta fel. Ez az orosz ellen irányuló ellenérzés teljesen összehangzott Kemény szabadelvűségével s bizonyára következetesebb volt, mint Bach miniszternek politikai színvallása, ki Bécsben mindent elkövetett a túlságig növekvő orosz hatalom megtörésére, bár maga is conservatív kormányzás szolgálatában állott. Kemény nyíltan támadta cikkeiben Oroszországot, mint a conservatív gondolkodás bástyáját, mint a forradalmi mozgalmaktól rettegő európai államoknak végső reménységét. Gúnyja utolérte az oroszszal együtt érző angol társadalmi osztályokat is, s nem szívesen látta volna Russel lordot az ellenzéken azok között a whig-aristokraták között, kik azt hiszik, hogy „a világ felbomlik, ha Oroszország nem conserválja“.

A szabadelvűség követelményeitől emelkedett Kemény Zsigmond az európai egyensúly szempontjához. Miklós czár gögijében és II. Sándor czár miniszteriumában ugyanaz a hatalmi vágy tűnik fel előtte, melyet II. Katalin kegyencze, Krim meghódítója és kormányzója, Potemkin, a Cherson fokon így fejezett ki egy diadalkapu feliratában: „Itt visz az út Konstantinápolyba!“ A nyugati műveltségnek legdrágább érdekei késztetik Keményt arra, hogy teljes erejével izgasson Oroszország terve ellen. Azért ajánlja a németországi

pártoknak a bécsi tanácskozások megállapodásait, mert a négy békepontban az európai egyensúly védelmét látja. Azért örvend a feketetengeri orosz hajóhad megsemmisülésének is, mert a szultánnak többé nem kell rettegnie a csárok hajóitól, mert a Fekete-tenger a szabad kereskedelem lerakodóhelyévé változik, s mert Ázsiában a művelődésnek új korszaka kezdődik. Itt találkozik Kemény eszmemenete Buol gróf külügyi politikájával, ki a nyugati hatalmakkal együtt akarta Oroszországnak útját állani a Balkán félszigeten.

Az oroszellenes eszmékből szükségképen következett Keménynek a nyugati hatalmakkal való együttérzése. Hírlapi dolgozataiból különösen III. Napoleon császár alakja emelkedik ki napról-napra kitüntetőbb vonásokkal. Ő ismeri azt a határt, a meddig az óvatosság nem vezet ingadozásra a szilárdul kitűzött eszmékben és célokban. Övé az orosz-török háború kezdete óta a vezérszerep, övé a siker oroszlánrésze is. Vele szemben Kemény nem is fukarkodik a babérral. Szept. 14-ikén így ír róla: „Az ő politikai belátását senki kétségbe nem hozta ugyan, de miután a krimi vállalat eszméje s terve neki és Saint-Arnaudnak tulajdoníttatik, katonai felelősségét, melyet egyébiránt a hadtant illető jeles munkája valószínűvé tett, eredményekkel kelle bizonyítania; s e bizonyíték meg van szerezve“.¹

Franciaországgal ellentétben Kemény az angol államférfiak között nem talál oly egyéniséget, ki a rendkívüli körülményekkel versenyezni tudna, s rokonérzését többször megzavarják az angol közéletnek visszás jelenetei. Bántja a czivakodó pártoknak örö-

¹ *Pesti Napló*. 1855. 70. (szept. 14.) sz.

kös szemrehányása s panasza, a gazdag középosztálynak szűkkeblű kalmárszellemé s a coalitios kormány erélytelensége. Mindazáltal a sülyedés jelei nem ingatják meg bizodalmát, s Anglia úgy áll előtte, mint a szabadelvűség hazája s a parlamenti kormányzás mintaképe. Ennek az államformának dícséretére talált rést lelkesedése a censura rendszabályai között is e sorokban: „Vannak oly államszervezetek, melyekben a motivált békétlenség annyi törvényes utat lel a hibák javítására hatni, s a motiválatlan békétlenség is annyi alkalmat magát kikiabálni és elfáradni, hogy nem könnyen jöhet sor a tilos eszközök nagybani használatára. S Anglia államszervezete e tulajdonnal leginkább dicsekedhetik“.¹

Minél inkább elfogadta Kemény a keleti kérdésben Franciaország és Anglia álláspontját, annál többször tért vissza hírlapi cikkeiben Törökország szétmállásának jeleihez. Bármennyire csodálta a nemes török faj halálmegvetését, nem tagadhatta, hogy Törökország mind a harcztereken, mind a tanácskozóterekben háttérbe szorult. Mit várhatott az állampénztár kimerült erejétől, a bomló közigazgatástól s a fatalismustól, mely a török szellemet mind inkább közönybe sülyesztette? Felelete az a szellemes ötlet volt, hogy „a töröknek ezentúl legkevesebb dolga lesz a török ügygyel“.

Mindezekből a határozott rokon- és ellenérzésekből az európai államok viszonyainak mély értelmű bírálata bontakozik ki. Kemény fejtegetései azonban nem pusztán a mesteri elemzés eredményei, valójában inkább a szilárd államférfiúi meggyőződés kisugárzásai. Senki

¹ *Pesti Napló*. 1855. 22. (júl. 17.) sz.

több joggal nem követelhetette az európai egyensúly érdekében Oroszország visszaszorítását, mint ő. Kemény már 1848-ban féltette a nyugati műveltséget Oroszországtól s már akkor figyelmeztette a bécsi kormányt a panszláv rokonérzelmelek végzetes következményeire. A szabadságharc után is a két Wesselényi Miklósról szóló tannlmányában a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott Wesselényi *Szózatának* vezető gondolatáról, mely szerint Ausztriának az orosz hatalommal való összeütközése elkerülhetetlen.¹ Csak régi eszméjéhez maradt hű, mikor Ausztria s a nyugati hatalmak között minél bensőbb kapcsolatot óhajtott.

A *Pesti Napló* szerkesztőjének irányától többször eltértek az osztrák politika útjai. Bécsben ellentétes áramlatok küzdöttek egymással, s míg Buol gróf a francia-osztrák szövetség tervét pártolta, Ferencz József császárt az adott szó szentsége s a hálátlanság vádja tartotta vissza attól, hogy egészen szakítson az oroszszal. E benső meg hasonlítás eredménye volt az az ingadozás, mely Oroszországot Ausztriának kérlelhetetlen ellenségévé tette s a nyugati hatalmak rokonérzését eljátszotta.² Kemény nyíltan nem mondhatott ítéletet a bécsi külügyi politika ingatag jelleméről, de közvetve ezt ítélte el, mikor III. Napoleon erélyét magasztalta, s mikor minél hathatósabb eszközöket sürgetett Oroszország legyőzésére. Az elismerésnek több jelét adta egyik deczemberi cikkében, mikor jelentette, hogy Ausztria erélyes fellépésre érzi magát

¹ Kemény Zsigmond: *A két Wesselényi Miklós*. (Csengery A.: *Magyar szónokok és statusférjak*. 1851. 170., 171. l.)

² Heinrich Friedjung: *Der Krimkrieg und die oesterreichische Politik*. 1907. 154., 161. l.

jogosultnak vagy kötelezettnek, ha békefeltételeit a pétérvári udvar visszautasítja.

Lényegesebb változást idéz elő Kemény rokonérzéseiben s eszméiben a béke kérdése. Czikkein az 1856-ik év első hónapjaiban az európai közhangulat tükröződik, a kétség és remény, melyet a csári udvarból s a béketárgyalásokból kiszivárgó hírek élesztettek.¹ A békét Kemény is óhajtja, de mivel szilárd alapokra szeretné helyezni, *Előre- és visszatekintések* című cikksorában az európai egyensúly szempontjából bírálja a békepontokat. E bírálathoz annál több jogot érez, mert saját nyilatkozata szerint azt, hogy a Konstantinápoly elfoglalására célzó orosz politikának egy csapással véget vetni csak a Fekete-tenger semlegesítése által lehet, ő már akkor állította, midőn e kérdés még szőnyegre sem került. A békealkudozások kedvező eredményeiben III. Napoleon sikerei Keményt is, mint egész Európát, elkápráztatták. Elemzéseinek kedvelt tárgya volt a császárnak bonyolult egyénisége, s a hírlapíró gondolatain gyakran meglátszott a költő elragadtatása. Művészi módon olvadt egybe a hódolat és bírálat e sorokban is: „Hatalma felét a forradalomnak, felét Miklós czárnak köszöni. A pártok gyöngé-

¹ Kemény Zsigmond külső politikai cikkei 1856 jan. elsejétől márcz. 30-ikáig a *Pesti Napló* következő számai tartalmazzák: 159. (jan. 1.), 164. (jan. 8.), 166. (jan. 10.), 171. (jan. 16.), 172. (jan. 17.), 173. (jan. 18.), 174. (jan. 19.), 175. (jan. 20.), 176. (jan. 22.), 177. (jan. 23.), 180. (jan. 26.), 181. (jan. 27.), 182. (jan. 29.), 183. (jan. 30.), 184. (jan. 31.), 187. (febr. 4.), 194. (febr. 11.), 199. (febr. 17.), 207. (febr. 25.), 226. (márcz. 15.), 229. (márcz. 18.), 231. (márcz. 20.). Kemény cikkeinek címe a 159., 164. számokban: *Különböző adatok a jelen situatio ismertetésére*, a 176-ik számtól a 187-ikig: *Előre- és visszatekintések*, a 194-ik számban: *Szemle*.

ségeik által szolgálták őt, egy nagy egyéniség pedig ereje túlbecsülésével. Tegyük még hozzá azon kettős szerencsét, hogy ő lángész volt, s a világ közepszerű észnek sem akarta elismerni. Nem félték tőle ellenfelei még bukásuk előtt fél nappal sem. Tarquin nevetett Brutuson; a francia köztársaság büszke szónokai lenézték a hallgatót embert.¹

A bizakodó hangulat hamar széteszlott Kemény hírlapi cikkeiből.² Őt nem tévesztették meg a béke-okirat szóvirágai, az örök béke ábrándjai; a keleti kérdést ép oly megoldatlannak látta a békeszerződés aláírása után, mint márcz. 30-ika előtt. Különösen aggasztották Törökország züllött viszonyai. Vajjon mi biztosíthatja a Fekete-tengeren a kereskedelem szabadságát, ha a szultán félreteszi a keresztyén alattvalóinak ígért reformokat? Vajjon nem emelkedhet-e az orosz befolyás, ha Ausztria idő előtt vonja ki a dunai fejedelemségekből seregeit? Kemény csak egy biztosítékban tudott volna megnyugodni, abban, ha a hatalmak együttesen állottak volna jól a törökországi reformok végrehajtásáért. A veszedelem annál nagyobbak látszott előtte, mert Oroszország a párisi békekötés óta üdvös átalakulás elé sietett, míg Török-

¹ *Pesti Napló*. 1856. 231. (márcz. 20.) sz.

² Kemény Zsigmond külső politikai cikkeit 1856 ápr. elsejétől kezdve a *Pesti Napló* következő számai tartalmazzák: 241. (ápr. 1.), 244. (ápr. 4.), 252. (ápr. 12.), 253. (ápr. 13.), 267. (ápr. 27.), 269. (ápr. 29.), 270. (ápr. 30.), 272. (máj. 3.), 273. (máj. 4.), 275. (máj. 6.), 276. (máj. 7.), 277. (máj. 8.), 280. (máj. 11.), 302. (jún. 4.), 435. (okt. 18.), 440. (okt. 23.), 442. (okt. 25.), 443. (okt. 26.), 445. (okt. 28.), 447. (okt. 30.), 449. (nov. 1.), 451. (nov. 4.), 455. (nov. 8.), 461. (nov. 14.). — A 275., 276., 277., 280 számokban levő cikkek címe: *Csökkent-e a párisi béke által az oroszoknak befolyása Törökországon?*

ország tovább sülyedt rothadt viszonyaiba. Őszre még több sötét pont tűnt fel a politikai szemhatáron; ilyen volt a szövetségeseknek egymásra való gyanakvása, majd a francia-orosz szövetség lehetősége. Mindezek teljesen leszállították a béke értékét Kemény szemében. Kiábrándulását leginkább mutatja nov. 8-iki vezérczikke, mely már egyenesen III. Napoleont vádolja a békekötés elsiettetéséért s a békepontok felületes-ségéért. E szerint a végzetes elhamarkodásnak egyik fő oka III. Napoleon gyengesége volt, ki a világ számára egész napoleoni világszámítást szeretett volna gyártani s gyermekének születését a párisi békével akarta nevezetessé tenni.

Kemény rokonérzései változásokon mehettek át, de politikájának alapjai mindig ugyanazok maradtak. Őt Európa viszonyainak bírálataiban a nyugati művelődés ügye s a magyar nemzet érdeke vezette. Nem voltak kalandori tervei. Sokkal inkább féltette nemzetének sorsát egy új felfordulástól, hogy sem hazájának szabadságát Ausztria bukása árán óhajtotta volna. Ő is számított a külső politikai változások hatására, de reményét nem a véletlenre, hanem az európai viszonyokban rejlő fejlődésre építette. Meg volt győződve, hogy a keleti háború befejezése Ausztriára új feladatokat ró, Magyarországnak pedig új szerepet juttat. Ez az „a jövőendő politikája“, melyet 1856 második felében a vasutakról szóló cikksorában annyi lelkesedéssel festeget.¹ Fényes programjának főbb pontjai a következők.

Első sorban Ausztriának feladata Törökország fennmaradását biztosítani, s ekkor a kereskedelmi és szel-

¹ *Pesti Napló*. 1856. 361. (aug. 2.), 371. (aug. 12.) sz.

lemi haszonnak nagy része őt illeti meg. Ha pedig a felbomlás szomorú órája üt, akkor a Közép-Duna völgyét bíró hatalomnak kell a Balkánig kiterjeszkednie. Ily módon lesz a Közép-Duna völgyében lakó magyar első rangú tényező Ausztriában. „Az ő útvonalai a világkereskedelem főbb ütőerei lesznek s a szabad Dunával együtt oly értékeket szállítanak tovább és terjesztenek benne szét, oly összeköttetés nélküli távolságokat kapcsolnak egymással össze, oly helyeken adnak az iparnak lendületet, a versenynek tért, hogy hatásaikban igen hasonlítanak azon XVI. századbeli fölfedezésekhez, melyek által ismeretlen világ-részek kincsei estek a vállalkozás zsákmányaiul, és az ismert nagy piacok felé egészen új s a réginél sokkal rövidebb kereskedelmi út jeleltetett ki.“

Kemény tehát a közvetítő szerepét szánta Magyarországnak Kelet és Nyugat között. Így tért vissza újra Széchenyi politikai eszméjéhez, melynek gazdagságát már *Még egy szó a forradalom után* című röpiratában tárta fel. Széchenyi gondolatának azonban a *Pesti Napló* szerkesztője a változott viszonyok között új jelentőséget adott, mely az önkényuralom s a magyar nemzet tekintetét közös nagy célok felé irányította.

„A jövőendő politikája“ vezeti át Keményt a belügyi, főképp közlekedésügyi kérdésekhez. Legtöbb gondolatot szentelt ezeknek 1856 második felében *A vasutakról, A jobbpárti vasúthálózatról, A közlekedési ügyekről hazánkban s A közszenügy Magyarországon* című cikkeiben.¹ Eszméiben gr. Széchenyi István örökö-

¹ Kemény Zsigmondnak belső politikai cikkei a *Pesti Napló* 1856-ik évi folyamának következő számaiban jelentek meg: a 256. (ápr. 16.) számban, *A vasutakról* a 357. (júl. 29.), 358.

sére ismerünk, ki a rája szállott szellemi örökséget avatott kézzel fejleszti tovább. Vasúti politikájának alapelve Budapest emelése s a Kelettel való közvetlen összekötése. Célja oly vasúti hálózat megteremtése, melynek középpontja Budapest, melyből négy vonal siet Zimonyon, Brassón, az ojtozi szoroson és Csernoviczon át a keleti határszélekre. A mily megnyugvással fogadja, hogy a Duna bal partján minden vasúti vonal az ország fővárosába fut össze, annál nagyobb hibának tartja, hogy a Dunántúlnak, e legműveltebb országrésznek, nincs vasúti középpontja. Ezért küzd még stratégiai érvekkel is az ellen a terv ellen, mely a fő vonalat Szőnytől egyenesen Fehérvárnak vezetí, Budának pedig Fehérvártól csak szárnyvonalat juttat. Így fonódik össze Kemény fejtegetéseiben a belső politika a külsővel. Ezt a szoros kapcsolatot jelzi törekvéseiben Budapest, mint az ország anyagi és szellemi erejének gyűjtőpontja, mint nagyarányú keleti politikának kiindulópontja, mely „európai nevet vív ki magának”.¹

Kemény politikájának jellemét a *Pesti Napló* 1855/56-ik évi folyamában nem annyira a részletek, mint inkább vezető eszméi adták meg. Képzelete, mely szerette az események rohanását megelőzni, néha mérész következtetésekbe tévedt, néha meg a sötétlátás felé hajolt; ítéletei s politikai tervei azonban mindig

(júl. 30.). 361. (aug. 2.), 371. (aug. 12.) számokban, *A jobbparti vasúthálózatról* a 401. (szept. 14.), 403. (szept. 16.), 404. (szept. 17.), 410. (szept. 23.), 414. (szept. 27.) számokban, *A közlekedésügyekről hazánkban* a 418. (okt. 1.), 419. (okt. 2.) számokban, s *A közszenügy Magyarországon* a 427. (okt. 10.), 428. (okt. 11.) számokban.

¹ *Pesti Napló*. 1856. 435. (okt. 18.) sz.

a leglogikaibb kapcsolatban voltak vezető eszméivel. Kemény magas szempontjainál fogva inkább elméleti, mint gyakorlati politikai írónak látszott, inkább az értelem fáklyáját gyújtotta meg, mint a szenvedélyek tüzeit, inkább számíthatott tiszteletre, mint népszerűségre. Csak ily egyéniség tudta kikerülni azokat a zátonyokat, melyeken az elnyomatás korában a hírlapírás folyton megakadt. A kormány nem kapott ugyan Keménytől egy hízelgő szót sem, de a kiváló író politikáját sokkal egyenesebbnek, fejtegetéseit sokkal elvontabbaknak tartotta, hogy sem különös okot talált volna a gyanakvásra. Másrészt a hazafias magyar társadalom is bizalommal tekintett a *Pesti Napló* szerkesztőjére, ki bármennyire ügyelt hatásának határait, elveit soha sem tagadta meg.¹

Volt Kemény hatásában valami kijózanító és buzdító. Külső politikai elemzése az európai államok viszonyaiban feltárták mindazt, ami bomlik s fejlődik, s ennyiben a nemzet figyelmét az ábrándok helyett a politikai élet valódi tényezőire vonták. Belügyi fejtegetései viszont a meglevő erők kihasználása fejében oly fényes jövővel kecsegtették a magyar nemzetet, hogy szinte az ígéret földjének tetszhetett az új Magyarország, melynek gyarapodása az észak-amerikai államok fejlődésével versenyez. Legkevésebbé hódíthatták meg Kemény eszméi a forradalmi pártot, mely Kossuthal együtt merész politikai álmokba, kalandos külföldi szövetségekbe vetette reményét.

Az államférfiú gondolatvilágával művészien illett össze a hírlapíró előadásmódja. Szenvedélytelennek

¹ Salamon Ferencz: *B. Kemény Zsigmond emlékezete. (Irodalmi tanulmányok. II. 1889. 322. 1.)*

látszott ez, mintha pusztán az elmélkedés számára volna teremtvé, de hiányzott belőle az a bonyodalmas-ság, mely Keménynek értekező prózáját jellemezni szokta. A hírlapíró a gyors munka izgalmi zavarták meg abban, hogy gondolatainak minden vonatkozását feltárja. Így Kemény gyakran tudományának bőségét szinte a szellem játékára fordította s bölcséletének mélységét csillogó ötletekkel takarta el. Innét származik cikkeiben az az epigrammai kiélezés, mely többet sejtet, mint kifejez, — innét az a rejtelmesség, mely a mondatok teljes értelmét csak avatottak számára tartogatta. Kemény változó hangulatai szerint majd ügyvédi okoskodásokba süllyedt, majd a költészet görögtüzével világította meg az államférfiú számításainak eredményét; félig bölcselkedő, félig költői előadása azonban az olvasóban gyönyörűséget vagy legalább érdeklődést keltett s ennyiben elősegítette politikai eszméinek hatását.

Azok a politikai és irodalmi elvek, melyekért Kemény annyi tudással és szellemmel küzdött cikkeiben, annál inkább irányt jelöltek a *Pesti Napló*ban, mert egyúttal a szerkesztő elvei voltak. Kemény egyénisége kész programot foglalt magában. Az a lap, melyet ő szerkesztett, nem lehetett sem a nemzeti hiúságnak, sem az önkényuralomnak uszályhordozója, csak szabadelvű nemzeti politikát követhetett, hirdethette a társadalomban az európai műveltség szempontjait, a tudományban a szabad kutatás elvét s a költészetben a valóság tiszteletét. Ez a gazdag munkaterv szabad teret nyitott a tehetségnek, azért legnagyobb hódításokat az íróvilágban tett s oly tekintélyes társaságot gyűjtött össze, mely Kemény vállalatát országos jelentőségűvé tette.

Az állandó rovatokat kipróbált hírlapírók vették gondjaikba. Pompéry János az újdonságokat, Bérczy Károly a külföldi politikai híreket állította össze, Csengery Antal az Akadémia működését ismertette, Falk Miksa pedig kulcs-jegyű bécsi leveleiben a külső politikai helyzetet világította meg. Miután 1855 végén Falk kilépett a lap kötelékéből, Bérczy meg csak cikkekre szerződött, helyüket Csengery Antal foglalta el; ezért írta Gyulainak 1855 decz. 24-ikén s 1856 máj. 20-ikán, hogy Bérczy helyébe napszámosnak állott be s külföldet ír robotba.¹ A vezető cikkekben a szerkesztőn kívül Bérczy, Fényes Elek, Galgóczy Károly, Mészáros Károly, Pompéry, Urházy György s Tóth Lőrincz fejtettek ki legnagyobb munkásságot. Figyelmüket 1855-ben inkább a külső politika kötötte le, 1856-ban azonban egyre sűrűbben vonták vitatás körébe a belügyi kérdéseket. Ezt a változást ígérte az 1856 márcz. 11-iki előfizetési felhívás is. Erre czélzott Csengery Antal is Gyulai Pálhoz 1856 júl. 11-ikén írt levelének e soraiban: „Kemény végre belátta, hogy külföldi conjecturalis politikával nem lehet közönséget szerezni; belátta, hogy élénkebben kell vinni a belügyet, hogy az teszi a belföldi lap érdekét“.

Különösen nagy gondot fordított a szerkesztőség a tárczára. Itt jelentek meg Csengery Antalnak formás tanulmányai a történetírásról s a történetírókról, Erdélyi Jánosnak bölcsészeti szempontú kritikai dolgozatai s Szalay Lászlónak kisebb történelmi értekezései. Itt rajzolta meg Gyulai Pál 1855-ben irodalmi

¹ Csengery Antal levelei a Nemzeti Múzeum levéltárában vannak.

eszményeit éles és szellemes polemiáiban; itt vette szemügyre 1856 elejétől kezdve Greguss Ágost a Nemzeti Színház s a magyar irodalom életét gondos bírálatainak hosszú sorában. Az ízlés nemesítését szolgálta a tárczában Vörösmartynak, Aranynak, Tompának, Tóth Kálmánnak s Szász Károlynak egy-egy költeménye s Jókainak több regénye. A *Pesti Napló* munkatársai közé tartoztak még Brassai Sámuel, Danielik János, Hunfalvy Pál, Kecskeméthy Aurél s Szontagh Gusztáv is.

A lap vezérei közé kell soroznunk Deák Ferenczet is. Neki ugyan a *Pesti Napló*ban csak két rövid nyilatkozata van, melyek a Vörösmarty-árvák ügyében jelentik 1856 máj. 9-ikén Pestről való távozását, nov. 18-ikán pedig visszatérését; mindazáltal a szerkesztés munkájában ő is részt vett komoly és tréfás megjegyzéseivel. Kemény és Deák két független erkölcsi hatalom volt, s nézeteik gyakran eltértek egymástól, a mint egy hevesebb szóváltásukról Csengery is megemlékezett 1855 nov. 27-iki levelében. Az ellentétet azonban hamar eloszlatta köztük jellemük nemesége, céljaik közössége s barátságuk. E benső kapcsolatnak jelei többször felötlenek a *Pesti Napló*ban. Kemény nyilván Deákra is gondolt, mikor 1856 okt. 2-iki vezető cikkében Dunántúlt magasztalja, mely „még a jelenben is a legnagyobb hazafiakat adta a nemzetnek”. A Vörösmarty halálára írt emléksorok pedig az elhunyt költő barátai közül egyedül Deák Ferenczet állították homloktérbe, mint a letűnt kornak legméltóbb képviselőjét, kiben „a magyar értelmesség és becsületesség van megtestesülve”.¹

¹ *Pesti Napló*. 1855. 126. (nov. 20.) sz.

Az a társaság, mely a *Pesti Napló*ban Kemény köré gyülekezett, a férfijellemnek s valódi műveltségnek, az írói tehetségnek s politikai belátásnak szövetsége volt, egyúttal Kemény törekvéseinek legbecsesebb diadalát foglalta magában. Ez a társaság nagyon hasonlított már oly országos pártnak vezérkarához, mely a közös irodalmi eszmények mögött nagy politikai czélokért lelkesül. A nemes értelemben vett pártszellem leginkább áthatotta Kemény leghívebb barátjának s legszorgalmasabb munkatársának, Csengery Antalnak, egyéniségét. A fáradhatatlan, tudós férfiú munkakedve a legsúlyosabb családi csapások között sem lankadt; nappal tanított, éjjel a szerkesztőségben dolgozott, leveleiben a *Pesti Napló* érdekében izgatott, buzdított s ellentéteket simított el. Kemény lapját, mint a párt becsületét, a legkisebb következetlenségtől is féltette. 1856 júl. 11-iki levelében még azt is rossz néven vette Keménytől, hogy Danielik kompániájának kelleténél nagyobb teret enged lapjában; különösen bántotta Mészáros Károlynak szereplése s Tóth Kálmán költeményeiről írt magasztaló czikke.¹ Csengery ítéletét azonban nemes heve szigorúvá tette. A *Pesti Napló* ellen alig lehetett más kifogást tenni, mint hogy magas színvonalával inkább megfelelt a tudományos folyóirat eszméjének, mint a nagy közönség igényeinek.

A kiváló munkatársak megkönnyítették a szerkesztő munkáját, sőt néha, mint 1856 augusztusában, szabad időt is biztosítottak számára, hogy vidékre távozhassék.² A lap életének szellemi középpontja azonban

¹ Csengery Antal levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

² *Hölgyfutár*. 1856. 195. (aug. 25.) sz.

mind végig Kemény maradt. Övé volt a legtöbb vesződség, övé az erkölcsi és anyagi felelősség. Neki kellett mindenre ügyelnie a lap külsejétől kezdve az eszmék összhangjáig. Ő mentegette a kiadó-tulajdonost, ha a nyomdát mocskos és rossz papirossal látta el,¹ ő teremtette elő a munkatársak tiszteletdíját, s első sorban őt érték a rendőrség kicsinyes zaklatásai. Gondja kiterjedt a hírszolgáltatás gyorsítására is. E célból változtatta át a *Pesti Naplót* 1855 júl. elején esti lappá, ezért intézkedett deczemberben ismét úgy, hogy a lapot éjjel szerkesztették s reggel adják postára.²

A folytonos küzdelmek még inkább növelték azoknak az áldozatoknak értékét, melyeket Kemény a *Pesti Naplóért* hozott. Különösen 1856-ban torlódtak össze előtte az akadályok. Egy márcziusi levelében már a szerkesztés bonyolódott fizetései miatt panaszkodott. Még tűrhetlenebbé vált helyzete júliusban. Mint öcsésének írta júl. 12-ikén, a pontatlan bevételek miatt sajátjából kellett munkatársainak rossz fizetését pótolnia, majd meg aggodalmak közt írt alá kezesként a beteg Emich részére egy 3500 pengős váltót, hogy a lap kiállítása meg ne akadjon. Egészen a csőd szélére juttatta a *Pesti Naplót* Emich kiadótársának, Számvaldnak, csalárd bukása. A szerkesztőség pénztára teljesen kiürült, a használható papíros elfogyott, Emich nyomdáját pedig a Számvald csődömege vette bírói zár alá. A botrány hírére Kemény azonnal lemondott a szerkesztésről, de Emichre való tekintettel csak decz. 9-ikén búcsúzott el a *Pesti Napló* közönségétől. Szerkesztőnek Emich előbb

¹ *Pesti Napló*. 1856. 177. (jan. 23.) sz.

² *Pesti Napló*. 1855. 153. (decz. 22.) sz.

Gregusst, azután Pompéryt szólította fel, ki vállalkozott is a lap vezetésére. Így őt támogatták a régi munkatársak, annál is inkább, mert Kemény megfogadta, hogy négy hónapig semmiféle politikai lappal nem lép kapcsolatba s nem keres laptulajdont.¹ Az új szerkesztő ígérte Kemény közreműködését is, de csak Danielik *Columbus* című munkájának ismertetését tudta tőle megszerezni.²

Az egész magyar sajtó sajnálattal vette tudomásul Kemény visszalépését s nagy veszteségnek tartotta. Különvéleményt csak a *Budapesti Viszhang* jelentett be;³ ez is elismeréssel nyilatkozott ugyan a szerkesztés jelességéről s a munkatársaknak rendkívüli műveltségéről, de Kemény Zsigmond irányában és szellemében nem találta meg a nemzet többségének meggyőződését s vágyait. A burkolt támadást Salamon Ferencz verte vissza a *Kolozsvári Közlönyben*, s míg Kemény Zsigmond írói hitvallását védte, egyúttal követelte a vizsgálódás szabadságát a történelemben s a tudományban, a valóság jogait a költészetben.⁴ Legmélyebb hatást tett a szerkesztőváltozás Kemény irodalmi pártjára. Ennek hangulatát tükrözik vissza Csengerynek 1856 nov. 19-ikén s decz. 13-ikán Gyulaihoz írt levelei.⁵ Ezek szerint Csengery csak azért segítette Pompéry szerkesztőségét megalakítani, mert az erős

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomt. Közl. XXV. 1905. 240., 359—363. 1.)*

² Kemény Zsigmond a *Pesti Naplónak* 484. (decz. 7.), 487. (decz. 11.), 492. (decz. 16.) számaiban ismertette Danielik Jánosnak *Columbus vagy Amerika felfedezése* című munkáját.

³ *Budapesti Viszhang*. 1856. 47. (nov. 20.) sz.

⁴ *Pesti Napló*. 1856. 503. (decz. 29.), 504. (decz. 30.) sz.

⁵ Csengery Antal levelei a Nemzeti Múzeum levéltárában vannak.

megoszlását akarta elkerülni. Csatlakozása épenséggel nem volt lelkes és föltétlen; inkább bízott a szerkesztőtestület elveiben, mint Pompéry határozottságában. Nyíltan hirdette, hogy ha Kemény lapot kap, vagy valamely vállalat élére áll, megint hozzászegődik. Úgy látszik, az egész mérsékelt irodalmi párt érzelmeit fejezte ki e soraiban: „Kemény maga szándékszik lapot kérni. Reménye van, hogy megkapja. Akkor ismét a körül sereglünk. Én is ott leszek s lendítek, a mit megtört lélekkel tudok“.

Csengerynek és íróársainak ragaszkodása leginkább bizonyítja, mennyire a dolgok kényszerítő ereje állította Kemény Zsigmondot a *Pesti Napló* élére. A lapot más is össze tudta volna állítani s egyben-másban külső sikert is érhetett volna el, de alig rendelkezett volna azzal a szellemi hatalommal, melylyel Kemény Zsigmond annyi kiváló egyéniséget tudott messzire ható czéljainak megnyerni. Kemény becsvágyához nem tapadt a hiúság salakja. Élete oly egyszerű, hatása oly közvetetlen volt, hogy szellemi felsőbbségének elismerése senkit sem alázott meg. Ezért volt arra hivatva, hogy irodalmi pártjának szervezője s vezére legyen. Nagy szolgálatot tett Kemény az irodalomnak a *Pesti Napló* vezetésével, de az irodalom is nagy árt fizetett érte, szegényebb lett néhány becses költői alkotással. Így Keménynek a szerkesztőségéből való távozása sem jelent pusztán veszteséget, minthogy a regényíró egyéniségének alkalmat adott újabb nyilatkozásokra s újabb diadalokra.

Özvegy és leánya.

Magas eszményt tűzött Kemény Zsigmond maga elé, mikor irodalmi tanulmányaiban a regényírótól azt követelte, hogy az emberi lélek mozgalmainak hű képét adja s a multat mind művésziileg, mind történetileg igaznak fesse.¹ Eszméi összhangba hozták a történet jogait a költészetnek eszményi rendeltetésével, míg azonban a regényírónak alkotó munkáját becsesebbé s gazdagabbá tették, a költő képzeletét új meg új bonyolult feladat elé állították. Valóban nem csoda, ha Kemény regényelméletének magaslatáról visszatekintve, fejlődésének régebbi szakát torzítva látja s a forradalom előtti magyar történeti regényekben nem találja meg azt az elemet, mely szervesen kapcsolódniék határozott történelmi légkörhöz, határozott évekhez, határozott erkölcsökhöz és világnézethez.

Minél gyakrabban merült Kemény a szabadságharcz után a történeti regény elméletébe, minél többször rajzolta meg irodalmi eszményképét, annál közelebb jutott költői hivatásának csúcspontjához. Erdély fejlődemi korát kellett volna képzeletének bűvös erejével életre keltenie, meg kellett volna szólaltatnia azt a világot, mely letűnt, a nélkül, hogy eszméi s szenved-

¹ B. Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom*. (B. Kemény Zsigmond *Összes művei*. X. 1906. 263., 264. l.)

délyei költői kifejezést nyertek volna. Ez a feladat természetesen következett Kemény egyéniségének fejlődéséből s nagyszerű erő kifejtésekre indította a regényíró lángelméjét.

Határozottabb irányt adott Kemény költői törekvéseinek Szalárdi János *Síralmas Krónikája*.¹ Minél többször mélyedt képzelete az emlékirat adatai közé, annál több varázsszal tűnt fel előtte a XVII. századi Erdélynek, főképp I. Rákóczi György korának társadalma. Szalárdi elvezette őt a fejedelmi palotába, a komor várakba, melyek ma már rég leomlottak, beavatta az udvari titkokba, a versengő pártok nézeteibe s bepillantást nyújtott a vallásos rajongás eszmévilágába. Ily vezető szerepre különösen alkalmas volt Szalárdi egyénisége, hiszen mint az állami levéltár őre, élvezte I. Rákóczi György kegyét s bizalmát, ott állott a politikai események kútfejénél s rokonérzésével sok vonzó elemet fedezett fel I. Rákóczi György kedélyéletében.

Az a bensőség, melylyel Szalárdi szeretett fejedelmének tettekben gazdag uralkodására tekintett vissza, áttérjett Kemény Zsigmond gondolkodására is. Már az emlékirat kiadása alkalmával lebilincselte figyelmét a sok részlet, a naiv felfogás és ősmagyar szellem, s már ekkor ajánlotta a XVII. századi Erdély rajzát a költőknek anyagul regényük, balladájuk vagy románczuk számára.² Ettől fogva költői terveiben mind nagyobb helyet foglalt el I. Rákóczi György kora. E korszak alakjait választotta *Két boldog* című novel-

¹ Szalárdi János *Síralmas Magyar Krónikája* kilencz könyvei. Kéziratok után szerkeszté b. Kemény Zsigmond. 1853.

² Kemény Zsigmond: *Az Ujabb Nemzeti Könyvtár iránt.* III. [*Pesti Napló*. 1853. 874. (febr. 8.) sz.]

lájának hőseiül, e korszak felekezeti küzdélmeit tervezte *Saaron rózsája* című elbeszélésének háttéréül is. Költői érdeklődését még inkább kimélyítette Macaulay *Anglia története* című művének két első kötete, melyeket Csengery Antal fordított s Kemény Zsigmond ismertetett 1853 decemberében.¹ Kemény nem ok nélkül talált rokonságot az angol és magyar társadalom között; a vallásos eszmék, melyek Macaulaynak XVII. századi puritánjait hevítették, fel-feltűnnek a XVII. századi erdélyi protestáns felekezetek vitáiban is.

I. Rákóczi György kora szinte magától kínálkozott a történeti költészet tárgyául. A szentléleki nőrablás története is annyira kerek egészet alkot Szalárdi *Siralmas Krónikájában*, hogy gr. Kemény József már 1833-ban s 1835-ben mint kész regénytárgyat emlegette s érdemesnek tartotta egy magyar Scott Valter tollára.² Mennyivel inkább izgathatta Kemény Zsigmond képzeletét a szenvedélyeknek megrázó kitörése a Mikesek vakmerő kalandjában s Tarnóczy Sárának tragikus sorsában! Hogy azonban a költő mikor teremtetette meg Szalárdi elbeszéléséből regényének pontos tervét, arra nézve nincs biztos adatunk.

Nagyobb költői alkotásra nem gondolhatott Kemény az 1854-ik év első felében, minthogy ekkor irodalmi munkásságát a *Divatcsarnok* s a *Pesti Napló* számára

¹ *Pesti Napló*. 1853. 1119. (decz. 1.), 1120. (decz. 2.), 1122. (decz. 4.), 1125. (decz. 8.) sz.

² Gr. Kemény József: *Szent-léleki vár emléke*. (Árpádia. 1833. 70—75. l.) — *Szent-léleki vár további emléke*. (Árpádia. 1835. 237—253. l.) — Loósz István: *Kemény Zsigmond „Özvegy és leánya” című regényének forrásaihoz*. (Egyet. Phil. Közl. XXIX. 1905. 213. l.)

kötötte le. A *Divatcsarnok* még 1854 jún. 25-ikén is azzal az ígérettel kedveskedett olvasóközönségének, hogy Kemény *A szerelem élete* című beszélyfüzért legközelebb folytatni fogja. Több alkalmat nyújtott Keménynek az elmélyedésre az 1854-ik év második fele, mikor írói kötelezettségének terhétől majdnem teljesen megszabadult. Ebbe az időszakba könnyebben illeszkednek bele a regény tervezésének feltételei is. A regény erdélyi levegője arra enged következtetnünk, hogy a költő képzeletének munkájába friss erdélyi benyomások vegyültek. Ily hatásokkal leginkább megtölthette Kemény lelkét az az erdélyi útja, melyet egy 1854-ik évi májusi levelében azért ígért öcsésének, hogy beteg anyját láthassa.¹ Az 1854-ik év második felére mutat az a lelki rokonság is, melyet Tarnóczy Sára és Lónyay Mária között fedeztünk fel. Ekkor még Lónyay Mária, ki 1855 őszén oly hirtelen szakította ketté Keménynyel való viszonyát, csillogó költői ábrándok középpontja volt, úgy hogy a regényíró leginkább ekkor választhatta mintaképül Tarnóczy Sára egyéniségének rajzához.

Biztosabb alapot nyerünk következtetéseink számára azokban az újsághírekben, melyek Kemény regényének kiadására vonatkoznak. A *Vasárnapi Ujság* 1855 márcz. 18-ikán jelentette, hogy Kemény Zsigmond egy *Özveggy és leánya* című, új történeti regényt írt, mely máj. 15-ikéig három kötetben jelenik meg. A lap egyúttal a szétküldött előfizetési íveket is figyelmébe ajánlotta olvasóinak. Ez az irodalmi hír többé-kevésbé megváltozva végigjárta az egész magyar sajtót, de

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson.* (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 235. 1.)

nem tüntette fel világosan, hogy a költő mennyire jutott regényében. Mindazáltal kétségtelen, hogy Kemény az előfizetési felhívás kibocsátásakor művének két első kötetét befejezte. Igaz ugyan, hogy ezeknek megjelenését a *Pesti Napló* csak két hónap múlva, vagyis május 26-ikán s június elsején jelenthette, a közbeeső időt azonban Kemény a *Deborah* című történeti novella írására fordította, mely a *Budapesti Hírlap*nak ápr. 11-ikétől jún. 21-ikéig terjedő számaiban foglalt helyet.

Ilyen módon Kemény az 1854-ik évnek valamelyik őszi hónapjában tervezhette regényét. Így jutott el történeti tanulmányain keresztül az év vége felé a kidolgozásig, az 1855-ik évnek első hónapjaiban pedig a második kötet bevégzéséig. Mint a lapok hirdették, a harmadik kötetet is minél előbb sajtó alá akarta rendezni, ettől a szándékától azonban eltérítette az az ígélet, hogy áprilisban a *Budapesti Hírlap* számára átengedi *Deborah* című novelláját. Hogy mily szívesen visszavette volna szavát, mutatják 1855 márcz. 15-ikén öcséséhez intézett levelében ezek a sorok: „Úgy sem csináltam volna egyebet, mint fölmondtam volna egy 120 forintos, nagyon kártékony irodalmi kötelezettségről, melyet nagy szükségemben az előlegezésért ígertem meg, s melynek ápril 5-ikére eső terminusaért már sajtó alatt levő terjedelmes regényem bevégzését halasztanom kell”.¹ Az az irodalmi kötelezettség, melytől Kemény annyira fázott, időpontra s hatásra nézve teljesen megegyezik a *Budapesti Hírlap*nak ígért történeti novellával, úgy hogy a levél

¹ Papp F.: B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 237. l.)

szavai kétségkívül erre czéloztak. Júniusban végre búcsút vehetett Kemény a *Budapesti Hirlaptól*, de az *Özveggy és leánya* című regényét még sem fejezhette be. Maga említi egyik levelében, hogy mihelyt a *Pesti Napló* szerkesztését elvállalta, tudta, hogy a harmadik kötet késni fog.¹

A szerkesztés gondjai között nem is jutott Kemény a regényíráshoz. Időközben megbukott s megszökött Számvald, az *Özveggy és leánya* két első kötetének nyomtatója, megkárosítva Keményt 200 példány árával, 400 forinttal. Ezért 1856 novemberének végén a szerkesztőválság idején Kemény Pfeifer Ferdinándnak adta el a regény harmadik kötetét. Ekkor írta öcsésének: „Tehát a jövő hó első napján már minden irodalmi foglalkozás nélkül leszek azon kívül, hogy a regény harmadik kötetét elkészítenem kell.”² Ezzel a nyilatkozattal összevág a *Hölgyfutárnak* 1856 decz. 4-iki híre is, mely szerint „b. Kemény Zsigmond néhány nap mulva a szerkesztőségtől visszavonulván, *Özveggy és leánya* című regényét azonnal be fogja végezni.” Úgy látszik, a számítás bevált. A *Pesti Napló* ugyanis 1856 decz. 31-ikén azt jelentette, hogy az *Özveggy és leányának* harmadik kötete sajtó alá került, 1857 febr. 19-ikén és 25-ikén pedig megerősítette a harmadik kötet megjelenésének hírét.

Úgy tetszik, mintha Kemény mindazt meg akarta volna valósítani regényében, mit elméleti fejtegetéseiben kívánt a történeti regényírótól. A multat, a XVII. századi Erdélyt, I. Rákóczi György korát, akarta fel-

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 460. l.)*

² Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomtört. Közl. XXV. 1915. 361. l.)*

támasztani kihalt eszméivel, letűnt szokásaival és erkölceivel. Feladatát azonban nem fogta fel oly elvontan, mint a történetíró; a kor szellemét jellemző egyéniségek rajzában varázsolta élénk. Hogy költői czéljainak függetlenségét biztosítsa, regényének homlokterébe oly alakokat állított, melyek a történeti köztudatban vagy egyáltalán nem, vagy csak homályos körvonalakokkal szerepelnek, ellenben a kimagasló történeti személyeket megszokott jellemvonásaikkal és ismert kézmozdulatukkal háttérben tartotta.

Regényének tárgyát Szalárdi János *Siralmas Krónikájából* vette,¹ s Loósz István kimutatása szerint Kemény János önéletírásának egy-két adatát is felhasználta.² Forrásaiból azonban azzal a szabadsággal merített, melyet regényelmélete a történeti költő kiváltságai közé sorozott. Szalárdi előadásában Tarnóczy Sára elrablása durva, erőszakos kaland, s a három Mikes-testvér: Mihály, János és Kelemen ellenérzésünket hívják ki, mikor fegyveresen minden szolgájukkal a szentléleki kastélyra rohannak s az ellenkező és síró hölgyet atyjukhoz és anyjukhoz Zabolára hurczolják. Gyenge mentségük, hogy Mikes János néhai Tarnóczy Sebestyén hajadon leányát kedvelé, mivel-hogy „szép személy volna“. Több részvétet ébreszt Szalárdi a kesergő özvegy anya iránt, ki a leányán esett sérelmet a fejedelem elé terjesztette. Az emlékiratban teljesen jogosult az országgyűlésnek a Mikesekre kimondott ítélete, annál megdöbbentőbb Tarnóczy Sára

¹ Szalárdi János *Siralmas Magyar Krónikájának* kilencz könyvei. 1853. 98—100. l.

² Loósz István: *Kemény Zsigmond „Özvegy és leánya“ című regényének forrásaihoz.* (*Egyet. Phil. Közl.* XXIX. 1905. 215—226. l.)

sorsa, ki, mint a meghanyatlott idejű Haller Péternek neje, szebeni kastélyában „torkát metszette magának“.

Mennyire átalakul e bántó, sokszor értelmetlen történet Kemény regényében! Itt Tarnóczy Sárát lovagok rabolják el, kiket a szerelem, a veszély izgalma s az adott szó visz Szentlélekre. A lovagok nem a távoli Zabolára, hanem a szomszédos Mikesvárba sietnek, míg Sára ellentállását titkolt szerelme töri meg. Mikes Mihály testvérből könnyűvérű nagybátya lesz, Tarnóczynét pedig vallásos rajongása a bosszúnak vészthozó szellemévé avatja. Eltolódott a regényben az esemény időpontja is. Szalárdi szerint a Mikesek 1834-ben rabolták el Sárát s hosszabb ideig tartották fogva, majd Lupul vajdához menekülve, néhány esztendeig laktak ott s csak azután kértek és nyertek kegyelmet a fejedelemtől. A megkegyelmezés ideje — gr. Kemény József adatai alapján, melyeket Kemény Zsigmond is ismerhetett — 1639.¹ Mindezek ellenére a regény meséjének kora 1636. Ez azonban nem tévedés, mint Loósz gondolja, hanem szándékos változtatás.² Kemény ugyanis a Mikesek kalandját Tarnóczy Sára tragédiájával s a fejedelem megkegyelmezésével együtt alig egy fél év keretébe foglalta össze s ezt legtermészetesebben a történetben jelzett idő közepére tette. Ilyen módon I. Rákóczi György uralkodásának nyugodtabb korába jutott s a későbbi eseményeket is több joggal vehette fel indítékai közé.

Mindezeknek a változtatásoknak alapja művészi szá-

¹ Gr. Kemény József: *Szent-léleki vár további emléke.* (Árpádia. 1835. 242—247. l.)

² Loósz István: *Kemény Zsigmond „Özveggy és leánya“ című regényének forrásaihoz.* (Egyet. Phil. Közl. XXIX. 1905. 220. l.)

mítás. Kemény egészen más viszonyban van a történettel, hogy sem költői becsvágyát ki tudná elégíteni Szalárdi elbeszélésének kiszínezése. Ő is elfogadja Szalárdi útmutatásait, de csak úgy, ha alakjainak belső mozgalmait szorosabb kapcsolatba hozhatja a kor szellemi áramlataival. Szinte azt lehetne mondani, hogy a kor szellemében teremt.

Regényében I. Rákóczi György kora egész bonyolult valóságában tárul elénk. Gazdag örökségként szállott e korra Bethlen Gábor politikája: Erdélynek önállóbb állami élete s a műveltebb társadalmi viszonyok kialakulása. Itt-ott még meglátszik a pártviszályok nyoma, melyek I. Rákóczi György uralkodásának kezdetét nyugtalanították, fel-feltűnik az alattomos cselszövések veszedelme is, melyek egészen Konstantinápolyig terjednek. A bomlás elemét a felekezeti szenvedélyek vegyítik a köz- és magánéletbe, s a mozgalmas világnak egészen eredeti jellemet ad a középkori lovagvilág visszfénye. E korból fejlődik ki Kemény regényhőseinek jelleme, úgy hogy szenvedélyeikben a küzködő eszmék kelnek életre. A mi Szalárdinál s Kemény Jánosnál csak név vagy homályos célzás, az Kemény Zsigmond képzeletében gazdag lelki világgá, mozgalmas jelenetté vagy megrázó drámává alakult. Így bontakozott ki Kemény regényében a Mikeseknek majdnem pusztá nevéből egy egész lovagcsapat, Zsigmondtól, a nyugalomba vonult lovászmestertől, egészen a szerelmes Kelemenig. S valószínű, Kemény alig rajzolta volna a vallásos kedély felmagasztosultságát Mikes Móriczban s a felekezeti gyűlölet örvényeit Tarnóczyban, ha Szalárdi nem jegyezte volna meg, hogy Mikes Zsigmond katolikus létére idősebbik fiát a bécsi jezsuiták kollegiumában taníttatta.

Hívebben ragaszkodik Kemény forrásaihoz, mikor történelmi személyeit rajzolja. Különösen aprólékos gondnal használja fel Szalárdi megfigyeléseit I. Rákóczi György jellemzéséhez. Kedvelt emlékirójával együtt ő is kiemeli a fejedelemnek híres vagyonszerzését, óvatos politikáját s mozgékony szellemét. Kemény regényében I. Rákóczi György nem tartozik ugyan a rendkívüli egyéniségek közé, de szellemi felsőbbbségével magasan felülemelkedik környezetén. Életnézetének szigorúságát jó szíve, férfias erélyének kitöréseit éles elméje enyhíti. Vallásos a nélkül, hogy türelmetlen volna; a politikai életben s a vadászatban rendszerető, de nem kedélytelen. Mindezekben a jellemvonásokban annyira Szalárdit követi Kemény, mintha az emlékiratnak naiv rajza után akart volna művészi másolatot készíteni.

Hasonlóképen történetileg hű Rákóczi kortársainak arcképe is. Szécsi Mária, Bethlen István neje, a regényben ép oly nagyvilági hölgy, minőnek Szalárdi tüntette fel; kalandvágó, merészen koczkáztat, bár ügyesen számít; zsarnokilag uralkodik a férfiszíveken, de az igazi férfiasság előtt szívesen meghajol. Legtöbb fény esik Rákóczi udvarára. Itt van Kemény János, ki a fejedelemválasztó gyűlésen elsőnek adta szavazatát Rákóczira; egész valója erély, becsvágy, éleselműség. Ellentéte Kassai István, Rákóczinak meghitt, furfangos tanácsosa, ki erszénykötő fiából lett Erdélynek egyik legdúsabb és legfukarabb földbirtokosává, kit csak gyávasága korlátozott győzelmeiben. Mindkét államférfiú jellemrajzán meglátszik Kemény János *Önéletírásának* hatása.¹ Kemény János feljegy-

¹ Szalay László: *Kemény János önéletírása*. 1856. 204., 405—407. l.

zéseiből vázolta a költő Lupuj vajdát és udvarát is. Radzivil herczeg leánykérését ugyan néhány évvel előbbre tette, de a regényben a vígkedélyű Mikes Mihály ép úgy megbabonázza a megbízhatatlan moldvai vajdát és udvarát, mint egykor Kemény János, I. Rákóczi György követe.¹ Keménynek, a regényírónak, képzelete mindenütt a történet nyomdokain jár. Így eleveníti meg előttünk a XVII. századnak irodalmi divatját, a széphistóriák szeretetét, Naprádiné és Tarnóczy Sára olvasmányáiban. Regényében a háttér történeti levegővel veszi körül a fő alakokat, úgy hogy a képzelet játékát a valóságtól alig lehet megkülönböztetni. A korrajz reális volta azonban annyira bonyolult, hogy a sok elem összefoglalása nehéz próbára teszi az olvasó képzeletét.

Kemény Zsigmond gyakran oly csodálattal tekint fel Scott Valter műveire, mintha bennük látná a történeti regény eszményképét. Pedig nagy különbség van a két regényíró történeti rajza között. Scott mindig mesét akar mondani, mely izgassa a képzeletet; neki a letűnt korok is arra valók, hogy festői környezetükkel s felöltő jellemükkel minél inkább meghassák az olvasót. Egyik regényében a XVII. századi skót társadalom mozgalmait azért tárja elénk, hogy lefesthesse a Ravenswoodoknak komor várát, a tengerparti, ősi sasfészket, melynek szirtalapját a tenger hullámai csapdossák.² Egy másik regényében a XVII. századnak felekezeti eszméi is szerepelnek, de csak úgy, mint azok a rejtett drótok, melyekkel a bábjátékos

¹ Szalay László: *Kemény János önéletírása*. 1856. 418—426. 1

² Scott Valter: *A lammermoori menyasszony*.

mozgatja festett alakjait.¹ Itt a puritánok harcza azért foly, hogy a regény hőst, a nemes lovagot, a börtön mélységébe juttassa s a szerelmes leányt titkos nyílásokon vezesse hozzá. Mennyire különbözik a múzeumi ritkaságoknak e gyűjteményétől Kemény Zsigmond regényében a XVII. század rajza!

Kemény az elmúlt idők lelkét kutatja az egyéneknek belső életében, a kor eszméinek csataterén. Történeti felfogása ezért mélyrehatóbb, mint Scott Valteré. Regényében a pontos korrajz nem is festői díszítés, hanem a reális költészetnek nélkülözhetetlen alkotórésze. E tekintetben történeti költészete rokonabb Schillerével, ki nagy történeti tragédiáiban hőseinek jellemét szintén szigorúan történeti környezetükből fejtí ki. Kemény jól ismerte Schiller költői erejének leghatalmasabb nyilatkozását, *Wallensteint*. Még regényének befejezése előtt idézte egyik hírlapi cikkében „a harmincz esztendő háború közepén játszó híres drámából“ „Piccolomini Miksának, Thekla hercegisasszony udvarlójának“ szép szavait s „a tapasztalt Questenbergnek“ bölcs megjegyzését.² S ha Schiller tragédiájában megcsodálta a XVII. századnak nagyarányú, hű képét, a regényírónak nagyobb szabadságával s történeti s lélektani ismereteinek gazdagságával maga még teljesebb realismusra törekedett a történeti költészetben.

A költő azonban nem pusztán azért varázsolja elének a vastag falú erdélyi várakat, hogy bemutassa bennük azt az életet, mely többé vissza nem tér. Míg festményén összegyűjti a régi erdélyi műveltségnek jel-

¹ Scott Valter: *Peperil lovag*.

² *Pesti Napló*. 1855. 135. (nov. 30.) sz.

lemző körvonalait és színeit, addig egyúttal keresi a különösen az általánost, a változóban az örökké ismétlődőt. Költészetének tulajdonképeni tárgya újra az emberi természet, melyet titokzatos szálak kötnek össze a fölöttünk uralkodó erkölcsi világrenddel, különösen a szenvedély hatalma, mely a romlás és pusztulás szellemét hordja önmagában. Regényében a szerelem vészes viharként zúz össze két szép lelket, a vallásos rajongás pedig, miután egészen eltorzult, a női kedélynek legmagasztosabb erényeit irtja ki. Ez a kettős tragikum a XVII. század komor jelleméből fejlődik ki, de eszmei tartalma messze túlterjed a század szűk határain.

Kemény Zsigmond sokszor kutatta költészetében a szerelem mélységeit, s a csillogó felület alatt ép úgy észrevette a kristálytiszta vágyakat, mint az érzékiség iszapját s a benne rejtőző szörnyetegeket. A szerelem bűbáját és örvényeit azonban sehol sem tárta fel nagyobb művészettel, mint Tarnóczy Sára s Mikes János sorsában.

Tarnóczy Sárának ingerlő arcvonalai heves vérmérsékletet árultak el, de, a mint könnyű, karcsú természetben volt valami légiesség, egyéniségét is a legtisztább eszmények hatották át. Egész lényén meglátszottak azok az ellentétek, melyek között nevelkedett. Szentléleken puritán anyjának társasága megtanította a lemondásra, míg Szécsi Mária udvarában, hol műveltségét szerezte, az életöröm mosolygott feléje. Itt, a művelt úrnő vendégei között látta először azt a nemes lovagot, kiről titkon álmodozott. Nevét sem tudta, alig váltott vele néhány szót, mégis a deli lovag képe örökre emlékezetébe nyomódott. Gyakran gondolt rája magányában, de azért maga sem sejtette szerel-

mének hatalmát s férjhez ment volna Mikes Kelemenhez, kit atyja mindig oly szívesen fogadott, vagy más valakihez, miután özvegy anyja pópista vőről hallani sem akart.

Nagy forradalmat idézett elő az ábrándos lélekben az az őszi éj, melyen Mikes János Tarnóczy Sárát öcscse, Kelemen, számára rabolta el. Sára eleinte elleneszegült a leeresztett arcrostélyú hölgyrablónak, mikor azonban a rostélyt feltaszítva, eszményképére ismert, könnyezve hanyatlott keblére. A valóság álomnak tűnt fel. Annál keservesebb volt a felébredés, mikor Mikesváron Mikes Kelemen borult lába elé. Riadtan fordult rablójához, már nem titkolta többé szerelmét, áldotta a Mikes-házat, megtudva, hogy ábrándjainak hőse Mikes János. Egész világot döntöttek halomra Mikes Jánosnak lemondó szavai.

Sára önérzete sértve volt, de hasztalan küzdött szerelme ellen. Fásultan mondott igent Haller Péternek, ki kezét kérte meg, majd sikoltva rogyott össze a Mikesek ellen kiadott elfogató parancsra s irtózott a hölgyrablók vagyonától, melyet a fejedelem nászajándéknak szánt. Temetésre nem készülhetett szomorúbban, mint menyegzőjére. Gyötrelmei csak fokozódtak, minél inkább meggyőződött Mikes János szerelméről. Mint omlott össze, mikor esküvőjén a templom homlokterében Mikes János arcát pillantotta meg! Mint vált szoborrá, hallva, hogy Mikes János miatta sebesült meg a párbajban! Mint borult térdre férje előtt, hogy szabadítsa meg az üldözött lovagot! Tarnóczyné átkai leányára szálltak vissza, s a tör, melyet Sára saját szívébe döfött, csak értéktelen életnek vetett véget.

E megdőbbentő sorsban a tragikumnak legvonzóbb elemei egyesülnek. Beöthy Zsolt is a kellembeli kiváló-

ságnak az egyetemessel való harczát látta benne.¹ Valóban Tarnóczy Sára ábrándjainak tisztaságával, tikkolt szerelmével a bájnak legszellemibb nyilatkozásai közé tartozik. Mindazáltal tragikumában fontos szerepe jut önérzetének s szigorú erkölcsiségének. Egy szavával megmenthetné Mikes Jánost, ha meg tudná valani, hogy boldogságról álmódott rablójának érczmellen, de nőisége tiltakozik ellene. A mily olthatatlan szerelme, ép oly erős akarattal küzd ellene; nem tud sem feledni, sem a viszonyokkal megalkudni. Ez az emésztő küzdelem teszi alakját magasztossá, egyúttal ez adja kezébe a gyilkos tört. Bukásában a költő a lemondó szerelem mártirját koszorúzta meg.

Tarnóczy Sárának lelki rokona Mikes János. Leven-tei termete, szellemes, nemes arczkifejezése sok kaczer nőben keltett szenvedélyes vágyakat, de hódításainak a szív vonzalma nélkül nem tulajdonított értéket. A szerelemről költői emelkedettséggel gondolkodott. Lupuj vajda lányának szépsége hidegen hagyta, mert az igéző arcz mögött vad szenvedélyeket érzett; Szécsi Mária udvarában is a büszke rózsa mellett hamarabb meglátta a kis ibolyát. Mily tragikus sors, hogy a gyöngéd lelkű lovag egy könnyelmű ígélet miatt a legszeretőbb női szív boldogságát zúzta szét! Mikes János megtartotta szavát, hölgyet rabolt más számára s magát rabolta meg. A lélekvád szerelmével együtt ébred fel benne. Már a hölgyrablás idején bántja tet-tének lovagiatlan volta, s nem tudja elűzni azt a gondolatot, hogy saját boldogsága ellen emelte kezét. Még inkább lánggra lobbantják szerelmét Tarnóczy Sára szerelmének kitörései, bár önmaga kárhoztatja

¹ Beöthy Zsolt: *A tragikum*. 1885. 20. l.

magát lemondásra. Ettől fogva élete olyan, mint a polyva, melynek kihullott tartalma. Majd Moldvába menekül, majd Tarnóczy Sára esküvőjén jelenik meg, majd, hogy fenéig üritse a méregpoharat, szétnéz az új házaspár otthonában, majd párbajban sebesül meg. Hiába nyer kegyelmet a fejedelemtől, hiába gyógyul meg; az első csatában szinte szándékosan kereste a golyót.

Mikes János életének katastrópháját ugyanaz a szerelem idézi elő, mely Tarnóczy Sára szívét emésztette. Szenvedélye minden gondolatát lefoglalja, csak lovagi elvei vonnak eléje ledönthetetlen akadályokat. Adott szava készíti lovagiatlan tette, majd lemondásra. E rosszul alkalmazott erényről mondja a költő, hogy „az élettörténet végzetes iránya e tartalmatlan nagylelkűséget szigorúbban szokta büntetni a hűtlenség-nél”. Mikes János bűnhődése valóban megdőböntő, mert nem csak saját életét tette tönkre, hanem szerelmének tárgyát is romlásba döntötte.

A szerelmes lovag és hölgye joggal idézhetnék Schiller *Wallensteinjéből* a gyászba borult Thekla hercegnő szavait: „Ez a szépnek sorsa a földön!”¹ Csalódásaiknak rajzán itt is, ott is áttetszik a költő megindultsága. Tarnóczy Sárának nem csak lelki tulajdonságai, hanem külső vonásai is emlékeztetnek bennünket Kemény Zsigmond eszményképére, Lónyay Máriára. Az úri hölgy, kiért Kemény regényének írása alkalmával lelkesült, ép oly fennköltén gondolkodik, ép úgy szereti a költészetet, ép oly mélyen érez, ép oly sötétkék szemű, dús aranyhajú, karcsú termetű,

¹ Schiller: *Wallensteins Tod*. (A negyedik felvonás tizenkettedik jelenete.)

mint Kemény regényének hősnője. Hasonlóképen az a költői rajongás is, melyre Mikes Jánost a regény első kötetében a hölgyrablás izgalmai ragadták, a szerelmes Kemény Zsigmond lelkéből tör elő, a harmadik kötetben pedig Kemény szinte saját szívének gyötrelmeit elemzi, mikor Mikes János lemondásáról mond ítéletet. Ez alanyi elemek annál inkább összeillenek Kemény szerelmének történetével, mert a költő az első két kötet írásakor még átadhatta magát csalóka ábrándjainak, míg a harmadik kötetben már csak saját lemondásának gyötrelmeire gondolhatott vissza.

A két szerelmes tragédiáját Tarnóczyné tragikuma egészíti ki. A végzet benne találta meg legkérlelhetlenebb eszközét. Tarnóczynét egykor féltékenysége ösztönözte gyűlöletre a Mikes-ház iránt, hol férje csengő pohár között felejtette a mogorva szentléleki otthont. Bosszújának erejét növelte türelmetlen kálvinista hite, mely a pápista Mikesek családját a bűn fertőjének tartotta. Férje halála után az árva özvegynek elfojtott szenvedélyei tartalék nélkül törtek elő. Fukar, kapzsi volt s kegyesnek akart látszani, így vált képmutatóvá; felekezetéből s az Ótestamentumból csak a kegyetlenség szellemét szívta magába. Előre kéjelgett a pápisták pusztulásában s hálát adott Istennek, hogy az ő leányát választotta ki a hitetlen Mikes-család semmivé tételére. Még inkább elvesztette lelkének egyensúlyát, a mint a fejedelmi kegyelem a Mikesek felé fordult. Rettenetes szavai, melyekkel Mikes Jánost, később tulajdon leányát átkozza meg, megzavarodott kedélyének s rögeszméjének jelei. Tarnóczyné nem bírja ki terveinek összeomlását, melyeket vakbuzgóságból s kegyetlen bosszúvágyból alkotott; az ünneplő Mikes-ház előtt holtan rogy össze.

Tarnóczyné egyéniségéből hiányzik a szeretet, mely enyhíthetné önző akaratának mértéktelenségét s változatosabbá, vonzóbbá tehetné tragikus sorsát. Péterfy Jenő elmésen mondja Keménynek e szívtelen hősnőről, hogy szinte kézzel-lábbal töri magát a katastropha felé, de elemzése túlzásba csap, mikor az indulatos anyában pusztán élő gépet lát,¹ Tarnóczyné lelki világa a fejlődés tolymán mind inkább pathologiai jelenséggé változik; ez egyhangú jellemet ad ugyan alakjának, de másrészt szánalmat ébreszt a szenvedélyek martaléka iránt.

E három tragikus életsors oly művészien fonódik össze Kemény regényében, hogy egyik a másik hatását fokozza. Csak oly nemes szívek, mint Tarnóczy Sára és Mikes János, ébreszthetik fel egymásban azt a szerelmet, mely a lemondás idején is hű marad eszményeihez. S ha csak kegyetlen végzet tudta a rokon lelkeket szétválasztani, lehet-e kegyetlenebb hatalom az árva özvegy gyűlöleténél, melynek rögeszméi ép úgy halált osztanak, mint a felhő villámai? A tragikus végzetszerűséget Kemény hőseinek életében nem pusztán szenvedélyük, hanem egymásra való hatásuk hozza létre. Mennyire különbözik e belső következetességtől az a romantika, melylyel Scott Valternek Keménytől dicsért költészete készíti elő a végzet útjait! Legtöbb rokonságot mutat Kemény regényének tárgya a szomorú történettel, melyet Scott Valter *A lammermoori menyasszony* című regényében beszél el. Scott Valter regényében Luciát eszményképétől, a szerelmes Ravenswoodtól szintén két család viszálya szakítja el, melybe a XVII. szá-

¹ Péterfy Jenő *Összegyűjtött munkái*. I. 1901. 152. l.

zadnak vallási ellentétei vegyülnek, s Luciát ép úgy, mint Tarnóczy Sárát, anyjának szívtelensége viszi korai sírba, miután szíve ellen való házasságba kényszerítette bele. Scott Valter meséjét azonban gyakran egészen külső erők hajtják előre: titkos jóslatok, melyek pontossággal teljesülnek, s züllött boszorkányok, kik földöntúli hatalmakkal kaczerkodnak. Scott Valter hőseit — mint valamely sorstragédiában — kísérteties módon hurczolja magával a végzet, míg Kemény regényhőseinek tragikuma erkölcsi és lélektani tényezőknek bonyolult eredménye.

Minél bonyolultabb Kemény tragikus költészete, annál nagyobb jelentőséget nyer benne a jellemrajz, mely az erkölcsi és lélektani elemeket hozza napfényre. Kemény alkotó képzelete az *Özvegy és leányá-*ban már fejlődésének tetőfokán mutatkozik, azoknak a rendkívüli lelki erőknek rokona, melyek a világ-irodalomban nagyot s maradandót teremtettek; beláthatatlan területeket fog át s csodálatos mélységekig hatol. Ugyanabban a pillanatban megérzi a környezetnek tűnékeny hatásait, meglátja az arcz színváltozásait s a felöltő tagmozdulatot, figyelemmel kíséri az élettani s lélektani mozgalmakat, észreveszi a felbukkanó eszméket, mint a jellemző erkölcsi elvek kisugárzásait. Régebben Kemény többször tévedt szertelenségbe; majd túlságosan apró részletekig elemezte a lelki életet, majd viszont a lélektani jelenségekbe kelleténél több élettani indítékot vegyített. Idővel az ellentétes túlzások oly művészi jellemzésben egyenlítődték ki, mely a testi és lelki életet bonyolult valóságában fogta fel, de a lélek elemeinek működését szemléletessé tette, a külső vonásokban pedig a belső mozgalmak nyomait jelezte.

Csak ily költői erő tudta megrajzolni Tarnóczy

Sáranak s Mikes Jánosnak gyöngéd szerelmét, mely sejtelemszerű, de nem alaktalan, mely merengő, mégis szenvedélyes, s mely bensőbb ismeretség nélkül fejlődik sorsdöntő hatalommá. Különösen finom Tarnóczy Sára lelkének alkotása. Szűzies kedélye hiúság nélkül való, de azért nem irtózik az előkelő világnak nemes élvezeteitől. Ábrándjain magányos álmodozásai s regényes olvasmányai hagytak nyomot, mégis leginkább felékesíti eszményképét élénk képzelete. Szerelme veszítene romboló erejéből, ha női szemérme nem kényszerítené hallgatásra; mint fojtott tűz azonban annál biztosabban emészt. S a mily összetett Tarnóczy Sára érzelemvilága, épen olyan testi szervezete is. Kemény Zsigmond képzelete minden mozdulatot feljegyez, míg a bájos hölgyet majd alvó helyzetben, majd a tükör előtt, majd öltözködés közben, majd lóháton tünteti fel. Leginkább érezteti az idegeknek rejtelmes játékát a hölgyrablás elbeszélésében. Mikor Mikes János Tarnóczy Sárát karjaiba emeli, az egész testen heves rázkódás támadt, mely villamos érintésként futott végig minden idegen, majd később tartós, de lassú reszketéssé alakult. Ily bonyolult egyéniségeknek kapcsolata is bonyolult. E titokzatos viszonyt egész nagyszerűségében állítja elénk az a jelenet, melyben Tarnóczy Sára szenvedélylyel árulja el szerelmét, Mikes János pedig a tévedések tragédiáját e szavakkal állapítja meg: „El vagyok ítélve!” A két szerető szív párbeszéde Kemény lélekrajzoló művészetének remeke, s Danielik János joggal mondhatta róla, hogy „kevés helyet ismer a világirodalomban, mely művészi nagyságban vele párhuzamba állítható”.¹

¹ Danielik János: *A regény, tekintettel b. Kemény Zsigmond „Özvegy és leányá”-ra*. II. [Pesti Napló. 1857. 150. (júl. 4.) sz.]

A regény alakjai közül leginkább kitűnik Tarnóczyné, az árva özvegy, jellemének határozott vonalú rajzával. Benne megvan a XVII. század szenvedélye, a vallási rajongás, s a puritán erkölcsök torzgyümölcse, a képmutatás. Ha az árva özvegynek hatalma volna, kiirtaná a világból a dévaj nótát és tánczot, az ördög csábítószereit, s örökös vezekléssel sujtaná a kéjmámort, melyet soha sem érzett. A mint Kálvin megégette Servetet, ő is szeretné az öreg Pécsit s a szombatosokat máglyára küldeni. E sivár vágyak és eszmék nemtelen szenvedélyeket rejtegetnek: a fösvenységet s a kapzsiságot. Tarnóczyné kéjelegve gyönyörködik birtokainak számában, szereti a pénz csengését, az aranyból csak hitsorsosainak bámulatát tartja becsesebbnek. Hogy kegyességének látszatát megmenthesse, fukarságát is fékezi, drága pénzen egyezkedik ki azzal a szebeni kalmárral, ki uzsoráskodással vádolta be. Mindezeket a szenvedélyeket az árva özvegy heves képzelete s nyugtalan erélye tartja mozgásban. Tarnóczyné hol zsémbel, hol pörlekedik, egyaránt otthon van az erdélyi jogrendszer útvesztőjében, valamint az Ótestamentom törvényeiben s történeteiben. Prókátori s prédikátori természetének megfelel a színpadiasság, a szónoki hang. Külső megjelenésére leginkább jellemző az a mozdulat, melylyel a hölgyrablás után először ront Mikesvárra. Mikor hátracsapva az ajtószárnyat, a terembe lépett, fel emelte bal karját, kövér kerek kezét gombolyékba szorította, első indulatrohamában néhány széket is fel akart dönteni, de megváltoztatta szándékát, csipőre tette kezét s csengő hangon szónokolt.

Mint a németalföldi festészet az arcképet, Kemény is végtelen sok apró részletből állítja össze az árva

özvegy jellemét. Nála azonban minden külső és belső jellemvonás egy középponti tartalomra vonatkozik, úgy hogy hősnője egyrészt egyén, másrészt annak az önzésnek megtestesülése, mely éktelenségeit hazug eszményekkel akarja leplezni. Ilyen módon jut Tarnóczyné közeli rokonságba a modern regényirodalomnak egyik kimagasló alakjával, Dickensnek Pecksniffjével. Jól ismerte ezt Kemény a *Chuzzlewit Márton* című regényből, melyet egykor b. Wesselényi Miklósnak ajánlott olvasásra,¹ de mennyire különbözik jellemzés-módja Dickensétől! Pecksniff javíthatatlan képmutató, mindig ugyanazzal az arczkifejezéssel s ugyanazokkal az eszmékkel jelenik meg előttünk, a regény elején ép úgy, mint a regény végén, mikor megérdemelt ütlegekkel lép le a színpadról. E mellett a nagyszerű torzkép mellett Tarnóczyné mind végig bonyolult jellem, melyben a legkülönbözőbb elemek olvadnak össze s válnak szét. Taine joggal nevezhette Pecksniffet felöltöztetett abstractionnak, a képmutatás satirájának, mely erkölctani czélokot szolgál;² Tarnóczyné jellemének rajza ellenben oly megdöbbentő lelki fejlődést mutat be, mely a lélektannak s a pathológiának ismeretlen tájékaira vet világot.

A regény főbb személyeivel alkotásukra nézve rokonok a mellékalakok is, mindnyájan egyének gazdag benső élettel, mindnyájan összetett jellemek határozott indulattal, vérmérséklettel és mozdulattal. Az öreg Mikes Zsigmondot heves képzelete egy pillanat alatt ragadja a merész álmokból a kétségbeesett csügge-

¹ Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levele b. Wesselényi Miklóshoz 1844 júl. 26-ikán.* (*Életképek.* 1876. 46. sz.)

² Taine H. A.: *Az angol irodalom története.* Fordította Csiky G. V. 1885. 43., 44. l.

désbe. Egészen ellentéte felesége, a szelíd és engedelmes Kornis Ágnes; az ő lelki ereje a sors csapásai között tűnik ki igazán. Biztosan ítél, a szerencsétlenséget megadással viseli, panaszzra ritkán fakad s vallásos hitét, női méltóságát minden körülmények között megőrzi. A három Mikes-fiú közül Kelemen hasonlít apjához, mikor szerelmi bánatában Jánosnak kell őt önézetre intenie. János és Móricz inkább anyjoktól örökölték mélyebb kedélyüket. Mikes Móricz, a hazájából száműzött jezsuita, ép annyira lovag, mint szerzetes; egyéniségében a lemondás költészete a férfias önézettel egyesül. Eredeti férfi-jellemek még I. Rákóczi Györgyön s udvari emberein kívül Mikes Mihály s Haller Péter. A Mikes-fiúk nagybátyja az az örökké ifjú agglegény, ki az életet végigmulatta a nélkül, hogy kedélyét és izmait a kalandok elkoptatták volna. Vele szemben Haller szőrbe borult, kis, szőke arczával, parányi, kék szemével egészen visszataszító alak, rút külseje azonban annál nemesebb szívet takar. Kiegészíti a kört a regényes hajlamú Naprádiné, kit gyülékony szíve könnyelműségre, élénk képzelődése kalandos ötletekre csábított.

Kemény azonban nem csak hőseinek jellemét, hanem környezetüket is éles megfigyeléseinek tömegéből alkotja meg. A hegyes-völgyes táj, melyen hősei járnak-kelnek, jellemző színeivel s vonalaival bontakozik ki előttünk, majd sűrű köd száll alá az ormokról s ólmosfehér foszlányokban hull alá a smaragd-zöld rétekgig. Ebben a mozgalmas világban az állatok sem díszletek, hanem élő szervezetek, lélektani valóságok, sőt néha kész jellemek. Mily pontos részletezéssel rajzolja Kemény Mikes János agarának, Zelmirának, s a falusi komondoroknak harczát! A gombo-

lyékba összevont agár tagjai reszkettek a félelem miatt, lángos szeméből ingerültség és düh szikrázott, majd nevét hallván, kiegyenesedett, hátra kondorítá farkát, előrehegyezte fülét, egyszerre merész rohammal áttörte az élő sorompót s a ló lába előtt húzódott kevéssé össze. A csatát feladó komondorok is híven juttatják kifejezésre lelki állapotukat. Vidra a kapuhíd szélén egy buczkára ült s föltartva nyakát, csak időközönként ugatott a dobogás s a por felé, apróbb társai pedig az útarokból mérgesen lökték fel magukat a nélkül, hogy levegőnél egyéb után harapjanak. Hasonlóképen kitűnően ellesett mozdulat jelzi az állati lélek mozgalmait, mikor — Kemény leírása szerint — a hajtásba került medve leült az út közepére, csendesen, komolyan, mintha gondolkozásba merült volna, csak fejét nógatta a lövésekre majd jobbra, majd balra, hűn kísérve a hangokat s a visszhangokat is.

Kemény képzelete, midőn ily könnyedén s dúsan ontja a szabatosabbnál szabatosabb képeket, még teljes erejében van, de már nem az a féktelen erő, mely régebbi regényeiben sokszor czéltalanul pazarolta kincseit. Költészete az *Özvegy és leányában* egyénibbé s egyúttal fegyelmezettebbé vált. Kemény itt már mérsékli magát a jellemzésben, sőt egyik-másik alakjával, mint Mikes Jánossal szemben, kelletnél nagyobb mértéket is tart.

A fejlettebb művészet eredménye a regénynek egységes compositioja is. Az érdeklődés középpontjában mind végig a három főalak tragikuma marad, a cselekvény pedig drámai gyorsasággal bonyolódik a katastropha felé. Még inkább fokozza a drámaiságot az, hogy Kemény műve aránylag rövid idő történetét

foglalja magában. A cselekvény ugyanis 1636 őszén indul meg s az év végén be is fejeződik. Különösen drámai a két első kötet szerkezete; tárgyuk: a hölgyrablás, továbbá Rákóczi fejedelemnek vadászata s mikesvári látogatása, mintegy színpadon játszódik le előttünk. Sokkal szétfutóbb a cselekvény a harmadik kötetben, hol már a helyrajz is vázlatosabb. Mindez a figyelem lazulásának jele, mit könnyen megmagyaráz a másfél évi szünet, mely a regényírásban állott be. Kemény költői alkotásának művészi értékeit még inkább kiemeli jellemző előadása, mely mindig összehangzik az elbeszélés hangulatával. A heves képzetnek nyelve ez, mely merész képeivel gyakran emlékeztet bennünket Shakespeare hőseinek párbeszédére. Különösen jól illik a regénynek erdélyi levegőjéhez a sok erdélyi tájszó s kifejezés, melyek az előadásnak stilszerű jellemet adnak.

Az *Özvegy és leányában* Kemény megközelítette a regénynek azt az eszményét, melynek jogosultságát az „összehangzás és széparányúság” szempontjából tanulmányaiban maga is elismerte.¹ A tárgyias jellemrajzon, a szerkezet egységén s a drámaiságon túl azonban itt is, ott is előtűnik a költő világnézete, mely tudásából, élményeiből s ábrándjaiból alakult ki. A költői tájleírásokon borongó hangulatok vonulnak végig, a nőiségnek gyöngéd rajza boldogság után való vágyakat sejtet, Tarnóczy Sára és Mikes János szerelmének történetéből pedig kihallatszik a szerető szív elegiája, a vesztett ábrándok siratása. Mintha a költő Mikes Móriczczal együtt kérdené magától: „Mi volt

¹ B. Kemény Zsigmond: *Eszmék a regény és dráma körül.* (Összes művei. X. 1906. 205. 1.)

nekem az élet, s mit várhatok tőle?“ S a ki a felekezeti gyűlöletet Tarnóczynében a végzet ostorának tüntette fel, Csulaiban, a türelmetlen udvari káplánban, meg gúny tárgyává tette, az maga is felülemelkedett a felekezetiség nemtelen szenvedélyein s magasabb eszmevilág felé törekedett. Ez a sötétebb s mégis megnemesült világnézet leginkább bizonyítja, hogy Kemény költői alkotásának elemei mennyire a lélek mélységéből kerülnek napfényre, s hogy költészete nem pusztán fejlett mesterség, hanem a költői egyéniségnek nagyszerű kitörése.

Azokat a költői értékeket, melyek Kemény regényében rejtőztek, nagy elismeréssel fogadta a pesti sajtó. A *Pester Lloyd* Thackeray költészetével vetette össze Kemény művét,¹ a *Budapesti Hírlap* mint a szabadságharcz utáni magyar szépirodalomnak legjelesebb termékét üdvözölte,² Székely József pedig a *Hölgyfutárban* öt számon keresztül ismertette több lelkesedéssel, mint megértéssel.³ A *Pesti Napló* is többször foglalkozott az *Özvegy és leányával*. A két első kötet megjelenése alkalmával a lapnak egyik czikkírója a jellemrajzban kereste Kemény fő erejét.⁴ Az egész mű kiválóságát legtalálóbban Greguss Ágost, a *Pesti Napló*nak rendes bírálója, méltatta, kiemelve a bölcsészetnek és művészetnek, a tartalomnak és alaknak tökéletes összhangját.⁵ A *Pesti Naplóban* jelent meg Danielik Jánosnak terjedelmes tanulmánya

¹ *Pester Lloyd*. 1857. 65. (márcz. 20.) sz.

² *Budapesti Hírlap*. 1857. 84. (ápr. 12.) sz.

³ *Hölgyfutár*. 1857. 114. (máj. 19.), 115. (máj. 20.), 116. (máj. 22.), 118. (máj. 25.), 119. (máj. 26.) sz.

⁴ *Pesti Napló*. 1855. 135. (jún. 15.) sz.

⁵ *Pesti Napló*. 1857. 84. (ápr. 12.) sz.

is ily czímmel: *A regény, tekintettel b. Kemény Zsigmond „Özvegy és leánya“-ra.*¹ A részletes fejtegetések túlzott erkölcsi szempontjuk ellenére kétségtelen tanúságot tettek arról, hogy szerzőjük teljesen tájékozott Kemény költői világában. A tudós püspök a regény főbb alakjainak jellemrajzáról mondta, hogy „irodalmunknak minden eddigieket felülmúló productioja“. A regény hatásába beleolvadt az a kitüntető ítélet is, melylyel Erdélyi János a magyar szépirodalomnak egy századnegyedéről szóló cikksorában Kemény költészetét a magyar történeti regény fejlődésének csúcsára emelte.² Erdélyi csak a *Gyulai Pál* című regényre terjeszkedhetett ki, de Kemény írói jellemrajzához 1855 második felében az *Özvegy és leányának* két első kötete is szolgáltatathatott vonásokat. Kemény képzeletének dicsősége az is, hogy Arany János *Toldi szerelmében* Mikes János és Tarnóczy Sára tragédiája után tervezte Toldi Miklós és Rozgonyi Piroska szerelmének rajzát.³ Ennyi nyilvános hódolat mellett csak magánlevelekben húzódott meg Toldy Ferencz és Kazinczy Gábor kicsinylése, kik az újabb magyar irodalomban csak epigonok túlekedését látták.⁴

Kemény regénye azonban oly emlékszerű alkotás,

¹ *Pesti Napló.* 1857. 114. (máj. 19.), 115. (máj. 20.), 116. (máj. 22.), 118. (máj. 25.), 119. (máj. 26.) sz.

² Erdélyi Jánosnak *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című tanulmánya a *Pesti Napló*nak 1855-iki évfolyamában szept. 13-ikától nov. 14-ikéig jelent meg.

³ Szinnyei Ferencz: *Arany „Toldi szerelme“ című eposának forrásai.* 1905. 8. l.

⁴ Toldy Ferencznek Kazinczy Gáborhoz 1855 nov. 5-ikén írt levele s Kazinczy Gábornak Toldy Ferenczhez 1858 febr. 1-én írt levele a M. T. Akadémia levéltárában van.

mely messzire felülemelkedik saját korának érdeklődésén és komor szépségével izgató kérdés marad későbbi korok számára is. A költő egyéniségének fejlődése itt rejtelmes nagyságával bontakozik ki előttünk. Kemény a modern magyar társadalomnak reális rajzában szerezte meg azt a biztosságot, melylyel a XVII. századi Erdély szellemét a maga valóságában tüntette fel. Saját tévedéseinek és csalódásainak tüzeiben tisztult meg világnézete annyira, hogy oly megdöbbentő erővel tudta magyarázni a lemondó szerelemnek s az önző anyai szívnek tragikumát. S hány-szor kellett képzeletének szertelenségeit megbírálnia, míg regényének egységes és művészi szerkezetét megalkotta! Kemény lángelméje diadalmasan került ki a küzdelemből, de rohamos fejlődésének titka mégis az, hogy a tragikus történeti regényben találta meg azt a műformát, mely költői egyéniségének leginkább megfelelt.

Élmények 1857 elejétől 1859 végéig.

B. Kemény Zsigmond élete nagy erkölcsi sikerekkel volt tele, de hiányzott belőle az az összhang, mely a bántó ellentmondásokat kibékítette volna. A sors fukar kézzel osztogatta neki az életörömöket, s mint lelketlen uzsorás, aránytalanul nagy kamatot szedett fel értök. Így áldozott Kemény gyakran könnyelműen pénzt egy-egy óra vagy tartalmas élvezet kedvéért, hogy heteken s hónapokon keresztül hajszolja idegeit lázas munkában.

Mikor 1857 januárjában az *Özveggy és leányának* harmadik kötetét befejezte, az írói díjul nyert 400 forintot hamarosan elköltötte egy németországi útjára, úgy hogy Pestre egy darab forintos bankóval s egy ezüst hat krajczárossal érkezett meg. Mikor aztán a gondtalan napok elrepültek, a komoly munka izgalmaait előre jelezték 1857 febr. 15-ikén írt levelében ezek a sietve odavetett mondatok: „Két alkum van, mindegyike 750 pengőforintos. Sokat kell írnom; mert olcsó vásárok. Az ősz végéig alig végzem be“.¹

A keserű csalódások, melyekkel b. Kemény Zsigmond 1856 végén a *Pesti Napló* szerkesztőségéből távozott, sokkal élénkebben maradtak meg emlékezeté-

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson.* (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 363. l.)

ben, hogy sem a lappal egyelőre közelebbi viszonyba óhajtott volna lépni. Ily kapcsolattól még inkább elvették kedvét a szerkesztőválság mögött rejtőző csel-szövések.¹ Az új szerkesztő, Pompéry János, hiába ígért tőle lapjának 1857-ik évi folyamában hol regényt, hol tárczaczikket, Kemény nem váltotta be az ígéreteket.² Mindazáltal nem kért engedélyt új lap megindítására, mint 1856 novemberében s deczemberében tervezte. A politika egén nem mutatkozott reménysugár, mely tettere készítette volna. A császári párnak pesti tartózkodása májusban ép oly hidegen hagyhatta, mint Deák Ferenczet, ki már ápr. 11-ikén jelentette a *Pesti Napló*-ban, hogy a fővárosból távozik. A hírlapi harcztérnél inkább vonzotta Keményt a költészet, s nagyobb becsvágygyal dolgozott két nagy regényén: *A rajongókon s a Zord időn*. Csak 1857 decz. 1-jén lépett ki újra a közönség elé, mint a *Pesti Napló* szerkesztője.

Az irodalmi tervekbe minduntalan beleszólt a mindennapi élet zavaró követeléseivel. Még 1857 febr. 15-ikén Kemény könnyedén mosolygott pénztelen állapotán, pedig nem sok reményre jogosította fel öcscsének az a panasza, hogy a gabonának semmi ára sincs. Egy ideig kölcsönökkel segített magán, de már ápr. 6-ika körül mind inkább nyugtalanította az a biztos valóság, hogy míg új regénye el nem készül, semmi jövedelemre sem számíthat. Ekkor erélyesen figyelmeztette öcscsét, intézkedjék, hogy legyen, mit

¹ Lásd Csengery Antalnak Gyulai Pálhoz írt nov. 19-iki levelét, mely az 1856-ik évből való, a Nemzeti Múzeum levéltárában.

² *Pesti Napló* 1857. 45. (febr. 25.), 58. (márcz. 12.), 223. (okt. 1.) sz.

költenie.¹ Még inkább megszorodtak adósságai a *Pesti Napló* szerkesztésével. Egy év múlva, 1858 ápr. 30 ikán egészen tűrhetetlennek festette helyzetét b. Kemény Ferenczhez intézett levelében.² Saját vallo-mása szerint *A rajongók* című regényének írói díjával minden pénzforrása kiapadt, a *Pesti Napló* szerkesztéséből származó veszteség meg új kölcsönökre kényszerítette.

Egy-egy sötétebb pillanatban mélyen érintette Kemény kedélyét a pénzért való küzdelem. Néha — mint egyik levelében kifakadt — azt gondolta, hogy megvénülve, elerőtlenedve még egy kis zugot sem fog találni, hová csendesen meghalni visszavonuljon. Öcscsének tiszta jellemében feltétlenül megbízott, de jövőjét még sem akarta oly viszonyokra építeni, melyek megváltozhatnak; azért újra meg újra visszatért a családi vagyon elosztásának tervéhez. Erre vonatkozik 1857 ápr. 6-ikán írt levele is, melyben arról értesítette öcscsét, hogy öt hét múlva Kamarásra indul, s onnan addig ki nem fog mozdulni, míg minden ügyüket mindkettőjük meglege-désével rendbe nem hozzák. A kényes ügy több félreértésre adott alkalmat, úgy hogy a két testvér viszonyán itt is, ott is repedések támadtak. B. Kemény János 1857 februárjában hozakodhatott elő az elhidegülés vádjával, mert Kemény Zsigmond 1857 febr. 15-ikén arról biztosította, hogy ok nélkül vetette fel a szeretet és nem-szeretet kérdését.³ B. Kemény

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson.* (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 364. l.)

² Kiss I.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Kemény Ferencz hez.* (Irodalomt. Közl. XVIII. 1908. 232., 234. l.)

³ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson.* (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 363. l.)

Zsigmond meg 1858 ápr. 30-ikán tette szóvá öcscsének magatartását b. Kemény Ferenczhez írt, hosszú levelében.¹

A levélben Kemény elismerte öcscsének, mint jó és munkás gazdának, érdemeit s többször kijelentette, hogy iránta érzett szeretete nem változott. Leginkább az esett neki rosszul, hogy öcsce önkényesen rendezte a családi vagyont, sem levelet nem írt, sem meg nem látogatta, sem egy évig semmit sem küldött a jövedelemből. Jövője aggasztotta. Ezért kérte föl b. Kemény Ferenczet, hogy, mint a b. Kemény-család feje, legyen a testvérek között közbenjáró a vitás kérdések megoldásában. Kemény Zsigmond első sorban az urbéri kárpótlásokból s kamatokból követelte megillető részét; a birtok helyett elfogadott volna életjáradékot vagy megfelelő értékű urbéri papirt is, de leginkább az volt óhajtása, hogy jószágrészt természetben kapja ki. Hogy a visszavonulás gondolatával kapcsolatban őt is, mint Shakespearet, az irodalmi mozgalmak között meglepte a szülőföld után való vágy, arról tanuskodik következő utasítása: „El akarnám azt érni, hogy jószágilletőségemet akár Detrehemben, akár Kamarást *egy helyt* kapjam ki. Válassza János, a melyiket tetszik; vessen az én részemre terüt, csak *egy helyt* legyen nekem saját birtokom, hová házat építtessen, hol egy kis kertet teremthessek magamnak. Egy pár regényem árából mindezt elérhetem, s legalább lesz, hol vénségemre a fejemet lehajtsam“. A szép terv, melyet Kemény annyi bensőséggel rajzolt ki, nem valósulhatott meg,

¹ Kiss I.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Kemény Ferenczhez.* (Irodalomt. Közl. XVIII. 1908. 232—234. l.)

jöllehet b. Kemény Ferencz nagy jóindulattal vállalta el a közbenjáró szerepét. Időközben ugyanis b. Kemény Zsigmond biztosabb jövedelemre számíthatott az irodalomból s már 1858 júl. 14-ikén azt írta b. Kemény Ferencznek, hogy az osztályt halaszthatja, ha öcsése az őt megillető urbéri kárpótlási kötvényeket mind kezéhez szolgáltatja. Úgy látszik, ily egyezkedés révén jutott Kemény azokhoz az urbéri papirokhoz, melyekből a *Pesti Napló* óvadékát tette le.

Így kergette b. Kemény Zsigmond életében egyik izgalom a másikat. A költő alkotó munkáját a politikai élet fordulatai akasztották meg, a nagyszerű politikai számítások a lapszerkesztés gondjaival zavarodtak össze, s az írói tervek a bizonytalan jövő rémképei elől hátráltak meg. A sok ellentétes hatás annyira megviselte Kemény testi és lelki szervezését, hogy 1858 áprilisának második felében a toll szinte úgy hullott ki kezéből. Betegségének keletkezését s természetét ő maga következőképen írja le b. Kemény Ferenczhez 1858 ápr. 30-ikán intézett levelében.¹

A baj Budán lepte meg, hol félrevonulásra egy kis szobája volt. Reggel hat óra lehetett, mikor budai szállására ért, s fél tizenkettőig folytonosan írt. Ekkor reszketegség vett erőt tagjain, s kiment a keribe a verőfényes napra; egy pár verebet lőtt le a fáról s hús lövést célba is tett. A reszketegség azonban mind inkább fokozódott, s feje rettenetesen égett. Erre fiakkerbe ült, s mire Pestre érkezett az Angol Királynéba, alig tudott kiszállni a kocsiból; a lépcsőn

¹ Kiss I.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Kemény Ferenczhez.* (Irodalomt. Közl. XVIII. 1908. 232. 1.)

is mások vezették föl. Jól emlékezett később is, hogy ágya mellett a szerkesztőségi legény mind azt mondogatta sírva, hogy ura haldoklik, míg ki nem tuszkolták a szobából. Pedig Kemény nem vesztette el öntudatát, csak azért fuldokolt, mert a görcs miatt a levegő nem jött ki tüdejéből. Orvosa, Kovács doctor, előbb gutaütéstől tartott, később hagymáztól. Kemény maga sem tudta, mi baja volt. Úgy látszik, sokáig borogatták fejét, nyakára mustárkovászt raktak, temérdek hajatát s ipecacuanhát itattak meg vele, míg talpra tudták állítani. Orvosa szigorú ételrendet szabott ki számára, eltiltotta a kávé, tea s bor használatától s minden jóllakástól; egyúttal meghagyta, hogy ne fáraszsza el magát, egész nap a szabadban üljön, ne gondolkozzék, ne izgassa magát, minél kevesebbet írjon és olvasson. A jó tanácsokat az orvos komoly figyelmeztetéssel toldotta meg, melynek alapgondolata az volt, hogy Kemény a hazának, barátainak s tisztelőinek tartozik életével. A szép szavakat a jelenlevő Deák Ferencz még érzékenyebben ismételte meg.

A betegségnek egész rajzából kitűnik, hogy Kemény egészségét idegeinek folytonos feszültsége ásta alá. Ha kimerült a túlhajtott munkában, új izgalmakat keresett másutt; nem ismerte a nyárspolgár aggodalmaskodását, mely a testi jóllétért az életnek minden értékét feláldozná. Úgy látszik, egyelőre megfogadta orvosának tanácsát. Legalább erre mutat az, hogy hírlapi munkásságában ápr. 20-ikától júl. 14-ikéig nagyobb szünet állott be, s hogy júl. 14-ikén lemondott a *Pesti Napló* szerkesztéséről. Közben, mint Degrének írta máj. 31-ikén, gyomorbaja miatt egy hétnél tovább időzött a Svábhegyen s ott töltötte a

pünkösd ünnepeket is.¹ Jún. 16-ikán azonban már újra a régi, könnyelmű bohém gondolkodásával nyilatkozik egészségéről Falk Miksához írt levelében. Jellemzők különösen e sorai: „Orvosom gutaütéstől félt, s úgy vélem, nem ok nélkül. Ez okból megtiltotta a huzamos gondolkodást, munkálkodást, tea-, kávé-, pezsgőivást és különösen a szerkesztést, mint sok aggodalommal összekötött állapotot. Én az ő sok megtiltásaiból egyet fogadtam el, s beadtam a szerkesztésről lemondásomat“.²

A humor azonban, melylyel Kemény saját legényéletének visszasságain s küzdelmein mosolyog, inkább csak arra való, hogy elterelje a fürkésző tekintetet kedélyének nemesebb elemeiről. Kemény nem tartozott a fásult szívű agglegények közé, kik multjuknak minden eszményét felperzselték, hogy egyetlen bálványuknak, saját énjüknek, hódoljanak. A mily áhitattal csüngött ábrándjain, ép oly mélyen érezte magányának sivárságát, de gondosan rejtegette lelki sebeit a világ szeme elől.

¹ Degré Alajos *Visszaemlékezéseiben* (1884. II. k. 196. l.) csak azt írja, hogy máj. 31-ikén kapta Kemény Zsigmond levelét, de minden jel azt bizonyítja, hogy 1858 máj. 31-ikén kapta. 1857-ből nem származhatik a levél, mert Degré 1857-ben tért haza külföldről s 1857 augusztusában házasodott meg. 1858-ban több joggal írhatott Kemény Zsigmond is gyomorbajáról s Gyulai Pálnak svábhegyi látogatásáról; ekkor ugyanis Gyulai még nőtlen volt s Pesten időzött. A levélben említett ünnep is megfelel az 1858 máj. 23-iki pünkösd ünnepének.

² Lásd b. Kemény Zsigmondnak Falk Miksához Pestről jún. 16-ikán intézett levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában. A levél 1858-ból való, minthogy teljesen megegyezik b. Kemény Zsigmondnak b. Kemény Ferenczhez 1858 júl. 14-ikén írt levelével.

Ismerősei, fiatal barátai egymásután tértek le melőle a családi élet virágos ösvényére, s Kemény rokon-érzéssel szorította meg a boldog távozók kezét, hogy annál nehezebb szívvel tapossa a legényélet országútját, melyet csak egy-két szúrós bogáncs s poros útifű szegélyezett. 1857 jan. 11-ikén Danielik Józsefnek, a *Magyar írók* című életrajzgyűjtemény szerkesztőjének, esküvőjén vállalta el a kérő szerepét.¹ Ugyanabban az évben aug. 26-ikán Degré Alajost kereste föl üdvözlő soraival új családi tűzhelyénél.² 1858-ban Gyulai Páltól vett búcsút, ki július végén vezette oltárhoz nejét, hogy Kolozsvárra vonulva, — saját szavai szerint — annyi csalódás után élvezze nyugalmat s boldogságát.³ A vonzó családi otthonnak, a szerető nőnek képe meg-megjelent Kemény képzelete előtt rideg legényszobájában, de remény helyett fájó humort ébresztett benne. Ily hangulatban írta Degrének nőülése idején e néhány sort: „Én a házasságra nézve egy kevésbé poltron vagyok. Boldogságod, remélem, szívet ad nekem is. Isten áldjon, s példád és szerencséd térítsen minket, makacs nőtleneket, a széles világból a csendes háztűzhelyhez!”⁴

Kemény Zsigmond legényszobájának hangulatai közé világít be az a már egyszer érintett kis történet is, melyet Danielik János püspök egyik látogatásáról beszélt el Beksics Gusztávnak.⁵ E szerint a beteg s

¹ *Magyar Sajtó*. 1857. 15. (jan. 20.) sz.

² Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. 1884. II. 196. l.

³ *Pesti Napló*. 1858. 156. (aug. 1.) sz. — Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 49. l.

⁴ Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. 1884. II. 195. l.

⁵ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 17., 18. l.

az elhagyatottság miatt ingerült költőnek Danielik a nősülést tanácsolta, az meg egykori szerelmének emlékéül egy szárított virágsokrot vett elő s így szólt: „Íme ez az egész, a mi számomra megmaradt“. A kis száradt virágsokor, annyi néma küzdelemnek meghitt tanuja, azt bizonyítja, hogy Kemény legényszobájában is hű maradt költői eszményeihez, hogy a szerelemről, nőről lovagiasan gondolkodott, s hogy a házasságot nem tekintette pusztán menedékhelynek. Danielik püspök ugyan nem említ határozott időpontot, de elbeszélésének minden mozzanatával elárulja, hogy Kemény 1858-ik évi betegségének korára emlékezett vissza. Ekkor szegezte Keményt veszedelmes betegsége oly hosszú ideig ágyhoz, hogy pánaszszal telt meg b. Kemény Ferenczhez 1858 ápr. 30-ikán írt levele is. Ekkor hozhatta elő legtöbb joggal Danielik kanonok is bizalmas tanácsát, hisz a két barát viszonya éppen ebben az időben vált mind bensőségeesebbé, másrészt b. Kemény Zsigmond is negyvennegyedik évében még komolyan vehette a nősülésre való biztatást.

Kemény, miután saját életéből hiányzott az összhang, baráti körben keresett kárpótlást vesztett reményeiért. Neki a társaság nem csak szórakozás, hanem egyúttal búfelejtés volt. Ily kedélyhangulatban tépett lelkének többet nyújtott az íróvilág, mint az előkelő szalon. Egy 1859-ik évi levele szerint könnyű szívvel maradt el Csekonics grófné estélyeiről, mikor Deákkal együtt helytelenítette a fiatal mágnásoknak az irodalmi kiválóságokkal való fraternizálását.¹ Annál

¹ B. Kemény Zsigmondnak itt említett s Falk Miksához intézett levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van. A levélnek nincs kelte, de határozottan 1859-ik évi származásra mutatnak

gyakrabban foglalt helyet esténkint a Komló vendéglőben a nagy kerek asztal mellett, mely „Írók asztala” néven volt ismeretes.¹ Körülötte a pesti s néha vidéki írókból lelkes társaság gyűlt egybe, melynek magyaros kedvén nem tudott erőt venni a Bach-korszak sivár szelleme. Gyakran ellátogatott Kemény a Józsefvárosba is, hogy a *Pesti Napló* munkatársaival, főkép Danielik Jánossal s Királyi Pállal Steinschreiber borait kóstolgassa.² A borozás örömeit nem vetette meg, s Falk Miksa nem alaptalanul nevezte őt bor dolgában szakértőnek. Kemény 1857 decz. 17-ikén írt levelében is nagy tájékozottságot árul el, mikor Falk Miksát értesíti, hogy számára Steinschreibertől kőbányai bort vett, Török Istvánnál pedig, ki jutalmat is kapott, néhány palaczk tokajit rendelt.³ Keménynek egy másik szórakozásáról tesz Csengery említést 1858 szept. 10-iki levelében; kissé csípősen írja Gyulainak ezeket a sorokat: „Pfeifer a Kemény regénye végét várja, Kemény meg a „pap”-nál ül, vagy a Gyógyforrásnál kuglizik”.⁴ Csengery egyfelől Danielikre célzott megjegyzéseivel, másfelől a budai Erzsébet-keserűvízforrásra gondolhatott, mely az ötvenes évek-

Keménynek a *Pesti Napló* szerkesztésére vonatkozó megjegyzései s az a panasz, hogy a rendőrség III. Napolen dícsérete miatt megintést készít a *Pesti Napló* ellen.

¹ Berecz Károly: *A régi fiatal Magyarország*. 1898. 123. l.

² Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 51. l.

³ Kemény Zsigmondnak Falkhoz írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van. Kelte ennyi: „Pest decz. 17-ikén”. Ezt azonban 1857 decz. 17-ikére kell kiegészítenünk, minthogy Falknak a levélben érintett czikke a *Pesti Napló*nak 1857 decz. 19-iki számában fordul elő.

⁴ Lásd Csengery Antalnak Gyulai Pálhoz 1858 szept. 10-ikén írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

ben egyre nagyobb népszerűségnek örvendett.¹ Keményt első sorban talán gyomorbaja hozhatta ide, de úgy látszik, szívesen beállt a tekéző társaságba is, habár Frankenburg véleménye szerint épenséggel nem tartozott a tekedobás mesterei közé.²

Csengery a hű barát aggodalmával féltette Keményt egyik-másik mulatságától és társaságától. Ő, ki életének minden percét felhasználta, ki családjáért s irodalmi terveiért semmi fáradságot sem kímélt, néha talán túlságosan szigorúan is ítélte meg a magányos legényélet szakadékait. Gyulaihoz írt levelében Keménynek nem csak üres kedvtelése miatt panaszkodik; különösen sok kifogása van Keménynek indolens jelleme ellen, mely irtózik viszonyainak erélyesebb rendezésétől. Kemény nagyra becsülte Csengery ítéletét s válságos helyzetében nem egyszer kérte barátjának tanácsát és segítségét, de minél jobban ismerte Csengerynek szigorú életnézeteit, annál inkább visszahúzódott tőle. Kemény Zsigmond tartózkodására mutat Csengerynek 1858 szept. 10-iki levelében a következő megjegyzés is: „Kemény egy idő óta gyakrabban látogat“. Úgy látszik, volt idő, mikor Kemény ritkábban mutatkozott Csengery házatáján.

Hasonlóképen zárva maradtak Kemény kedélyének rejtekei többi barátai előtt is. Deák Ferencz, mint Kemény betegsége idején, máskor is több tanujelét adta baráti szeretetének, de alig értette volna meg Kemény bonyolult benső életének nagy kérdéseit. Keményről alkotott képe épen olyan egyszerű lehetett, minő Pulszky Ferenczhez 1859 márcz. 16-ikán írt

¹ Lásd a budai Erzsébet-keserűforrás képét és leírását a *Vasárnapi Ujság* 1858-ik évi 11. (márcz. 14.) számában.

² Frankenburg Adolf: *Bécsi élményeim*. II. 1880. 78. l.

levelében e rövid jellemrajz: „Kemény fülig elmerült a hírlapszerkesztésben és regényírásban, szórakozott, mint volt, és kedélyes, mint volt“.¹ Kemény kedélyvilágához közelebb férközhetett volna Gyulai Pál, ha 1858-ban nem távozik Kolozsvárra. A bizalmasabb kapcsolat jele, hogy Gyulai 1858 májusában Keményhez szállott,² és hogy Kemény 1858 deczemberében sietett Gyulait értesíteni akadémiai taggá választásáról.³ Mint vendég megfordult Kemény a Svábhegyen Jókaiéknál⁴ s Nagykőrösön Arany Jánosnál is,⁵ de míg Jókait gyermekies rajongása miatt nem mindig vette komolyan, addig Arany Jánossal inkább csak közös irodalmi eszményeik tisztelete kötötte össze.

1857 decz. 15-ikén indult meg Keménynek Falk Miksával való levelezése, mely évről-évre sűrűbbé vált.⁶ Kemény eleinte „tisztelt tudor úr“-nak vagy „tisztelt tanár úr“-nak szólítja Falkot s csak lassan tér át ily bizalmasabb megszólításra: „Tisztelt barátom“ s „Kedves barátom“. Falk mozgékony-sága mind nagyobb nyíltságra ösztönözte Keményt, úgy hogy Kemény levelei nem csak a *Pesti Napló*-val foglalkoztak, hanem kiterjeszkedtek a magyar politikai helyzetnek s írójuk személyes viszonyainak rajzára is.

¹ Pulszky Ferencz: *Életem és korom*. Második kiadás. 1884. II. 224. l.

² Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. 1884. II. 196. l.

³ Kemény Zsigmondnak Gyulai Pálhoz intézett levelét a *Magyarország és a Nagyvilág* 1876-ik évi 1. száma hozza. A levél kelte hiányzik.

⁴ Falk Miksa: *Kor- és Jellemrajzok*. 1903. 43. l.

⁵ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. 1889. III. 415. l. — IV. 78. l.

⁶ B. Kemény Zsigmondnak Falk Miksához írt levelei a Nemzeti Múzeum levéltárában vannak.

Még szorosabbra fűződött Kemény és Falk barátsága 1859 nyarán. Ekkor együtt laktak a Svábhegyen a Bujanovics-villában: Kemény a jobboldali, Falk és neje a baloldali részen. A hosszú délutáni séták és együtt eltöltött esték elég alkalmat adtak a két írónak egymás megismerésére, bár Falknak éles szeme is csak néha tudott Kemény álmodozó lelkének mélyére tekinteni.¹

Legtöbb derűt vitt Keménynek magányos életébe Danielik János barátsága. Danielik egyaránt tudta Kemény szellemét követni költői képzeletének merész röptében s káprázatos elmefuttatásaiban a történelem s bölcsélet terén. A tudós kanonok, ki 1856 óta a prépost címet is viselte, engedelmes szolgája volt egyházának, de szabadelvűségéről fényesen tanuskodtak a Szent István-Társulat elnöki székében elmondott beszédei. Mikor 1859 decemberében a Szent István-Társulatot megmentette a clericalis tüntetéstől, még Csengery is elismerőleg nyilatkozott róla, habár egyébként nem nagy rokonérzést mutatott iránta.² Danieliknek sokkal több kedélye volt, hogy sem a pedanteria túlzásaiba esett volna. A lángelme felvillanásait egyaránt szerette a borozóasztal mellett s a művészetben. Nyugtalan lelke folyton új hatásokat s merész terveket hajszolt, s értük soha sem sajnált sem időt, sem pénzt. Így lett Danielik Kemény Zsigmondnak hű társa Steinschreiber asztalánál, külföldi útjain s a *Pesti Napló* szerkesztőségében. 1857 decemberében a *Pesti Napló* megmentésére felajánlotta pénzét, befolyását s közreműködését, de, mint 1858 jan. 25-ikén

¹ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*, 1903. 42., 43. l.

² Csengery Antalnak Gyulai Pálhoz 1859 decz. 28-ikán írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

írta Falk Miksának, napról-napra készült Keménynyel Bécsbe is, hogy egy víg farsangi napot töltsenek bécsi barátaikkal.¹ Csengery gúnyosan írta Gyulainak 1858-ban, hogy Kemény a „pap“-nál ül, de oly teljes és szabad lélekkel senki sem csatlakozhatott Keményhez, mint Danielik, kit baráti szolgálataiban sem család, sem életgond nem korlátozott.

Lehetetlenség, hogy Kemény és Danielik barátsága csak a borozás és lakoma örömeiből szövődött volna. Ha nem lett volna köztük nemesebb kapcsolat, akkor Kemény nem bízta volna Danielikre szívének titkát, s Danielik sem tudott volna vonzalmának eszményibb tartalmat adni. Pedig, hogy Danielik mily nagy erkölcsi hatalomnak tartotta Keményt, arról nyilvánosan tett tanúságot a *Pesti Napló* 1857-ik évi deczemberi számaiban *Aggályok* című cikksorozatában.² Még inkább elragadta lelkesedésének heve az 1858 jan. 24-iki számban, mikor Keményt a névleges szerkesztés vádja ellen így védi: „Keményt úgy ismeri a világ, mint a ki akár talentumára, akár tanultságára, akár pedig jellemre nézve sokkal magasabban áll, önlétének sokkal több nemes érzetével bír, sem hogy a körben, a melybe lép, szükségképen jelentékeny befolyást ne gyakoroljon. Ily férfiú, ha akarná is, nominalis szereplővé nem válhatik“. E lelkes szavak késztették Keményt a *Pesti Naplónak* következő számában annak kijelentésére, hogy gyengélkedő egészsége miatt tudta nélkül jelentek meg a személyét dicsérő sorok, melyek különben világot nem láttak volna.

¹ Danielik Jánosnak Falk Miksához 1858 jan. 25-ikén írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

² *Pesti Napló*. 1857. 282. (decz. 10.), 283. (decz. 11.), 285. (decz. 13.), 288. (decz. 17.), 292. (decz. 23.) sz.

Kemény Zsigmondot íróbarátainak társasága új meg új szállal kötötte Pesthez. Néha hotelszobájában, az Angol Királynéban szinte fárasztotta is a nagy vendégjárás, s mint b. Kemény Ferencznek s öcsésének írta, hol Budára, hol Főthra vonult vendégei elől, hogy nyugodtan dolgozhassék.¹ 1858 ápr. 30-iki levele szerint e célra Budán állandó szállást tartott, mely kerttel volt kapcsolatban. Valószínű, már ekkor is, mint később, a Városmajor-utca környékét választotta félrevonulásra. Főthot különösen vonzóvá tette Kemény szemében gr. Károlyi Istvánnak gyönyörű parkja, melynek árnyékos fasorai között a főváros zajával együtt mintha az élet gondjai is elhallgattak volna.

S ha Kemény kedélye vágyott a természet gyöngéd érintéseire, találhatott volna-e megfelelőbb környezetet a budai hegyvidéknél? Mint Falk Miksa említi, egyes napokon Kemény korán reggel kiment a Zugligetbe s késő estig künt maradt a hegyek között, felejtve lapot s mindent, mi lelkének összhangját megzavarhatta volna.² Tóth Kálmán is emlékszik egy szép napra, melyen Keménynyel s Danielikkel együtt a Svábhegyre rándult ki.³ Még több zsongító hatással vette körül Kemény lelkét a szép hegyvidék, mikor hosszabb ideig lakott a Svábhegyen. Egyik levelében, melyet következtetésünk szerint 1858 máj. 31-ikén küldött Degrének, azt írja, hogy még ünnep

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 370. l.). — Kiss I.: B. Kemény Zsigmond levelei b. Kemény Ferenczhez. (Irodalomt. Közl. XVIII. 1908. 232. l.)*

² Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok. 1903. 62. l.*

³ Tóth Kálmán: *Irka-firkák. 1887. 144. l.*

előtt átköltözött a Svábhegyre, s hogy Gyulai s mások szállottak hozzá.¹ Ez a kijelentés, mely kétségkívül pünkösöd ünnepére, 1858 máj. 23-ikára vonatkozik, Kemény 1858-ik évi svábhegyi tartózkodásának jele.

1859-ben nyaralni ment Kemény a Svábhegyre s Falkék társaságában töltötte el főkép a július hónapot. A mily gyönyörűséggel merengett el a hegyek hullámvonalain s az erdők sejtelmes suttogásán, ép oly örömmel szabadult meg a társadalmi szokások nyűgétől és sokszor valósággal elmerült álmaiba. Elmélázására jellemző a két nyakkendő története, melyet Falk Miksa 1859 júl. 12-iki emlékeiből jegyzett fel.² E napon Kemény és Falkék együtt érkeztek meg délutáni sétájukból közös szállásukhoz. Este 6 óra lehetett, mikor Kemény a villa kapujánál búcsúzott, hogy azon porosan Jókainéhoz menjen vacsorára. Falkné figyelmeztette, hogy poros ruhája s piszkos vörös nyakkendője semmiképen sem illik női látogatáshoz. Kemény igazat adott a megjegyzésnek, azonnal átöltözött s néhány percz mulva fekete szalonkabátban, új szalmakalappal s hófehér nyakkendővel jelent meg. A fehér nyakkendő alatt azonban ott virított a piszkos vörös is, melyet Kemény elfelejtett letenni, úgy hogy Falkénak még egyszer fel kellett szólalni a furesza toilette miatt.

A természetnek s művészetnek egész gazdagsága tárult fel Kemény előtt két külföldi útján, melyekre Danielik János kísérte el. Az első útnak főbb állomásai: Drezda, Regensburg s München voltak. Kemény és barátja 1857 jan. 21-ikén indultak el Pestről³ s

¹ Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. 1884. II. 196. l.

² Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 43. l.

³ *Hölgyfutár*. 1857. 17. (jan. 22.) sz.

febr. 14-ikén este érkeztek vissza.¹ A *Magyar Sajtó*-nak egyik híre szerint tudományos cél vezette őket Németországba,² Kemény azonban öcsésének úgy írt útjukról, mint barangolásról s jó időtöltésről. Mindazáltal Kemény sok becses benyomást hozhatott magával haza Drezda s München képtáraiból, s miként egyik regényhőse, a műszerető Kolostory báró, ő is azért mehetett Münchenbe, hogy Rafael s Correggio istenalakjaiban gyönyörködjék. Úti emlékei még inkább felkelthették benne a távoli, ismeretlen világok után való vágyat. Mint Danielik érintette *Aggályok* című cikkében,³ Kemény még 1857-ben egy keleti útra is gondolt, hogy tervezett, nagy történeti regényének színhelyeit megtekinthesse, de a *Pesti Napló* szerkesztése miatt kedvelt eszméjének megvalósítását el kellett halasztania. Minthogy Danielik kelet szép egét, egy elmúlt világnak nagy omladványait s egy sirjában is irigyelt nemzet multját emlegeti, valószínű, hogy Kemény már ekkor szerette volna Görögország műemlékeit s festői tájait látni.

Második külföldi útján 1859 nyarán inkább a nagy természet s a politikai élet ragadta meg Kemény figyelmét. Ez alkalommal Danielik aug. 4-ikén indult Belgium felé, míg Kemény aug. 7-ikén Münchennek vette útját.⁴ A lapok Svájczot s a Rajna vidékét jelölték meg utazásának céljául. Benyomásaiból valószínűnek látszik, hogy valahol a Rajna vidékén talál-

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 363. l.)*

² *Magyar Sajtó*. 1857. 20. (jan. 25.) sz.

³ *Pesti Napló*. 1857. 282. (decz. 10.) sz.

⁴ *Pesti Napló*. 1859. 180. (aug. 9.), 181. (aug. 10.) sz. — *Hölgyfutár*. 1859. 95. (aug. 11.) sz.

kozott Danielikkel s vele együtt jutott Zürichbe, a békeconferentia színhelyére, majd Svájc tavain keresztül Interlakenbe. Innen küldte el 1859 aug. 28-ikán keltezett levelét a *Pesti Napló* számára, melyben megfigyeléseit foglalta össze.¹ A francia-osztrák háború hatása alatt inkább a politikai viszonyok érdekelték. Mindenütt tapasztalta, mennyire várták a Rajna mentén III. Napoleon hadait, s Münchentől Zürichig minden kávéházban s kocsmában látta a német egység eszméjének hódításait.

Interlakenben nagy meglepetés várt Keményre s Danielikre; találkoztak Kossuth Lajossal, ki a villa-francai béke után Svájc havasai között tanulta felejtetni csillogó politikai terveinek összeomlását. Kossuth — későbbi visszaemlékezései szerint — két napot töltött együtt honfitársaival; együtt ebédeltek, együtt másztak fel Európának egyik legmagasabban fekvő falujába, Mürrenbe, s együtt lépegettek le hegyi botjaik segítségével.² A véletlen találkozás egészen felvillanyozta Kossuthnak csüggedt lelkét, s aug. 31-ikén Interlakenből elragadtatással írt Pulszky Ferencznek a mürreni kirándulásról.³ Mélyen meghatotta a nagyszerű látvány, melyet a Jungfrau s a körülötte sorakozó havasok láncza nyújtott, megcsodálta az örökből leczérnázó víz-szálakat s a lerohanó jégzuhatagokat, de ábrándos lelke talán még nagyobb gyönyörűséggel hallotta Keménytől s Danieliktől, mennyire gyűlöletes az osztrák uralom Magyarországon, hogyan

¹ *Pesti Napló*. 1859. 201. (szept. 4.) sz.

² Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból*. II. 1881. 457. 1. — Kossuth Lajos: *A Pesti Napló szerkesztőjének*. [*Pesti Napló*. 1867. 218. (szept. 21.) sz.]

³ Pulszky Ferencz: *Életem és korom*. 1884. II. 213., 214. 1.

várta az egész nemzet reménykedve kormányzóját, s hogyan ment volna szabadságáért egy értelemmel csatába. Úgy látszik, Kossuth saját ábrándjaiból színezte ki a honi híreket, mert Kemény később máskép adta elő politikai beszélgetésük tartalmát.¹ E szerint Kemény és Danielik a Bach-rendszer ellen keltek ki s néhány adomával jellemezték a hivatalnokuralom együgyűségét, annál többet beszélt Kossuth III. Napoleonnal való viszonyáról, villafrancai tüntető fogadtatásáról s tárgyalásairól. Hogy azonban Kemény is mély hatásokkal távozott Interlakenből, azt elárulja e nyilvános vallomása: „Kétségtelenül, kimeríthetetlen élnék örömet okozott nekem a gyönyörű vidék és az a szerencse, hogy nagy száműzöttünkkel egy egész napot tölthettem“.

Keményt Kossuthal a véletlen hozta össze, habár úgy tűnik fel, mintha Pulszky 1859 aug. 19-iki levelében előre be akarná jelenteni a találkozást.² Mindazáltal Kemény azzal, hogy nem húzódott vissza Kossuth elől, félremagyarázhatatlanul fejezte ki rokonérzését a hontalan kormányzó iránt. S Kossuthot annál inkább meghathatta a nemes szív gyöngédsége, minél keserűbben panaszkodott egy 1860-ik évi levelében azért, hogy tíz év alatt egy magyar mágnás sem nézett otthona felé.³

Interlakenből egyenesen Pestre utazhatott Kemény, s szept. 8-ikán keltezett cikkét már Pesten írhatta.⁴

¹ Kemény Zsigmond: *Válasz Kossuth Lajosnak a Pesti Napló szerkesztőjéhez intézett levelére*. IV. [*Pesti Napló*. 1867. 223. (szept. 27.) sz.]

² Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból*. I. 1881. 467. l.

³ Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból*. II. 1881. 457. l.

⁴ *Pesti Napló*. 1859. 204. (szept. 8.) sz.

Ezt bizonyítja a *Hölgyfutárnak* szept. 13-iki (keddi) számában is az a hír, hogy Kemény az előző héten tért vissza svájczí útjából. A mürreni kirándulás sokáig foglalkoztatta Keményt, s Kossuth *Iratai* szerint fűnek-fának elbeszélte a kirándulás részleteit a nélkül, hogy bántódása történt volna.¹ Az ábrándos lelkű kormányzó azonban, ki politikai légvárainak romjain új légvárakat épített, inkább érdekelte a költőt, mint az államférfiút. Kemény a *Zord idő* tervét már rég megalkotta, mikor Kossuthtal Svájcban találkozott, de Werbőczinek, a hiszékeny elméjű államférfiúnak, rajzához nem egy vonást szolgáltatathatott Kossuth, össze-tört reményeivel s merész politikai álmaival.

Kemény Zsigmond úti emlékeiből, baráti viszonyai-ból s küzdelmeiből összetett valóságában alakul ki előttünk az a talányos egyéniség, mely ellentétes elemeivel saját korában a legkülönbözőbb ítéletekre adott okot s egyaránt keltett mosolyt és csodálatot.

A kik az ötvenes évek vége táján ismerték Keményt, középtermetű, erős, izmos férfiúnak írták le, arcvonásaiban a nyájas jóindulat és érczakarat kifejezését fedezték fel, a nyugodt külső mögött pedig nagy szenvedélyeket sejtettek.² Általános bámulat tárgya volt Kemény tudásának végtelen birodalma. Tóth Kálmánt szinte elkábította a mérhetetlen sok szellemi érték látása, s meg volt győződve, hogy az a költészet és tudomány, melyet Kemény művei foglalnak magukban, a gondolkodó lélek kincstárának csak elszórt kövei. Kemény sokszor megdöbbenett a környezetét tudásával, mikor a legbonyolultabb közjogi, természet-

¹ Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból*. II. 1881. 457. l.

² Tóth Lőrincz: *Magyar írók arcképei és életrajzai*. 1857. 114. l.

tudományi s művészeti kérdésekről vagy a világirodalomnak egy-egy elhanyagolt részletéről a legnagyobb alapossággal mondott véleményt.¹ Mindez a tömérdek ismeret sok átvirrasztott éjszakának, sok elmélyedésnek s rendkívüli emlékező tehetségnek volt eredménye. Bennük a világ megértésének olthatatlan vágya lobogott, ugyanaz a szenvedély, mely a *Faust* költőjét ragadta a tudományok útvesztőjébe.

Kemény azonban a világot nem csak értelmével, hanem érző szívével is meg akarta érteni. Nem volt a hiú illusiok embere,² s nem egyszer figyelmeztette hevülékeny barátját, Tóth Kálmánt, csillogó reményeinek szétmálló alapjára.³ Kedélye a pessimismusra hajlott, de azért szerette a természetet s az embert. Keblét gyönyörűséggel töltötte el a budai hegyek bája, a Rajna tündéri vidéke s a svájci havasok világa, hol — Kossuth szavai szerint — „a szív kitágul, s az ember magát egyéni semmiségének érzetében elfelejti”.⁴ Regényhősei tőle nyerték örökség gyanánt azokat az álomszerű hangulatokat, melyekbe a szabad természet ringatta érzékeny lelküket.

Kemény emberszeretetének megható jele 1859-ik évi karácsonyi cikke a *Pesti Napló*-ban, mely legméltóbb karácsonyi örömmnek az orosz rabszolgaság megszüntetését tartja. Szívének jóságára céloz Danielik János is *Aggályok* című cikkében, mikor a *Pesti*

¹ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 135., 136. l.

² Lásd Danielik János cikkét a *Pesti Napló* 1858. évi 299. (jan. 1.) számában.

³ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 145. l.

⁴ Lásd Kossuth Lajosnak Pulszky Ferenczhez 1859 aug. 31-ikén írt levelét Pulszky *Életem és korom* című művében a II. kötetnek 213. lapján.

Napló szerkesztőjének anyagi veszteségével kapcsolatban tréfásan kérde tőle: „Avagy bele fog-e a világba únni, ha például közjóra vagy személyes segélyezések fejében kért aláírások alkalmával az eddigi tíz és öt forint helyett jövőre ötöt vagy harmadfelet talál írni?”¹ Kemény gondolkodásával ellenkezett az engesztelhetetlen gyűlölet. A mily hű barát volt, ép oly könnyen megbocsátott ellenfelének, csak a szennyfoltot nem tűrte jellemén.² Érzelmei sokszor a gyöngédségnek legköltőibb változataihoz emelkedtek. Mily érzelmes kegyelettel őrizte egykori szerelmének emlékét! S mennyi léleknemesség rejlett a mürreni kirándulás lélektani háttérében is! Kemény, ki a szabadságharcz után oly szenvedélylyel ítélte meg Kossuth politikai pályáját, Svájcban készségesen derítette fel honi híreivel a csalódott államférfiú kedélyét, s a hontalan bujdosóval ép úgy együtt érzett, mint regényeiben tragikus hőseivel.

Minél teljesebb képet alkotott Kemény a világról, annál inkább észrevette az emberi vonást a világtörténet nagy mozgalmaiban s a jelentéktelen napi eseményekben, melyekre más alig vetett ügyet. Egyéniségéből épen azért hiányzott annak a tudósnak gögje, ki gyötrellemmel gyűjtött kavicsait drágakövekként rejtegeti. Világnézetét fitogtatás nélkül oly egyszerűséggel nyújtotta, mintha az út szélén találta volna. Szívesen leült a borozók közé s nem tartotta veszített időnek, melyet a tekepályánál töltött. Társaságban jókedvűnek látszott s a szellemes tréfákon nagyokat tudott nevetni.³ Valójában azonban kedélye hasonlí-

¹ *Pesti Napló*. 1857. 282. (decz. 10.) sz.

² Tóth Lőrincz: *Magyar írók arcképei és életrajzai*. 1857. 114. l.

³ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 144. l.

tott a feneketlen hegyítőhoz, mely visszatükrözi környezetének ragyogó színeit, de mélységeit féltve őrzi kutató tekintettől.

Ily értelemnek s ily kedélynek igazi eleme inkább a szemlélődés, mint a gyakorlati élet, inkább a gondolat, mint a tett. Kemény alig is képzelt szebb feladatot, mint hogy azt a világképet, melyet benyomásaiból s élményeiből alkotott, minél tökéletesebb költői formában adja vissza. A költészetben művészi egységbe olvasztotta vesztett ábrándjait, s míg gyötrő emlékeiből az emberi sors mély értelmét vonta le, rája is illett, mit Meister Vilmos a költő hivatásáról mondott, — „ő is ébren aludta át az élet álmát”.¹ A sors azonban gyakran széttépte a szép álmot; a nagy gondolkodótól tetteket követelt s a művészlélekkel robotot végeztetett. Innét származnak Kemény életének mély szakadékai.

Hogyan fért volna össze a nagyszerű költői világ, mely Kemény lelkében várt kifejezésre, a lapszerkesztés zavaros ügyeivel, hogyan a művészi elmélyedés a magányos életnek nyomasztó kérdéseivel? Kemény ezeket az ellentéteket zsarnokilag oldotta meg és sokszor a kimerülésig erőszakoskodott vágyain és idegein. Gyakran évekig hordta magával regényterveit, míg az éj csöndes óráiban a költői alkotás részleteibe foghatott. Ily órákban figyelte meg őt Falk Miksa 1859 nyarán közös svábhegyí szállásukon. Egy ideig hallotta a ludtoll serczegését, melylyel Kemény írni szokott, egyszerre a recsegés megszűnt, s látta, hogy a költő fejét lehajtva s szemét behúnyva, alszik; még inkább csodálkozott Falk, mikor Kemény egy

¹ Goethe: *Wilhelm Meisters Lehrjahre*. II. könyv, II. fejezet.

negyed óra mulva kinyitotta szemét s ugyanabban a pillanatban folytatta az írást ott, a hol elhagyta.¹

Az álmodozó természetnek a gyakorlati élettel való ellentéte sok különösségben jelentkezett. Kemény néha saját akarátának zsarnoki uralma ellen lázadt fel s lerázva minden terhét, szinte menekült a hegyek közé, hogy gondtalanul élvezze az édes semmittevés gyönyörűségét. Máskor humorral mosolyogta le az élet visszásságait s — mint Falk Miksának magyarázta titokzatosan 1859 nyarán — az asztalán azért hagyott künn több szivart, hogy inasát meg ne zavarja a szivarlopásban.² Legtöbbször túltette magát a társadalmi élet követelményein s nem sokat törődött külsejével. Különösen sokat mosolyogtak szórakozottságán. Danieliknek még *Aggályok* című cikkében is van néhány tréfás szava Keménynek arra a sajátságos szenvedélyére, hogy keztyűit és zsebkendőit másutt felejtí s új kalapját másoknak ócska kalapjával cseréli fel.³ Mindezek a tünetek még nem öltöttek aggasztóbb jellemet, de az éles szemű barát mégis a lélek eresztékeinek lassú lazulását látta bennük.

Ha Csengery már 1855-ben aggódott Kemény lelki erejének fogyatkozása miatt, még jogosultabbnak tűnhetett fel aggodalma 1858-ban. Kemény Zsigmond egyénisége azonban az ötvenes évek végén még teljes erejében fénylett, csak hiányzott belőle az irodalmi tevékenységnek leghathatósabb rúgója, az érvényesülés vágya. Mikor 1858 decemberében Gyulai le akart számára egy rája vonatkozó jellemrajzot

¹ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 42., 43. l.

² Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 46., 47. l.

³ *Pesti Napló*. 1857. 282. (decz. 10.) sz.

iratni, Kemény kiábrándultan válaszolta neki: „Bár volnék oly fiatal, hogy érdekelhetne oly vélemény rólam, mely, mint mű, nem lehet érdekes“.¹ Annál emelkedettebb gondolkodással támogatott minden mozgalmat, mely az elnyomó hatalommal szemben fokozta a magyar nemzet ellentállását.

Az irodalomnak nemzetet átalakító hatalma indította Keményt a szabadságharcz után az irodalmi vezérségre. Mióta azonban figyelmét a külső és belső politika bonyodalmai évről-évre követelőbben foglalták le, mind inkább átengedte a vezetést író társainak, kik egykor köréje csoportosultak. Erre a feladatra legméltóbbnak Aranyt tartotta, ki iránt — Tóth Kálmán szerint — mélyebb hódolatot érzett.² Sokat várt Csengerynek tanultságától és nagy szervező tehetségétől, valamint Gyulainak kiművelt ízlésétől és harcias természetétől is. Ő is, valamint pártja, híven megőrizték benső kapcsolatukat, s összetartozásuk érzete tartalmas tüntetésben nyilatkozott az 1858-ik év első felében, mikor az irodalmi fegyvertársak Kemény vezetése mellett majdnem teljes számban vonultak fel a *Pesti Napló*-ban.

Bármennyire megváltozott Kemény szerepe az irodalomban, ő maradt a magyar íróvilágnak egyik legnemesebb pártfogója s egyik legnagyobb tekintélye. Leginkább jó szívének szavára hallgatott, mikor 1857-ben Veress Józsefnek ködös dalait és beszélyeit kiadta.³ Indítékát a *Magyar Sajtó* leplezte le, mikor „a közelebből királyi kegyelem útján megszabadult

¹ *Magyarország és a Nagyvilág*. 1876. 1. szám.

² Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 155. l.

³ Veress József: *Dalok és beszélyek*. Kiadta Kemény Zsigmond. 1858. 1—182. l.

író“ munkáit a közönség pártolásába ajánlotta.¹ Úgy látszik, együtt érzett Kemény azokkal a támadásokkal is, melyeket 1858 végén s 1859 elején főképp a *Vasárnapi Ujság* indított a Nemzeti Színházban uralkodó rendszer ellen. Mintha súlyos ítéletként hangzanék a *Pesti Naplónak* 1859 febr. 17-iki számában az a hír, hogy Kemény Zsigmond a nemzeti színházi drámaíróválasztmányi tagságról lemondott. A magyar drámai irodalom fejlődése szempontjából különösen nagy érdeklődéssel fogadta Kemény 1858-ban Tomori Anasztáznak azt az elhatározását, hogy Shakespeare műveit saját költségén lefordíttatja.² A vállalat, melyet régi óhajtként Kemény már 1853-ban említett az *Ujabb Nemzeti Könyvtárról* szóló cikkében,³ annál több eredménynyel kecsegtetett, minthogy Arany és Csengery, mint állandó bírálók, állottak élére.⁴ Kemény még 1859 márcziusában nagykörösi látogatása alkalmával is eszmecserét folytatott Arannyal a fordítás módjáról s a szalonokra való tekintettel Shakespeare műveinek megtisztítását óhajtotta, míg Arany a teljes fordítás híve volt.⁵

Hogy mennyire szívén viselte Kemény az irodalom ügyét, kitűnik abból a tervéből is, melynek 1857 márcziusában Aranyt és Tompát szeretne volna megnyerni.⁶ Terve egy szépirodalmi zsebkönyv volt, mely a magyar írók javának évenkénti legjobb alkotásait foglalta volna magában. Így akart Kemény a valódi

¹ *Magyar Sajtó*. 1857. 186. (aug. 17.) sz.

² *Vasárnapi Ujság*. 1858. 45. (nov. 7.) sz.

³ *Pesti Napló*. 1853. 874. (febr. 8.) sz.

⁴ *Vasárnapi Ujság*. 1858. 52. (decz. 26.) sz.

⁵ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 78. l.

⁶ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 415. l.

költészetnek tiszteletet szerezni s az ipar gyanánt üzőtt szépirodalom ellen tüntetni. A szép eszme azonban, mint Tompa előre megjósolta, nem valósult meg.¹ Kemény lemondását megkönnyítette 1857 őszén a *Budapesti Szemle* alapítása, melyet szerkesztője, Csengery, a komolyabb tudományos és szépirodalmi törekvések számára nyitott meg. Keményt és Csengeryt ugyanaz a cél lelkesítette; mindketten az irodalom méltóságáért szálltak síkra, s a kufárokat egyikük sem akarta megtűrni az eszmék felszentelt templomában.² A baráti érzelmeken kívül épen e közös irodalmi cél vezette Keményt, mikor a *Budapesti Szemlé*t írói tehetségének teljes erejével támogatta az 1857-iki csonka évfolyam három füzetében. Itt kezdte meg a *Zord idő* közlését, a *Politikai szemle* című rovatban pedig majd Oláhország és Moldva egyesülését, majd a keletindiai lázadást világította meg. Munkásságát 1858-ban a *Pesti Napló* szerkesztése foglalta le, úgy hogy Csengery csak a *Zord idő* első részének végét és Pitzipios bey röpiratának ismertetését közölhette tőle.³ Mindazáltal Kemény dolgozatainak nagy része volt abban a rendkívüli hatásban, melylyel a *Budapesti Szemle* a magyar irodalmat mind európaibb színvonalra emelte.

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 417., 421. l.

² Csengery Antal *Összegyűjtött munkái*. V. 1884. 446—449. l.

³ B. Kemény Zsigmond dolgozatai a *Budapesti Szemlé*ben, az 1857. évi I. kötetben: *Zord idő* (94—119., 215—245., 374—398. l.), *Európai kérdések* (140—148. l.), *A keletindiai kérdések* (272—288. l.), *A keletindiai kormányzás rendszere és a sepoy-lázadás* (445—459. l.); az 1858. évi II. kötetben: *Zord idő* (79—103. l.), a IV. kötetben: *L'orient. Les reformes de l'empire Byzantin. Par Pitzipios-bey. Paris. 1858.* (161—172. l.)

A nemzeti műveltség összetartó ereje biztosította Kemény rokonérzését a Magyar Tudományos Akadémia iránt is. Az államférfiú számításait azonban mind bensőségesebb eszmékkel töltötte meg az a küzdelem, mely gr. Széchenyi István alkotása körül folyt. Hogyan nézhette volna Kemény nyugodtan a nemtelen eszközöket, melyekkel a Bach-kormány az Akadémia működését akarta megbénítani? A helybenhagyás végett felterjesztett alapszabályok évekig hevertek elintézetlenül az irattárban, habár a császár 1857-ik évi körútján maga ígérte meg szentesítésüket.¹ Mikor pedig 1858 májusában a megerősített alapszabályok leérkeztek, az Akadémia hiába sorakoztatta fel a kétértelmű változtatások miatt Deák Ferencz legerősebb érveit.² S hogyan nézhette volna Kemény egykedvűen az Akadémia sorsán töprengő Széchenyinek lelki kinjait, melyek oly megrázó erővel nyilatkoztak az Akadémiához intézett 1858-iki levelében s *Ein Blick*-jében?³

Minél inkább felháborították Keményt a kormány alattomos mesterkedései, annál élénkebb tevékenységgel vett részt az Akadémia munkájában. 1858-tól kezdve ismét a nyelvtudományi osztályban foglalt helyet⁴ s szinte hagyományos elnöke volt a Teleki-féle jutalom bírálóbizottságának. Ő vezette a bizottság üléseit 1857-ben s 1858-ban, mikor a jutalmat Szigligetinek *A mama* s a *Fenn az ernyő, nincsen kas* című darabjai nyerték el.⁵ 1859-ben bírálótársaival

¹ Gr. Széchenyi István: *Ein Blick*. 1859. 162. l.

² Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei*. III. 1886. 183—191. l.

³ Majláth Béla: *Gr. Széchenyi István levelei*. III. 1891. 718—722. l. — Gr. Széchenyi István: *Ein Blick* 1859. 383—388. l.

⁴ *Főtitkári jelentés*. (Akadémiai Értesítő. 1914. 405. l.)

⁵ *Akadémiai Értesítő*. 1857. 118., 119. l. — 1858. 144., 145. l.

sehogy sem tudott megegyezni, úgy hogy új bizottság kiküldése vált szükségessé.¹ Fontos megbízatást nyert az 1858 márcz. 19-iki ülésen is. Minthogy az igazságügyi kormány az írói jogról szóló törvény átalakításába az Akadémiát is bele akarta vonni, az Akadémia javaslattételre egy bizottságot állított össze, s ennek elnökévé Keményt választotta meg.² Még inkább fokozódott Kemény érdeklődése az alapszabályok megerősítése után. Az 1858-ik évi nagygyűlés az Akadémia jelszavának megvalósulásaként mint igazi „borúra derű” hatott reá. Ettől fogva sűrűbben látogatott el a havi ülésekre is. Tagja volt az 1859-iki Kazinczy-ünnep előkészítő bizottságának, majd egyik kezelője a Kazinczy-alapítványnak,³ s minden befolyását latba vetette, hogy a lelkes ünnep nemzeti szelleme minél messzebbre hatoljon a sajtó útján; Falk Miksát még arra is buzdította, hogy az ünnep jelentőségét a bécsi lapokban is emelje ki.⁴

Kemény és az Akadémia bensőséges kapcsolatának legértékesebb bizonyítéka az az emlékbeszéd, melyet Kemény 1859 decz. 19-ikén az Akadémia közgyűlésén id. Szász Károlyról mondott.⁵ Az a feladat, melyre Kemény az Akadémia megbízásából vállalkozott, annál inkább megmozgatta egész kedélyvilágát, mert alkalmat adott neki, hogy nyilvánosan rója le háláját egykori nagy tanárának emléke iránt. Így olvadt össze a történetíró munkájával az ifjúkori emlékek rajza.

¹ *Pesti Napló*. 1859. 64. (márcz. 19.), 66. (márcz. 22.) sz.

² *Akadémiai Értesítő*. 1858. 144., 145., 279. l.

³ *Pesti Napló*. 1858. 225. (nov. 25.); 1859. 247. (okt. 19.) sz.

⁴ Lásd b. Kemény Zsigmondnak Falk Miksához 1859 okt. 27-ikén írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

⁵ *Pesti Napló*. 1859. 289. (decz. 20.) sz.

A történetíró talán helyzetének politikai korlátai gátolták meg abban, hogy a szabadelvű, ellenzéki államférfiú reményeit, sikereit és csalódásait teljes mivoltukban tüntesse fel. Kemény emlékbeszédében ugyanis a történeti háttér: Erdély alkotmányos küzdelmeinek rajza, oly nagyarányú, hogy Szász Károly egyéniségének körvonalai néha szinte elvesznek benne. Annál művésziabb a lelkes tanárnak, az eszmények hősének, jellemzése. Itt minden vonás a bonczoló elmének fényét s a hálás szeretet melegét sugározza vissza, s a visszaemlékezések alanyi elemeiből a szónoknak emelkedett írói hitvallása alakul ki.

Azok az eszmények, melyekért Kemény az Akadémia felolvasó asztalánál s az irodalmi körökben küzdött, ünnepi fénynyel vették körül alakját. Egyénisége szinte átszellemült attól a tudattól, hogy szava a jogtalanul elnyomott nemzetnek hirdeti a világtörténet igazságát, az erkölcsi törvények érvényét. Hatása inkább mély volt, mint zajos, inkább a nemzeti ellentállás méltóságában nyilatkozott, mint a szenvedélyek kitörésében. Kemény azonban tudta, hogy ily erkölcsi erő még nem rendíti meg az önkényuralom gögjét, azért erősebb fegyverektől sem riadt vissza, s újra kezébe vette a hírlapszerkesztői tollat. Erre szólította fel a nemzet bizalma is, valamint az európai politikai viszonyok új bonyodalma s a Bach-kormány végső erőfeszítése.

A Pesti Naplóban a Bach-korszak végén.

A Bach-rendszer, mely látszatos sikereivel oly gyakran tüntetett a külföld előtt, büszkén emlegette a sajtószabadság elvét, valójában azonban adminisztratív rendszabályaival a legszeszélyesebb önkénynek szolgáltatva ki az irodalmat. A politikai hatóság bármely lapot beszüntethetett, ha a lap magatartásával nem volt megelégedve, úgy hogy a szerkesztő kegynek tarthatta, ha a rendőrségi tisztviselő a lapnak minden számát megjelenése előtt átnézte s abban a kifogás alá eső helyeket megjelölte.¹ A szemforgató Bach-kormány teljes mértékben megérdemelte azt a keserű gúnyt, melylyel gr. Széchenyi István *Ein Blick*-jében az osztrák sajtószabadság hazugságait leplezte le. Mennyi fölfelé törő gondolatnak szegte szárnyát a lelketlen rendszer, mennyi erkölcsi megtévelyedés és meghasonlás kövezte ki a diadalmas önkény útját! Az irodalomból mind inkább kiveszett az önérzet, a nyíltság, s helyüket szolgálai hódolat s orvtámadás foglalta el.

Még nagyobb veszedelmet rejtett magában az 1857 okt. 23-ikán kelt császári rendelet, mely 1859 elejétől kezdve a független lapokat bélyegadóval sújtotta.² A közvélemény méltán aggódhatott, hogy a szabadabb szellemű újságok drágítása miatt az olvasók száma

¹ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 158., 159. l.

² *Pesti Napló*. 1857. 250. (nov. 1.) sz.

megcsappan, s a társadalom a közügyek iránti érdeklődésből ismét régi fásult közönyébe sülyed vissza.¹ Ezért támadta gr. Széchenyi István is *Ein Blick*-jében oly szenvedélylyel „a sötét rendszabályt“, melylyel Bach „az eszmék s gondolatok mezejét is lebélyegelte“; meg volt győződve, hogy a sajtószabadság torzképének csak egy szomorú eredménye lehet: Ausztria elszigetelése.²

A sajtónak újabb megrendszabályozása a magyar lapok közül leginkább a *Pesti Napló* ellen irányult. A *Pesti Napló*, ha csak régi előfizetőire támaszkodhatott, nem tudott volna a válságos viszonyokkal megküzdeni, s vele együtt elnémult volna az a szellem, mely a magyar nemzetet a szebb jövő érdekében folyton hitre, összetartásra s munkára serkentette. Az előfizetők számát tehát a magasabb ár mellett is növelni kellett; a lap megmentése nemzeti kérdéssé vált. Ez indította b. Kemény Zsigmondot arra, hogy irodalmi működésének nyugalmasabb köréből kilépve, újra elvállalja a *Pesti Napló* szerkesztését. Vállalkozásának indítóokait maga tárta fel beköszöntő nyilatkozatának következő soraiban³: „Legalább *egy* független, *nagy* napilapot meg kell a nemzetnek tartanunk, ha csak a respectusnak azon mértékét, melyet annyi hazafiúi lelkesedés és küzdés vívott ki a multban, jövőre könnyelműen — mert a megmentésnek még csak kísérlete nélkül is — kockáztatni nem akarjuk“.

Kemény 1857 decz. 1-jén jelentette be a *Pesti Napló* olvasóközönségének, hogy a lap vezetését

¹ *Pesti Napló*. 1857. 258. (nov. 11.) sz.

² Gr. Széchenyi István: *Ein Blick*. 1859. 181—183. l.

³ *Pesti Napló*. 1857. 275. (decz. 1.) sz.

Pompéry Jánostól átveszi, s a decz. 10-iki számban kezdte meg szerkesztői működését. Bizonyára nehéz volt megválnia költői terveitől s történeti regényeinek színes világától; gyakran vágyódhatott vissza a nyugalmas élet után is, melyben kedvteléseit s hangulatait nem zavarták meg szerkesztői gondjai. Ezen felül azonban a *Pesti Napló* anyagi áldozatokat is követelt szerkesztőjétől. Kemény ugyanis Emichhelt, a laptulajdonossal kötött szerződése szerint a nyereségben s a veszteségben egyaránt osztozott; minthogy pedig a lapot 1080 előfizetővel vette át s nyereségre csak a kétezredik előfizetés után számíthatott, legfeljebb arról lehetett szó, hogy kisebb vagy nagyobb károsodással zárja-e le félévi számadását.¹ Ilyen áron biztosította Kemény a lapra gyakorolt befolyását minden cselszövés és önkény ellen. Függetlenségét még barátjaival szemben is megőrizte. Mikor az előleges számítások alkalmával Danielik kanonok kisebb hiányok fedezésére vállalkozott, Kemény az ajánlatot épen azért nem fogadta el, nehogy gyanúsításokra adjon alkalmat s a lap erkölcsi hatását kockáztassa. Danielik kanonok tanuskodása szerint a lap kiállításának szellemi és anyagi gondjai a kiadótulajdonos és a szerkesztő között oszlottak meg, de tetemesen nagyobb részben a szerkesztő vállaira nehezedtek.²

¹ Erről szól Danielik Jánosnak Falk Miksához 1858 jan. 25-ikén írt levele, mely a Nemzeti Múzeum levéltárában van. Lásd egyúttal Danielik Jánosnak *Aggályok II.* című cikkét is a *Pesti Napló* 1857-ik évi 283. (decz. 11.) számában. A cikk háromszög alakú írói jeggyel van ellátva.

² Lásd Danielik Jánosnak *Egy kis lajstromozás nem árt. III.* című cikkét a *Pesti Napló* 1858-ik évi 19. (jan. 24.) számában. A cikk alatt háromszög alakú írói jegy áll.

Kemény elhatározásának jelentőségét leginkább bizonyítja az a lelkes hang, melylyel az íróvilág fogadta a *Pesti Napló* új korszakát. Szinte tüntetés számba ment a kiválóbb politikai írók csatlakozása. Legelőször Pompéry János nyilatkozta ki, hogy csak a szerkesztéstől lépett vissza, de a *Pesti Naplónak* továbbra is munkatársa marad.¹ Utána Falk Miksa ajánlotta fel közreműködését az új vezérnek, ki régi csatákból híres névvel lép a kipróbált sereg élére.² Legbensőbb lelkesedéssel üdvözölte Keményt a szerkesztői székben Danielik János kanonok. Ő, ki be volt avatva Kemény vállalkozásának titkaiba, leginkább méltathatta az új szerkesztőnek önzetlen áldozatait s magasztos céljait. *Aggályok* című, hosszú cikksorában nem is fukarkodott az elismeréssel, hogy annál inkább megértesse a magyar társadalommal, mily nagy nemzeti érdek fűződik a *Pesti Napló* fennmaradásához.³ A független magyar hírlapirodalom érdekében szólaltak fel a lapban gr. Teleki Domokos⁴ és Lónyay Menyhért is.⁵ Majd Somssich Pál küldött Somogyból a *Pesti Napló* számára leveleket, b. Eötvös József pedig „Agricola“ álnév alatt ígérte, hogy azon fél esztendő alatt, melyben Kemény a *Pesti Napló* fenn-

¹ *Pesti Napló*. 1857. 275. (decz. 1.) sz.

² *Pesti Napló*. 1857. 281. (decz. 8.) sz.

³ Az *Aggályok* című cikkek a *Pesti Naplónak* 1857-ik évi 282. (decz. 10.), 283. (decz. 11.), 285. (decz. 13.), 288. (decz. 17.), 292. (decz. 22.) számaiban jelentek meg. Danielik kanonok ugyan csak írói jegyével látta el cikkeit, de nem nagyon titkolózott, mikor úgy beszélt magáról, mint az egyház szolgájáról s a *Történet szellemének* írójáról.

⁴ *Pesti Napló*. 1857. 282. (decz. 10.) sz.

⁵ *Pesti Napló*. 1857. 289. (decz. 18.) sz.

állását biztosította, a közönséggel néhány szót fog váltani.¹

A szerkesztőséget Kemény vezetése alatt Greguss Ágost, Királyi Pál, Pompéry János és Salamon Ferencz alkották; a lap főmunkatársai Danielik és Falk voltak. E hét férfiúnak együttes arczképéről említi Falk Miksa is, hogy a *Pesti Napló*nak 1858-ik évi szerkesztőségét örököltette meg.² Rajtuk kívül gyakran találkozunk különösen a tárczaczikkek alatt Brassai, Csengery, Erdélyi, Gyulai, a két Hunfalvy, Kecske-móthy s Szalay László nevével. Legnagyobb helyet foglalt el a lapban Falk Miksa munkássága, ki hetenként sokszor öt vezérczikket is küldött Bécsből. Hírlapi fejtegetéseiben főképen a külügyi helyzetet vagy a pénzügyi viszonyokat világította meg. Mesterének Keményt vallotta,³ de soha sem hatolt annyira az eszmék mélyére és soha sem volt oly nehézkes, mint Kemény. Elméssége gyakran csillogó ötletekbe porladt szét, előadása pedig könnyed csevegés felé hajolt, de mozgékony szelleme sokszor megtévesztette az önkényuralom censorainak gyanakvó tekintetét.

A *Pesti Napló* táborkarához tartozott Deák Ferencz is, kit az elnyomott nemzet bizalma avatott a nemzet vezérévé. Neve nem fordult elő a lapban lelkes nyilatkozatok s hosszú vezérczikkek alatt, mégis a közvélemény az ő szellemének nyomait kereste a *Pesti Napló* eszméi mögött. Valóban Keménynek minden önállósága mellett Deák élénk részt vett a szerkesztés gondjaiban. Hogy mily apró részletekre kiterjedt figyelme, arra nézve jellemző Keménynek Falkhoz

¹ *Pesti Napló*. 1857. 293. (decz. 23.) sz.

² Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 49. l.

³ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 39. l.

1857 decz. 17-ikén írt levelében a következő rész: „Ma reggel érkezett cikkét csak a holnapi lapban közölhetem. Deák t. i. némi aggodalommal volt a tiszai vasútra vonatkozó sorokra nézve. Tartott, hogy némely előfizetőmnek csinálhat rossz vért. E feletti eszmecsere elvett egy pár óranegyedet. Ha valamikor szerencsém lesz önhöz Pesten, kérni fogom, hogy látogassuk meg együtt Deákot. Ő igen dícsérettel említi önt”.¹ A levélben említett cikk a decz. 19-iki számban a tiszai társulatra vonatkozó megjegyzésekkel jelent meg annak jeléül, hogy Keménynek sikerült Deák aggodalmait eloszlatni. A kis esetből azonban joggal következtethetjük, hogy, ha Deák Falknak néhány kifejezéséről oly beható vitát indított, akkor bizonyára a lap politikai irányát s vezető elveit is állandó bírálat tárgyává tette.

Ennyi szellem, tehetség, tanultság és erkölcsi erő nem maradhatott hatás nélkül. A magyar társadalomnak éreznie kellett, hogy a *Pesti Napló* nem pusztán valamely pártnak, hanem az egész nemzetnek színeivel lépett a küzdőterre. Hisz Kemény is beköszöntő sorai-ban azon egységes hazafiúi szellem megszilárdítását tűzte ki célul, mely nélkül a nemzet testületi létét elvesztené.² A hatást már 1858 jan. 9-ikén mutatta Keménynek a közönséghez intézett következő kijelentése: „A *Pesti Napló* előfizetőinek száma eddig is már akkora kiterjedést nyert, hogy, ámbár tiszta haszonról szó sem lehet, takarékoság és célszerű

¹ Kemény Zsigmondnak Falk Miksához írt, ide vonatkozó, decz. 17-iki levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van. A Keménytől említett cikk megjelenésének idejéből következtetve, a levélnek teljes kelte: 1857 decz. 17.

² *Pesti Napló*. 1857. 275. (decz. 1.) sz.

reductiok mellett nevezetes veszteségtől tartani nincs okom“. A szerkesztő állításait erősítette meg Danielik János 1858 jan. 25-ikén Falk Miksához írt levelében.¹ E szerint a lap hihetetlen érdeklődést keltett, s az előfizetők száma, ha az első évnegyedben a 2000-et nem is éri el, az áremelkedés s az általános szegénység ellenére 1080-ról 1600-ra emelkedett.

A *Pesti Napló* népszerűsége hamar szemet szűrt az önkényuralom híveinek s hivatalos köreinek. Vész-felhőként jelentek meg a szemhatáron a németországi lapokban elhelyezett támadások. Az egyik berlini lap socialistikus rokonérzésekkel gyanúsította meg a *Pesti Napló* programját, az *Augsburger Allgemeine Zeitung* pesti levelezője meg úgy tüntette fel a *Pesti Naplót*, mint egy ó-magyar buzgalmú coalitio lapját, egyúttal azonban megnyugtatta a német közönséget, hogy „felsőbb helyen ez iránt tisztában vannak“. Az alattomos vádaskodásra Danielik kanonok felelt a *Pesti Naplónak* 1858 jan. 22-iki számában,² s míg egyfelől leleplezte a burkolt fenyegetéseket, másfelől kimutatta a szerkesztő vállalkozásának komoly és nemes indítékait.

A politikai hatóságot az érvek nem tartották vissza az erőszakosságtól; neki a *Pesti Napló* hazafias szelleme elég ok volt arra, hogy kezének súlyát éreztesse vele. Hiába óvakodott Kemény minden kifejezéstől, mely az önkényuralom érzékenységét sérthette volna, a zaklatásokat nem kerülhette el. A kormány a *Pesti Naplót* 1858 febr. 20-ikán felfüggesztette. Ürügyül azt a szenvedélyes vitát használta fel, mely Gyulai s

¹ Danielik Jánosnak Falk Miksához 1858 jan. 25-ikén írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

² A cikkeek *Egy kis lajstromozás nem árt* cím alatt háromszög alakú írói jeggyel jelentek meg.

Jókai közt indult meg, s melyben gr. Teleki Domokos a nemzeti hagyományok védelmére kelt.¹ Falk elbeszélése szerint azonban a hatóság Keménytelőbb már megintette s a megintésekkel a lap felfüggesztésével arra akarta kényszeríteni, hogy az előleges censurának vesse lapját alá.²

A *Pesti Napló* felfüggesztése eredetileg két hónapra szólt, de a lap már márcz. 16-ikán újból megjelenhetett. Kemény az elmaradt számokért — mint Falkot előre értesítette³ — kárpótlásul egy *Album* című röpiratot adott az előfizetőknek, melyet a szerkesztőség rendes munkatársai írtak.⁴ A rendőrség elérte, hogy ezentúl a *Pesti Napló*t nyomtatás előtt végig bírálhatta, de Kemény semmit sem változtatott elvein; nem akarta lapját sem könnyelműen koczkaztatni, sem gyáván megmenteni.⁵ Annál több népszerűséget font a *Pesti Napló* köré a zsarnoki hatalom támadása. A közönség valóságos vértanúnak tette meg a szerkesztőt, holott ily szerepre legkevésbé vágyott Kemény.⁶ A veszedelem szinte villámfényként világi-

¹ Ide vonatkozik b. Kemény Zsigmondnak Falk Miksához írt s febr. 22-iki pesti postai bélyeggel ellátott levele, mely tartalmánál fogva az 1858-ik évből valónak bizonyul. A levél a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

² Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 159., 160. l.

³ Lásd b. Kemény Zsigmondnak Falk Miksához márcz. 10-ikén, a *Pesti Napló* megindulásáról, tehát 1858 márcz. 10-ikén írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

⁴ A röpirat — mint a *Vasárnapi Ujság* 1858 nov. 14-iki száma jelentette — novemberben 232 lapon jelent meg. Címe: *Album a Pesti Napló mult félévi előfizetőinek*. Az értekezések sorát Keménynek *Anglia* című cikke rekeszti be.

⁵ Ezt a kifejezést használja Kemény Falkhoz 1858 márcz. 10-ikén írt levelében.

⁶ Így nyilatkozott Kemény Falkhoz 1858 febr. 22-ikén írt levelében.

totta meg a lap jelentőségét. Arany János is sietett örömét kifejezni Csengery előtt, hogy „a *Naplót* nem ütötték egészen agyon”.¹ Kemény maga is leolvashatta az elismerést 1858 áprilisában barátainak, köztük Deák Ferencznek arczáról, kik betegsége alkalmával hazafiúi gondokba merülve állottak ágya körül.

Mindazáltal az erkölcsi hatással nem hangzott teljesen össze az előfizetők jelentkezése. Kemény 1858 ápr. végén 1950 frtra becsülte félévi veszteségét s a félév elmúltával is csak azt állapíthatta meg, hogy a lap sok költségébe került.² Ekkorra azonban az arisztokráciának egy része tudatára ébredt hazafias kötelességének s áldozatra készen karolta fel a *Pesti Napló* ügyét. Kemény már jún. 16-ikán értesítette Falkot a mentő mozgalomról,³ júl. 14-ikén pedig következőképen adta elő a részleteket b. Kemény Ferenczhez írt levelében: „A löverseny alkalmával az Emichhel kötött szerződésemmhez társaknak a károsodásban és nyereségben fölvettem a következő urakat: gr. Károlyi Istvánt, gr. Apponyit, báró Jósikát, gr. Andrássy Gyulát, Andrássy Manót, gr. Andrássy Aladárt, báró Podmaniczky Frigyes, gr. Károlyi Györgyöt, Gyulai Menyhértet, b. Eötvös Józsefet, gr. Wenkheim Bélát. Ezer forintot különböző fiatal urak — Orczyak, Szapáriak stb. — vettek át. Rajtam maradt évenkénti 400 pengő forint veszteségnek, mint maximumnak

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 161. l.

² Kiss I.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Kemény Ferenczhez*. (*Irodalomt. Közl.* XVIII. 1908. 230. l.)

³ B. Kemény Zsigmond levelének kelte, mely a Nemzeti Múzeum levéltárában van, csak: „Pest jun. 16-ikán”. A tartalomról kitérnek, hogy a levél 1858-ból való.

hordozása. A nyereségben, mint részvényesek, azon arány szerint fogunk osztozni, a mely arányban köteleztük magunkat a veszteség hordására“.¹

Mindez lehetővé tette, hogy Kemény a *Pesti Napló* viszonyait saját egészségi és pénzügyi állapotára való tekintettel rendezze. Orvosának tanácsára visszavonult a szerkesztésnek mechanikus ügybajaitól, de Emichhel kötött szerződésében biztosította maga számára a szerkesztő kinevezésének jogát. A szerződés szerint továbbá Kemény a lap vezetését „főmunkatárs“ czímmel megtartotta s fizette a munkatársakat az e czélra kiszabott 12000 pengőből. Ilyen módon — mint báró Kemény Ferencznek írta — előleges számítások alapján saját fáradtságáért megtarthatott magának évenként 2500 frtot.² E megállapodások megvalósulását jelezte a *Pesti Napló*nak júl. 14-iki száma. Itt jelentette be Kemény, hogy miután a *Pesti Napló* a válságon túl van, a szerkesztést a tőle óhajtott egyénre bízza s maga mint főmunkatárs mozdítja elő a vállalatot. Itt tette közzé Királyi Pál is, mint a *Pesti Napló* szerkesztője, beköszöntőjét.

Falk Miksa nagy elismeréssel nyilatkozott a felelős szerkesztőnek, Királyi Pálnak, szorgalmáról, tehetségéről s tapintatáról³, de azért Kemény maradt a *Pesti Napló* szellemi vezére az alatt a másfél év alatt is, melyben a „főmunkatárs“ czímet viselte. A külső és belső politika változásait ő tartotta szemmel. Falkkal folytatott sűrű levelezéséből kitűnik,

¹ Kiss I.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Kemény Ferenczhez.* (Irodalomt. Közl. XVIII. 1908. 230. 1.)

² Kiss I.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Kemény Ferenczhez.* (Irodalomt. Közl. XVIII. 1908. 230. 1.)

³ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok.* 1903. 46. 1.

hogy a munkatársaknak ő adott utasítást fejtegetésük tárgyára s hangjára nézve. Első sorban őt izgatták a rendőrség zaklatásai, a közönség hangulata s a *Pesti Napló*nak pénzügyi zavarai. A magyar társadalom is Keményt tette felelőssé a *Pesti Napló* szelleméért; a francia-osztrák háború előestéjén a fiatal mágnessok s mágnessnők különösen reá neheztek azért, hogy — állításuk szerint — a lap nem mutatott elég hódolatot III. Napoleon egyénisége iránt.¹ Joggal írhatta tehát Deák Ferencz 1859 márcz. 16-ikán Pulszky Ferencznek, hogy Kemény fülig elmerült a hírlapszerkesztésben.²

A lapszerkesztésnek apró-cseprő részletei hamar kifárasztották Keményt. Sokkal szórakozottabb volt s inkább hajlott az elmélyedésre, hogy sem ügyes szerkesztővé tudott volna válni. Mint Falk Miksa beszéli, reggelenként türelmetlenül várta a bécsi postát, s ha Falk cikke nem érkezett meg, mogorván fogott munkához, ellenkező esetben meg elégtlenül fordult vissza szobájába s délig nem mutatkozott.³ Különösen szigorúan ítélte meg az egyenetlen szerkesztést Csengery Antal, a pontosság megtestesülése. Keményt hanyagnak, Királyit sokszor ügyetlennek tartotta, azért meg volt győződve, hogy tanácsai semmit sem használnak Keménynek a lap szervezé-

¹ A levél, melyben Kemény Zsigmond Falkot erről értesíti, a Nemzeti Múzeum levéltárában van; bár keltezése hiányzik, III. Napoleon dicséretének emlegetéséből az 1859-ik évi származásra következtethetünk. A levélnek pontosabb kelte: 1859 május, mint hogy a levélíró szerint a lap áprilisi számai esnek kifogás alá.

² Pulszky Ferencz: *Életem és korom*. Második kiadás. 1884. II. 224. l.

³ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 42. l.

sében. Mint Gyulainak írta, a szerkesztőségben is példabeszéddé vált: „A báró tervez, az Isten szervez”.¹

Hogy Kemény gondolkodásából mennyire hiányzott a modern lapszerkesztők mozgékony-sága, arra nézve jellemző adatot jegyzett fel Falk az 1859-ik év nyaráról, melyet Keménynyel együtt a Svábhegyen töltött.² Kemény a villafrancai békekötésről épen akkor értesült, mikor Jókaiékhoz indult vacsorára, de azért nem zavartatta magát nyugalmban, s eszébe sem jutott, hogy a világraszóló hírt másnap megfelelő magyarázat kíséretében közölje a *Pesti Napló*-ban. Mikor aztán Falk maga vállalkozott a vezércikk megírására, Kemény kedélyesen ígérte meg neki, hogy a vacsorán legbuzgóbb munkatársa egészségére poharat fog üríteni. Falk valóban lesietett a Sváb-hegyről az Emich-féle nyomdába, de, mint Kemény előre megjövendölte, azt a választ nyerte, hogy este hét óra után a lapon már változtatni nem lehet.

Kemény szerkesztésmódjának fogyatkozásait könnyen megbocsátotta az ötvenes évek magyar társadalma, melynek igényeit még a technika vívmányai nem igen növelték meg. Annál nagyobb érdem volt a kor szemében az a bölcs vezetés, mely a *Pesti Napló* politikáját mindig össze tudta egyeztetni a magyar nemzet érdekeivel. Tapasztalt hajósként érezte meg Kemény a politikai élet viharait, s vagy összevont vitorlákkal várta meg a zivatar végét, vagy nyílegyenesen vágott keresztül a torlódó hullámokon. Tudott óvatos és merész lenni, tudott hallgatni és magasztalni, de lap-

¹ Lásd Csengery Antalnak 1858 szept. 10-ikén s 1858 nov. 26-ikán Gyulai Pálhoz írt leveleit a Nemzeti Múzeum levéltárában.

² Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 44., 45. l.

jának kitűzött irányához minden körülmények között híven ragaszkodott. A lapvezetésnek e művészetét Falk is megcsodálta; ezért nevezte Keményt a *Pesti Napló* gerincének, míg az író társak munkáját csak a bordák szerepével hasonlította össze.¹

A *Pesti Napló* helyzetének bonyolultsága miatt Kemény Zsigmond a lap politikai irányát legtökéletesebben vezércikkeivel jelölte meg. Kevesebb szer nyilatkozott ugyan, mint régebben, — évenként körülbelül harmincz vezércikket írt — de eszméi világító tornyokként vetettek fényt a politikai szemhatárra. Minthogy az önkényuralom a belső politika kérdéseit teljesen kirekesztette a hírlapi vitatkozás köréből, Kemény a külső politikai mozgalmakban keresett tárgyat elemző művészete számára. Figyelmét ellenállhatatlan erővel vonta ide hazaszeretete, mely aggodalom és remény között kutatta Európa átalakulásában a magyar nemzet jövőjét.

A helyzet súlypontja Páris volt, s a közvélemény megszokta már, hogy a szellemes francia császár nyilatkozatai mögött messzeható terveket sejtсен. Így ismerte el Európa szellemi vezéréül azt, ki néhány évvel előbb, mint kalandor tűnt fel a francia köztársaság zavarai között. A talányos egyéniség mélyen érdekelte Keményt is, s III. Napoleon iránti rokonérzését még a krími háború korából őrizte meg. Hírlapi cikkeiben csodálattal emlegette a császárnak nagy politikai és írói tehetségét, egyúttal azonban a végzet hatalmát érezte azokban a veszélyekben, melyek felett a lángeszű államférfiú kötéltánczosként siklott végig.

¹ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 39. l.

Már 1857-ik évi deczemberi politikai rajzaiban következőképen állapította meg a franczia császári demokratia alapjait s robbanó elemeit.¹ — „III. Napoleon trónjának legerősebb támasza a trónon ülő langesze és erélye“, azonkívül az európai hatalmaknak az a hite, hogy a császárság a béke. A császári demokratia elvei azonban összeütköznek a parlamentí kormányformával, Franciaország pedig nem tud lemondani a szószék és a sajtó szabadságáról. Ezek az ellentétek utasítják a császárt arra, „hogy, ha nem tartja időszerűnek a beligazgatás rendszerén változtatni, a külpolitikai fényes eredményekben adjon kárpótlást a nemzeti hiúságnak, s a dicsőség varázsa által feledtesse mindazt, a mi Franciaországban hiányzik“.

Kemény Zsigmond következtetéseit teljesen igazolták az események, úgy hogy 1858-ik évi hírlapi cikkei is tulajdonképen az európai politikai bonyodalmaknak azokat a titkos útjait tárták fel, melyek Párisba vezettek.² Egy

¹ B. Kemény Zsigmondnak 1857-ik évi deczemberi politikai cikkei a *Pesti Napló*-ban a következők: Két szerkesztői nyilatkozata a 275. (decz. 1.) s 282. (decz. 10.) számokban, továbbá *Általános körtekintés* című cikksora a 286. (decz. 15.), 287. (decz. 16.), 291. (decz. 20.) számokban s karácsonyi vezércikke a 295. (decz. 25.) számban.

² B. Kemény Zsigmond politikai cikkeit a *Pesti Napló* 1858-iki évfolyamának következő számai tartalmazzák: 6. (jan. 9.), 11. (jan. 15.), 13. (jan. 17.), 15. (jan. 20.), 25. (jan. 31.), 28. (febr. 5.), 30. (febr. 7.), 31. (febr. 9.), 34. (febr. 12.), 38. (febr. 17.), 43. (márcz. 16.), 50. (márcz. 24.), 53. (márcz. 28.), 54. (márcz. 30.), 61. (ápr. 8.), 71. (ápr. 20.), 140. (júl. 14.), 141. (júl. 15.), 143. (júl. 17.), 149. (júl. 24.), 153. (júl. 29.), 157. (aug. 3.), 165. (aug. 12.), 166. (aug. 13.), 173. (aug. 22.), 190. (szept. 12.), 208. (okt. 3.), 209. (okt. 5.), 211. (okt. 7.), 231. (okt. 30.), 240. (nov. 11.), 279. (decz. 29.). — Kemény cikkeinek címe a 6. számban: *Figyelmeztetés a közönséghez*, a 11.,

ideig az Orsini-féle merénylet s ezzel kapcsolatban Franciaország és Anglia elhidegülése, majd Viktória királynénak cherbourgi látogatása adtak Keménynek alkalmat, hogy III. Napoleon koczkáztató politikáját leleplezze. Fejtegetéseinek bő tárgyat szolgáltatott a keleti kérdés is, melyet a párisi béke megoldatlanul hagyott. Hosszú cikksorban bírálta a dunai hajózásra vonatkozó okiratot: Ausztria, Bajorország, Törökország s Württemberg határozatait, melyek ellen főkép Franciaország és Oroszország tettek ellenvetéseket. Még több joggal féltette a békét a párisi tanácskozásoktól, hol III. Napoleon Ausztriától s Törökországtól engedményeket csikart ki, Oroszország segítségével biztosítván Moldva és Oláhország egyesítését s az új fejedelemségnek parlamenti kormányformáját.

Már ekkor úgy látta Kemény, hogy a francia kormány tervei miatt a háború elkerülhetetlen, s hogy a szultán birodalma s Ausztria jövője fölé sötét felhő vonul. Őt nem tévesztették meg a békehajlamos szövegek; bár megcsodálta III. Napoleonnak remek szónoklatát, melyet I. Napoleon szobrának leleplezésekor mondott, mégis inkább következtetett a császárnak merész politikai sakkhúzásaiból. Aggodalma még inkább növekedett, mikor Törökországot a szultán reformjai örökös zavarokba bonyolították, Oroszország népszerűsége pedig egyre emelkedett a dunai fejedelemségekben. Leginkább Ausztriának szólt Keménynek az a komor intelme is, hogy a krími háborúnak sötét em-

13. és 15. számokban: *Böngészet az anyagi haladás teréről*, a 25. számban: *Körszemle*, a 38. számban: *Még egy szó a dunahajózási okmányról*, a 43. számban: *Lapszemle*. Kemény saját neve alatt adta ki cikkeit, csak a 43., 53. s 54. számokban használta írói jegyül nevének kezdőbetűjét: K-t.

lékei után „II. Sándor czár politikáját a gyöngédség finom követelései aligha fogják korlátozni“.

1859 elején egész Európát megdöbbenette III. Napoleonnak az a kijelentése, hogy az osztrák kormányval való viszonya többé nem oly barátságos, mint régebben volt. A császár szavait a *Pesti Napló* jan. 8-ikán közölte. Ettől fogva Kemény Zsigmond hírlapi elmékedése is állandóan uralkodik III. Napoleon fegyvervillogatása.¹ Már január közepén válságosnak látja a helyzetet, s a jelek, melyekből következtet: Olaszország izgatottsága, Piemont gyanus magatartása, a francia kormány hadi készülődései, Napoleon herczegnek Clotild sardiniai királyleánnyal való házassága, főkép III. Napoleon vezérszerepe, ki tekintélyét künt és bent egyaránt kockáztatná, ha annyi költség, kártétel és ijesztgetés után a béke apostolává válnék. Ily kétségtelen adatok mellett nem sokat adott Kemény a *Constitutionnel*nek arra a hírére, hogy Franciaország csak a szerződések megszegése miatt indítana hadat. Biztosra vette, hogy III. Napoleon, ha minden áron akar, kap ürügyet a háborúra.

¹ B. Kemény Zsigmond politikai cikkei a *Pesti Napló* 1859-ik évi folyamának következő számai tartalmazzák: 3. (jan. 5.), 5. (jan. 8.), 9. (jan. 13.), 11. (jan. 15.), 13. (jan. 18.), 14. (jan. 19.), 16. (jan. 21.), 20. (jan. 26.), 22. (jan. 28.), 27. (febr. 4.), 29. (febr. 6.), 34. (febr. 12.), 36. (febr. 15.), 46. (febr. 26.), 48. (márcz. 1.), 50. (márcz. 3.), 52. (márcz. 5.), 67. (márcz. 23.), 81. (ápr. 9.), 92. (ápr. 22.), 132. (jún. 10.), 176. (aug. 4.), 201. (szept. 4.), 204. (szept. 8.), 206. (szept. 11.), 208. (szept. 14.), 219. (szept. 27.), 230. (okt. 9.), 234. (okt. 14.), 252. (nov. 5.). — Kemény cikkei saját nevével látta el, csak a 36. számban használta írói jegyül a *K* betűt; a 204. számban ily címet adott cikkének: *Nézetek az európai congressus iránt*.

Az éles látásnak fényes bizonyítéka az a kép, melyben Kemény február elején előre megvonja a francia-osztrák háború határait. Február 4-iki czikke szerint az olasz kérdés megoldása következő lehet: „Ausztia más olasz államokkal együtt védené a felszigeten a mostani viszonyokat és a mostani földtéri fölosztást; Piemont francia segélyre támaszkodva, küzdene az új viszonyok és az új felosztás érdekében. És a többi hatalmak mit tennének? Anglia semleges maradna. Oroszország Franciaország és Piemont iránti jóindulatjának contestatioi közt kinyilatkoztatná, hogy a háborúban részt venni nem akar. A német szövetség, melyhez előterjesztés tétetnék, és Poroszország, mely a kicsinyes rivalitásokról — mint állítatik — lemondott, *constatiroznák* nyilatkozataikban Ausztia helyzetének jogosságát Piemont és Franciaország ellenében, s *constatiroznák*, hogy Lombardia elvesztése Németország közös vesztesége volna: egyébiránt kötetlen tartanak kezöket a fellépés, a cselekvőség idejére és minőségére nézve“.

Februárban és márcziusban alig tehetett Kemény egyebet, mint megállapította politikai számításainak helyességét. Lehetetlenségnek tartotta, hogy Ausztia a francia s piemonti követelésekkel szemben megengedje az 1815-ik évi szerződéseknek átvizsgálását vagy értelmezését, s hogy kardesapás nélkül mondjon le területének egy részéről. Épen azért hiúnak tűnt fel szemében minden békeremény, egy új congressus terve ép úgy, mint Cowley lord bécsi küldetése, ki Ausztriát szerette volna engedményekre bírni. Keményt nem lepte meg sem az angol kormánynak rideg állásfoglalása, sem a francia csapatoknak Rómából való kivonulása. A *Pesti Naplónak* ápr.

9-iki számában egészen nyíltan hirdette, hogy a béke napjai meg vannak számlálva, s hogy a hatalmak közül Ausztriának okoz legtöbb kárt a háború halasztása. Még inkább érezte a döntő perc közellétét ápr. 22-iki cikkében, mintha hallotta volna már a trombitaharsogást, az ágyúdörgést s a véres küzdelemnek távoli moráját.

A háború kezdetét a *Pesti Napló*ban ápr. 30-ikán Ferencz József császárnak népeihez intézett szózata jelezte. A harcztéri események gyorsan peregtek le. A magentai és solferinoi csatákkal eldőlt Itália sorsa, s július közepén Ferencz József Lombardia átengedésével kötött békét, mielőtt a porosz és német hadak a küzdelembe avatkozhattak volna. A fegyverzürej között Kemény Zsigmond mélyebben hallgatott, a hadi szerencse változásait ritkán és óvatosan kísérte hírlapi megjegyzéseivel. A magentai csatával kapcsolatban leginkább az iránt érdeklődött, vajjon miféle semleges államok diplomatai vehettek részt a Párisban tartott Tedeumon. Majd a *Pesti Napló* aug. 4-iki számában visszatekintve a háborúnak villámszerű befejezésére, csodálatát fejezte ki azért, hogy III. Napoleon a semleges államok neheztelésén kívül az olasz nép nagy részének haragját is magára vonta.

Közbejött Keménynek németországi és svájci utazása, melynek tapasztalatairól aug. 28-iki interlakeni levelében számolt be a *Pesti Napló* közönségének. Interlakenben találkozott Kossuthtal, Zürichben pontosabb értesüléseket szerzett a béketanácskozásokról. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy hírlapi cikkeiben az év végéig minél tárgyiasabban állapítsa meg a lefolyt háború eredményeit: III. Napoleon befolyásának terjedését s az olasz nemzeti egységre törekvés győzel-

mét. Itt-ott még rokonérzése is áttetszett nézetein a bevégzett tényekkel szemben. Bár óvatosságra intette Olaszországot, előre látta, hogy az olasz szellem nem fog nyugodni, míg Victor Emanuel halántékaira nem teszi az olasz koronát. Még az európai congressus mellett is azért izgatott, mert az olasz nemzet ügyét tartotta annyira európai kérdésnek, mint a moldvai és oláhországi szervezkedést.

Kemény távol állott azoktól a köröktől, melyek Európa ügyeit intézték, s politikai híreit nagyobbreszt külföldi lapokból szerezte. Annál meglepőbb, hogy az európai hatalmak erejét s céljait oly tisztán látta, mintha valamely nagyhatalom külügyminiszterének adatai állottak volna rendelkezésére. Vezetője az európai politikai viszonyok útvesztőjében biztos ítélőereje volt, melyet néhány nyom is útbaigazított, de nagy segítségére volt rendkívüli tudása, történelmi, államtudományi s lélektani ismereteinek gazdagsága is. Csak így láthatta előre február elején a francia-osztrák háború fordulatait, csak így jósolhatta meg Poroszországnak késedelmes és tétlen szerepét. Hírlapírói munkássága szinte történelmi magaslatra emelkedett III. Napoleon egyéniségének megítélésében. Hőséből nem csinált eszményképet, de nem is találta meg benne azt az óriási machiavellismust, melyet „Európa sphinxé”-ben keresni szoktak. A titokszerű jellemben a római császárok tanítványára ismert, ki részint napoleoni eszmékből, részint saját multjából kifolyólag ellensége a parlamenti kormányzásnak. Kemény ítélete inkább összhangzik a történetírás bizonyítékaival, mint saját korának felfogásával, mely III. Napoleont vagy szörnyetegnek vagy Franciaország legnagyobb jóltevőjének tette meg.

A mélyreható elemzés már magában foglalja a bírálatot is. Így, ha Kemény nyíltan nem is szólhatott Ausztria külügyi politikájáról, közvetve elmondta róla nézetét. Avagy lehetett-e lesújtóbb ítéletet képzelni annál a vezérczikknél, mely megállapította, hogy Ausztria olaszországi érdekeinek védelmében egyetlen európai hatalomra sem számíthat? Mennyi szemrehányás rejlett abban a gondolatban, hogy Európa békéjét leginkább „pronunciált erős szövetségek” biztosíthatnák? A háború befejeztével Kemény joggal csodálkozott, hogy „az 1815-iki szerződéseket aláírt hatalmak közül senkinek sem volt kedve ahhoz csatlakozni, ki e szerződésekért fegyvert vont”, de csodálkozása első sorban a bécsi kormányt vádolta, mely mindent elkövetett, hogy Ausztria magára maradjon. Burkolt célzásainak értelmét még inkább elárulta, mikor magasztalta azokat az eredményeket, melyeket III. Napoleon ügyes diplomatai fogásaival, jól számított mérsékletével s az eszmék hatalmas propagandájával ért el.

Kemény Zsigmond ítéleteinek alapjellemét leginkább politikai világnézetének középponti eszméje, az alkotmányosság elve, adja meg. Cikkein a visszafojtott lelkesedés hangja rezeg végig, valahányszor bennük a parlamenti kormányzás kerül szóba. Ez az az államforma, „mely Angliát nagygyá tette s Észak-Amerikát teremtetten”; ez menti meg az állam életét a szélsőségek közti hánykódástól, a kétértelműségtől s ellentmondástól. Annyira bízik Kemény a parlamenti rendszerben, hogy Angliát semmiféle rázkódástól sem félti, míg III. Napoleonnak zsarnoki uralmán annyi veszedelmes repedést lát, melyek hirtelen összeomlással fenyegetik a császári demokratia csillogó eredményeit.

A népképviselőt áldásait azonban a nemzet műveltségétől teszi függővé; ezért tiltakozik előre az ellen a torzbírálat ellen, mely Moldva és Oláhország erőszakolt alkotmánya után akarná a képviselői rendszer hatásait megállapítani. Mindezek a czélzások egyaránt szóltak mind az elnyomott magyar nemzetnek, mind a bécsi kormánynak. Velük Kemény részint a magyar nemzetben akarta fenntartani a hitet alkotmányos intézményei iránt, részint az önkényuralmat akarta figyelmeztetni eszközeinek végzetes következményeire.

Mindazáltal Kemény nem izgat, inkább elemez, megállapít s következtet; oly hangon, mintha nem is a napi érdeklődés, hanem a történelem számára készítené jegyzeteket. Politikai számításaiból, mint egyéniségből, hiányzik a forradalom gondolata. Kemény sokat beszélhetett Kossuthnak Interlakenben a magyar nemzetnek ingerült hangulatáról s az osztrák iránti gyűlöletéről, de maga a forradalomtól nem várt semmi jót sem. Sőt valószínű, hogy nem bízott volna III. Napoleon rokonérzéseiben sem, ki elé pedig Kossuth Lajos és gr. Széchenyi István, az egykori ellenfelek, majdnem ugyanabban az időben terjesztették fel a magyar nemzet vágyait.¹ Hogy az egységre és függetlenségre törekvő olasz nemzettel együttértzett, kitetszik abból is, hogy — saját szavai szerint — az olasz ügyet „egy nagy eszme dicskörével“ látta körülvéve; egyébként nem mutatott a francia-osztrák háborúban annyi ellenérzést Ausztria ellenségeivel szemben, mint a mennyit a krími háború idején Oroszország ébresztett benne. Ausztria vesztét azonban még sem óhajtotta,

¹ Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból*. 1881. I. 223—236. l. — Falk Miksa: *Széchenyi István gróf és kora*. 1886. 336., 337. l.

csak a tények logikájától várta, hogy az uralkodó család előbb-utóbb kénytelen lesz a magyar nemzet igazát elismerni. Ezért óvakodott hírlapi fejtegetéseiben a túlságosan színes képektől s a szenvedélyek felkorbácsolásától; sokszor szinte úgy tetszik, mintha erőltetné magára az érzéketlenség látszatát, csak szellemes ellentétei s epigrammaszerű kijelentései jelzik belső mozgalmait.

Kemény Zsigmond vezérczikkei foglalták magukban a *Pesti Napló*nak legteljesebb programját. Ez a passiv ellentállást hirdette, de a mennyiben az európai államok politikai viszonyainak való ismeretére támaszkodott s a parlamenti alkotmány elvét tűzte ki végső célul, egyúttal előkészítette a talajt az alkotó politika számára is. Kemény hírlapírói munkássága teljesen összehangzott azzal a bölcs tanácsccsal, melyet 1858-ban Deák Ferencz következőképen fogalmazott meg Falk Miksa s a *Pesti Napló* számára: „Fenn kell tartani a magyar nemzetben az alkotmányos elv melletti lelkesedést; magát a magyar alkotmányt azután kedvező pillanatban egy tollvonással lehet helyreállítani; de ha magunkból kihalt az alkotmányos érzület, akkor azt sem a fejedelem parancsszava, sem egyeseknek fáradozása nem fogja oly hamar feléleszthetni”.¹ A nagy rokonság mellett lényeges különbség van Deák tanácsa s Keménynek gazdagon kifejtett programja között. Az egyik az eszme, a másik az eszmének megvalósítása; az egyik vázlat, a másik művészi alkotás; az egyik rejtett írás, mely csak a beavatottnak szól, a másik oly nyelv, mely milliók lelkében kelt visszhangot.

¹ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 64. l.

A *Pesti Napló* politikáját egy értelemmel tette magáévá a magyar nemzet. A pártok választófalai leomlottak, s a régi szabadelvűek és conservatívek egymásra találtak az önkényuralom ellen való küzdelemben. A *Pesti Napló* 1859 nov. 5-ikén önérzettel bizonyította, hogy „a nemzeti fontosságú kérdésekben egyértelműség uralkodik”; ebben az eredményben azonban nagy része épen a *Pesti Naplónak* volt. Ha itt-ott fel is hangzott egy-egy kifogás a lap ellen, az rendesen félreértésből származott. Alaptalan volt III. Napoleon kisebbitésének s a protestáns ügyek mellőzésének vádja is; a szerkesztőség egyszerűen a rendőrség tilalmának engedelmeskedett. A közönség rokonérzésének jele az előfizetők számának folytonos gyarapodása volt. Az 1859-ik év első negyedében 2930 előfizetővel rendelkezett a *Pesti Napló*; e szám a következő évnegyedben az arisztokratia neheztelése következtében kissé megcsappant,¹ de Pompéry tudomása szerint 1860-ban 3000-en jóval felülemelkedett.²

Minél mélyebb hatást gyakorolt a *Pesti Napló* a magyar társadalomra, annál inkább elvesztette vele szemben biztos ítélőerejét az önkényuralom. 1858-ban lefoglaltatta a 234-ik (nov. 4-iki) számot, mely vezércikk gyanánt gr. Széchenyi Istvánnak gr. Zichy Edmundhoz írt levelét közölte.³ Ingerültsége 1859-ben hágott tetőfokára, mikor a francia-osztrák háború mozgalmái a törvénytelen rendszer alapjait rendítet-

¹ Ezekről írt Kemény Falk Miksához intézett levelében, mely következtetésünk szerint 1859 májusában keletkezett.

² Pompéry Jánosnak Falk Miksához 1860 nov. 10-ikén írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

³ Majláth Béla: *Gr. Széchenyi István levelei*. III. 1891. 711—715. 1.

ték meg. A rendőrség minden kifejezés mögött rejtett tartalmat, forradalmi szellemet sejtett; cenzorai valóságos irtó hadjáratot indítottak a *Pesti Napló* ellen s minden értelem nélkül töröltek egészen ártatlan szavakat is. Falk Miksa, ki a rendőrség törléseivel ellátott kefelevonatokat 1859-ben tájékozás végett felkérte Bécsbe, semmiképen sem tudott a ferde észjáráson eligazodni.¹ A kormányt rossz lelkiismerete mind nagyobb erőszakosságokra ragadta, s Királyi Pál gyakori vendége volt a sajtóhivatalnak.² Így Keménynek elég oka volt panaszra Falkhoz írt leveleiben. 1859 májusában egyszerre jelenthette, hogy Falknak legközelebbi cikkét lefoglalták, s hogy III. Napoleon dicsérgetése miatt a helytartótanács megintést tervez a *Pesti Napló* ellen.³ Ez annál nagyobb veszedelmet jelentett, mert, ha az 1858-ik évi februári felfüggesztés után a lap két év alatt új megdorgálásra szolgáltatott alkalmat, egészen biztosra vehette az új felfüggesztést.

Ebbe az izgalmas korszakba illik bele az a jellemző történet is, melyet Szilágyi Sándor Kemény Zsigmond szerkesztőségének idejéből az időpont határozott jelzése nélkül ad elő.⁴ E szerint Kemény egy ízben Nagykőrösön író társait látogatta meg s ebéd alkalmával egy ottani földesúrnál a vakarcsról, mint kedvelt gyermekkori eledeléről beszélt. Ezért a háziasszony a legközelebbi kenyérsütéskor Szilágyi Sán-

¹ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 160—163. l.

² Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 51—53. l.

³ B. Kemény Zsigmondnak 1859 májusában írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

⁴ Szilágyi Sándor: *Rajzok a forradalom utáni időkből*. 1876. 139—142. l.

dor útján egy vakarcsot küldött neki. A rendőrségnek feltűnt a küldő s a cím: „B. Kemény Zsigmondnak, a *Pesti Napló* szerkesztőjének, ein kleines Brod ohne Werth“. Protmann, a rendőrigazgató, meg is idéztette Keményt, de mikor a pecsétet feltörték, a csomagból nem proclamatio hullott ki, hanem czipó. Hiába vágatta fel s kóstoltatta meg Protmann Keményvel a közben megszáradt vakarcsot, a rendőrség felsült, s egész Pest jót nevetett rajta. Kemény Zsigmond minden valószínűség szerint addig látogatott el Nagykörösrre, míg Arany János a nagykörösi gymnasium tanára volt. Ekkor volt Protmann is a pesti rendőrség feje. Arany kétszer említi leveleiben, hogy Kemény Nagykörösön járt; egyik kirándulása 1857 márcziusára, a másik 1859 márcziusára esett.¹ Mint-hogy azonban Kemény 1857 márcziusában a *Pesti Naplóval* megszakította kapcsolatát, alig czimezték volna ekkor postai küldeményét a *Pesti Napló* szerkesztőjének. Ezek után Szilágyi Sándor feljegyzése 1859 márcziusára vonatkozhatik. Ez időben kutathattott Protmann legnagyobb buzgalommal proclamatio után, hisz forradalmi eszmékkal volt tele a levegő. Ez időben volt a *Pesti Naplónak* is oly rossz híre a rendőrségen, hogy Kemény levele szerint az arisztokratia ellenzéki lapjának vélték.²

Egyszerre azonban az önkényuralom alatt megindult a föld. A francia-osztrák háború a bécsi kormánynak legbiztosabb oszlopait döntötte romba. Alig dördültek meg az első ágyúk a Pó felső folyásánál,

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 415. l.; IV. 1889. 78. l.

² B. Kemény Zsigmondnak 1859 májusában Falkhoz írt levele szerint.

Buol gr. külügyminisztert gr. Rechberg János váltotta fel.¹ S még folytak a zürichi béketárgyalások, mikor aug. 21-ikén a császár b. Bach Sándort a belügyminiszterium vezetésétől fölmentette, Kempen bárót, a legfőbb rendőrhatalóság főnökét, nyugalomba küldte s Hübner bárót rendőrminiszterré, Goluchovszky grófot belügyminiszterré nevezte ki.² A büszke rendszer, melynek lelke Bach br. volt, összeomlott. Bukását az osztrák külügyi politika csődjén kívül egyaránt elősegítette gr. Széchenyi István *Ein Blick*jével, Kossuth Lajos a magyar kérdés feszegetésével. A birodalmi egység tervét azonban leginkább a magyar nemzet nyugodt ellentállása hiúsította meg, az a szellem, melyet legnagyobb következetességgel éppen Kemény Zsigmond lapja, a *Pesti Napló*, tartott ébren a Bach-korszak ötöt évében.

A politikai erők eltolódása a nemzeti önérték ébredésében jutott kifejezésre, mely az 1859-ik év utolsó negyedében a sajtórendszabályok korlátain is keresztül-tört. Így jelentette a *Pesti Napló* okt. 21-ikén azt a nyílt titkot, hogy a bécsi miniszteri tanácskozásokon főképp Magyarország ügye szerepel, s a kormány annak az országnak rokonérzését szeretné megnyerni, mely a lefolyt évtized intézkedéseitől leglényegesebb nemzeti érdekeit látja megsértve. A nemzeti érzés már egészen tüntetésszerűen lobbant fel a M. T. Akadémia Kazinczy-ünnepén elhangzott beszédekben. B. Eötvös József a nemzetiséghez való törhetetlen ragaszkodást dicsőítette emlékbeszédében, gr. Dessewffy Emil pedig zárószavaiban arra buzdította a

¹ *Pesti Napló*. 1859. 114. (máj. 19.) sz.

² *Pesti Napló*. 1859. 190. (aug. 23.) sz.

hazafiakat, hogy, bár közel fekvő siker reménye nélkül, mindig magas és nemes célokért küzdjenek.¹ Kemény — mint Falknak írta okt. 27-ikén — nem győzött eléggé csodálkozni, hogy az ünnepi szónoklatok lefoglalás és változtatás nélkül jelenhettek meg a *Pesti Napló*ban.²

Az önkényuralom azonban még nem adta fel minden reményét s nem mondott le minden eszközéről. A bécsi kormány kereste a kibékülés útjait s a *Pesti Napló* okt. 21-iki híre szerint Dessewffy gróftól, Jósika bárótól, Majláthtól s Széchen gróftól akarta megtudni a magyar nemzet kívánságait, de lépteit most is a birodalmi egység ködképei irányították. Az ellentétek egész élességükkel tűntek elő Scitovszky herceg-prímás félszázados papi jubileumán Esztergomban, hol főpapok s conservatív államférfiak oly merész elveket hangoztattak, hogy Albrecht főherceg felháborodva távozott a lelkes társaságból.³ A kormány izgatottságát megérezte a *Pesti Napló* is. A rendőrség ugyanis a lapnak nov. 9-iki számát elkoboztatta, mert a primási jubileum leírásában lázító szembeállítást talált a nemzet ősi intézményei s meglevő kormány-rendszere között; az országos törvényszék pedig a cikk szerzője, Királyi Pál, ellen nyilvános csend- és rendháborítás vétsége miatt sajtópert indított.⁴ A rendőrség jobban félt a nyilvánosságtól, hogy sem a végtárgyalásig juttatta volna a pert, mindazáltal Királyi

¹ *Pesti Napló*. 1859. 246. (okt. 28.) sz.

² B. Kemény Zsigmondnak Falk Miksáboz 1859 okt. 27-ikén írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

³ Beksics Gusztáv: *I. Ferencz József és kora*. (Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története*. X. 1898. 545., 546. l.)

⁴ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 53—59. l.

Pál, kinek szerkesztői ideje 1860 febr. 6-ikán járt le, „új megerősítést sem nem remélt, sem nem sürgetett”.¹ Így újra Kemény Zsigmondnak kellett a *Pesti Napló* vezetését elvállalnia.

A törvénytelen kormány még hivatkozhatott a kard jogára, de éreznie kellett, hogy a történelem logikája ellene fordult. Hatalma, mint a meglazult gát, egyre omladozott, míg a nemzeti ellentállás jogainak tudatában minden új rohammal nagyobb erőt fejtett ki. Elérkezett a döntő küzdelmek kora. Az alkotmány visszaszerzése minden tehetséget lefoglalt; még kevésbbé nélkülözhetett a magyar nemzet oly kiváló egyéniséget, mint Kemény Zsigmond, kinek oly nagy része volt a magyar parlamenti kormányforma megteremtésében. Kemény megértette az idők hívó szavát; mintha azért igyekezett volna félbemaradt regényét minél előbb befejezni, hogy a való életben ép oly nagy alkotásokhoz fűzze nevét, mint a képzelet birodalmában.

¹ E kifejezések b. Kemény Zsigmondnak Falk Miksához keltezés nélkül írt leveléből valók, mely a Nemzeti Múzeum levéltárában van. Minthogy Kemény a levélben jan. 1-jére intézkedik, továbbá arról beszél, hogy a szerkesztő, ideje kitelvéen, csak egy hónapig marad, azt következtethetjük, hogy a levél 1859 decemberének második feléből származik. Erre mutat a levélben a Szent István-társulat clericalis szelleme ellen való kifakadás is, minthogy Danielik kanonok a *Pesti Napló*nak 1859 decz. 25-iki számában hátrál meg a clericalis párt előtt.

A rajongók.

Költészet és élet Keménynél ugyanannak a bonyolult lelki erőnek nyilatkozása, mely minden pillanatban a szerint változik, a mint más-más alkotórészét villantja meg előttünk. Minél szédületesebb e rendkívüli egyéniségnek fejlődése, annál nagyobb meglepetés minden újabb költői alkotása. A különbség köztük néha oly nagy, mintha nem is hónapok vagy évek, hanem évtizedek választanák el őket egymástól. Kemény költészete emlékeztet bennünket bércezs szülőföldjének, Erdélynek, némely hegyvidékére, hol a Maros völgyének nyári pompája közvetetlenül a komor havasok szomszédságában virul. Kemény regényei annál nagyobb meglepetést tartogatnak számunkra, mint-hogy a költői egyéniség fejlődését gyakran hosszabb ideig takarja el szemünk elől a hírlapírónak vagy a szerkesztőnek tevékenysége. Mindazáltal, ha nem is figyelhetjük meg mindig a fejlődés mozgalmait, Kemény folyton nagyobb művészi célok felé törekszik, keresi a költői kifejezésnek egyszerűbb eszközeit, s eszméi és élményei új elemekkel gazdagítják világnézetét. Ily szakadatlan belső forrongásnak nagyszerű eredménye *A rajongók* című regény is.

A mű kialakulásának útja az évek hosszú során vezet át bennünket. A legelső nyomokat talán még

gr. Wass Györgyné Gyulai Francziska grófnőnek kolozsvári szalonjában találjuk meg, melynek szellemes társasága a negyvenes évek közepe táján oly mély hatással volt Kemény Zsigmond kedélyére. Itt bizonyára többször szóba kerülhetett Pécsi Simonnak, a nagyhatalmú cancellárnak, tragikus sorsa, hisz a Gyulai-család emelkedését Gyulai Ferencznek s Pécsi Simon leányának egybekelése nyitja meg.¹ Pécsi Simon emlékét őrizte a gr. Gyulai-család birtokában az andrásfalvi birtok is,² melyet egykor Pécsi Simon leánya, mint Gyulai Ferencz menyasszonya, kapott jegyajándékul. Különösen nagyra becsülte a századok mohát a családi hagyományokon Wass grófnénak testvére, gr. Gyulai Lajos, s a mint naplójában, ép úgy gyakran beszéd közben is érinthette a család történetének regényes részleteit.³

Még határozottabban felhívta Kemény figyelmét Pécsi Simon történetének költői értékére Lugossy József, ki 1850 szept. 2-ikán az Akadémia nyelvtudományi ülésén ismertette a Jancsó-codex szombatos énekeit.⁴ Lugossy tanulmánya méltó volt a regényíró figyelmére. Minden sorát a szabadságharcz korának szabadelvűsége hatotta át, mely együttértzett az elnyomottakkal s minden zsarnoki önkényt elítélt. Lugossy a szombatosok vallásos felfogásában egyaránt felfedezte Krisztus fenséges tanait, valamint a zsidó világnézet elemeit s a legnagyobb elismeréssel nyilat-

¹ Nagy Iván: *Magyarország családai*. IV. 1858. 486. l.

² Hegedüs István budapesti egyetemi tanár közlése szerint.

³ Lásd gr. Gyulai Lajos naplójában az 1845 febr. 10-iki bejegyzést az Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratárában.

⁴ Lugossy József: *Egy szombatos énekeskönyvről*. (*Új Magyar Museum*. 1850/1. II. 100—133. l.)

kozott erkölcsstanuknak fennkölt szelleméről; annál inkább kárhoztatta Erdély református püspökeinek türelmetlenségét és erőszakosságát, mint a szombatosok üldözésének fő indítóokát. Rokonérzése szinte tüntetőleg vette körül Pécsi Simon alakját. Őt tette meg a Jancsó-codex legnagyobb részének szerzőjévé, majd összegyűjtötte a tragikus sorsú cancellár életének minden adatát, melyeket Szalárdi, Kemény János, Bod, Benkő s Aranyosrákosi Székely Sándor munkáiban talált.

Lugossy felolvasásán Kemény Zsigmond nem volt jelen, de tekintve az 1850-ik évi pesti szellemi élet szűk körét, lehetetlenség, hogy a nagy feltűnést keltő tanulmányról tudomást ne vett volna. Egyet-mást hallhatott a szept. 2-iki ülés elnökétől, gr. Teleki Józseftől, még többet magától a felolvasótól, ki 1850 őszén Pesten időzött; hisz már *Gyulai Pál* című regényének egyik jegyzetében Lugossy Józsefet barátjának nevezi, mikor — saját szavai szerint — az ő másolata alapján idézi Báthori Boldizsár énekét.¹ Hogy költői képzeletét nem egyszer támogatta Lugossynak a szombatos énekeskönyvről szóló értekezése, annak több jelét adta Kemény. Innen vette át történeti novellájába azt a két áhitatos versszakot is, melyekről maga jegyezte meg, hogy „Pécshinek tulajdonított vers a szombatosok énekeskönyvéből”.²

Kemény érdeklődését a szombatosok iránt továbbra is ébren tartotta Kriza Jánosnak Lugossy Józsefhez intézett s az Akadémia 1851 szept. 22-iki ülésén felolvasott levele, mely a kolozsvári unitárius kollegium

¹ B. Kemény Zsigmond: *Gyulai Pál*. (Összes művei. II. 1896. 251. l.)

² *Budapesti Hirlap*. 1855. 737. (jún. 5.) sz.

könyvtárában levő szombatos énekeskönyvről adott hírt.¹ Majd a XVII. századi vallásháborúk világa egész borzalmasságával tárult fel Kemény előtt Szalárdi *Síralmas Krónikájában*, melynek kiadásán oly sokat fáradozott 1852-ben s 1853-ban. Újra hallotta a hadseregek zaját, melyek Isten nevével indultak harczba, s hallotta az országos tanácskozásokat, melyekből a hitviták megszokott szólamai hangzottak ki; újra látta a vallásos rajongás kitöréseit, s látta, mint öltik magukra a nemtelen szenvedélyek a kor divatját, a hiteszmék köntösét. Mennyire izgathatta képzeletét a XVII. századi Erdélynek jellemző képe a szombatosok üldözéséről szóló fejezetben!² Itt az 1638-iki dézsi országgyűlésen még szombatos vértanut kövez meg a vallásos gyűlölet, de már új idők hajnalát hirdeti a fejedelemsnének, Lorántffy Zsuzsánnának, magasztos gondolkodása, ki Pécsi Simonnak „tisztos hajadon leányát udvarában nevelvén“, Gyulai Ferenczhez adja nőül. Ebből az izgató ellentétből alakulhatott ki annak a „gyönyörű históriai novellá“-nak terve is, melyet a *Délibáb* a *Budapesti Vízhang*-gal való egyesülése alkalmával 1853 ápr. 17-ikén ígért b. Kemény Zsigmondtól olvasóinak. A lap ugyanis határozottabb alakot adván ígéretének, jún. 12-iki előfizetési felhívásában s második félévi czímlapjain azt jelentette, hogy „regényeinek rovatát b. Kemény Zsigmond *Saaron rózsája* című históriai novellája nyitandja meg“. Kemény adós maradt novellájával, hogy azonban művének középpontjába Pécsi Simon leányának alakját tervezte, azt következtethetjük későbbi

¹ *Uj Magyar Museum*. 1851/2. II. 160—171. l.

² Szalárdi János *Síralmas Krónikája*. Kiadta b. Kemény Zsigmond. 1853. 133—135. l.

költői alkotásaiból, melyekben a rajongó szömbatosok szintén Saaron rózsájának nevezik Pécsi Simon leányát.

Az értékes regényterv kibontakozását 1853-ban s az 1854-ik év első felében megakadályozhatta Kemény hirlapírói munkássága. 1854 júniusában azonban ez az akadály megszűnt, Kemény megvált a *Pesti Naplótól*, s mégis, mikor választania kellett történeti tárgyai közül, inkább vonzotta Tarnóczy Sára szerelme, mint Saaron rózsájának sorsa. A költő választását leginkább megmagyarázza a két regénytárgynak különböző jelleme. Tarnóczy Sára szerelmének története Szalárdi *Síralmas Krónikájában* kész, egy-séges tragédia, míg ellenben Pécsi Simon leányának férjhez menetele, bármily regényes, még sem versenyezhet a történeti háttérnek, a szömbatosok üldözésének s Pécsi Simon bukásának jelentőségével. E nehézségek legyőzéséhez várta Kemény a kellő időt, s kedvetlensége teljesen érthető, mikor az *Özvegy és leánya* című regényét félbe kellett hagynia, hogy Pécsi Deborah szívének viszonyait elemezze új történeti novellájában. Ez körülbelül 1855 márcziusának elején az *Özvegy és leánya* két első kötetének befejezése után történt.

Kemény elhatározásának külső okát öcscséhez 1855 márcz. 15-ikén intézett levelében e sorok leplezik le: „Fölmondottam volna egy 120 forintos nagyon kártékony irodalmi kötelezettségről, melyet nagy szükségben az előlegezésért ígértem meg, s melynek ápr. 5-ikére eső terminusáért már sajtó alatt levő terjedelmes regényem bevezetését halasztanom kell”.¹ Nem

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson.* (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 237. 1.)

lehet kétségünk, hogy az itt említett irodalmi kötelezettség csakis a *Budapesti Hirlap* szerkesztőjének, Szilágyi Ferencznek, tett ígéret lehet, ki szívesen adott előleget Keménynek, hogy áprilisban a *Deborah* című történeti novella közlését megkezdhesse. Ezt bizonyítja egyrészt az, hogy Keménynek a *Deborah*n kívül nem volt irodalmi munkája, mely miatt 1855 tavaszán az *Özvegy és leányát* félre kellett volna tennie. Másrészt az irodalmi kötelezettség határideje is megfelel a történeti novella közlésének, mely a *Budapesti Hirlap* ápr. 19-iki számában kezdődött meg.

Ha Kemény 1855 márcz. 15-ikén még húzódozott új regénytervétől, áprilisra semmiképen sem adhatta át a *Budapesti Hirlap* szerkesztőjének a kész művet, bármennyire ismerte is költői tárgyának történeti hátterét azokból a tanulmányokból, melyekkel az *Özvegy és leánya* című regényét tervezte. Így művének nagy része az alatt az idő alatt készült el, míg közlése a *Budapesti Hirlap*ban folyt, tehát ápr. 19-ikétől jún. 21-ikéig. Ezt árulta el a szerkesztőség is azzal, hogy a közlésben hosszabb szüneteket tartott.¹ Kemény nem igen merülhetett el zavartalanul a költői tervezgetés részleteibe; művének befejezését siettette a *Pesti Napló* szerkesztésének elvállalása. A *Deborah* című novella vége jún. 21-ikén egy nappal előbb jelent

¹ A *Budapesti Hirlap*nak azok a számai, melyekben a *Deborah* című novella közlése 1855-ben folyt, a következők: 699. (ápr. 19.), 700. (ápr. 20.), 701. (ápr. 21.), 702. (ápr. 23.), 707. (ápr. 28.), 708. (ápr. 30.), 709. (máj. 1.), 710. (máj. 2.), 717. (máj. 10.), 718. (máj. 11.), 719. (máj. 12.), 720. (máj. 14.), 729. (máj. 25.), 735. (jún. 2.), 736. (jún. 4.), 737. (jún. 5.), 739. (jún. 8.), 748. (jún. 19.), 750. (jún. 21.).

meg a *Budapesti Hírlapban*, hogy Kemény a *Pesti Napló* szerkesztői tollát kezébe vette.

A költői munkának zavaró körülményei itt is, ott is eltorzították Kemény történeti novellájának vonalait. Úgy tetszik, mintha a költőnek sem ideje, sem kedve nem lett volna ahhoz, hogy tervének minden mozzanatát kiszámítsa s művének alkotórészeit biztos szerkezetbe illeszsze össze. Képzelete gyakran leveti az ítélőerő szigorú fegyelmét, majd járt ösvényekre téved.

A novellának összetartó eleme ép oly szerelmi történet, mint a minő az *Özveggy és leánya* című regény középpontjában áll. Pécsi Simonnak egyetlen leánya, Deborah, s Kassai Elemér őszinte vonzalmat éreznek egymás iránt; szerelmükben öröme telik az ősz Pécsinek is, minthogy rokonérzése s a csillagjóslat egyaránt ajánlja Kassai Elemérnek lovagias jellemét. A szép viszony azonban egyszerre összeomlik, mikor Elemért Pécsi ellenfele, I. Rákóczi Györgynek cím nélküli cancellárja, Kassai István, fogadja fiává. Ettől fogva a családi gyűlölet s a felekezeti elfogultság ép úgy elválasztja a szerető szíveket, mint Tarnóczy Sárát s Mikes Jánost. Pécsi iszonyodik Kassai István rokonságától, Kassai István pedig irtó hadjáratot indít a szombatosok ellen, s vezérüket, Pécsit, börtönbe juttatja. Deborah és Elemér sorsa a lemondás, de lemondásukból hiányzik az a benső küzdelem, mely Tarnóczy Sára önáldozatát oly megrázóvá teszi. Mikor a szombatosok ellen felizgatott tömeg megtámadja Deboraht, bár Elemér lovagiasan kel védelmére, Deborah örökre elutasítja magától a szerelmes ifjút, viszont Elemér sem küzd a viszonyok ellen, csak annyit mond: „Örökre, Deborahm, örökre!” Így lett

Deborah a válás után néhány hónap mulva Gyulai Ferencz jegyese, majd ünnepelt, de büszke, hideg és kedélytelen jellemű úrnő, míg Elemér a Rákóczi-féle felkelés alkalmával Kassa bevételekor esett el.

Ez elnagyolt szerelmi történet kedvéért mozgatta meg Kemény a novellában a kor uralkodó szenvedélyeit s léptette fel a XVII. századi Erdély jellemző alakjait. A felekezeti elfogultságnak mily érdekes ellentéteit világította meg az erdélyi protestánsokban, kik elnyomott magyarországi hitrokonai védelmére akarnak fegyvert fogni, holott maguk a türelmetlenség minden jelével üldözik a szombatosokat! Aztán Erdély politikai helyzetének rajza mennyi nemes és sülyedt államférfúi egyéniség elemzésére adott neki alkalmat! Rákóczi, a fejedelem, sokat veszített abból a kedélyességből, mely még az *Özvegy és leányában* jellemezte; ridegebbé, számítóbbá, önzőbbé vált. Mellette Kassai István merő sivár erély és furfang; Pécsi, a bukott államférfiú, pedig ábrándok rabja, kinek életeleme a fény, pompa, a tudomány s a költészet. Kemény azonban nem csak a kor eszméit s államférfiait vonultatja fel novellájában, hanem feltárja előttünk a fejedelmi palota életét is, főkép a fejedelem nagyobb fiának, György úrfinak, és jegyeseinek, Báthory Zsófiának, lelki világát. A szeszélyes herczegkisasszonynak, Zsófiának, jut a novellában az a feladat, hogy a családi és felekezeti gyűlölet hullámaival elsimítsa. Mikor esküvőjén egy kérdésnek teljesítését ígérlik, először hű lovagját, Kassai Elemért, akarja kitüntetni, csak, miután Elemérrel beszélt, kéri Gyulai Ferencz számára az elítélt Pécsi birtokai közül Andrásfalvát és Erzsébetfalvát. Ezt a kérést

toldja meg György úrfi azzal, hogy Gyulai Ferencz vegye nőül Pécsi Deborahát.

A gyűlölködő családok drámai küzdelme, a XVII. század eszmevilága annyira lekötötte Kemény figyelmét, mintha nem is Pécsi Deborah és Kassai Elemér szívének mozgalmait akarná megmagyarázni, hanem fő célja a XVII. századi Erdélynek művészi rajza volna. Kassai Elemér alakja túlságosan szenvedőleges jellemével szinte elvész a mozgalmas történeti háttérben. A nemes lovag kelleténél többet örökölt a költő borongó hangulataiból, kit utolsó szerelmének emlékei csak a lemondásra figyelmeztettek. Még nagyobb rejtély marad előttünk a novella fő alakja, Pécsi Deborah. Mikor a cselekvény színterén először jelenik meg, ígész szépségével tűnik fel; a költő szavai szerint — „egész lényén a kifejtett kor bevégeztsége és a serdület frissége volt csodálatos varázsszal összeolvastva“. Kemény szinte lyrai lelkesedéssel ír a gyönyörű hajadonról, mintha a költészet mögött élő alakra, egykori eszményképére, gondolta. Valóban Deborah huszonkét éven túl volt ép úgy, mint Lónyay Mária, mikor Keményben a legszebb ábrándokat ébresztette. Rája emlékeztet bennünket Deborah külseje is karcsú s eléggé magas termetével, sötétkék szemével s világossárga hajfürteivel. Pécsi Deborah azonban nem csak maga a báj, hanem a gyengéd nőiesség is. Annál meglepőbb, hogy az alatt a fél év alatt, melyet az ősz Pécsi a kivégeztetés gondolatával töltött a börtönben, leánya új szerelemre gyulladt s napról-napra inkább érdeklődött Gyulai Ferencz iránt. A novellaíró adós maradt a rejtély megoldásával. A mily meglepő Deborah gyöngédtelensége, ép oly talányos Gyulai Ferencznek, az egyre

emelkedő udvari embernek, érdeklődése a hóhérbárd alatt álló Pécsi Simon leánya iránt. Mennyivel nagyobb gondot fordított Kemény a lélektani megokolásra *A rajongókban*, hol Pécsi Simon nem 1638 végén, hanem a következő év tavaszán kerül fogságba, s hol Pécsi Deborah és Gyulai Ferencz viszonya a dúsgazdag Pécsi szeme előtt szövődik!

Ha a novella előtere inkább vázaltszerű s az elhamarkodásnak kétségtelen jeleit mutatja, annál mesteribb alkotás a háttér, a jellemző történeti arcképeknek egész sora. Itt költészet és történet összhangba olvadnak össze. A költő teljes szabadsággal használja fel Szalárdi, Kemény János és Lugossy adatait; az ősz Pécsinek egy gyermeket ad, a dézsi országgyűlés idejét hátrább tolja, 1638 végén szerepelteti Keserői Dajka Jánost, ki 1633-ban halt meg, de változtatásainak célja mindig a kor jellemrajzának művészi igazsága és teljessége. A történeti korrajz azonban a költői becsvágy egyoldalúsága következtében oly nagy arányokat ölt, hogy a novella fő tárgyát szinte eltörpíti. E belső aránytalanságot nem tünteti el a cselekvény idejének összeszorítása sem. Kemény történeti novellája oly hatalmas angol parkhoz hasonlít, melynek kiemelkedő pontjára büszke kastély helyett kis nyári pihenőt hevenyészett a tervező.

Az az izgatottság, mely Kemény költői munkáját megzavarta, kedélyhangulatára is áttért. E belső nyugtalanság nyilatkozik ellentmondó eszméiben, a gúnynak és érzelmességnek villámgyors változataiban. Kemény majd felsőbbbséges mosolylyal tekint a gazdagok boldogságára, a fényre és pompára, majd meg szinte önmagát s mindazokat sajnálja, kiknek előbb könnyeiket s verítéküket kell letörölniök, hogy

valamit láthassanak. S míg egyfelől hízogó bókkal kedveskedik Erdély úrnőinek, másfelől mennyi lenézésről tanuskodik az a gondolata, hogy a könny nyoma a nőknél tartósabb a szemhéjon, mint a kedélyen! Ez alanyi nyilatkozásoknál még több bomlasztó elemet visznek az elbeszélésbe azok a szellemeskedések, melyekkel a novelláíró a költészet mindenhatóságából űz játékot. Mindezek tulajdonképen a romantikus ironiának késő visszaverődései s néhány év múlva Kemény ízlését is sértik. Ezért maradt ki *A rajongókban* az első szakasz végéről az a hosszú elmélkedés, mely egyrészt a költészet varázshatalmát dicsőítette, másrészt abban a lapos igazságban végződött, hogy „költészet nélkül is lehet borongani, vagy ha tetszik, még ásítani is“.

Ha Kemény kedvetlenül fogott történeti novellájának tervezéséhez, művének befejezése sem kelthette benne azt a meglelégedést, melylyel összehangzó költői alkotásaira tekintett vissza. A mennyire bántotta a jellemrajz kuszátsága s a szerkezet lazasága, annyira érezhette, mily nagy tragikus összeütközéseket rejt magában a szombatosok és Pécsi sorsa, s minő mélységekhez vezet a lelkiismereti szabadság kérdése. Még inkább szemébe tűntek novellájának ellentmondásai s rejtett értékei, mikor hosszabb idő múlva tárgyasabb ítéletet alkothatott róluk. Legtöbb alkalma nyílt erre 1857 első hónapjaiban, miután a szerkesztői gondoktól megszabadulva, az *Özvegy és leánya* harmadik kötetét is bevégezte. Hogy már közvetlenül németországi útja után gondolt *Deborah* című novellájának átalakítására, azt sejtetik 1857 febr. 15-ikén írt levelében e sorok: „Két alkum van, mindegyike külön 750 pforintos. Sokat kell írnom; mert olcsó vásá-

rok¹. A két alku, az összeg nagyságát tekintve, regényre vonatkozhatik, még pedig az egyik a *Zord időre*, a másik *A rajongókra*.

Kemény előbb a *Zord időt* kezdte írni, melyet a *Budapesti Szemle* számára engedett át, de csakhamar hozzálátott történeti novellájának átalakításához is. Legalább ennyit fogadhatunk el a *Pesti Naplónak* 1857 okt. 1-jén közölt híréből, mely szerint b. Kemény Zsigmond „az *Özvegy és leánya* című regényének befejezése óta két regényt írt, az egyik nem sokára Pfeifernél fog megjelenni, a másikat a *Budapesti Szemle* olvasói nyerendik“. Ez időtájt Danielik János decz. 10-iki cikkében Keménynek egy tervezett nagy történeti regényét is említette, melynek színhelyeit a költő keleti útja alkalmával akarta megtekinteni, de mint a keleti útnak, úgy a regénynek tervét is keresztülhúzta a *Pesti Napló* szerkesztésének elvállalása.² Hogy azonban Kemény az év végéig jól előrehaladt *A rajongók* című regényében, azt bizonyítja a *Hölgyfutár* 1858 jan. 19-iki száma. Itt bukkan fel először a regény címe; itt jelenti az irodalmi hírek rovatvezetője, hogy — mint hallja — „b. Kemény Zsigmond *A rajongók* című történeti regényének egy része már is sajtó alá adatott“. Kiegészíti ezt Danieliknek Falkhoz 1858 jan. 25-ikén írt levelében az az adat, hogy „Kemény a szerkesztésen kívül két regényt folytat, mely nyakára nőtt“,³ továbbá

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 363. 1.)*

² Danielik János: *Aggályok. I. [Pesti Napló. 1857. 282. (decz. 10.) sz.]*

³ Lásd Danielik Jánosnak Falk Miksához 1858 jan. 25-ikén írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

Kemény Zsigmondnak b. Kemény Ferenczhez 1858 ápr. 30-ikán írt soraiban az a vallomása, hogy levelének keltéig *A rajongók* című és sajtó alatt levő regényének honorariumából pénzelt.¹ A lapszerkesztés gondjai s a betegség izgalmai többször megakadályozták Keményt a regényírásban, de azért nem alaptalanul értesítették közönségüket a *Hölgyfutár* júl. 8-ikán, a *Vasárnapi Ujság* júl. 18-ikán, hogy *A rajongók* két első kötete már kikerült a sajtó alól. Közben júl. 14-ikén Kemény átadta a *Pesti Napló* szerkesztését Királyi Pálnak, úgy hogy több időt szentelhetett költői terveinek. A lapok, főkép a *Hölgyfutár*, hoztak is többször hírt hol *A rajongók* befejezéséről, hol az utolsó ívek nyomtatásáról,² de Csengery Antal még szept. 10-ikén is azt írta Gyulainak, hogy Pfeifer a Kemény regényének végét várja.³ Ekkor a költő — valószínűleg — mégis befejezhette regényét, mert a *Hölgyfutár* az év végén már türelmetlenkedett, hogy *A rajongók* még mindig késik a nyomdában.⁴ A *Hölgyfutár* és a *Vasárnapi Ujság* azonban 1859-ben januári értesüléseik ellenére⁵ csak márcz. 5-ikén és 6-ikán jelenthették *A rajongók* megjelenését.

Kiművelt művészi érzékkel állapította meg Kemény, hogy történeti novellájának mely részei nyújtanak biztos alapot a tovább építésre. Regényének élére

¹ Kiss I.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Kemény Ferenczhez.* (Irodalomt. Közl. XVIII. 1908. 234. l.)

² *Hölgyfutár.* 1858. 170. (júl. 28.), 201. (szept. 3.) sz.

³ Lásd Csengery Antalnak Gyulai Pálhoz 1858 szept. 10-ikén írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

⁴ *Hölgyfutár.* 1858. 299. (decz. 31.) sz.

⁵ *Hölgyfutár.* 1859. 4. (jan. 11.) sz. — *Vasárnapi Ujság.* 1859. 3. (jan. 16.) sz.

csekély változtatással ugyanazt a tizenhárom szakaszt illesztette, melyek novellájának első nagyobb felét alkották. A költő céljaival együtt megváltozott a nagyszerű történeti rajzok szerepe is. Mint a novellában, a regényben is fellépnek az erdélyi politikai pártok, hogy ellenezzék vagy sürgessék a magyarországi protestánsok vallásszabadságáért indítandó háborút; megkezdődik a szombatosok üldözése is, melyet Kassai István, I. Rákóczi Györgynek cím nélküli cancellárja, a hadpárt visszaszorítására s Pécsi Simon megbuktatására eszelt ki. Míg azonban a novellaíró a pártok és családok küzdelmével egy szerelmi történet fordulatait magyarázta meg, addig a regényíró az egykori háttérret nagy történelmi festményének homlokterébe állította. Kemény figyelmét ugyanis *A rajongók*ban első sorban a XVII. század lelki világa foglalja le, mely izgatottan kutatta az embernek Istenhez, a végtelenség urához, való viszonyát s mély vallásos meggyőződéséért, mint az emberi életnek legnagyobb értékéért, mindent feláldozott. Célja megmutatni, mint lesz a vallásos hit a legtisztább erkölcsiségnek éltető elemévé vagy sötét szenvedélyek martalékává, mint lesz egyeseknek s millióknak áldásává vagy átkává. Regényének fő tárgya tulajdonképen a század uralkodó eszméje, a lelkiismeret szabadsága; érte lelkesülnek vagy ellene küzdenek hősei, általa emelkednek vagy süllyednek.

A költői cél adta meg továbbra is Kemény képzületének irányát. Így nyert a regényben mind nagyobb jelentőséget a szombatosoknak s vezérüknek, Pécsi Simonnak, sorsa. Pécsit tudós ábrándok ragadják a rajongó felekezet felé, míg a szombatosok a dús-gazdag s egykor hatalmas főúr útján akarják vallásuk

szabad gyakorlatát kivívni. Pécsi Deborah, a büszke szombatos leány, csak késlelteti, majd elősegíti apjának bukását, mikor Pécsit óvja üldözött hitsorsosaitól, s mikor Kassai Elemér szerelmének visszaütésével Kassai István gyűlöletét fokozza. A szélsőséges választásos rajongás képviselője a szombatosok között Kádár, az ősz próféta, ki kérlelhetetlenül átkozza leányát, mert szerelméért hitét hagyta el. A szombatos világnézet egész költészete nyilatkozik a kézdivásárhelyi papnak, Laczkó Istvánnak, családi életében, melyre oly váratlanul csap le a politikai szenvedélyek vihara.

Ennek az ábrándozó társaságnak reményein s vágyain gördíti Kemény a cselekvényt előre. Kassai itt is, mint a novellában, politikai szempontból s családi gyűlöletből küzd a szombatosok ellen, de eszközeinek megválasztása a regényben ördögibb fokot ér el. Laczkó Istvánról kisüti, hogy az ő szökött jobbágya, kinek igazi neve Szőke István; ezen a jogon börtönbe zárátja s addig gyötri, míg kémjévé s Pécsi Simon árulójává teszi. Laczkó István, a szombatosok nyelvén: a sardisi angyal, veszi rá az ingadozó főurat, hogy a tavasz első szombatjára balázsfalvi birtokára hívja össze hitsorsosait. Kassainak kész a terve, hogy Pécsit a gyűlés alkalmával elfogatja, s mivel Kassai Elemért Balázsfalva környékére neveztetette ki kapitánynak, a terv végrehajtásában neki is szán szerepet.

A mint Kemény Laczkó István szenvedéseiben az erdélyi lelkiismereti szabadság torzképét rajzolta meg, úgy alkotta meg a puritán, szabadelvű protestáns gondolkodás eszményképét Lorántffy Zsuzsánna alakjában; mintha méltányolni akarta volna egyik bírálójának megjegyzését, ki az *Özvegy és leánya* című regényben sajnálkozva nélkülözte a nagy fejedelemné

jellemrajzát.¹ A *rajongókban* Lorántffy Zsuzsánna veszi pártfogásába Laczkó István nejét, Klárát, és gyermekeit; ő tépi szét Kassai István gonosz ármányainak szövődékét is. Nagy része van ebben Klárának is, ki vonzó egyéniségével az egész fejedelmi udvart meghódította. A balázsfalvi gyűlés véres jele-
netekben végződött, melyekben a nemes Kassai Elemér és Laczkó István is életüket vesztették; bilincset ver-
tek Pécsi Simon kezére, de Kassai István tervei is összeomlottak. Laczkó István özvegye, mint Rápol-
t birtokosa, él férje emlékének s gyermekeinek. Pécsi Simon sorsát pedig, mint a novellában, a regényben is Báthory Zsófia és ifjabb Rákóczi György enyhítik azzal, hogy esküvőjük alkalmával Gyulai Ferencz számára Pécsinek egyik birtokát, majd Deborah kezét kérik. Kassai István uralmának végét jelenti a magyar-
országi vallásháború megindítása is.

Ennek a cselekvénynek nincs főhőse, de alkotó-
részeit belső kapcsolatokkal fűzte össze az egy célra törekvő képzelet. Még inkább kinyomozhatjuk a költő alkotó munkájának vezető gondolatait hőseinek lelki világában. Kemény ugyanis nem pusztán a külső küzdelmeket s összeomló intézményeket látja meg, melyek a kor eszméinek, mint szellemi földrengéseknek, hatalmát szokták jelezni; inkább kutatja azokat a benső harczokat, melyek az egyéniség mélyén mennek végbe. Történeti regénye is nagy tragédiák sora, melyekben nyíltan vagy burkoltan, mint támadó vagy megtámadott fél itt is, ott is feltűnik a lelkiismereti szabadság eszméje.

¹ Székely József: *Özvegy és leánya*. Írta Kemény Zsigmond. (Hölgyfutár. 1857. 116. [máj. 22.] sz.)

A legjelentékenyebb egyén a regényben, kit ábrándos hite vitt a bukás szélére, Pécsi Simon. A tisztos, ősz férfiú a porból felvergődötték közül való, szűcs fiából lett Bethlen Gábor cancellárja. Rendkívüli szerencséje hiúvá, roppant vagyona fényűzővé tette, de mindkét gyengeségét enyhítette tudományszeretete, költői kedélye s finom ízlése. Osztozott századának babonájában; mint Schiller Wallensteinje, ő is hitt a csillagjóslatban, s a szerencsének legcsábítóbb mosolya sem tudta vele feledtetni csillagházának vésztijszó jeleit. Vallásos áhitata a szombatosok sejtelmes tanai-ban nyugodott meg, de vonzalmába tudós törekvések is vegyültek. Mint az udvarhelyi szombatos pap előtt fejtegette, a lelkiismeret jogának tiszteletét azért óhaj-totta Erdélyben, mert „a hiteshímek fejlődése, a sza-bad vizsgálat és a Szentírás magyarázata az uralkodó secták által szoros korlátok közé van szorítva“. Pécsi azonban sokkal inkább megszokta a fényt, hogy sem hitelveiért előkelő társadalmi helyzetét kockáztatni tudná; bár a szombatosok fő patronusának tartották, az uralkodó felekezettől nem szakadt el. Tévedése, hogy oly feladatra vállalkozott, mely egyéniségével ellentétben áll. Ő, a tudós ábrándok embere, akarja a rajongókat lemondásra tanítani; ő, az irigyelt főúr, akarja a kunyhók népének vágyait kormányozni. Maga is érzi a végzet bárdjának suhogását. Mielőtt Balázs-falvára menne, folyton azt sóhajtja leányának: „El van tévesztve életünk!“ Azt hiszi, túllépte a számára kijelölt sorompókat, s a tudomány birodalmában kellett volna hatalomra törekednie. Mikor a balázsfalvi tömeg szenvedélye keresztülgázol az ingatag vezéren, Pécsi lánczok közt foglalja össze tragikumát e sóhaj-ban: „El volt tévesztve életem“.

S vajjon elhihetjük-e Pécsinek, hogy sorsának más irányt adhatott volna? Igen, ha nem lett volna költő, az ábrándok embere, s ha nem az erőskezű I. Rákóczi György országában élt volna. Így azonban bukása szükségszerű következménye részint álmodozó lelkének, részint annak az erdélyi társadalomnak, mely a lelkiismereti szabadságot egyoldalúan magyarázta.

A mint Pécsi Simon, ép úgy Laczkó István is a viszonyok rettenetes hatalma alatt áll. Mint koldusgyermek került egy híres szombatos orvos házába, itt kapta a Szőke helyett a Laczkó nevet is; majd pártfogójának halála után, mint szombatos pap, nőül vette az orvosnak szép és egyetlen leányát, Klárát. Gondolkodása sokszor a költészet magasabb légkörébe emelkedett, de akaratereje a kísértés óráján hamar megtört. Választania kellett; vagy elmegy jobbagynak Kassainak rápolti birtokára s magával együtt nyomorba s erkölcsi süllyedésbe taszítja imádott nejét s ártatlan gyermekeit, vagy megmenti családját, de a szörnyű Kassainak lesz aljas eszközévé. A regényíró szavai, szerint „erényre volt teremtve, de a viszonyok nyomása miatt bűnössé lett“. Laczkó István azonban még bűnében is megőrizte jellemének nemes vonásait. Homlokán érezte a Kain-bélyeget, mielőtt Pécsit veszélyes szerepére ösztönözte, s mindent elkövetett hogy bűnének végzetes eredményeit elhárítsa. Lelkét teljesen felforgatta a bűntudat, vétkével nem mert többé nejéhez közeledni s addig gyötörte magát vádjával, míg rügeszméje elhomályosította elméjét. A szerencsétlen örült Rápolton egy vén kuruzsló keze alatt lassanként eszmélni kezdett, de a tavasz újra felébresztette alvó lelkiismeretét s tüzőn-vízen keresztül rohant Balázsfalvára, hogy szombatos társai előtt

feltárja a veszélyt, melyet árulásával zúditott rájuk. A halál csak megváltás volt számára. Rája is illik az, a mit Kemény a tragikum legtermészetesebb fajáról mondott. Azok közé az egyének közé tartozott, kik meghajolnak egy bűn előtt a nélkül, hogy eltörpülneek s részvétünket eljátszanák.¹

E tragikus életpályák fordulóin rémes árnyékként bukkan fel Kassai Istvánnak, I. Rákóczi György cím nélküli cancellárjának alakja. Mint Pécsi Simon, ő is alacsony sorsból emelkedett a hatalom tetőfokára; erszénykötő fia volt. Sivár, kedélytelen, minden költőiség nélkül való egyéniség; igényeit az aljasságig le tudja nyomni s megvonná magától azt a fogyatékos kényelmet is, melyet egy pár piszkos szobája nyújtott neki, ha rangjának nem kellene áldoznia. Kiszikadt, vén szervezetét s rideg szellemét leginkább két szenvedély tudja lázba hozni; olthatatlan vágygyal szomjuhozza a vagyont és a hatalmat. Maga nyitogatja pénzes ládáit, gyönyörűséggel emelgeti pénzes zacskóit, habár melle szorul is bele. Hasonló kéjjel üldözi politikai ellenfeleit; ha kell, orvul támad ellenük, ha a helyzet parancsolja, ingerli, kijátszsza, meg alázza őket. Mindent kamatoztatni akar, még Kassai Elemér iránt érzett vonzalmát is bevonja politikai számításaiba. Ez az önző akarat nem ismer erkölcsi korlátokat; könyörtelenül gázol végig mindenben, mi útjába kerül. Kassai lelkiismereti furdalás nélkül dönti romba a gyűlölt Pécsi Simon életének alkotásait, ép oly szívtelenül zúzza össze Laczkó István családi boldogságát is. Gyermekek sírása, asszony könnye nem

¹ B. Kemény Zsigmond: *Eszmék a regény és dráma körül.* (Összes művei. X. 1906. 216. l.)

hatja meg lelkét. Még félelmetesebbé teszi Kassait rendkívüli értelme. Mint a furfangnak, cselszövésnek mestere, gyakran egészen a gonoszság fenségéig emelkedik. Bűnhődése, hogy éreznie kell az erkölcsi törvény hatalmát, mely messzebb ér, mint a rabula ereje. Ha összeomlott a Pécsi-ház, a Kassai-család sem épülhetett fel. Kassai Elemér koporsója magával vitte a sírba a vén Kassai Istvánnak egyetlen nemesebb vonzalmát; még inkább szíven találta a cím nélküli cancellárt I. Rákóczi György harczikedve.

Kassai István egyéniségében Kemény a lelki tényezőknél ugyanazt a megdöbbenő küzdelmét tárta elénk, melyet aesthetikai elmélkedéseiben a tragikum második fajához sorozott. Elméletének útmutatása szerint „oly szörnyet tett hőssé, kit a szenvedők és üldözöttek diadalának mámorában buktatnak meg”.¹ Kassai István a tragikus egyéneknek azt az osztályát gazdagítja, melynek fő jellemvonását Beöthy Zsolt a korlátlanságra törekvő akaratra önző formájában találta meg.² Kassai rokon az osztálynak legjellemzőbb képviselőjével, III. Richarddal, leginkább annyiban különböznek egymástól, a mennyiben a piros és fehér rózsza harcza is különbözik a XVII. századi erdélyi pártok küzdelmétől. Mintha I. Rákóczi György udvarában még az önzésre is ragadna valami a puritán protestáns gondolkodásból. Kassai jelleme nem oly ördögi, mint III. Richardé, de katastrophája természetesebb.

A végzet azonban Kemény költészetében sokkal zabolátlanabb erő, hogy sem pusztán a tragikus hőst

¹ B. Kemény Zsigmond: *Eszmék a regény és dráma körül*. (Összes művei. X. 1906. 216. l.)

² Beöthy Zsolt: *A tragikum*. 1885. 71—83. l.

találná el; ép úgy sujtja a tragikus hős környezetét is. Pécsi Simon nem ok nélkül mondja leányának: „Leányom vagy, csontomnak csontja, véremnek vére... tévedésemnek folytatója és kiegészítője“. A mint az apát a kincs és hatalom, úgy kápráztatja el Deborah a főrangú világ fénye. Magányos óráiban maga is megvallotta, hogy Kassai Elemérrel azért szakította meg oly kíméletlenül viszonyát, mert a régi családú Gyulai Ferenczet akarta meghódítani. Kegyetlen játékot űzött szívével, hiúságból kaczerködött az úrias modorú Gyulaival, míg lelkében merengve idézte vissza Kassai Elemér arczvonalait, — saját szavai szerint — a legnemesebb vonalakat. Pécsi Deborah Kemény regényében ép oly szövevényes jellem, mint a novellában, de teljesen kibontakozott abból a talányosságból, mely alakját a novellában vette körül. Bensőbbé vált a regényben az apa és leánya között levő kapcsolat is. Úgy tetszik, mintha Deborah csalódásaiban Pécsi Simon tragikumának rémes világítása verődne vissza.

Kassai Elemér is áthozta a novellából mély érzéseit, lovagias gondolkozását s töprengő természetét, azzal a különbséggel, hogy maga is jól ismerte jellemének fogyatkozásait. Hányszor tett magának szemrehányást folytonos ingadozásáért, melyből összes bal lépéseit származtatta? Hányszor vádolta önmagát, hogy sem nagybátyjának vonzalmát nem utasította vissza, sem Pécsi Deborahról nem tudott lemondani? Gyötrő gondolatokkal távozott Gyulafehérvárról, vesztett boldogságának színhelyéről is, hogy Balázsfalva környékén vállalja el a mezei kapitányságot. Csak mikor nagybátyjának gonosz tervein keresztüllátott, akkor érlelődött meg benne az a gondolat, hogy nem lesz

a nemtelen bosszúnak eszközévé. Balázsfalvára is azért sietett, hogy Pécsit megmentse. Ily szándékkal lépett abba a régi templomba, hol Pécsi a szombatosokkal tanácskozott, a rajongó tömeg azonban meggyilkolta. Kassai Elemér elhibázottnak tartotta életét, pedig nem annyira saját tévedéseinek, mint inkább a körülötte tomboló erőknék tragikus áldozata. Közte és Schiller *Wallensteinjének* egyik alakja, az ifjabb Piccolomini között több rokon vonás ötlík fel. Mindegyikük legyőzhetetlen ragaszkodást érez egy rendkívüli férfiú iránt, s eszményi szerelemmel közelednek a kiváló férfiú leányához. Mindegyiküknek érzésvilága ellentétbe kerül családjának politikájával; az ifjabb Piccolominit atyja akarja a csodált hadvezértől elszakítani, Kassai Elemért meg nagybátyja akarja Pécsi ellen hangolni. Minden egyezés ellenére azonban Kassai Elemér egyéniségéből hiányzik az ifjabb Piccolomini lelkesedése és erélye, mely bátran száll síkra eszményeiért. Schiller alakja tevékenyebb, Keményé lemondóbb, amaz drámaibb, emez lyraibb.

Nincs Kemény regényében a végzetnek meghatóbb áldozata Laczkó István nejénél. Klára gyöngéd természetén a báj ömlik el, ártatlan lelkén az erkölcsi tisztaság összhangja. Gondolkodásában az erény és bűn széptani és erkölctani fogalmakká olvadnak össze; a bűntől irtózott azért is, mert rossz, azért is, mert csúf. Életnézeteit a regényíró következőkép foglalta össze: „Növeltetésére nézve egészen szombatos, de szívében főleg keresztyén volt. Tartá magát a vallásnak, melyben született, külső szertartásaihoz; azonban keble mélyéből a szeretet Istenéhez szállottak imái“. E finom női egyéniségnek jut osztályrészül, hogy állandó harcztot folytasson környezetének bűneivel s

ármányaival. Találóan nevezi őt szerencsétlen férje kis pacsirtának, mely a sírfára szállva énekel az életről. Mint sejtette meg férjének bűnét, mint sietett utána Gyulafehérvárra, mint borzadt meg Kassai Istvánnak nevétől, még inkább szűró tekintetétől! Ki merné neki bűnül felróni, hogy férjét s gyermekeit szerette? Még a meggondolatlanság s erélytelenség vádja sem érheti. Tudott bízni a fejedelemné magasztos jellemében, megérezte az érző szívet Báthory Zsófia könnyében, tudott tűrni, dolgozni. Katastropháját tulajdonképen a XVII. századi erdélyi társadalom eszméi idézték elő, mely az emberrel, mint üldözött vaddal bánt, ha jobbagynak és szombatosnak született. Klárát, mint Vörösmarty *Szép Ilonkájának* hősnőjét, a viszonyok kényszerűsége sujtotta le. Sorsában a tragikumnak azok az elemei játszanak főszerepet, melyeket Kemény széptani fejtegetéseiben a megcsontosodott előítéletek, hagyományos erkölcsök és szokások, kegyeletek és vallásos eszmék közé foglalt.¹ A szomorú sors hatását Kemény mély értelmű költői igazságszolgáltatással enyhíti, mikor Laczkó István özvegyének jellemrajzában a lemondást, a hitvesi hűséget s az emberszeretetet dicsőíti.

Mindezekben a tragédiákban Kemény a szenvedélyeknek oly káprázatos színjátékát varázsolja elénk, hogy a tragikus összeütközések az egyénnek egész valóját a legjellemzőbben világítják meg. Még inkább kiemeli a belső küzdelmek jelentőségét az a művészi ellentét, melyet a regényben a különböző jellemek és életnézetek alkotnak egymással. Az ábránd költőibbnek

¹ B. Kemény Zsigmond: *Eszmék a regény és dráma körül.* (Összes művei. X. 1906. 216. l.).

tűnik fel, ha körülötte durva politikai érdekek küzdenek; a szerető szív áldozata magasztosabb lesz, ha jogait az önzés ördögi furfangjaival szemben követeli. Teljes szellemi egységbe foglalja össze Kemény a tragikus összeütközéseket világnézetével, mely költői alkotásának minden részét áthatja.

Kiábrándult lélekkel tekint Kemény az emberi élet mozgató erőire. Regényében a tömeg és egyén gyakran lerontja azt a határfalat, melylyel az erkölcsstan a bűnt az erénytől választja el. A tömeg hazug képzelődéseinek hatása alatt vonja aljas ösztöneire az erény álarczát, míg az egyén ítéletét valamely kedvelt ábrándja vagy túlhajtott, nemes szenvedélye homályosítja el. Így magyarázza Laczkó István is nevének, hogy a bűn gyakran épen abból a nedvből szívja táplálékát, melyből a büszke erény virít. Mintha az erkölcsstani valóságok csak vegyületeik arányára nézve különböznének egymástól, s mintha csak a viszonyok szeszélye díszítené fel az egyiket s éktelelné el a másikat. Kemény világnézetébe épen e végzetszerűség vegyíti a legsötétebb színeket, úgy hogy az egyén legtöbbször óvatlanul lép át csendesebb életköréből veszélyes tevékenységébe. Mindazáltal a bűn nagy csapás Kemény hőseire nézve; lelkiismeretük nem sokat törődik kételyükkel, kíméletlenül ítél és sujt. Még a lelketlen Kassai István rabulái között is felbukkan a nyugtalanító kérdés: „Hol van itt a bűn?” Még inkább leroskad Laczkó István lelke a bűntudat súlya alatt. S minő kínzó emlékekkel és vádakkal telik meg Pécsi Deborah magánya! Magát, Keményt is mély szomorúsággal töltik el a magány rémei, melyek álmokból, ferde benyomásokból, daemoni érzésekből támadnak s fölvert rajként zsibonga-

nak körülöttünk. De százszorta gyilkolóbbnak tartja a magányt, ha lelkiismeretünk tükréből önbecsülésünk csökkenését állapítjuk meg.

E sötét eszmékből emelkedik ki az az eszmény, melyet Kemény az élet legnagyobb értékeiről alkotott. Mintha lelkében elültek volna a viharzó szenvedélyek, regénye többé nem az emésztő szerelemnek, inkább az önfeláldozó szeretetnek dicsőítése. Mennyi lelkesedés szól Klára jellemrajzából, ki Istenhez fohászkodva, szoptatja gyermekét, majd elragadtatással merül kisedének tekintetébe! A fiatal anya szépsége mellett a regényíró elfelejti a dísztermek hölgyének minden varázsát s meghatva csodálja az istenség legméltóbb templomát, az ember szívét. Itt már a lélekjóság nem csak az aljas ösztönök közé tévedt fénysugár, mint a francia romantika hőseinél, hanem a jellemnek, sőt a test bűbájának is legfőbb alkotórésze. Klarában egyúttal Kemény azt az igazi keresztyén szeretetet magasztalja, mely felekezeti szenvedélyektől menten teljesíti Isten parancsát.

Kemény költői hitvallásának emléke Lorántffy Zsuzsanna jellemrajza is. A nagy fejedelemné egyaránt szigorú saját magával s környezetével szemben. Puritán gondolkodásával nem férne össze sem a világi hivalkodás, sem a gőg. A lába előtt térdelő Klárát szinte bibliai hangon szólítja meg: „Kelj föl Klára! Az Istent is nem térdünkkel, szívünkben tiszteljük. Miért borultál le egy szegény szolgáló előtt, ki épen csak úgy tartozik, mint te, az alázatosság köntösében járni?” Külső magatartásán meglátszik századának komor szelleme. Mennyi ridegség van e szavaiban: „Ha gyöngé vagy, távozzál innét!” A merev külső alatt azonban mélyen érző szív dobog. Mikor a por-

tusi árvíz alkalmával a gyermekéért aggódó Klárát hintójába ülteti, „annyi óvatosságot és gyöngédséget árult el, hogy Klára alig tartóztatható, vissza könnyeit, bámulatát, s pirulnia kellett saját erőtlenségén e nő csendes nagysága mellett“. E magasztos női egyéniség Kemény regényében a lelkiismereti szabadság védőasszonya s a keresztyén szeretetnek megvalósulása. Ő érzi át leginkább, hogy Erdély multjának legnagyobb dicsősége a gondolat szabadság védelmé. Ő hirdeti szóval és tettel, hogy „a keresztyén könyörületnek nincsenek a hitfelekezetektől függő korlátai, s alamizsnája, ápolása a pogányokra is kiterjed“.

Kemény világnézete úgy, a mint *A rajongók*ban áll előttünk, a dolgok mélyébe hatoló léleknek vallomása, mely átérzi mindazt, mi az emberi életben szomorú és felemelő. Kemény nem bölcséleti tételt magyaráz költői műveiben, hanem rámutat az emberi élet szélsőségeire: a bűnre és erényre, az anyagra és szellemre, a romboló szenvedélyre és a győzedelmes szeretetre, s érezteti azt a rejtelmes kapcsolatot, mely az egyén küzdelmét a végtelenség életével fűzi össze. Tőle távol van az a naivság és könnyelműség, mely Jókai költészetét oly népszerűvé tette, de távol van az a gyakorlati cél is, mely b. Eötvös József regényeit bölcséleti vagy politikai szónoklatokká változtatja. Eszméi legtöbbször sötét kedélyből törnek elő, úgy hogy lelkünket inkább lehangolják, mint felemelik, inkább megdöbbenünk, mint megnyugtattják. Világnézete azonban *A rajongók*ban oly fényes eszményekhez emelkedik, mint sehol másutt. Itt az emberszeretet felmagasztalása szinte teljesen eloszlatja a sötétlátás kódét. Mindebben Péterfy Jenő inkább a lemondó,

meghiggadt ember nyugalját fedezi fel,¹ de e nyugalom van oly becses, sőt becsesebb, mint a szenvedélyesebb költői egyéniség izgalma. Kemény nem hiába éli át a nagy társadalmi földingások korát; benyomásaiból s csalódásaiból tisztultabb világnézet fejlődik ki, vagy — mint Goethe mondja Meister Vilmos szavaival az igazi költőről — „lelke talajából a bölcsesség szép virága hajt ki“.

Az az érzés- és gondolatvilág, mely *A rajongók*ból bontakozik ki előttünk, a lélek mélységeiből tör elő s az egyéniség folytonos fejlődésének eredménye. Magasan felülemelkedik e világnézet a nemzetek s felekezetek korlátain s az emberiségnek legtisztultabb eszményeit foglalja egységbe. A mily egyéni és magasztos Kemény világnézete, ép oly költői is, úgy hogy legszabatosabban a tragikus összeütközéseknek s a küzdő jellemeknek rajzával fejezhető ki. Benne a költészet megőrizte függetlenségét, de egyúttal jogot szerzett magának arra is, hogy az emberi szellem átteremtésében részt vehessen. Költészetünknek kevés oly kimagasló csúcspontja van, mint *A rajongók*. Kemény itt az emberi élet tragikumát oly megrázó erővel érezteti s a tragikus küzdelemnek oly egyetemes értelmet ad, hogy alkotó képzelete a világirodalom legmagasabb légköréig hatol.

Kemény azonban, míg tragikus hőseinek sorsában világnézetének fénypontjait villantja meg, egyúttal a XVII. századi Erdély képét rajzolja elénk. Így alakul át regényében az alanyiség tárgyias költészetté, az örök emberi eszme történeti valósággá. Keményt költői egyéniségének természete vonja a történeti fel-

¹ Péterfy Jenő *Összegyűjtött munkái*. I. 1901. 123. l.

fogás mélységei felé; realismusa azonban nem elég-szik meg a külsőségek pontos rajzával, inkább kutatja az események mélyén a XVII. század eszméinek hatását. Ezekből fejlődik ki költői művének alapterve s hőseinek tragikuma. Kemény regényében komor valóság a harmincz éves háború kora, mely a vallásos hit lobogója alatt gyakran politikai célokért küzd. A reformatio nagy eszményeit leginkább Lorántffy Zsuzsánna nemes szíve őrzi, míg a rideg politikai számítás Kassai István egyéniségében éri el tetőpontját. Kemény, hogy a koreszmék hatalmát minél hívebben éreztesse, nem riad vissza a borzasztótól sem; bevilágít Laczkó István börtönének éjjelébe s a megkövezett Kádár kinszenvedéseibe. A szombatos hitvilág rajzában főkép Lugossy értekezését követi, s a rajongó felekezetet úgy tünteti fel, mint az ezredévességre hajló, zsidó keresztyénségnek egyik árnyalatát.

Sokat forgatta Kemény, midőn regényét tervezte, Szalay László *Magyarország története* című munkájának IV. kötetét is. Erről tanuskodik a kötetnek könyvtárában levő példánya, főkép a czeruzával aláhúzott részeknek hosszú sora. Itt jelölte ki Kemény I. Rákóczi György vallásháborújának költői szempontból nevezetes mozzanatait, innét vette át a magyarországi evangélikus rendek mozgalmának jellemzését, innét emelte ki a nagyszombati, lévai s szakolczai protestánsok sérelmeit, hogy regényében Dajka püspök izgassa velük lelkes hallgatóit.¹

A történeti valóság szeretete indította Keményt

¹ Vesd össze *A rajongók* (Kemény Zsigmond *Összes művei*. VII.) 10., illetőleg 14. és 15. lapját Szalay László *Magyarország története* című műve IV. kötetének (1854.) 578., illetőleg 579. lapjával.

arra, hogy történeti alakjainak jellemét azokon az alapokon építse fel, melyeket egykorú emlékiratokban, főképp Szalárdi *Siralmas Krónikájában* s Kemény János fejedelem *Önéletírásában* talált.¹ Így már Kemény János feljegyzéseiben olvasott Pécsi Simonnak alacsony származásáról, nagy tudományáról, bőkezűségéről s cancellárságáról, Szalárdi pedig megmutatta neki a szombatosok védőúrának sorsát, ki két esztendeig tartó fogság után vallotta magát reformátusnak. Kevésbbé lehetett előtte ismeretes az a nagy irodalmi munkásság, melyet Pécsi Simon életrajzírója, Kohn Sámuel, napjainkban tárt fel.² Kassai István jellemrajzához Kemény János szolgáltatott anyagot a regényírónak, mikor a furfangos ítélőmester gonoszságáról, fősvénységéről s békeparti érzelmeiről valóságos torzképet rajzolt. Kemény Zsigmond többi történeti alakjának inkább mellékszerepe jut a regényben, de azért mindegyiknek jellemrajzába kerül egy-egy vonás a XVII. századi emlékiratokból. Itt egy ötlet, ott egy megfigyelés, amott egy igénytelen adat vezette a költő alkotó képzeletét.

I. Rákóczi György *A rajongókban* mintaképe az óvatos államférfiúnak, ki minden lépését megfontolva teszi meg, a körülmények szerint félénk és vakmerő s mindig vigyáz, hogy a vallássérelmi harcokban csak addig haladjon előre, honnan könnyen lehet visszalépni. Költőietlen kedélye inkább ragaszkodik a

¹ Loósz István: *Adatok Kemény Zsigmond „A rajongók” című regényének forrásaihoz.* (Philologiai Közöny. XXXI. 1910. 161—170., 253—262. l.)

² Dr. Kohn Sámuel: *A szombatosok, történetük, dogmatikájuk, irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira.* Budapest. 1890. 1—377. l.

vallás formáihoz, mint lényegéhez. Az egyházi szertartásokból nem enged el semmit sem, de megtűri maga mellett Kassait, sőt nagyra becsüli emberismere-tét. Valószínű, nem botrányozik meg Kassai fősvénységén sem, hisz — Kemény Zsigmond szerint — maga is „szenvedélyes üzér és pénzszerző”. Mennyire visszás, hogy Rákóczit feleségének kell figyelmeztetnie a vallásszabadság nagy elvére! A regényíró bizonyára éreztetni akarta az uralkodásban eltelt éveknek kiábrándító hatását, másrészt Kassai hatalmát csak a fejedelemnek ridegebb jellemével okolhatta meg, de jellemzésének alapot mégis Szalárdi és Kemény János feljegyzései adtak. Különösen Kemény János róttta meg Rákóczit azért, hogy gonosz tanácsadók szavára hallgatott, s hogy gyanus utakon és módokon kereste saját hasznát.¹

Lorántffy Zsuzsánna jellemét is a történethez híven tervezte Kemény, tulajdonképen azonban azoknak a nagyasszonyoknak alakját illesztette a XVII. század viszonyai közé, kiknek nemes erélyét oly sokszor látta az erdélyi kastélyokban és udvarházakban. Szalárdi nyomán rajzolta ifj. Rákóczi György és Báthory Zsófia viszonyát is, de a krónika adataiból két élettől duzzadó alakot teremtett. Az egyik György úrfi, a daliás, hiú, féltékeny ifjú, ki az ellenzékkel kaczerkodik, a másik Zsófia, a szeszélyes, de szeretetreméltó hercegisasszony, ki a kétkedő protestáns udvarban régi hitének, a katholicismusnak, eszményein csüng.

Kemény sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított elméleti műveiben a történeti hűségnek,² hogy sem

¹ Kemény János *erdélyi fejedelem önéletírása*. Kiadta Szalay László. 1856. 236. l.

² B. Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom*. [*Pesti Napló*. 1852. 842. (decz. 29.), 843. (decz. 30.), 844. (decz. 31.) sz. —

elveit a gyakorlatban megtagadhatta volna. Bár a kort inkább eszméiben s jellemző egyéneiben rajzolja, gondja van a külső valóságosságra is. Mennyi múzeumi ismeretet visz a fejedelmi palota rajzába! Mindazáltal a történetíró feladatát nem zavarja össze a költő hivatásával. Neki nincsenek olyan aggodalmai, minők b. Eötvös Józsefet *Magyarország 1514-ben* című regényének előszavában foglalkoztatják.¹ Míg Eötvös a történeti regényírótól a történeti igazságot, egykorú kútfőknek lelkiismeretes bírálatát követelte, addig Kemény a történetet csak anyagnak tekinti, melyet a költő saját céljai szerint alakít. Úgy látszik, nem sokat törődött Keserői Dajka János életének határaival, mikor megrajzolta az ősz püspök alakját, ki a felekezeti harczok között is megőrizte szívének jóságát. Megváltoztak a regényben Pécsi elfogatásának körülményei is. Míg a történet alakja az 1638-ik évi júliusi dézsi országgyűlés után kerül fogságba s két év múlva kicsikart vallástétele után szabadul ki,² addig Kemény hőst 1639 márcz. 22-ikén fogják el, még ugyanazon év nyarán Dézsen vagyonszerzésre ítélik, de azonnal szabadon bocsátják. A regényíró feláldozta a történeti igazságot, de Kassai tragikumát teljesebbé, a regény cselekvényét kerekébbé tette. A művészibb szerkesztés miatt változtatta meg Kemény II. Rákóczi György és Báthory Zsófia menyegzőjének s vele kapcsolatban a vallásháború megindításának

A 842., 843. számokban közölt részt lásd b. Kemény Zsigmond *Összes művei* X. kötetében a 270—277. lapokon is.]

¹ B. Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*. Pest. 1847. I. kötet. VI. l.

² Szalárdi János *Siralmas Krónikájának* kilencz könyvei. Kiadta b. Kemény Zsigmond. 1853. 133—135. l.

idejét is. A történetben a menyegző 1643 febr. 3-ikára esett, míg a regényben már az 1639-ik év első negyedében készülnek rá s nem sokkal a Pécsi-per lezajlása után meg is tartják. Mint a történetben, a regényben is a családi ünnep után I. Rákóczi György csakhamar kibontja a lelkiismereti szabadság zászlaját.

Kemény Zsigmond becsvágyát nem elégténé ki a történet felékesítése; tulajdonképen a letűnt kor szellemében akarja éreztetni a végzet hatalmát. Azért mutatja fel a XVII. századi erdélyi társadalom uralkodó eszméit, hogy az egyént szembeállítsa velük, s a szenvedélyek viharában mutassa meg a történeti tényezőknek megdöbbentő erejét. Széleskörű ismereteinél fogva képzeletét vonzza I. Rákóczi György korának reális rajza is, de igazi költői tárgya oly nagyszerű tragikus életsors, melyhez megfelelő távlatot csak bevégzett korszak nyújthat. Így kapcsolódik Kemény regényében a tragikai hatás mesteri felkelése a történeti igazság keresésével. A költő történelmi felfogása *A rajongók*ban vált legmélyrehatóbbá s legigazabbá. Az a nagyarányú történeti festmény, melyet Kemény fest regényében, még teljesebben gyűjti össze a harmincz éves háború korának nemes és nemtelen vonásait, mint az *Özvegy és leánya*. Másrészt *A rajongók* költője a világtörténeti fejlődés titkaiba enged bepillantást, mikor megmutatja, hogy az emberiségnek legfenségesebb eszméi mint veszítik el égi tisztaságukat, ha a tömegek szenvedélyei tapadnak hozzájuk.

Ennek a komor történeti költészetnek szellemével teljesen összeillik az a reális jellemzőmód, mely a fejlődés folyamán mind egyénibb szint nyert. Keménynek jellemalkotó művészete *A rajongók*ban ép oly

bonyolult, mint előbbi regényeiben. A mily sokféle elemből alakul ki hőseinek egyénisége, ép oly sok indítóokból erednek elhatározásaik és tetteik. Mennyi marcangoló gondolat, mennyi önvád indítja Kassai Elemért arra, hogy Kassai Istvántól kérje áthelyeztetését! A tartós felindulásoknak a test lankadása egy időre véget vet, de a gyötrő eszmék nem sokára újra visszatérnek s követelőznek, míg végre a mély érzésű lovag nagybátyja hajlékának kilincsére teszi kezét. Hasonlóképen küzködnek lelkük bonyolultságával a kevésbbé töprengő egyének is. Kemény még a könnyelmű Gyulai Ferenczről is azt mondja, hogy „sok ok vértézé szívét a szerelem nyilai ellen, sok tekintet ösztözné különösen Deborah iránt elfogulatlan nyugalomra“. A síma udvaronc csodálta Deborah junoi alakját, de félt a leigáztatástól, illedelemből volt tekintettel Kassai Elemér szerelmére; elvakította Deborah gazdagsága, de sértette a Pécsi-család alacsony származása, s inkább óhajtott előrehaladni, mint gazdagodni.

Minél bonyolultabb Kemény hőseinek lelki szervezete, annál többször csábítja Keményt arra, hogy a jellem titkos rúgóit minduntalan mozgásba hozza, s hogy a finom alkotórészeket majd szétszedje, majd összerakja. Bonyolult lelki világuk hajtja Kemény hőseit is magányukba, hogy mikroszkopi pontossággal elemezzék eszméiket s érzelmeiket. Ez a befelé fordult tekintet mintha ellenkeznék Kemény költői fejlődésének azzal a korával, mely a jellemrajzban szinte tüntetőleg jelölte meg a testi szervezet és környezet hatását. A felütlőbb különbség mindössze annyi, hogy *A rajongók* költőjét kevésbbé ingerli az élettani jelenségek rajza. Annál pontosabban jelzi Kemény képze-

lete a mozdulatoknak és színeknek változatait, hogy művészi egységbe foglalhassa a belső és külső világot. Csak ritkán esik oly ellentmondásba, mint Kassai István alakjának rajzában, ki az első rész ötödik szakaszában még hosszú, fehér haját hátrasimítva hordja, míg a tizennegyedik szakaszban már egészen kopasz, nagy fejjel tűnik elénk. Ezt a zavart is tulajdonképen a *Deborah* című novella keletkezése s az átalakítás közti nagy időköz idézte elő.

Néha még egy-egy jelenetnél megrázó erővel lobban fel a valóság szeretete. Mennyi finom, valószerű vonásból alakul ki a beteg Géczy Andrásnénak arczképe! A keskeny, sovány test, melynek körvonalai alig emelkednek ki a puha ágyneműből, a mellen keresztbe tett kézcsontok, melyeknek vázáról a láz leszedett minden húst s talán kiszáritott minden véreteret, a vékony, viaszkhálvány arczél, mind oly részletek, minőkkel Balzacnak s követőinek, a realista regényíróknak, orvostudományi leírásaiban találkozunk. Kemény realismusa azonban költői fejlődésének legkiemelkedőbb pontján határozottan lélektani jellemű. Jellemrajzaiban az élettani adatok csak arra valók, hogy a lelki mozgalmakat részletezzék vagy megérzéksítsék. A meggyötört Laczkó István kétségbeesése úgy nyilatkozott, hogy „halántéka úgy lüktetett, ütőerei oly lázasan dobogtak, mintha a végítélet trombitája harsant volna meg“. A sardisi angyal sokat elárul forrongó gondolataiból akkor is, mikor Klára gyanujára gépileg vonja végig homlokán ujjait, mintha a szennyet akarná letörölni. Kemény még a környezet rajzában is lélektani nyomokat követ, inkább azokat a mozzanatokat emeli ki, melyek a helyzet hangulatát erősítik. Így a havas tájon röpködő hollók és varjak,

melyek a templom tornyáról a temető fejfáira szál-longanak, mennyire összeillenek azokkal a sötét gondokkal, melyek Klárának aggódó lelkét veszik körül!

A költői lángelmének rendkívüli erejéről semmi sem tanuskodik inkább, mint az a mód, melylyel Kemény eszméit, alakjait s az indítóokoknak végtelen változatait egységes alkotásba foglalta össze. Nagy gondot okozott neki a tömegek mozgatása is, melyekre fontos szerep várt regényében. Feladatát azonban ép oly művészettel oldotta meg, mint Shakespeare vagy Schiller, mikor néhány alakot emelt ki a tömeg hangulatának kifejezőjeként. A cselekvény menetét meggyorsította az is, hogy azok az események, melyeket a történelemben évek választanak el egymástól, nagyrészt az 1638 decz. 21-ikétől 1639 júl. elejéig terjedő félév keretébe szorultak össze. Még nagyobb drámai mozgalmat idézett elő a regényben az ellentétes erőknek művészi szembeállítás. Így nyújtottak Kassai Elemér s Gyulai Ferencz majdnem egy időben segítséget Pécsi Deboráhnak a felbőszült tömeggel szemben. Így hozta össze a költő képzelete Pécsi Simon kertjének kapuja előtt Szeredit, Kassai Elemért, Gyulai Ferenczet, Laczkó Istvánt s Klárát, hogy a szerető nő még egyszer lássa s örökre elveszítse boldogtalan férjét. A színpadi rendezésnek valóságos remeke volt az a balázsfalvi jelenet, mely romlást és pusztulást hozott Kassai Elemérre, Laczkó Istvánra, Pécsi Simonra s a szombatos gyülekezetre. Ebben a rendező munkában Kemény nem egyszer használta a romantikus költészet gépeit, főkép a véletlent, de művészi számításait ügyesen vonta be a lélektani okok leplével. Még a csillagjóslat beteljesedése is csak mint alányilag csodás elem s a viszonyoknak

természetes következménye vegyül a cselekvény folyamába. A szoros és egységes szerkesztésmódnak legbiztosabb alapot a költő világnézete adott, mely a XVII. századnak változó harcaiban az emberi léleknek örökkévaló eszményét, a felekezeti és társadalmi elfogultságtól ment emberszeretetet kereste.

A költői képzelet gazdagsága, a megtépett kedély bensősége s az érettebb kor bölcsesége egyesül Kemény regényében, s a tudás és tehetség összhangja állítja *A rajongókat* a világirodalom nagy regényei mellé. *A rajongók* a keresztyén szeretet apotheosisa, ép úgy, mint Goethe *Wilhelm Meistere*, b. Eötvös József *Karthausija* s Tolsztoj *Háború és békéje*. Kemény költői eszméjét azonban Goethe egyetemesebb világnézettel s bonyolultabb művészettel rajzolta, b. Eötvös József elvontabban és érzelmesebben magyarázta, Tolsztoj pedig rajongóbb lélekkel hirdette.

Kemény *A rajongókban* érte el regényköltészetének tetőpontját, a napi sajtó azonban nem tudta a nagy irodalmi eseményt jelentősége szerint értékelni. A három-négy soros jelentések ugyanazokkal a szóvirágokkal emlékeztek meg Kemény Zsigmond regényéről, melyeket az irodalmi üzérkedés már rég elköptatott. Az irodalmi kritika elnémulásán joggal méltatlankodott Tóth Kálmán a *Hölgyfutárnak* 1859 ápr. 5-iki számában *A rajongókról* írt cikkének következő soraiban: „Öt hete annak, hogy — mint a lapok jelenteni szokták — Kemény Zsigmond regénye a szerkesztőségekhez beküldetett, s e hosszú idő alatt nem akadt közlőny, mely a regényről nem kimerítőleg, csak tájékoztatólag is szólott volna“. Ugyanezt a vádat ismételte meg jún. 2-ikán a *Budapesti Hírlapnak* — *m. k.* — jegyű cikkírója is, midőn hosszabb

ismertetésében megjegyezte, „hogy Kemény Zsigmondnak *A rajongók* című regényét — talán a *Sz. Közlöny* kivételével — mind ez ideig se bővebb ismeretetésre, se kellő bírálatra nem méltatták“. Azok a cikkek, melyekre itt célzás történt, a *Szépirodalmi Közlönynek* 1859-ik évi folyamában ápr. 3-ikától máj. 5-ikéig öt számban jelentek meg, s valószínű, magától a lap szerkesztőjétől, Székely Józseftől származtak.¹ Az elismerésből azonban, melylyel a *Budapesti Hírlap* s a *Szépirodalmi Közlöny* Kemény költészetének adóztak, sokat levont a cikkírók aesthetikai nézeteinek zavarossága. A művészléleknek sokkal nagyobb megértésével mutatott rá Tóth Kálmán kevés igényű cikkében Kemény költői alkotásának kiválóságaira. Mindazáltal a lelkes hang alig ért el nagyobb hatást, mert a *Hölgyfutár* még szeptember elsején is a magyar irodalmi állapotok sötét pontjának tartotta, hogy „Kemény Zsigmond regényeiből alig kelt el néhány száz példány“.

Több körülmény működött össze, hogy Kemény regénye nem foglalhatta el az irodalmi közvéleményben megérdemelt helyét. A közönynek egyik oka az irodalmi viszonyok ziláltsága volt, s Tóth Kálmán nem ok nélkül panaszkodott, hogy „azok a lapok is, melyek néhány év előtt az ismertetésekkel tüzetesen, bevallott irányból foglalkoztak, végkép elhallgattak“. Az irányadás nélkül magára hagyott közönség pedig inkább gyönyörködött Jókai romantikus képzeletének féktelen csapongásában, a kalandos mesékben, a mindenható csodahősökben, mint Kemény történeti rajzainak mély

¹ *Szépirodalmi Közlöny*. 1859. 27. (ápr. 3.), 29. (ápr. 10.), 32. (ápr. 21.), 34. (ápr. 28.), 36. (máj. 5.) sz.

igazságában s tragikus költészetének komor nagyságában. Egyébiránt *A rajongók* megjelenésének idején a nemzet figyelmét az irodalomról egészen magukhoz ragadták az osztrák-francia háború eseményei. Másrészt megzavarhatta a mű hatását az is, hogy a két-féle befejezést aránylag kevés időköz választotta el egymástól. Kemény azonban nem a napi kritika számára alkotta művét; Tóth Kálmán szavai szerint „túl volt már azon, hogy a méltánylás forrásából merítsen munkásságához buzdítást“. Valójában azt a nagy eszményt fejezte ki költőileg, melyért életében és írásaiban lelkesült. A mint 1857-ik évi karácsonyi vezércikkében a Megváltó születésének ünnepén a *Pesti Napló* olvasóit az orosz rabszolgaság megszüntetésének hírével örvendeztette meg, hirdetve az Isten előtti egyenlőség elvét,¹ úgy hatotta át nemes emberszeretete költői alkotásának minden részét. Így Kemény regénye minden idők számára szóló értékeket tartalmaz, a mennyiben egy nagy egyéniség megnemesülésének s egy költői lángelme tökéletesedésének emléke.

¹ *Pesti Napló*. 1857. 295. (decz. 25.) sz.

Küzdelem az alkotmányért 1860-ban és 1861-ben.

A solferinoi csatában nem csak az osztrák hadsereg szenvedett vereséget, hanem az önkényuralom is, mely megbontotta a hadsereg szellemét, összezilálta a birodalom pénzügyeit s útját vágta minden erélyesebb külső politikának. Míg a büszke rendszer összeomlásának tünetei sötét aggodalmakkal töltötték el Bécset, addig a magyar nemzet saját igazságának diadalát érezte ki a világtörténet ítéletéből. A magyar társadalom azonban nem elégedett meg többé a néma ellentállás szervezésével, nyíltan tüntetett eszményei mellett.

Az emelkedett szellem magával ragadta Kemény Zsigmondot is, s a ki az imént még komor következtetéseket vont le az európai viszonyokból, mind bizakodóbb lélekkel figyelte meg a nemzeti erő kitöréseit. Egyik levelében mélyen meghatva értesítette Falk Miksát egy temetésről, mely harminczezer ember részvételével kezdődött s hangos zokogások között a *Szózat* eléneklésével végződött. Kemény itt kétségkívül az ifjú Forinyák Gézának 1860 ápr. 4-iki temetéséről emlékezett meg.¹ Más alkalommal — valószínű,

¹ Ez a levél, mely a Nemzeti Múzeum levéltárában van, Beksics Gusztávnak b. Kemény Zsigmondról szóló munkájában Második kiadás. 1883. 300., 301. l.) tévesen az 1862-től 1865-ig

ápr. 20-ika táján — a debreczeni református nagygyűlésről küldött Falknak adatokat, jelentve, hogy a gyülekezet a császári biztos parancsára sem oszlott el.¹ Az egész nemzet szívének dobbanását érezte ápr. 11-ikén a czenki sírboltban, hová, mint a M. T. Akadémia egyik képviselője, kísérte el gr. Széchenyi István hült tetemeit.² Ott volt az Akadémia küldöttségében Kisfaludy Sándor balatonfüredi szobrának leplezésén is.³ Az ünneplő társasággal elment Niklára is, hol a nemzeti kegyelet Berzsényi Dánielnek állított síremléket. Mint hírlapi cikkében írta — mikor a hullámozó tömeg között Berzsényi kertjébe lépett, lelkét körülfogták a sötét fák között fogamzott versek, a lemondás mesteri képei.⁴ Az Akadémia képviselőjeként jelent meg a sárospataki főiskolának júl. 8-iki ünnepén is, hogy a magyar társadalom legkiválóbb tagjaival együtt hódoljon Lorántffy Zsuzsánna emlékének.⁵ Új hatástér nyílt előtte a feléledt iro-

terjedő korszak jellemzésére szolgál, de kétségtelenül 1860 ápr. 5-ikéről való. A levél csonka keltezése: „Pest 5-ikén“ így egészítendő ki: „Pest, 1860 ápr. 5-ikén“. A tüntetés ugyanis, mely a levél szerint tegnap történt, megegyezik ifj. Forinyák Géza ápr. 4-iki temetésével, melyet a *Pesti Napló* 1860. évi 80. (ápr. 5.) száma írt le.

¹ Ez a levél keltezés nélkül van a Nemzeti Múzeum levéltárában, de 1860 ápr. 20-ika körül keletkezett, mert arról az ápr. 20-iki debreczeni protestáns ülésről szól, melyet a *Pesti Napló* 1860 ápr. 25-iki száma a *Wanderer* után írt le.

² *Pesti Napló*. 1860. 88. (ápr. 14.) szám.

³ A jún. 11-iki ünnep leírása a *Pesti Naplónak* 1860. évi 137. (jún. 14.) számában van.

⁴ A jún. 14-iki Berzsényi-ünnepről Kemény Zsigmond írt egy cikket a *Pesti Napló* 143. (jún. 21.) számába ily czímmel: *Junius 14-ike. A Berzsényi-ünnep.*

⁵ *Pesti Napló*. 1860. 160. (júl. 12.), 161. (júl. 13.) sz.

dalmi és társadalmi körökben. A Kisfaludy-Társaság júl. 15-ikén választotta tagjai közé,¹ a Pesti Kaszinót pedig Kemény, mint első igazgató, maga nyitotta meg azokban a termekben, melyekben egykor a nagy tekintélyű Ellenzéki Kör tartotta utolsó összejeveteleit.²

A társadalmi mozgalmak emelkedett szelleme győzte meg Keményt arról, hogy „nemzetiségünk sokkal erősebb, mint sem magunkon kívül más megdönthetné.”³ A jobb jövő reményével kecsegtette az egykori conservatív párt vállalkozása is, mely a magyar nemzet törvényes jogait az osztrák birodalom érdekeivel akarta összeegyeztetni. A párt vezető férfiai már 1859-ben a villafrancai béke után megkezdték mentő munkájukat, még határozottabb alakot öltött törekvésük 1860-ban. Különösen gr. Dessewffy Emil készítette egyik javaslatát a másik után.⁴ Keménynek több alkalma volt e politikai tervezgetésekbe pillantani. Egyet-mást Deáktól hallhatott, kinek tanácsára gr. Dessewffy Emil is gyakran hallgatott; másrészt maga is többször folytatott eszmecsere a conservatív politikusokkal. Zsedényihez intézett nyílt levele szerint is azok közé tartozott, kikkel Zsedényi és elvtársai célszerűnek találták programjukat megismertetni.⁵

A nemzeti élet fordulópontján Kemény figyelmét ismét a politika ragadta magához. Érdeklődésének középpontját még inkább az állami ügyek foglalták el, mikor 1860 febr. 28-ikán a *Pesti Napló* szerkesz-

¹ *Pesti Napló*. 1860. 170. (júl. 24.), 180. (aug. 4.) sz.

² *Pesti Napló*. 1860. 257. (nov. 6.) sz. — *Hölgyfutár*. 1860. 134. (nov. 8.) sz.

³ *Pesti Napló*. 1860. 155. (júl. 6.) sz.

⁴ Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei*. 1886. II. 198—243. l.

⁵ *Pesti Napló*. 1860. 263. (nov. 13.) sz.

tését újra átvette Királyi Páltól. A küzdelmes korban megváltozott a *Pesti Napló* jelleme is, s a politikai kérdések vitatása majdnem minden más érdeket kirekesztett belőle. A szerkesztőség tagjai régi kipróbált erők: Greguss Ágost, Királyi Pál, Pompéry János, Salamon Ferencz voltak; hozzájuk főmunkatársakként csatlakoztak Danielik János és Falk Miksa. Keményen együtt e hat férfiúnak állított Szegedi Maszák Hugó 1860 végén emléket, mikor a *Pesti Napló* főmunkatársainak arczképét külön műlap számára rajzolta meg.¹ Közülök legnagyobb munkásságot Falk Miksa fejtett ki; benne újságírói ügyesség alapos szakképzettséggel párosult, de népszerűségének fő titka mégis szellemes, könnyed előadása volt. Nem csoda, hogy Pompéry János 1860 végén, mikor a *Pesti Naplótól* megvált, s egy új lapnak, a *Magyarország*-nak megindítását tervezte, Falknak hírlapírói tollát minden áron csak maga számára akarta biztosítani.² Falk azonban oly nagy gyakorlatra tett szert, hogy 1861-ben mind a *Pesti Naplót*, mind a *Magyarországot* elárasztotta cikkeivel. Pompéry csak Gregusst tudta elhódítani.

A főmunkatársak köré a politikai íróknak egész tábora csoportosult. Állandóbban támogatták a lapot: Csengery Antal, Gorove István, Ivánka Imre, Jámbor Pál, Lónyay Menyhért, Lukács Móríc, b. Miske János, Mocsáry Lajos, Somssich Pál, Szalay László, Trefort Ágost, Zichy Antal. Egy-egy nyilatkozat vagy cikk alatt előfordul Deák Ferencz s b. Eötvös József neve

¹ *Hölgyfutár*. 1860. 129. (okt. 27.) sz. — *Pesti Napló*. 1860. 266. (nov. 16.), 301. (decz. 30.) sz.

² Pompéry Jánosnak Falkhoz 1860 novemberében s deczemberében írt levelei a Nemzeti Múzeum levéltárában vannak.

is. A lap szellemi egységét azonban a szerkesztő egyénisége teremtette meg. Minél inkább összebonyolította az ármány a magyar politika szálait, annál inkább homloktérbe lépett b. Kemény Zsigmond; valójában az ő cikkeinek köszönhetette a *Pesti Napló*, hogy — Kecskeméthy Aurél szavai szerint — a nemzeti hangulatnak leghitelesebb tolmácsává lett.¹

1860 okt. 30-ikáig a sajtóra nehezedő rendszabályok miatt a *Pesti Napló*, ha érintette is a birodalom belső ügyeit, tartózkodott minden bírálattól. Egy-egy hír jelezte a protestánsok mozgalmait, kik megtámadott szabadságukért szólaltak fel gyűléseiken és Bécsben. Minden megjegyzés nélkül jelent meg a megnagyobbitott birodalmi tanácsra vonatkozó márcz. 5-iki parancs, valamint az a császári kézirat is, mely Albrecht főherceget főkormányzói állásától felmentette s Benedek Lajos tábornagynak bízta meg a politikai igazgatás és országos főparancsnokság vezetésével. Hasztalan ígérte a nevezetes kézirat a helytartóság és megyei kormányzat szervezését, a *Pesti Napló* mély hallgatásba burkolózott; közölte a magyar birodalmi tanácsosok lemondását, majd részletesen ismertette a birodalmi tanács üléseit, főkép a magyar tanácsosok beszédeit, melyek a birodalom ügyeinek rendezését Magyarország kibékítésével hozták kapcsolatba.

A *Pesti Hírnök* szemére is vetette a *Pesti Napló*-nak a hallgatás kényelmét, Kemény azonban nem engedte magát a hazai ügyek vitatásába sodortatni. Egyelőre azzal védekezett, hogy a közönséget nem akarta az indítványok egész seregével megrohanni;²

¹ Kecskeméthy Aurél: *Vázlatok egy év történetéből*. 1862. 27. l.

² *Pesti Napló*. 1860. 122. (máj. 25.), 124. (máj. 27.) sz.

később, mikor nyíltabban szólhatott, megvallotta, hogy színlelni nem akart s a tojások közti tánczhoz nem értett.¹ A némaság vis inertiaejét leginkább megokolttá tette a rendőrség önkénye, mely a jún. 3., jún. 28. és aug. 10-iki számokat lefoglalta s Kemény levelei szerint különös erélylyel üldözte Falk czikkeiét.²

A belügyi kérdéseknél inkább vonzották Keményt hírlapi vezérczikkeiben a külső politikai események. Mily nagyszerű távlatot nyitott itt előtte a nemzeti egység ereje, mely Európa régi állami viszonyait készült szétfeszíteni! Itt nem kellett gondolatait megcsonkítania, szabadon tárhatta fel az események mélyén rejlő indítóokokat, másrészt a nemzetek életének belső kapcsolatánál fogva külső politikai fejtegetéseivel eszméket nyújtott hazai ügyek megítéléséhez. Fő figyelmét az olaszországi mozgalmak kötötték le, majd ezek hátterében III. Napoleon támogatása s az angol-francia szövetség megerősödése. Ezért világította meg újra meg újra a francia császár rejtélyes politikájának elveit, ezért színezte ki Palmerston parlamenti győzelmeit. A császár trónbeszédéből s a vele kapcsolatos diplomatai táviratokból már márcz. 5-ikén kiolvasta, hogy az olasz egység felé irányul minden törekvés

¹ *Pesti Napló*. 1860. 270. (nov. 21.) sz.

² Keménynek ide illő két levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van. Egyiknek sincs keltezése. Az első Pompéry Jánosnak a biztosító intézet érdekében írt cikkeiét említi. Ezek bizonyára a *Pesti Napló* 1860 júl. 19., 21., 25., 26., 27. számaiban megjelent, a Vindobona és az Anker érdekében írt cikkeik. Minthogy a levél szerint Falk cikkét ismét lefoglalták, a levél az aug. 10-iki lefoglalás után keletkezhett. A másik levelet 1860 decz. 2-ika után írhatta Kemény, mert Pompéry árulkodásáról beszél benne, Pompéry pedig decz. 2-iki levelében ingerli Falkot Danieliknek elítélő nyilatkozatával.

visszatarthatatlanul, még pedig III. Napoleon akaratával vagy elnézésével. Rövid idő múlva valóban azt kellett megállapítania, hogy Victor Emanuel a bekebelezés művét a középolaszországi népszavazat eredményéül egész Nápolyig terjesztette ki.

Még inkább igazolták a merész következtetéseket Garibaldi sicíliai s nápolyi diadalai. Keményt csodálatra ragadta mind a vezér lángesze, mind az ellenfél csekély ellentállása, s II. Ferencz nápolyi hatalmának összeomlásában ép úgy látta a nemzeti szellem erejét, mint II. Fülöp győzhetetlen ármádiájának szétszórásában a vihar hatását. Tisztában volt a vezető egyéniségek szerepével, meg volt győződve, hogy „bár Napoleon, Victor Emanuel és Garibaldi szerepe különbözö, céljuk mégis egy“. Mindazáltal a világtörténet magaslatáról tekintve, a személyek jelentősége eltörpült szemében, s okt. 20-iki czikke az olasz egységet úgy tüntette fel, mint a koreszmék teremtette szükségetet.

Kemény fejtegetései szigorúan a külső politika határai közt maradtak, de azért mélyen érintették az osztrák birodalomnak s Magyarországnak életbevágó ügyeit. Az osztrák államférfiak megérthették volna a sötét rajzból, mennyire elhagyatva állott Ausztria a legtekintélyesebb államok szövetségével szemben, s mennyi tért veszített e miatt Olaszországban. A Habsburg-házat gondolkodóba ejthette volna a koreszmék munkája, főkép a nápolyi trón összeomlása, melyet népszerűség nem vett körül. Leginkább az osztrák kormánynak szólt az a komoly figyelmeztetés, hogy „a kibékítés, kiegyenlítés, a meggyőzés s nem a legyőzés feladata a kormányoknak“. Mélyebb jelentése volt azoknak a jóslatoknak is, hogy az európai háború, mint a füstölgő vulkán, minden pillanatban kitörhet,

hisz Ausztria sem a védelemre, sem a támadásra nem készült fel. Mindazáltal Kemény nem ébresztett a magyar nemzetben merész vágyakat, egyéniségével ellentétes volt mind Napoleonnak, mind Garibaldinak rajongó tisztelete. Egyik cikkében épen III. Napoleont róttá meg a sajtószabadság megsértéséért.¹

Sokkal nagyobb mélység választotta el egymástól a bécsi és magyar politikai körök felfogását, hogy sem az ellentétek gyors kiegyeztetésére gondolni lehetett volna. Maga Kemény is, miután május és június hónapokat a Svábhegyen akarta eltölteni, egy németországi utat tervezett, mely Berlinen keresztül Hamburgba vezetett volna. Útitársul Falkot szólította fel, s még tréfásan a rajnai borok miatt két forinttal több napi költséget számított magának. A szép terv megvalósulása azonban főképp a birodalmi tanács ülései miatt mind hátrább tolódott. A szerkesztőség tagjai ugyanis valósággal megtagadták a gyűlölt intézményről szóló közlemények fordítását, úgy hogy a szerkesztő csak legerélyesebb fellépésével tudta a bécsi tudósítások folytatását biztosítani.² Így elmúlt szeptember is a nélkül, hogy Kemény Pestről mozdulhatott volna. Még váratlanabb fordulat tartotta vissza

¹ Kemény Zsigmond cikkei 1860 elejétől október 20-ikáig a *Pesti Naplónak* következő számai tartalmazzák: 19. (jan. 24.), 26. (febr. 1.), 48. (febr. 28.), 51. (márcz. 2.), 54. (márcz. 6.), 58. (márcz. 10.), 60. (márcz. 13.), 61. (márcz. 14.), 69. (márcz. 23.), 84. (ápr. 10.), 97. (ápr. 25.), 121. (máj. 24.), 128. (jún. 2.), 155. (júl. 6.), 200. (aug. 30.), 217. (szept. 20.), 223. (szept. 27.), 228. (okt. 3.), 243. (okt. 20.)

² Keménynek a Nemzeti Múzeum levéltárában őrzött levelei közül Kemény külföldi úttervét említi az 1860 ápr. 5-iki, mely ifj. Forinyák Géza temetését írja le, továbbá a birodalmi tanács majoritásáról szóló s ezért a *Pesti Naplónak* 1860 aug. 31-iki

őt októberben. Ekkor már Ferencz József császár a kormányrendszer megváltoztatása céljából hosszas tanácskozásokat folytatott Rechberg gr. külügyminiszterrel s a magyar conservatív államférfiakkal. A napokig tartó tárgyalások eredménye volt az okt. 20-iki diploma s a vele kapcsolatos kéziratok sora, melyek b. Vay Miklós magyar udvari cancellár vezetésével magyar kormányt adtak Magyarországnak. Gr. Dessewffy Emil, ki a diplomában saját alkotmánytervének eltorzítását láthatta, okt. 21-ikén a *Wiener Zeitung* több számát hozta Pestre s maga olvasta fel Deák Ferencznek s a nála időző b. Eötvös Józsefnek és b. Kemény Zsigmondnak a legfelsőbb elhatározásokat.¹

Az általános figyelem az okt. 20-iki diploma felé fordult. Benne a császár a törvényhozás jogát megosztotta, még pedig a közös ügyekre nézve a birodalmi tanácssal, egyéb kérdésekre nézve pedig Magyarországon az országgyűléssel, másutt a tartományi gyűlésekkel. A Vay báróhoz intézett kéziratok közül az egyik Magyarország számára országgyűlést, koronázást ígért s az előkészítő munkát a primás elnöklése alatt Esztergomban tartandó tanácskozásra bízta, a másik elrendelte a megyei rendszer helyreállítását s egyelőre ideiglenes megyei bizottságok s tisztikarok alakítását.

Pesten nagy volt a zavar. Az alkotmányos érzelműeket méltán felháboríthatta a diplomában a magyar országgyűlés lefokozása, a birodalmi tanács össze-

közlése után írt levél, továbbá a szept. 3-iki keltezéssel ellátott levél, végül a birodalmi tanács üléseinek ismertetésére vonatkozó s „Pest 19-én“ jelzéssel ellátott, valójában 1860 szept. 19-ikén írt levél.

¹ Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei*. 1886. II. 243—272. l.

tétele s nagy hatásköre. A város kivilágítása ablakbetörésekbe s zavargásokba fűlt, melyek a katonaság közbelépésére és számos megsebesülésre adtak okot. Deák Ferencz az ingerültségre való tekintettel óvatosan nyilatkozott s a *Pesti Naplót* is várakozó állásfoglalásra biztatta, b. Kemény Zsigmond azonban határozottan az 1848-iki törvények teljes érvényét követelte. Beksics Gusztáv beszéli róla, mily szokatlan erélylyel lépett ki rendes zárkózottságából. Okt. 20-ika után egyik nap Hindyékhez ment, hol rendesen politikai társaság szokott összegyűlni. Hallva a sok ellentmondó nézetet, tűzbe jött s így szólt: „A 48-iki törvényeket nem szabad bántani. Azokért sok vér folyt. Azok által győzhető le az októberi diploma is”.¹ Falkhoz ez időtájt írt levelei is tele vannak panaszszal. Majd a végnélküli tanácskozások ellen fakad ki s azt hiszi, hogy a szerkesztés, értekezések és koczódások miatt maga is teljesen megzavarodik, majd meg az utczai csoportosulásokra haragszik, melyek a szobából való kimozdulást teszik veszélyessé.² A teljes fel-

¹ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 227., 228. l. — Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei*. II. 1886. 286—288. l.

² Lásd a Nemzeti Múzeum levéltárában a „21-ikén” kelttel ellátott levelet. Ezt a levelet Beksics Gusztáv Kemény Zsigmondról szóló munkájában (301., 302. l.) tévesen az 1862-től 1865-ig terjedő korszak jellemzésére használja fel. Hogy a levél 1860 októberéből való, mutatja az is, hogy Kemény a Kaszinó-gyűlésről ír benne, melyben a felszerelésről kell referálnia. Erre vonatkozólag ugyanis a *Pesti Napló* 1860. 253. (okt. 31.) száma a következő hírt közli: „A Pesti Kaszinó helyiségeinek bebútorozása és egyéb felszerelése e napokban befejeztetvén, a Kaszinó a választmány határozata folytán f. évi nov. 3-ikán meg fog nyitni”. Ezek után a levél hiányos keltét: „21-ikén” így egészíthetjük ki: „1860 okt. 21-ikén”.

fordulás közepén Kemény megingathatatlanul állott, biztos elveket tűzött ki lapja elé s ezekre oktatta ki munkatársait, főképp Falkot. Mihelyt nagy elfoglaltságából szabadulhatott, Bécsbe igyekezett, hogy tájékozódjék s Falkkal megbeszélje a megindítandó harcz tervét. Utazásának idejét többször elhalasztotta, de okt. 28-ikán a vasárnap esti vonattal Bécsbe érkezett s kedden estig ott maradt.¹ Így említhette Kecskeméthy Aurél is okt. 31-iki naplójegyzetében: „Itt volt Zsigó. Sokat beszélt. Feketén lát”.²

Hogy Kemény mily átgondolt haditervvvel készült a hírlapi küzdelemre, kitűnik azokból a kelet nélküli sorokból, melyeket közvetlenül az okt. 20-iki diploma közzététele után küldött Falknak a *Pesti Napló* irányelveiül. A lapprogramm pontjai következők: „1. Az 1848-iki törvények legalitását óvatosan, de mindig előtérre hozni, nem a közjogi formákért (m. miniszterium), vagy legalább nem annyira azokért, mint a demokratikus eszmékért. 2. A Magyarországon lakó nemzetiségeknek rokoszenvét megnyerni, még elő-

¹ Kemény abban a levélben, mely következtetésünk szerint 1860 okt. 21-ikéről való, azt írja Falknak, hogy szombaton Kaszinó-gyűlése van, csak a vasárnap reggeli vonattal indul Bécsbe s hétfőn visszatér. E szerint a szombati gyűlés okt. 27-ikére s a bécsi utazás okt. 28-ikára esett volna. Az okt. 21-iki levél után küldte Kemény a következő, keltezetlen levélkét, melynek eredetije a sümegi Darnay-múzeumban, Falktól készített másolata pedig a Nemzeti Múzeum levéltárában van: „Értekezletünk levén, csak vasárnap esti vonattal indulhatok D.-vel. Mulatni fogok Bécsben kedden estig”. Hogy a levélben érintett kedd az okt. 30-iki kedd, azt bizonyítja Kecskeméthy Aurél *Naplója* is, mely okt. 31-ikén Keménynek bécsi időzéséről, mint elmúlt dologról emlékszik meg.

² Kecskeméthy Aurél *Naplója*. 1909. 106. 1.

ítéleteiknek is kedvezve. Mindentől idegenkedni, mi hasonlít azon eljáráshoz, melyet irányunkban a németek elkövettek, azt híván, hogy nyelvök ránk erőszakolásával kulturai missiot teljesítenek. 3. Kitelhetőleg hatni arra, hogy az ausztriai liberalismus a német egység felé irányuljon. Az 1-ső pont által a karok és rendek elméletét kell depopularisálni; a 2-dik pont által a nemzetiségi politikával összeütközést kell kikérülni, mert különben a legitimisták zászlói alá kényszerítettünk. A 3-dik pont a personal uniohoz vezet és Magyarország közjogát a folytonos krisisek alól kiemeli“. Ezt az utasítást Kemény minden valószínűség szerint okt. 21-ikén vetette papírra, mert az a levél is, melyben a párt- és lapprogramm rendeltetését megjeleli, okt. 21-ikéről való.¹ Mindazáltal az izgatottan vázolt pontok magukban foglalják mindazokat az eszméket, melyekért Kemény 1860-ban és 1861-ben a *Pesti Napló* hasábjain küzdött.

Legszebb cikkeit Kemény az 1848-iki törvényeknek szentelte, melyeknek megalkotásán hírlapi munkásságával egykor oly sokat fáradt. Mintha a régi eszményekkel a régi lelkesedés is visszatért volna. Kezdetben megelégedett azoknak a törvénycikknek védelmével, melyek az októberi diplomával nem ütköztek össze. Ilyeneknek tartotta a választásra vonatkozó IV. és V. törvény-

¹ Keménynek a Nemzeti Múzeumban levő s a lapprogrammot tartalmazó levele okt. 20-ika után s okt. 28-ika előtt keletkezett, mert Kemény benne az okt. 28-ikán megtett bécsi útját jövő vasárnapra, vagyis 28-ikára ígéri. Ez a levél azonban megelőzte a Kaszinó-gyűlésről szóló levelet, mely okt. 21-ikén írottak bizonyult, s mely így kezdődik: „Igen természetesen az a néhány sor, melyet fölküldtem, párt- és lapprogramm, mely nem egy vezércikkre való“. Ezek után a lapprogrammot tartalmazó levél is 1860 okt. 21-ikéről való.

czikket is, azért fejtegette, hogy az esztergomi tanácskozás ezek alapján készítsen javaslatot a törvényhozó testület formájára nézve. Még magasabb szempontokhoz s még szélesebb látókörhöz emelkedett, mikor az 1848-iki törvény egész tömegének kelt védelmére Zsedényi Edének a *Pesti Napló*-ban megjelent cikkeivel szemben. Zsedényi 1848 alkotásait szívesen feláldozta volna az 1847-iki alkotmányért s a IV. és V. törvényczikket is az esztergomi tanácskozás előtt a megyék bírálata alá akarta bocsátani.¹ Kemény több czikket írt *Nyílt levelek az esztergomi értekezlet elhalasztását indítványozó cikk írójához* czímmel,² majd Zsedényi válaszára³ hosszabban felelt *Előleges válasz Zsedényi Eduárdnak és Ellenvélemény Zsedényi Eduárd cikkére* című cikksorában.⁴ A nagyszerű párbajban nyilvánvaló lett, hogy a conservativ felfogás szellemi fegyverekkel nem tud győzni. Kemény védőbeszéde az 1848-iki törvények megdicsőítésévé vált.

Zsedényi az 1848-iki törvényhozást azzal vádolta, hogy rögtönzött, elhamarkodott volt, hogy zavargások hatása alatt állott s forradalmat idézett elő. Kemény következőképen érvelt.

Az 1848-iki törvények a törvényesség minden jelét magukon viselik. Ha a rögtönzés érvénytelenné tenné a törvényt, akkor Európa alkotmányos államainak

¹ *Az esztergomi értekezlet elhalasztása iránt.* [*Pesti Napló.* 1860. 261. (nov. 10.) sz.]

² *Pesti Napló.* 1860. 263. (nov. 13.), 264. (nov. 14.), 266. (nov. 16.), 267. (nov. 17.) sz.

³ Zsedényi E.: *Az esztergomi értekezlet elhalasztása iránti felelet.* [*Pesti Napló.* 1860. 272. (nov. 23.) sz.]

⁴ *Pesti Napló.* 1860. 272. (nov. 23.), 274. (nov. 25.), 275. (nov. 27.), 276. (nov. 28.) sz.

legszebb vívmányait szét lehetne taposni. A rögtönzés valójában csak látszat, mert előzetesen évek óta folyt a törvénycikkék minden tétele miatt a küzdelem irodalmunkban, megyegyűléseinken s országos tanácskozásokban. A sietésnek oka a mértéktelen késleltetés volt. A zavargások nem vonnak le semmit sem a törvény értékéből, hisz a protestánsok vallásszabadságát biztosító törvények is, melyekért Zsedényi annyit küzdött és szenvedett, fegyveres kézzel vívatlak ki. A forradalomra vonatkozó vád is alaptalan; a forradalmat nem az 1848-iki törvények idézték elő, hanem külső hatások és cselszövések. Ezek alapján az 1848-iki törvény ép oly törvény, mint a Szent István király óta hozott törvényeink akármelyike, sőt a nemzeti közérzület a mult ereklýei között legtöbb lelkesedéssel épen 1848-at bálványozza. Ezért az esztergomi tanácskozás sem változtathatja meg az 1848-iki választó-törvényeket. Minden változtatás a nemességet sértené, mely szabad akaratából vette fel a népet az alkotmány sánczai közé; egyébként is a törvényváltoztatás csak az országgyűlés feladata lehet.

Kemény érvelése ellenállhatatlan volt, elosztatott minden homályt az 1848-iki törvényekről, még azt is, melyet a *Forradalom után* című röpiratában maga vont köréjük, mikor eredetüket Kossuth kétségbeesett politikájában látta. Nem csoda, ha a *Fortschritt* szemrehányást tett neki s ellentétet fedezett fel az 1850-ik évi röpirat s az 1860-ik évi cikkek között. Kemény azonban kimutatta, hogy 1850-ben is, mint 1860-ban, sürgette az 1848-iki törvényeknek érvényre emelését s törvényes revisióját.¹ Valóban Keménynek oroszlan-

¹ *Pesti Napló*. 1860. 270. (nov. 21.) sz.

része volt abban, hogy az egész nemzet egyértelműleg követelte az 1848-iki törvények életbe léptetését. Az ő izgatásai nélkül Esztergom is másképp nyilatkozott volna. A felébredt nemzeti öntudat nyomása alatt azonban az esztergomi tanácskozás 1860 decz. 13-ikán azt a határozatot hozta, hogy kéressék fel ő felsége az országgyűlés mielőbbi összehívására az 1848-iki választó-törvény alkalmazásával.

A kivívott győzelem értékét később leszállította a febr. 16-ikán kiadott legfelső kézirat, mely a képviselőválasztásokat az 1848-iki törvények alapján kidolgozott ideiglenes szabályzat szerint rendelte el. 1860 decemberében azonban Kemény eszméinek diadala még teljes fényében ragyogott. A bizakodóbb felfogásnak nyújtott alapot Deák Ferencz és b. Eötvös József kihallgatása is. Maga Kemény sok akadályt látott a kiegyezés előtt s meg volt győződve, hogy a Bach-rendszer inkább megnehezítette a törvényes állapotba való visszatérést, mint az I. Lipót s II. József korabeli absolutismus. Mégis mintha a közhangulat hatása alatt pessimismusa engedett volna. Decz. 6-iki vezércikkében következő sorrendbe foglalja az alkotmány visszaállításának mozzanatait: „Az esztergomi értekezlet hadd constatirozza az 1847/8-iki IV. és V. törvénycikket. A megyék és városok szervezzék ideiglenesen magukat a XVI., illetőleg a XXIII. cikk alapján, és aztán . . . aztán várjuk, kérjük, sürges-sük, eszközöljük ki az országgyűlést, mely koronázó, visszahelyező és alkotmányozó leend egyszersmind!“. Ettől fogva Kemény gondolatainak világán az országgyűlés eszméje uralkodott, s ennek előkészítése volt 1861 februárjának közepéig cikkeinek fő célja.

A sokféle nézet, melytől visszhangzott az ország,

indította Keményt arra, hogy, mint egykor a *Pesti Hirlapban*, most a *Pesti Naplóban* magyarázza meg a magyar parlamenti kormányforma lényegét. A régi eszmény azóta törvényynyé vált, s Kemény az 1848-iki alkotmány alapján követelhette, hogy semmi rendiség se tapadjon az országgyűlés jelleméhez. Ezért buzdította a megyéket és városokat, hogy minél előbb szervezkedjenek, s hogy képviselőt, ne követet, válasszanak. Mint egykor, most is elítélte a megyei önkormányzat visszaéléseit, de ellenük csak egy orvosságot ismert, az 1848-iki III. törvenycikk végrehajtását, a felelős miniszteriumot. Míg így a *Pesti Napló* első programpontjának tartalmát egész gazdagságában feltárta, másfelől mind többször visszatért lapjában a program második pontjához, a nemzetiségi kérdéshez. Vezető elve, hogy a nemzetiségi kérdés majdnem oly szerepet játszik, mint a XVI. és XVII. században a hitújítás ügye, s hogy a nemzetiségek érdekeit mind Magyarországon, mind Ausztriában össze kell egyeztetni a történeti jogokkal. Kemény a magyart a legitimitás nemzetének tartja, de egyúttal a szabadelvűség nemzetének is; ezért elvárja tőle, hogy az országgyűlésen a nemzetiségek méltányos igényeit teljesíteni fogja.¹

¹ Kemény Zsigmond cikkei 1860 okt. 20-ikától 1861 febr. 26-ikáig a *Pesti Napló*nak következő számai tartalmazzák: az 1860. évi 249. (okt. 26.), 250. (okt. 27.), 251. (okt. 28.), 252. (okt. 30.), 255. (nov. 3.), 258. (nov. 7.), 261. (nov. 10.), 263. (nov. 13.), 264. (nov. 14.), 266. (nov. 16.), 267. (nov. 17.), 270. (nov. 21.), 272. (nov. 23.), 274. (nov. 25.), 275. (nov. 27.), 276. (nov. 28.), 281. (decz. 4.), 282. (decz. 5.), 283. (decz. 6.), 285. (decz. 8.), 286. (decz. 11.), 288. (decz. 13.), 290. (decz. 15.), 301. (decz. 30.) számok és az 1861-ik évi 1. (jan. 1.), 2. (jan. 3.), 3. (jan. 4.), 4. (jan. 5.), 6. (jan. 8.), 8. (jan. 10.), 10. (jan.

Ily kiegyenlítő munka közben lepte meg Keményt 1861-ben a febr. 26-iki patens, melyet egészen más szellem hatott át, mint az okt. 20-iki diplomát. A diploma történeti jogokra hivatkozott s országgyűlés segítségével akarta a függő kérdéseket megoldani; a patens már az államegység fogalmát aranyozza meg s csak parancsszót ismer. Ott még az absolutismus gögjét enyhítette a magyar conservatív párt kibékítő politikája, itt a hivatalnok-észjárás sértő ridegséggel jelentkezik. Az új szellem valójában Bach burokrata rendszerének új kiadása volt. A szellemidézésre Schmerling lovag, az új államminiszter vállalkozott, ki Goluchovszky gróftól 1860 decemberében vette át a kormányt. Benne — mint Kecskeméthy Aurél jellemezte — a becsületesség és szigorúság hivatalnoki göggel s a szűk látókörű, de éles belátású egyének erélyével egyesült.¹ A mint egyénisége, ép úgy alkotása is az absolutismusnak s liberalismusnak különös vegyüléke volt. A februári patens a birodalmi tanácsot birodalmi országgyűléssé alakította, de a parlamentarismust az önkény szolgálatába hajtotta. E törvényhozó testületbe, tulajdonképen a 343 tagból álló követek házába kellett volna az ápr. 2-ikára összehívott magyar országgyűlésnek 85 követet küldenie. Ily áron még a conservativek sem akarták a kiegyezést. A bizalmatlanság teljesen elszakította a nemzetet a tróntól. Deák csalódottnak érezte magát, Kemény gondolatain is mind inkább erőt vettek komor sejtelmiei.

A februári patens az ország törvényes jogalapját

12.), 13. (jan. 16.), 19. (jan. 23.), 29. (febr. 5.), 36. (febr. 13.), 41. (febr. 19.) számok.

¹ Kecskeméthy Aurél: *Vázlatok egy év történetéből.* 1862. 113., 114. l.

támadta meg s teljesen igazolta Kemény Zsigmond határozott politikáját, melylyel az 1848-iki törvények érvényességét követelte. Egyetlen méltó felelet rája csak a személyi unio bizonyítása lehetett. Keménynek csakhamar alkalma is nyílt e válaszra. Február 28-iki cikkében a birodalmi tanács szervezéséről szóló távirat hatása alatt azzal vigasztalta magát, hogy nyolczszáz év óta a magyar nemzet minden egyoldalúlag megszüntetett jogát fel tudta élesztetni. Ez ellen szólalt fel a bécsi *Presse*ben egy állítólagos magyar jogtudós és történetíró s azt fejtegette, hogy Magyarország már a *pragmatica sanctio*ban reális unioba lépett az örökös tartományokkal, s az 1848-iki törvények is ép azért érvénytelenek, mert a *pragmatica sanctio*val ütköznek össze. Így vált a vita sarkpontjává a *pragmatica sanctio*. Erre vetettek fényt Keménynek márcziusi cikkei, melyeknek egy része ily címmel jelent meg: *Mi tehát a pragmatica sanctio Magyarországon?*¹

Kemény leginkább a magyar alkotmánytörténetből vette érveit. Ezeknek világánál az 1723-ik évi I. és II. törvényczikk úgy tűnik fel, mint a Magyarország és a magyar király között kötött kétoldalú szerződés, mint a III. Károlytól indítványozott személyi unio megvalósulása, mely annyira elkülönítette Magyarországot az örökös tartományoktól, hogy a Habsburg-ház leányágának kihalásával a szabad királyválasztás jogát is biztosította a magyar nemzet számára. Kemény szerint a személyi uniot négy királyi hitlevél és eskü elevenítette fel az ország emlékezetében, s

¹ *Pesti Napló*. 1861. 54. (márcz. 6.), 56. (márcz. 8.), 57. (márcz. 9.) sz.

még I. Ferencz is, bár hajlott az absolutismusra, csak az ausztriai császári czímet vette fel s Magyarországgal szemben óvakodott a *pragmatica sanctio* megsértésétől. Ebben a gondolatkörben a *pragmatica sanctio* a személyi unioval olvad össze s éles ellentétbe kerül a birodalmi tanácscsal, Magyarország beolvasztásának eszközével. A februári patens szellemét azonban Kemény nem csak a történeti jog szempontjából ítéli el, hanem külső politikai szempontból is. Világosan látja, mint akarják a bécsi miniszterek a birodalmat hét és fél millió német számára szervezni, hogy Ausztria német államnak lássék s a német szövetségre befolyást nyerjen. Másrészt nyilvánvaló előtte a számításba becsúszott hiba is. Ausztria kénytelen volna a német szövetségből kilépni, ha Magyarország és a nem német tartományok bemennének a birodalmi tanácsba; ettől menti meg őt Magyarországnak a *pragmatica sanctio*hoz s benne a személyi uniohoz való ragaszkodása. A személyi unio külső politikai vonatkozásainak ily feltárásával jutott el Kemény annak a programnak végére, melyet októberben tűzött ki a *Pesti Napló* elé.

Alig volt a nagyszerű haditervnek rejtett értéke, mely a hírlapi küzdelemben meg ne villant volna. Legfeljebb az erdélyi unio kérdéseit takarta még némi homály. Ezért magyarázta meg Kemény az unio-törvényeket áprilisi cikkeiben,¹ melyeket külön lenyomatban is közzétett.² Vállalkozását alkalmoszerűvé tette

¹ *Ismét az unio.* [*Pesti Napló.* 1861. 80. (ápr. 7.), 83. (ápr. 11.), 85. (ápr. 13.) sz.] — *Még két cikk az unioról.* [*Pesti Napló.* 1861. 90. (ápr. 19.), 93. (ápr. 23.) sz.]

² Kemény Zsigmond: *Az unio-törvényekről.* Lenyomat a *Pesti Naplóból.* 1861. 28 lap. — *Magyarország.* 1861. 109. (máj. 8.) sz.

a pesti országgyűlés sérelme, az erdélyi képviselőknek távolmaradása. Az egyesülést kimondó törvény-czikkek közül Kemény az 1848-iki pozsonyi országgyűlésen hozott VII. cikk törvényességét nem is bizonyította, de minden kétségen felül állónak mutatta ki az 1848-iki kolozsvári országgyűlés I. és II törvény-czikkét is. Minthogy a teljes egybeolvadás részleteire nézve a közös országgyűlésnek kellett törvényt hoznia, s minthogy az e célra kiküldött bizottság tagjai elhalálozás következtében megfogyatkoztak, Kemény azt indítványozta, hogy a pesti országgyűlés nevezzen ki a régi tagokhoz újakat s a román nemzet és a görög nem egyesült egyház képviselőit is kellő számmal hívja meg az országos bizottságba.

Minél nagyobb tekintéllyel bontakozott ki Kemény cikkeiből októberi programja, annál inkább vált a *Pesti Napló* az alkotmányos küzdelem vezetőjévé s a közvélemény átalakítójává. Kemény eszméi behatoltak a magyar társadalom minden rétegébe, s nagy részük volt abban, hogy az országgyűlési pártokat csak a modor és taktika kérdései választották el egymástól. Kemény maga figyelmeztette Bécset, hogy ne keressen a *felirat* és *határozat* jelszavak mögött tartalmi különbséget. Leginkább összehangzottak Kemény hírlapi fejtegetései Deák felirati javaslataival. A két férfiú között lehettek nézeteltérések, de mindkettő férfiú volt a szó legnemesebb értelmében, s kicsinyes hiúság nem rontotta meg törekvéseik összehangját. Kemény egyénisége nem veszített azzal, hogy — mint leveleiben említi — egyben-másban kikérte Deák véleményét.¹ Deák feliratai is a nagy elme és nagy jellem

¹ Lásd a Nemzeti Múzeum levéltárában Keménynek Falkhoz írt keltezetlen levelét, mely szerint a levélíró egy cikk ügyé-

nyilatkozatai, igazi mesterművek maradnak, ha alkotórészeikben itt-ott Keménynek egy-egy eszméjére vagy érvére ismerünk. E benső kapcsolatra mutatott rá Kemény, mikor a *pragmatica sanctorum* s a *personalis unio*ra vonatkozó fejtegetéseiről így nyilatkozott: „Nézeteinket a *Pesti Napló*ban a fölírat fogalmazása előtt több héttel tettük közzé, s nagy örömeinkre szolgált, hogy a fölírat sokkal magasabb felfogással, sokkal diadalmasabb logikával állította szemünk elé ugyanazon eredményt, melyet az 1791-iki törvényhozás, melyet az egész magyar jogirodalom az 1723. I. és II. cikkből kiolvasott, melynek mi is igénytelen constatirozói voltunk”.¹ Csak az elfogultság magyarázhatta félre e két férfiú viszonyát. Pompéry is csak érdekből akarja elhíttetni Falkkal, hogy Kemény semmit sem tesz Deák fejbólintása nélkül.² A mint tudott Kemény Deákkal szemben az 1848-iki törvények napirendre tűzésével állást foglalni, ép úgy tudott hallgatni, mikor az országgyűlés májusban megkezdte érdemleges tárgyalásait. A képviselőházba nem került be, bár nevét a választások idején majd a kövárvidéki somkúti kerülettel, majd a borsodmegyei csáti járással hozták kapcsolatba,³ de féltő gonddal figyelt a tanácskozásokra, melyektől nemzetének sorsa függött. Hogy

ben „mégis be akarja várni Deák visszajövetelét”. Minthogy a levél a *Pesti Napló* munkatársainak arczképéről, azaz a kép megjelenéséről ad hírt, 1860 decemberének végén keletkezhetett. Erre mutat a Deák visszajövetelére vonatkozó adat is, minthogy Deákot Ferencz József 1860 decz. 27-ikén fogadta Bécsben.

¹ *Pesti Napló*. 1861. 168. (júl. 24.) sz.

² Pompéry Jánosnak Falkhoz 1860 decz. 2-ikán írt levelét lásd a Nemzeti Múzeum levéltárában.

³ *Hölgyfutár*. 1861. 33. (márcz. 16.), 68. (jún. 6.) sz.

nemzetének minél hívebb képet adjon a sorsdöntő eszmék küzdelméről, májusban és júniusban lapjának legnagyobb részét az országgyűlési beszédeknek és tudósításoknak engedte át.¹

A magyar országgyűlési mozgalmak Európa-szerte általános figyelmeztetést, Bécsben a centralisták táborában heves ellenérzést keltettek. Kemény érdeklődése is mind inkább Bécs felé fordult. Balfogásnak ismerte el a felirat címéhez fűződő országgyűlési vitát, de azért nem tartotta megokoltnak azt a gyűlöletet, melylyel Bécs politikai körei Deák erkölcsi hatását meg akarták zavarni. Június végén — mint két cikkének keltezéséből tűnik ki — maga is Bécsben járt, s visszatérve Pestre, nyomatékkal intette az országgyűlést, hogy a királyi leirat értelmében fogadja el a felirat címétől Deák eredeti szövegét. Még inkább foglalkoztatta lelkét a birodalmi tanács szelleme, mely júl. 2-ikán szenvedélyes tüntetést rendezett a magyar országgyűlés felirata ellen; bántotta a bécsi lapoknak gyűlölködő hangja is, úgy hogy sötét aggodalmakkal gondolt a felirat sorsára. Lapjában felvette ugyan a harcot a birodalmi tanács szónokaival, az *Oesterreichische Zeitung* s *Donau-Zeitung* közjogi elveivel, de már előre látta a provisorium bekövetkezését. Az események — saját szavai szerint — igazolták pessimis-

¹ Kemény Zsigmond cikkei 1861 febr. 26-ikától június végéig a *Pesti Naplónak* következő számai tartalmazzák: 49. (febr. 28.), 53. (márcz. 5.), 54. (márcz. 6.), 56. (márcz. 8.), 57. (márcz. 9.), 59. (márcz. 12.), 63. (márcz. 16.), 64. (márcz. 17.), 68. (márcz. 22.), 75. (márcz. 31.), 76. (ápr. 3.), 80. (ápr. 7.), 83. (ápr. 11.), 85. (ápr. 13.), 90. (ápr. 19.), 93. (ápr. 23.), 97. (ápr. 27.) [két cikket], 100. (máj. 1.), 102. (máj. 3.), 131. (jún. 9.), 138. (jún. 18.) [két cikket], 144. (jún. 25.) [két cikket].

musát. Júl. 18-ikán b. Vay Miklós és gr. Szécheny Antal beadták lemondásukat, s gr. Forgách Antal főcancellárrá, gr. Eszterházy Móríczt miniszterré neveztettek ki, a királyi leirat pedig az országgyűlés alkotmányos kívánságaiból semmit sem adott meg.

A királyi leirat tévedéseit s zavaros okoskodását, főképen a reális unio bizonyítékait először Kemény szedte szét a *Pesti Napló* júl. 24., 25., 26. és 27-iki számaiban, egyúttal megmagyarázta a leiratban idézett, de teljesen félreértett törvények értelmét. Egyelőre az éles bírálat — Deák kívánságára — félbeszakadt, hogy az országgyűlés állásfoglalásának ne vágjon útjába.¹ Közben aug. 8-ikán elhangzott Deák második felirata a nemzeti önérzetnek oly megdöbbentő erejével, hogy az országgyűlés egy szívvel-lélekkel fogadta el az ország jogainak mesteri védelmét. Utána Kemény tovább folytatta a *Pesti Napló*-ban a reális unio czáfolatát, annál inkább, minthogy az *Oesterreichische Zeitung*-ban egy magyar jogtudós hívta ki szellemi párbajra, ki Szent István törvényeitől kezdve az 1848-iki törvényekig mindenütt reális uniot talált. Kemény nagy tudományos készséggel verte vissza ellenfelének, valamint a többi bécsi hírlapírónak támadásait. Nem féltette ezer éves alkotmányunkat a megpróbáltatástól, bízott a világ erkölcsi rendjében, bízott a bosszuló nemesisben, mely elnyomóinkat inkább sújtotta s mindig nagyszerű visszavonulásra kényszerítette. De hiába való volt a sok fényes érvelés s a megsemmisítő czáfolat, hiába való volt az angol és francia lapok rokonérzése, Bécsben a központosítás

¹ Ferenczi Zoltán: *Deák élete*. 1904. II. 343. l.

eszméje győzött, s az országgyűlés az erőhatalomnak engedve, aug. 22-ikén feloszlott.¹

Az országgyűlés elnémítása után — mint Kemény előre megrajzolta a központosítás útját aug. 17-iki cikkében — a megyék megfékezése következett. A megyei gyűléseket katonai erővel verték szét a császári biztosok, s a magyar közéleten ismét a szorongatok uralma gázolt végig. A válságos időkben a sajtóra, főkép a *Pesti Napló*ra hárult a nemzeti ügy védelme. Kemény első sorban azokkal a veszedelmes elméletekkel szállt szembe, melyek a birodalmi tanács ülésein a magyar alkotmányra készültek végső csapást mérni. A támadásokat Schmerling lovag kezdte meg, ki aug. 23-iki előterjesztésében abból az alapelvből indult ki, hogy Magyarország a forradalommal eljárt-szotta alkotmányát. Waser lovag a főhatalomnak forradalom elleni jogára hivatkozott, míg Hasner prágai tanár azért tartotta Magyarország jogait érvényteleneknek, mert Ausztria hivatásának tudatára ébredt. Kemény éles ellentétet állapít meg Schmerling lovag előterjesztésében a jogeljátszás elmélete s az októberi diploma érvényessége között, mely a jogfolytonosság alapján áll. Waser lovaggal szemben a forradalom elleni jogot megkülönbözteti a hódítás jogától, a Hasner-féle elméletben pedig a professori észjárást

¹ Kemény Zsigmond cikkei 1861. júl. 1-jétől aug. 22-ikéig a *Pesti Napló*nak következő számai tartalmazzák: 149. (júl. 2.) [két cikket], 152. (júl. 5.), 155. (júl. 9.) [két cikket], 156. (júl. 10.), 158. (júl. 12.), 160. (júl. 14.), 161. (júl. 16.), 163. (júl. 18.), 165. (júl. 20.), 167. (júl. 23.), 168. (júl. 24.), 169. (júl. 25.), 170. (júl. 26.), 171. (júl. 27.), 178. (aug. 4.), 179. (aug. 6.), 182. (aug. 9.), 184. (aug. 11.), 185. (aug. 13.), 186. (aug. 14.), 188. (aug. 17.), 190. (aug. 20.).

teszi nevetségessé. Leginkább felháborította Keményt az a szónok, „ki a hódítási tényt Oroszországnak vindikálván, azt Ausztriára átruházottnak tekinté“. Többször visszatért Schmerlingnek a magyar nemzet ellen aug. 30-ikán tartott beszédére is, s a Bach-korszak eredményeiről zengett ódákra a nemzeti ellentállás dicsőítésével válaszolt. Kemény cikkeiből mind erősebben hangzott ki az a komoly figyelmeztetés, hogy a jogeljátszás elve forradalmi elv, mely ideig-óráig alkalmas lehet az osztrák kormánynak, de előbb-utóbb Ausztria ellenségeinek kezébe szolgáltat fegyvereket.

Szeptember második felében a védelem mind inkább támadásba csapott át. Kemény ekkor már minél hívebben akarja jellemezni a Schmerling-kormány belső és külső politikáját. Az erdélyi ügyek önkényes vezetésében, a megyei bizottságok felosztatásában mindenütt a diadalmas államminiszter kezének nyomára bukkan s minden jélből azt olvassa ki, hogy az uralkodó rendszer, ha szavakban nem is, de tetteiben végképen szakított az alkotmányossággal. Valóságos leleplezés a birodalmi tanács alkotmányosságának rajza. Minő torzkép a büszke testület, mely ép akkor kíván pihenni, mikor a jövő évi költségvetést kellene megállapítania! Az adóügyeket, kölcsönöket nélküle intézi el a pénzügyminiszter ép úgy, mint a Bach-korszakban. E roszakatag, hazug alkotmányosság háttérében rajzolja meg Kemény a külső politikai veszedelmeket: az olasz egység megerősödését, a Velenceze birtokáért meginduló háborút s a görög-szláv felkelés lehetőségét. Még azt is megmondja a Poroszország czéljaira kíváncsi *Ost-Deutsche Post*nak, hogy Poroszország Németországon csak a hegemoniát akarja átvenni.

Októberben az erőszakosságok egyre szaporodtak az országban. A császári biztosok működése javában folyt, s Pest vármegye házát is katonaság szállotta meg. Úgy látszott, hogy Schmerling Magyarországgal szemben a végsőig akar menni, s erélye az akadályokkal együtt csak nőtt. Nem hiába magasztalta az államminiszter Bach absolutismusát, csak idő kérdése volt, hogy az alkotmányosság álarczát teljesen ledobja. Az érvek kora valóban lejárt; okt. 3-ika után Kemény is elhallgatott lapjában.¹

Úgy tetszik, mintha a küzdelem, mely az alkotmányért folyt, eredménytelenül végződött volna, mintha a magyar nemzet a küzdelem végén távolabb állott volna történeti jogainak birtokától, mint a küzdelem elején, mintha annyi jellemnemesség, hazafiúi gond s komoly szellemi munka kárba veszett volna. Az önkény azonban csak látszólag győzött, valójában az ellentállás, melyet felidézett, biztos alapot teremtett a jövő fejlődés számára. A magyar nemzet az első alkalommal, hogy az évtizedig tartó önkényuralom után szabadon nyilatkozhatott, méltó maradt nagy multjához; tudott magán uralkodni a nélkül, hogy lemondott volna eszményeiről; bátran szemébe nézett a veszedelmeknek a nélkül, hogy forradalmi ábrándokra hallgatott volna. Kitűnt, hogy minden támadás, mely az

¹ Kemény Zsigmond cikkei 1861. aug. 22-ikétől az év végéig a *Pesti Naplónak* következő számai tartalmazzák: 195. (aug. 27.), 196. (aug. 28.), 201. (szept. 3.), 203. (szept. 5.), 204. (szept. 6.), 205. (szept. 7.), 209. (szept. 12.), 210. (szept. 13.), 212. (szept. 15.), 213. (szept. 17.) [két cikket], 215. (szept. 19.), 216. (szept. 20.), 218. (szept. 22.), 219. (szept. 24.), 220. (szept. 25.) [két cikket], 222. (szept. 27.), 223. (szept. 28.), 227. (okt. 3.), 290. (decz. 17.).

alkotmányt éri, az országban minden erkölcsi erőt harcra készen talál. Határozottság, méltóság, törvényesség állott szemben a kapkodással, gyűlölettel, erőszakkal, s az a nemzet, mely nem csak karddal, hanem a szellem fegyvereivel is meg tudta védeni a maga igazát, kiérdemelte helyét az európai nemzetek sorában. Ez az eredmény millió meg millió tényezőtől verődött össze, de a sikert első sorban Deák Ferencz s utána mindjárt Kemény Zsigmond biztosította, kik a nemzet jogainak büszke öntudatát egész fenségében juttatták kifejezésre.

Az alkotmányos harc Kemény politikai írói egyéniségének legértékesebb elemeire vetett fényt. A magyar nemzet és az uralkodó család érdekeinek ellentéte nagyszerű történeti visszatekintésekre nyújtott alkalmat, melyeknek értéket a történetírói szempontok eredetisége adott. A *pragmatica sanction*nak s az 1848-iki törvényeknek magyarázata Kemény közjogi ismereteinek széles birodalmát tárta fel. A politikai események bírálata pedig a messzire tekintő államférfiú gondolkodását leplezte le, ki a belső politikai mozgalmakat a kor uralkodó eszméivel hozza kapcsolatba s a külső politikai viszonyokat a vezető államok lélektana alapján mérlegeli. Ép e sokoldalúság óvta meg Keményt a multnak rajongó tiszteletétől, a jogászfi felfogás merevségétől s a politikai ábrándok hajszolásától. Ítéleteiben a történelem bölcselete nyert gyakorlati alkalmazást. A magyar szabadságharcok történetéből vonta le Kemény azt a tanulságot, hogy törvényes alapon a nemzeti ellentállás győzhetetlen. A mult bizonyította neki azt is, hogy az alkotmány az örökös tartományokban is szétmállik, ha Magyarországra kivételes állapot nehezedik. Ily történeti táv-

latokban a személyek kevésbé érvényesülnek, mint az eszmék, azért Kemény cikkeit is inkább az eszmék tisztelete hatja át. Garibaldi diadalaiban „az olasz egység dicső hódítmányait” látja, s az olasz egységet azokhoz a törekvésekhez sorolja, „melyeknek sorsa ép oly kevésbé van már a vezéregyéniségekhez kötve, mint volt egykor a föld megkerülése, vagy a hitújítás.”¹ Kemény sokkal többre becsüli tollát, hogy sem az egyéni dicsőségvágy szolgálatába szegődnék; méltóságán alul valónak tartja azt az érdekességvadászatot is, mely az újságírókat a napi politika cselszövéseibe sodorja. Csak dicséret, mit Pompéry 1861 jan. 23-ikán gáncként ír róla Falknak: „Zsiga írja a sublim és halhatatlan cikkeket, de a napi dolgokról nem szól.”²

Kemény vezető eszméi a nagy alkotmányos harcban is az alkotmányosság és a szabadelvűség. Ellenérzése legnagyobb erővel a bécsi államférfiak ellen fordul, kik az alkotmányt és szabadelvűséget csak erőszakos tervüknek, a német központosításnak czégéréül használják. Nem valami nagy véleménynyel van a vezető egyéniségekről; semmiképen sem talál összhangot tehetségük és hivatásuk között; korlátoltaknak, kicsinyeskedőknek tartja őket, csak az vigasztalja, hogy „ezen urak intentioi nem csinálják a világtörténetet, nem még az ausztriai birodalomét sem”. Ítélete egyformán sújtja az önkényuralmat s a forradalmat. Önerzettel utasítja vissza az *Ost-Deutsche Post* gúnyját, mely a magyar mágnásokat hangos proclamatoria ösztönzi, mert hír szerint Turinban Kossuth jelenlétében conferentia tartatott. Tiltakozásában a forradalom

¹ *Pesti Napló*. 1860. 243. (okt. 20.) sz.

² Lásd a Nemzeti Múzeum levéltárában Pompéry Jánosnak Falkhoz intézett 1861 jan. 23-iki levelét.

szigorú bírálója szólal meg; mágnásainknak legnagyobb érdemül emeli ki, hogy az országgyűlésen a két fölrat pártolásával világosan „bevallották hódolatukat a legalitás iránt, mely a jogfolytonosságnak semmi forradalom és statuscsín által meg nem szakítható elvében rejlik”.¹

A nagy küzdelemben, mely a legellentétesebb politikai felfogásokat állította csatasorba, teljes fényével érvényesült Kemény vitatkozó művészete. Nagy elemző tehetsége egyenesen utalta az ügyvédi szerepre. Éles elméje gyorsan felfedezte ellenfeleinek ellentmondásait s az érvek egész tömegét zúdította az ingadozó állításokra. Mindazáltal Kemény a jogvédelmen túl megszűbb fekvő célokat is tűzött maga elé. Sokkal bonyolultabbnak látta a magyar nemzet s uralkodója között folyó vitát, hogy sem az 1848-iki törvények visszaállításával a nagy kérdést megoldottnak tekinthette volna. Tudta, hogy a kibékülés biztos alapja csak a közös ügyek rendezése lehet. Ennek nyomait fedezte fel a magyar törvénykönyvnek egyetlen helyén, az 1848-iki III. törvényczikk 13-ik §-ában, mely szerint „a miniszterek egyike folyvást ő felségének személye körül lesz, s mindazon viszonyokba, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, befolyván, az országot felelősség mellett képviseli“. Kemény többször említette, hogy az 1848-iki törvényeket nem tartja változhatatlanoknak, de először visszahelyezését kívánta s csak ennek megtörténte után ajánlotta a czélszerűnek mutatkozó változtatásokat. Így jelölte meg a kiegyezés útját már a *Pesti Napló* 1861 ápr. 27-iki számában következő nyilatkozatában: „Azt

¹ *Pesti Napló*. 1861. 213. (szept. 17.) sz.

hiszszük, hogy az 1848-iki törvények teljes elismertése s visszahelyezése után lehet csak arról vitatkozni: vajjon a *pragmatica sanctio*val, mely a személyi uniót a trónöröklés rendjével együtt a kétoldalú szerződés minden kötelezettsége mellett biztosította, mi módon hozathatnak összhangzásba az 1848. III. törvényezikk 13. §-ának szavai“.

Az 1848-iki törvényeknek előkelő helyet biztosítottak Kemény gondolkodásában politikai elvei és céljai. „1848 vált jelszavunkká, — mondta 1861 márcz. 17-iki cikkében — mint a törvényesség alapföltétele, mint országunk független és önálló kormányzásának legtükéletesebb kinyomata, mint a szabadelvű és demokratikus eszmék képviselője.“ Keménynek a magyar törvényhozás fénykorához való viszonya azonban több, mint tudós érdeklődés, több, mint politikai számítás. Lelkét megragadta a nagy idők szelleme, melyeknek arányait a nemzet évtizedes szenvedései növelték, s a lelkesedés itt is, ott is kitört hírlapi cikkeiből. A nemes szenvedély majd mint nemzeti önérzet, majd mint erkölcsi felháborodás jelentkezett s Kemény fejtegetéseinek szinte szónoki jellemet adott. Az emelkedett hangulattal gyakran állott harciban Kemény sötét világnézete, mely a reményt kétkedéssé, a kétkedést fenyegető jóslattá változtatta. Legtöbbször azonban Kemény legyőzte kételyre hajló természetét, hogy nemzetében hitet ébreszsen a harc folytatásához. Egyik pillanatban a hazának befellegzett szemhatárára mutatott, a kétséges jövőben előre látta a szenvedések korát, bízott, de kétkedve, reményleni óhajtott, de képzelődése s tanulmányai nem engedték. A másik pillanatban nem féltette ezeréves alkotmányunkat a megkísértéstől, még kevésbbé aggódott „oly provi-

sorium miatt, melynek napjai meg lesznek számítva, s mely, hogy bármi sikert nyerhessen, kénytelen volna inkább képmutató, mint kegyetlen lenni.“¹ E kedélyhullámzások adtak Kemény előadásának színt és változatosságot, mely jótékonyan rejtette el a gondolatok bonyolultságát s a mondatok nehézkes alkotását.

Talán soha sem volt Kemény egyénisége annyira összhangban a nemzeti lélekkel, mint az 1860/61-ik évi alkotmányos harc idején. A nemzet saját érzelmeinek és vágyainak tolmácsára ismert benne s érezte, hogy a politikai író eszméinek győzelmével vagy bukásával a nemzet legértékesebb szellemi javainak sorsa, a lét és nemlét kérdése dől el. Kemény alakját szinte a dicsőség fényével övezték azok a támadások, melyek a bécsi sajtó részéről érték; nevét valósággal szárnyára kapta a népszerűség. Pest megye 1860 decz. 10-ikén tartott ülésén bizottsági tagjai közé választotta, s Pest megye példáját több megye is követte.² 1861 ápr. 2-ikán Pest város képviselőtestületének választása alkalmával Kemény hetedik lett azok sorában, kikre legtöbb szavazat esett; 2662 szavazat közül 2648-at nyert.³ Nyilvános szereplésre nem vágyódott, csak Pest megye első bizottsági ülésén szólalt fel,⁴ 1860 decz. 11-ikén mondta az 1848-iki törvények védelmére azt a beszédet, melyet az *Oesterreichische Zeitung* felforgató czéllal gyanúsított meg.⁵ A lelkes tüntetésben nagyra becsülte azt, a mi az eszmének szólt, de a nép kegyét soha sem kereste.

¹ *Pesti Napló*. 1861. 149. (júl. 2.) sz.

² *Pesti Napló*. 1860. 286. (decz. 11.) sz.

³ *Pesti Napló*. 1861. 81. (ápr. 9.) sz.

⁴ *Megyei alkotmányos mozgalmak*. 1861. 4. l.

⁵ *Pesti Napló*. 1860. 289. (decz. 14.) sz.

Falkhoz 1860 vége felé írt levele szerint, mikor a *Pesti Napló* pörbe fogása szóba került, maga mondta Majláth Györgynek: „Megvallom, igen nagy alkalmatlanságomra volna, ha egy törvényszéki spectaculum által a népszerűség egész terhét nyakamra zúdítnátok”.¹

A nemzet rokonérzése Kemény egyéniségéről a szerkesztő lapjára is viaszszagárzott. Valóban a *Pesti Napló* oly nagy tekintélyre emelkedett a magyar társadalom szemében, mint egykor a *Pesti Hírlap* Kossuth és a centralisták vezetése alatt. Hasztalan versenyzett vele a *Magyarország*, melyet Pompéry 1861 elején Kemény lapjának megbuktatására indított meg.² Pompéry egy ideig a határozati párt rokonérzésével tüntetett, de egy év múlva csalódva változtatta meg lapjának címét. Még kevesebb gyökeret bocsátottak a nemzet közvéleményébe a hivatalos *Sürgöny*, bár Kecskeméthy Aurél szerkesztése alatt egyre mozgékonyabbá vált, valamint a conservatív *Pesti Hirnök*, melyről Pompéry jellemzően jegyezte meg, hogy sürgönyebb a *Sürgönnél*.³ Maga Kemény is elismerte lapjának nagy sikerét, mikor a *Pesti Napló* 1861 márcz. 17-iki számában megállapította „a rendkívüli s alig remélt pártolást”, melyben az ország a *Pesti*

¹ Ez a levél — mint már említettük — a Nemzeti Múzeum levéltárában van s 1860. decz. 2-ika után keletkezett. Benne ugyanis Kemény azokat a gyanúsításokat utasítja vissza, melyeket Pompéry Jánosnak Falkhoz 1860. decz. 2-ikán írt levele foglal magában. A levél írásakor Kemény még Pompéry lapjának címét sem tudta biztosan.

² Lásd Pompéry Jánosnak a Nemzeti Múzeum levéltárában őrzött, Falkhoz intézett 1860. évi deczemberi és 1861. évi januári leveleit.

³ Lásd Pompéry Jánosnak a Nemzeti Múzeum levéltárában őrzött s Falkhoz 1861. jan. 29-ikén írt levelét.

Naplót részesítette. A közönség bizalma ösztönözte arra is, hogy lapját terjedelem tekintetében is egy színvonalra emelje a külföld legkiválóbb lapjaival. Az erkölcsi elismeréssel együtt járt a szerkesztés pénzügyi viszonyainak javulása is. Pompéry 1861 jan. 9-ikén azt írta Falknak, hogy Kemény az egész évi jövedelemnek két harmadrészét, mely őt illeti, 20000 frtra becsüli.¹

A fényes sikerek azonban nem tudták Keményt elkápráztatni. A mint megjósolta, a provisorium, az erőszak nyílt fellépése, bekövetkezett. Ferencz József gr. Pálffy Mór altábornagyot 1861 nov. 5-ikén kelt kéziratával királyi helytartóvá nevezte ki. A katonai bíróságok felállítása, a törvénytelen rendeletek kibocsátása kétségtelenné tette, hogy az elnyomatás új rendszere a Bach-féle önkényuralom utánzata lesz. Kemény kedélyét mélyen megrendítették sötét benyomásai. Az ingerültség már 1861-ik évi szeptemberi hírlapi vitáiban elhatalmasodott lelkén. Szept. 6-iki cikkében a bécsi eszmezavarral kapcsolatban mondta a napi politikáról, hogy „még azokat is megdöbbené, kiknek idegei aczélerősek és a közönséges behatásokra nem könnyen rendülnek meg“. Még feketébbnek látta a jövőt novemberben és decemberben. Ekkor — Kecskeméthy Aurél naplója szerint — többször hangoztatta, hogy Magyarországnak és Ausztriának el kell vesznie.² Feldúlt kedélyébe enged bepillantást Tóth Kálmán egyik feljegyzése is, mely az 1861-ik évi novembernek vagy decembernek egyik emlékét őrizte meg. Tóth a Barátok terén a sarkon találkozott Kemény-

¹ Lásd Pompéry Jánosnak a Nemzeti Múzeum levéltárában őrzött s Falkhoz 1861 jan. 9-ikén írt levelét.

² Kecskeméthy Aurél *Naplója*. 1909. 110., 118. l.

nyel, hol a közönség a kiragasztott ostromállapoti szabályokat olvasta.

— Van-e pénzed? — Kérdte Kemény Tóth Kálmántól.

— Van egy kevés. — Volt a válasz.

— Hát csak váltsd föl aranyakra; jó lesz majd Svájcban. — Folytatta Kemény.

— Micsoda? Hát most olyan világ lesz, hogy az országban sem maradhatunk? Hát mi lesz itt? — Kérdezte Tóth.

Erre Kemény szemöldökét felhúzta, körülnézett s aztán kezével nyaka mellett fölfelé egy vonalat húzva, mutatta az akasztást.¹

Beksics Gusztáv Kemény aggodalmainak mélyén önvádakra is bukkan, s azt hiszi, Keményt kétség szálotta meg, vajjon helyes volt-e a nemzet követeléseinek maximumával előállani. Beksics, hogy elemzését minél valószínűbbé tegye, Deák merev álláspontjával szembeállítja Keménynek megalkuvóbb felfogását, a közös ügyek rendezésének gondolatát.² Ez az ellentét azonban inkább képzelt. Kemény ép úgy a personalis unio alapján állott, mint Deák, s az 1848-iki törvények elismerését Deák is a kibékülés alapfeltételének tartotta ép úgy, mint Kemény. Ha vádolt Kemény valakit, csak a bécsi államférfiakat vádolta, kik rövidlátó politikájukkal a forradalmi párt malmára hajtották a vizet. Joggal félhetett attól is, hogy gr. Pálffy Mór és társai egy percz alatt rombadönthetik azt, mit a legnemesebb elmék éveken át építettek.

¹ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 145., 146. l.

² Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 274., 275. l.

A provisorium a sajtót sem kímélte meg erőszakos rendszabályaitól. A lefoglalások és pörbe idézések napirenden voltak a szerkesztőségekben. Előkerültek a lomtárból az önkényuralom régi eszközei is. A *Pesti Napló* 1861 decz. 12-ikén jelentette, hogy Bús Vitézt, a *Fekete Leves* szerkesztőjét, hadi törvényszék elé állították s két havi fogságra ítélték. Az év végén hozott a lap hírt Tóth Kálmánnak, a *Bolond Miska* szerkesztőjének, elítéléséről s egy havi fogságáról.¹ A reactio első diadalmámora nem csábította Keményt politikai fejtegetésekre. Ő már 1860 nov. 21-ikén kijelentette a *Fortschritt*nek, hogy, ha a sajtón újra az erőszak szeszélye uralkodnék, akkor beszüntetne minden vitatást a belügyekről. Részben ezért hallgatott el 1861 okt. 3-ikától fogva is. Visszavonulását sokan félreértették s már szerkesztőváltozásról beszéltek,² de a *Pesti Napló* hamar megnyugtatta közönségét, hogy csak néhány heti helyettesítésről volt szó.³ Kemény legközelebb a decz. 17-iki számba írt cikket, de csak azért, hogy a sajtó megváltozott helyzetéből levonja a következtetéseket. Itt jelentette ki, hogy „mivel a belügyek rovata a közgyűlések ideiglenes szünetelése miatt keskenyebbé lőn, az e miatt meggazdálkodott tért szépirodalmi, ítéseti és társulataink működését ismertető tárczákra szánta“.

Ha Keménynek csak magára lett volna gondja, becsvágyát kielégíthette volna a közönség rokonérzése és pártolása. Érzékeny lelke azonban megborzadt attól a gondolattól, hogy újra tűrnie kell az erőszak

¹ *Pesti Napló*. 1861. 288. (decz. 14.), 289. (decz. 15.), 296. (decz. 24.) sz.

² *Hölgyfutár*. 1861. 136. (nov. 12.), 137. (nov. 14.) sz.

³ *Pesti Napló*. 1861. 260. (nov. 12.) sz.

nemtelen gőgjét, hogy újra hallgatnia kell, mikor szólnia, ítélnie és sujtania kellene. A politikai élet zűrzavarai között új ingerrel vonzotta régi költői feladata, félbemaradt regényének, a *Zord időnek*, befejezése. Az újonnan kinevezett helytartó talán épen akkor rendezkedett be a budai királyi várpalotában, mikor a regényíró képzelete a budai basák uralmának rajzába merült.

Zord idő.

Ifjúkori benyomások s tanulmányok emlékét idézte fel Kemény Zsigmond képzeletében Martinuzzi alakja. Egykor ábrándos lélekkel kereste az ifjú a nagy államférfiú pályájának nyomait; látta az alvinczi várkastély termeit, melyekhez az ősz bíboros vére tapadt, elgondolkozotta gyulafehérvári székesegyházban Erdély kormányzójának egyszerű síremléke mellett, végig kutatta Bethlen Farkas, Pray, Engel történeti műveit, hogy *Izabella királyné és a remete* című regényében annál hívebben jelölje meg a rejtélyes egyéniség életének vezető eszméjét.¹ Az ötvenes évek vége felé költői fejlődésének tetőfokán újra visszatért a nemzeti gyász korához, mely Martinuzzit a hatalom magaslátára emelte, majd a mélységbe döntötte. De menyire megváltozott a költő álláspontja tárgyával szemben! Kemény hőse az *Izabella királyné és a remete* című regényében nagyarányú egyéniség, ki korszakalkotó czélt tűz maga elé s lángelméjének jogánál fogva lépi át az erkölcs határait. A *Zord idő* Martinuzzija ellenben a nemzeti katastrophá hajótöröttje, ki politikai tervének romjain keres révpártot boldogtalan nemzete számára. S ha Keményt egykor inkább vonzotta Izabella, a bódító szépségű, szenvedélyes

¹ B. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái*. 1914. 20—27. l.

királyné, két évtized múlva szívesebben rajzolta a szeretet után sovárgó nőt, kit a viszonyok uralkodásra kényszerítettek. A fejlettebb ízlésű költő többre becsülte az igazat a hatásosnál, a jellemzőt a felöltlőnél.

A költői feladatnak ily lényeges átalakulását nem pusztán az új művészi szempontok és nézetek magyarázzák meg, hanem a két regényterv közé eső politikai küzdelmek is, főkép azok a sötét képek, melyekkel az önkényuralom kora dúlta fel Kemény Zsigmond kedélyvilágát. A szabadságharcra következő évek, a győztes hatalom kegyetlenkedései, a nemzet kinszenvedései joggal emlékeztették Keményt a török hódítások gyászos idejére. Magyarország fővárosa, a nemzeti függetlenség drága jelképe, 1849-ben ép úgy idegen katonai erő kezébe került, mint 1541-ben, s Haynau br., majd a Bach-kormány versenyeztek a nemzetgyilkolás művészetében a török uralommal. A különbség csak az volt, hogy Haynau inkább felakasztatta, a török inkább felkoncizoltatta rabjait, s hogy a XIX. század magyar szabadsághőse a konstantinápolyi Héttorony helyett valamely csehországi vár börtönében sínylődött. S nem vádolta-e Kemény a magyar szabadságharcz államférfiait ugyanazzal a rövidlátással, melyet a történelem Buda elvesztéséért Izabella királyné tanácsosainak vetett szemére? Úgy tetszik, mintha a hatalmától megfosztott Werbőczy ábrándjai is visszatértek volna Kossuthnak s a magyar emigrationak politikai álmaiban. Az 1860/61-ik évi alkotmányos harcok ugyan kis időre szétoszlatták a magyar politikai élet felhőit, de csak azért, hogy annál borúsabb szemhatárt hagynak maguk után. Sötét eszmék neheztek Kemény Zsigmond képzelődésére is. Feketelátásában 1861 végén annyira ment, hogy Kecse-

méthy Aurélnak Magyarország és Ausztria vesztét jósolta meg, Tóth Kálmánt pedig a provisorium akasztó-fáival ijesztgette. A nemzeti kétségbeesés hangulata vegyült Kemény képzeletének alkotó munkájába, s az átélt zord idők adtak az ifjúkori regénytárgynak mind zordabb jellemet.

A regény terve határozottabb alakot 1857 februárjának közepén ölthetett. A németországi útjából hazatérő Kemény ekkor említette öcséséhez írt levelében két jelentős irodalmi alkuját, s bizonyára a *Zord idő* s *A rajongók* című regényeit értette rajtuk.¹ A *Zord időt* Csengery Antal, a *Budapesti Szemle* szerkesztője, biztosította meginduló folyóirata számára s — a *Pesti Napló* híre szerint — aug. 6-ikára az első füzetek anyagával együtt a regény kéziratát is megszerzte.² Kemény azonban ezúttal regényének csak első részét írta meg, melyet hosszabb történeti tanulmányai ellenére 1857 augusztusában bevégezhetett. Ez jelent meg gyors egymásutánban a *Budapesti Szemle* első négy füzetében 1857 okt. 6-ikától 1858 febr. elejéig. Kevésbé haladhatott Kemény a *Zord időben* az 1858-ik év folyamán, bár Danielik János januárban azt írta róla Falk Miksának, hogy két regényt folytat.³ Idejének nagy részét ugyanis hírlapírói munkássága foglalta le, s betegsége miatt még *A rajongókat* is csak nagy nehezen tudta befejezni. Hasztalan hirdettette a *Budapesti Szemle* szerkesztője is 1858 őszén, hogy Kemény a jövő füzetekben folytatni fogja

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamaráson. (Irodalomt. Közl. XXV. 1915. 363. 1.)*

² *Pesti Napló*. 1857. 178. (aug. 6.) sz.

³ Lásd Danielik Jánosnak Falkhoz 1858 jan. 25-ikén írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

a *Zord időt*, s hogy a regény második részét már el is készítette.¹ Valószínű, a többszörös csalódás lehe-tett oka annak a gúnyos hangnak, melyen Csengery Antal ez időtájt Gyulai Pált Kemény ügyeiről értesítette.²

Az 1859-ik év politikai eseményei, a francia-osztrák háború izgató hírei sokkal inkább lekötötték Kemény figyelmét, hogy sem költői munkájába zavartalanul mélyedhetett volna el. Mindazáltal úgy látszik, néha szakított időt regényének folytatására is. Ezt követ-keztethetjük Falk Miksa visszaemlékezéséből, ki 1859-ik évi svábhgyi nyaralása alkalmával többször meg-figyelte esténként Kemény regényírásának különös módját.³ Falk azt hiszi, hogy *A rajongókat* látta készülőfélben, pedig Kemény 1859 nyarán csak a *Zord időn* dolgozhatott. Következtetésünket megerősíti a *Hölgyfutár* 1859 szept. 13-iki számában az a szel-lemeskedő hír, hogy Kemény külföldi kirándulásából megérkezve, a svájci szép idők után a *Zord idő* be-fejezéséhez fog.

Még inkább megakasztotta a költői képzelet röptét az a nehéz küzdelem, melyet Kemény, mint a *Pesti Napló* szerkesztője, 1860-ban s 1861-ben hazájának alkotmányáért s függetlenségéért folytatott. Harci hevével együtt nőtt hírlapi cikkeinek száma. Leg-nagyobb munkásságot 1861-ben július elejétől szept-tember végéig fejtett ki, október 3-ikán azonban hosz-szabb időre letette hírlapírói tollát, úgy hogy az év végéig csak egy cikke jelent meg a *Pesti Napló*-ban. Az 1861-ik évnek utolsó negyedét használta fel

¹ *Pesti Napló*. 1858. 189. (szept. 11.), 251. (nov. 24.) sz.

² Lásd Csengery Antalnak Gyulai Pálhoz 1858 szept. 10-ikén s 1858 nov. 26-ikán írt leveleit a Nemzeti Múzeum levéltárában.

³ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 42., 43. l.

Kemény félbemaradt regényének bevégzésére; e célból helyettesíttette magát a lapszerkesztésben is.¹ A költő műhelyéből az első hírt a *Hölgyfutár* hozta nov. 16-ikán; ezt erősítette meg a *Pesti Napló* nov. 17-ikén, jelentve, hogy Kemény csakugyan a *Zord idő* befejezésén dolgozik. A komor hangulatok, melyek Kemény kedélyét 1861 végén elborították, teljesen hozzáillettek költői alkotásának sötét részleteihez, a megdőb-bentő katastróphák rajzához. A munka 1862 elején már annyira előrehaladt, hogy a *Szépirodalmi Figyelő*-nek három száma jan. 30-ikától febr. 13-ikáig *Buda első gyásznappjai* címmel mutatóanyagokat közölt a sajtó alatt levő regény második részéből. Az év első negyedében elkészült végre a *Zord idő* harmadik része is. Csak így járhatta be a lapokat máj. 6-ika táján az a hír, hogy a regény legközelebb kikerül a sajtó alól.² Az egész mű május közepén jelent meg.³

Öt évig csüngött Kemény képzelete elmélyedő szeretettel a török uralom kezdetének rajzán. Munkájához bő anyagot szolgáltatott korának kiváló történetírói, főképp Szalay László és Horváth Mihály. Szalay *Magyarország története* című munkájának negyedik kötetében egyénítette a XVI. század közepének kimagasló alakjait,⁴ majd kiadta a XVI. század éles szemű, magyar történetírójának, Verancsics Antalnak, feljegyzéseit,⁵ a *Budapesti Szemle* 1857-iki évfolyamának első kötetében pedig néhány jellemző vonás-

¹ *Hölgyfutár*. 1861. 136. (nov. 12.), 137. (nov. 14.) sz.

² *Pesti Napló*. 1862. 104. (máj. 6.) sz. — *Hölgyfutár*. 1862. 55. (máj. 8.) sz.

³ *Pesti Napló*. 1862. 112. (máj. 15.) sz.

⁴ Szalay László: *Magyarország története*. 1854. IV. kötet.

⁵ Verancsics Antal *Összes munkái*. I—XII. 1857.

sal vázolta Werbőczinek, a nagy szónoknak s rövidlátó államférfiúnak egyéniségét.¹ Horváth Mihály Utyeszenich Frater György életrajzát írta meg.² Kemény sokat köszönt a magyar történetírás mestereinek, de az állami élet bomlását alig tudta volna oly mély értelemmel felfogni, ha maga nem vett volna tevékeny részt korának nagyarányú politikai mozgalmaiban, s ha saját tapasztalataiból nem ismerte volna az egyének, pártok és eszmék politikai hatásának titkait. Képzeletének útját még inkább megszabta nagy művészi öntudatossága, mely a gyakorlott szem biztos tekintetével becsülte meg s vetette el a történet elemeit. Költői tárgya a nemzeti sülyedés kora, de a hanyatló korszakot egyéneiben, az egyének jellemét tragikus küzdelmeikben varázsolja elénk. Költői célja messzire tülemelkedik a történeti korrajz határain s az emberiségnek örökkévaló értékeit érinti. Szembeállítja a szabadakaratot a történelmi kényszerűséggel s azt akarja megmutatni, mily tragikus törvényszerűséggel gázol végig a kor szelleme az egyén törekvésein.

A *Zord idő*ben ellentétes lelki erők küzdenek egymással, melyeknek megszámlálhatatlan változatai a végtelenségig terjesztik ki a világkép méreteit. Az egyik az eszményi életnézet, melyet az emberi lélekbe írt erkölcsi törvény irányít, a másik az anyagiasság fel fogás, mely időleges eredményekért az emberiségnek legszentebb érdekeit áldozná fel. Az egyik szeretet, mely soha sem tekinti a maga hasznát, a másik önzés, mely saját céljaiért egész világot tudna lángba

¹ Szalay László: *Werbőczy István és Verancsics Antal*. (Budapesti Szemle. 1857. I. 161—190. 1.)

² Horváth Mihály: *Utyeszenich Frater György élete*. (Hatvani Mihály: *Rajzok a magyar történelemből*. 1859. 81—462. 1.)

borítani. Az egyik a szépet és jót akarja a földön megvalósítani, a másik élvezet, kincs, hatalom után rohan. E küzdelem mélységeit és magasságait tárja elénk Kemény regénye, első sorban azoknak az alakoknak sorsa, kiket a költő képzelete majdnem teljes szabadsággal állított a XVI. századi török-magyar világ borzalmas viszonyai közé.

Mindaz, a mi szép és nemes, egyesül Komjáti Elemér egyéniségében: ifjúság és szerelem, éles elme és költészet, daliás termet és szívjóság. A széplelkű ifjú mintha megczáfolná azt az elméletet, mely mindent a környezetből magyaráz. 1532-ban a törökök felgyújtották szülőházát, kiirtották hozzátartozóit, maga, mint tizennégy éves gyermek, török rabságba került s még 1540 őszén is ott sínylődött. Pártfogója, Deák István, mindent megtett megmentéséért, míg végre a nagy Werbőczy drága pénzen váltotta ki. A sok viszontagság nem tépte szét lelkének derűjét. Keleten nem csak a török nyelvet tanulta meg, hanem a vívás művészetét s a dalköltészetet is. Így aztán nem csoda, ha Deák István s öccse, Dani bácsi, 1541 tavaszán dobokamegyei várkastélyukban el sem tudják képzelni az életet a vidám lantos nélkül. Ki mellett ifjodnék meg a két öreg, ki beszélne nekik annyi szép történetet, ki tanítaná Dani bácsinak anyátlan leányát, Dórát, dalolni s lantolni?

Elemért külseje és gondolkodása egyaránt kiemelte a köznapiság köréből. Egész valóján az erélynek és kellemnek ígészö vegyülete ömlött el, úgy hogy — a regényíró szavai szerint — egy régibb kor lovagjait juttatta azoknak eszébe, kik regéket hallottak a keresztes vitézekről s a vándor leventék felől. Életnézeteinek eszményi voltáról a legszebb bizonyítványt

Dóra állította ki. Ő tudta legjobban, hogy Elemér nyájas, előzékeny, szíves, nemes érzésű, hogy retteg a bűntől s szereti az erényt. A szerető leányszív bizonyította legmeggyőzőbb erővel, hogy Elemér, ha korona volna is fején, alázattal hajlanék meg az oltár, a vén ember s a szenvedő előtt. Mennyire kiegészíti e lovagias jellemet költői kedélye, mely az életnek és természetnek változó benyomásait híven tükrözi vissza!

A borzasztó kor azonban nem tűrhet meg ennyi szépet és jót a földön. Elemér lelkének egész költőiségével szereti Dórát, s életcélja őt megérdemelni. Azért siet Buda felmentésére is, hogy kitüntesse magát. Mint sötét gond, szegődik hozzá esküdt ellensége s vetélytársa, Barnabás diák, hogy együtt emelkedjék vagy együtt pusztuljon vele. A közös sors, a közös börtön, melybe jutottak, már-már lefegyverzi a diák bőszenvedélyeit, de ádáz gyűlölete újra felángol, mikor Elemért Werbőczy nyelvismerete miatt titkáranak választja s kimenti. Hasztalan fogadta Elemér, hogy társát még aznap kiváltja; szavát nem tarthatta meg, mert mielőtt a váltságdíjat elküldte, Barnabás halálos bosszúérzettel távozott a börtönből. Werbőczy titkára hamar átlátott védőura jellemén s felismerte helyzetének veszélyeit. Még egyszer mosolygott rája a boldogság napja, mikor Dóra megvallotta szerelmét s örök hűséget fogadott neki. Gondjai s boldogsága között azonban folyton bántotta, hogy Barnabás csalónak fogja tartani, könnyelműséggel, szószegéssel vádolta magát s irtózott a nevéen esett szennytől. A sors elfogadta az érzékeny jellem érvelését s rettenetesen büntette. Barnabás, ki Hamzsa bég néven dúlta az országot, Buda nyílt terén fejeztette le Komjáti Elemért.

Látszólag Elemér szörnyű sorsa is tragikus vétségéből következik, de a vád, melylyel a lovagias jellem önmagát gyötri, alaptalan s csak nemes gondolkodásának jele. Ha a sors haragjának igazolására minden áron vétséget akarnánk keresni, alig találnánk mást, mint azt a könnyelmű szeszélyt, melylyel a bátor ifjú a környező veszélyeknek szemébe néz. Elemér tragikuma nem is tévedésein, inkább fennkölt gondolkodásán alapul, mely teljesen ellentétben áll a bomladozó korszak vad erkölceivel. Elemér nem tudná magasztos életelveit megtagadni, s eszményeinek romjain elveszítené szemében az élet minden értékét. Valóságos erkölcsi lehetetlenség ily egyén számára a boldogság oly világban, hol a ravaszság és gonoszság ragadta kezébe a kormánypálczát.

Míg Komjáti Elemér egyénisége az eszményiség tiltakozása az erkölcsi rút diadala ellen, addig Barnabás jelleme méltó alkotása a zord korszak uralkodó erőinek, a romlás és pusztulás szellemének. Már születésével nyerte a szörnyű diák családi örökségül nemtelen szenvedélyeit. Atyját hazaárulás vádjá miatt megöltették; anyja viselős állapotban esztét veszttette; várát s birtokait elharácsolták; nagynénje, Dorka asszony pedig dajkamesék helyett családjuk történetét beszélte el neki s a bosszúállást oltotta szívébe. Az élet megrugdosta, csak Deákék jósága s a minoriták fegyelme, kiknél kezdőbetűket rajzolt, volt reá jótékony hatással.

Barnabást körülményei tették rettenetessé. Már külseje: nagy szája, narancssárga arcbőre, vastag orra, kiálló pofacsontja s mészárosnak való termete visszataszító. Még rémitőbb lelkének tartalma. A hála s szeretet ismeretlen fogalmak e világban. Nevelő

anyját, a vén Dorkát, egyaránt szeretné megölelni s megfojtani, s negyvenöt éve ellenére a vadállat ösztönével vágyódik Dóra után. Kedélye mogorva, képzelődése örvénylő. Gondolatain egy szenvedély hatalmasodott el: a gyűlölet mindazok iránt, kiket öröm, boldogság s gazdag ruha tüntet ki. Szemében Elemérnek is legnagyobb bűne boldogsága. Erkölcsi nihilismusa nem ismer semmi szentet sem; mint Elemér mondja róla — „az ő szívének sötét hullámaait nem köti határokhoz sem az értelem, sem az önbecsülés, sem a törvény, sem az erkölcs“.

Barnabást feltartóztathatatlanul ragadja örületbe szenvedélye. Folyton látomásai vannak. Apjának véres árnyéka jelenik meg előtte, hogy bosszúra ösztönözze. Egészen kikel magából, mikor a Boldogasszony német egyházát meglátja, hol apját hazaárulónak nyilvánították. A börtönben is láthatatlan egyének ellen intéz kemény csapásokat öklével. Elemér képzelt szószegése még inkább felszabadítja bösz szellemeit. Mohamed hitére tér ki; ő dönti le a Boldogasszony német egyházának keresztjét s mint Hamzsa bég, gyujtogat és rabol. Teljesen kiforgatja lelkét Elemér meggyilkolása alkalmával Dorka átka. A dühöngő örültnek a török uralom sem veheti többé hasznát, azért a budai basa szívesen teljesíti Werbőczy óhajását, ki kedves titkárjának életéért Hamzsa bég fejét kívánta.

Kétségtől Barnabás szörnyeteg, de azért Salamon Ferencz találóan jegyzi meg róla, hogy épen nem Quasimodo.¹ Hugo regényében a Notre-Dame toronyőre a fiatalos francia romantika alkotása, mely lázadó gúnnyal fedezi fel a társadalomból kiteszített, förtel-

¹ Szépirodalmi Figyelő. 1861/2. 7. (jún. 19.) sz.

mes alakban a nemesebb érzelmeket. Vele szemben Kemény Barnabása ép oly valóság, mint az a kor, melynek gyermeke; sorsa szükségszerű következménye élettani, lélektani s társadalmi viszonyainak. Tragikumában — Beöthy Zsolt szerint — annak a szenvedélynek jut főszerepe, mely eszmei irányban maradt fejletlen.¹ E gyarlóság azonban oly aránytalan, Barnabás világgyűlölete annyira lelki betegség, hogy már szinte az erkölcsi törvények körén kívül esik s inkább félelmes, mint tragikus. Joggal nevezi őt Dorka éhes tigrisnek, mely kalitkájából kiszabadult. Barnabás egyénisége a tragikumnak ahhoz a fajához tartozik, melyet Kemény is kétségesebb becsűnek tart. Katastrophájának hatása már-már túllép az aesthetika határain. Róla is elmondhatná Kemény, hogy nem annyira igazságérzetünket elégíti ki, mint inkább azt a csömört keli bennünk, melyet egy mérges bogár eltapodása okoz.²

Az a művészi ellentét, mely Elemér és Barnabás jellemrajzát egységbe foglalja, újra megismétlődik Kemény két női alakjában: Dórában és Dorkában. Ha egyik a fény, a másik az árnyék; ha egyik merő költészet, a másik rideg valóság. Míg Dorka asszony a bosszúnak él s bosszúnak lesz áldozata, addig Dóra életének tartalmát legszebben fejezik ki saját szavai: „Szerettem és szerettetve valék“. Lelkét teljesen kitölti a szerelem költői bűbájával, minden örömével s minden bánatával. A tizenhat éves leány maga az ébredő, szűzies, szemérmes szerelem, mely tele van vágyódással, de féltve őrzi édes titkát. Belőle hiány-

¹ Beöthy Zsolt: *A tragikum*. 1885. 164—166. l.

² B. Kemény Zsigmond: *Eszmék a regény és dráma körül*. (Összes művei. X. 1906. 216. l.)

zik az átlagos nő ravaszsága. Bármily önérzetes, úgy tekint fel Elemérre, mint utolérhetetlen eszményképére, s boldognak érzi magát, ha remény nélkül szeretetheti. Hogyan is érdemelhetné meg az egyszerű falusi leány a szépségnek és erőnek, a szívnek és észnek oly csodás kapcsolatát! Mindazáltal sokkal egészségesebb, hogy sem érzelő, sokkal szellemesebb, hogy sem szenvedő tudna lenni. De mit keressen ily önzetlen, tiszta, nagy érzelem a borzalmak világában? A végzet csak néhány óra boldogságát adta meg Dórának, hogy aztán mindenkitől megfoszsza, kit szeretett. Ha a tragikus küzdelemben védtelen a szerető szív a végzet hatalmával szemben, az a mód, a hogyan a rá mért csapásokat tűri, a néma szenvedés és lemondás hőségé avatja. Elemér és Dóra sorsa megrázó erővel bizonyítja, hogy a szenvedélyek vérzivatarában nincs hely a szerelem szép virága számára. Szerelmük története jellemző adatot nyújt a zord korszak erkölceinek rajzához, de egyúttal hirdeti az emberiségnek kiirthatatlan eszményét, egy magasabb világrend uralmát.

A könnyű és vér országában a kacaj is síri csendbe fúl, s a komikum tragikumba hajol át. Mily fellegtelen humorral rajzolja a költő regényének első részében a két Deák-testvért! A két öreg egykor megállta a sarat a csatákban is, de Pista bácsi lábát a köszvény gyötri, Dani bácsi ujjai meg a csúz miatt bogosak. Azóta alig tesznek egyebet, mint dicsérik a régi jó időket, ócsárolják a jelent, fogyasztják az ősi vagyont s várják a vendéget. Szívük oly naiv, mint a gyermeké; bár folyton zsörtölődnek, az egész világot keblükre ölelnék. Különösen gyöngéd szeretettel vannak egymás iránt, még inkább szemük fénye,

Dóra, iránt; együtt csodálják rokonukat, a nagy Werbőczit is. Hevülékeny természetűek, de haragjuk s lelkesedésük hamar kifárad. Jellemzésük a költő keze alatt a rejtett boldogság képévé alakul a nélkül, hogy — mint Salamon Ferencz gondolja — a kor tehetetlenségét akarná megtestesíteni.¹ Mennyire összekuszálódnak a derült karikatura vonalai a regény harmadik részében! A lelketlen végzet a két vén gyermeket is áldozatul követeli; legkegyetlenebb Dani bácsival szemben. Őt boldogságának tetőpontjáról taszította le Elemér halála, s a szélütött öregnek a borzalmak borzalma adta meg a kegyelemdőfést: a levágott véres fő, melyben Barnabás diák vonásaira ismert. A nevetségesnek és borzasztónak ily összezavarása a francia romantikában költői fogás volna, Kemény költői alkotásának azonban szerves része, a mennyiben a végzet hatalmának féktelen szeszélyét érezteti.

Mindezeknek az alakoknak életet legnagyobbbrészt a költő képzelete adott, legfeljebb az emlékirónak egy-egy megjegyzése szolgált a teremtő munkának alapul. A végzet azonban, mely a rémes tragédiákban tombol, mintegy a történelem bölcséletétől tanulja törvényeit s azokból a történelmi tényezőkből veszi erejét, melyek századokon keresztül készítették elő a magyar nemzet sülyedését. E vészes hatalom mi-voltát még inkább feltárja előttünk Kemény, mikor regényében a történelemnek kimagasló alakjait állítja vele szembe, s mikor koronákat, pártokat s állam-férfinői terveket dob oda kényének játékszerül.

A nő itt is az eszményibb felfogás képviselője.

¹ *Szépirodalmi Figyelő*. 1861/2. 7. (jún. 19.) sz.

Kemény Izabella királynéja ritka szépségén s széles műveltségén kívül érző szívet vitt a trónra. Nő volt, ki szeretet után vágyódott, anya volt, ki gyermekéért rettegett, hívó keresztyén maradt, ki írtózott a török uralom szennyétől. A hatalom minden csillogásánál többre becsülte azt a ragyogó könnycseppet, melyet Frangepán Orbán szemében pillantott meg. Mily szívesen adta volna át trónját Ferdinándnak, hogy egyedül gyermekének élhessen, de tanácsosai kényszerítették az uralkodásra. A nagy katastrophá után, mely Budát török kézre juttatta, Frangepán Orbán tanácsa és lemondása tanítja meg sorsának elviselésére. Ettől fogva parancsol, szónokol, keresztülhúzza tanácsosainak ravasz terveit, védelmezi jogait, bosszút áll ellenfelein s férfias izgalmakba veti magát. Így lesz az uralkodás életeleme, valójában kárpótlás a vesztett boldogságért, még inkább bódító mámor a csalódott lélek számára. A szenvedélyek lélektanánál fogva végre Izabella annyira megszokja az uralkodást, hogy mikor Martinuzzi politikája következtében Erdélyt kénytelen elhagyni, ismét a küzdelem, a hatalom bódító itala után vágyódik. Kemény eszményibbnek tüntette fel Izabella királynét, mint a történelem; neki azonban szüksége volt vonzóbb jellemvonásokra, hogy a boldogtalan királynében Dóra lelki rokonát rajzolhassa. A szerető szív tragédiájában az áldozat nagyságát Frangepán Orbán hódolata jelzi, ki titkolt szerelmével lép a theatiniak szerzetébe.

A kor sivár jelleméhez inkább hozzáillenek azok a „zord férfiak, kiknek szívét — mint Izabella királyné mondja — a köz- és magánveszteségek megfagyalták”. Közülök Török Bálintot, a vakmerő kalandok vezetőjét, katonás jelleme a Héttoronyba juttatja;

Turgovics Miklós, Buda város bírása, meg borzasztó élményei következtében oly sötét képzelődések rabja, hogy számára még a legnagyobb nemzeti csapás sem tud meglepetést hozni. A komor társaságból leginkább kiemelkedik két férfiú: Werbőczy István, a tudós cancellár, s Martinuzzi, a mindenható kincstartó.

Werbőczy, mint Izabella királyné tanácsadója jelenik meg Kemény regényhősei között. Az öreg államférfiú egyéniségét eszméinek s érzéseinek költőisége teszi felöltő jelenséggé. Werbőczy törhetetlen hittel ragaszkodik a katolikus egyháznak megszentelt tanaihoz, hűséges híve a Zápolya-háznak s különösen megható hódolattal szolgálja Izabellát, a szépséges királynét. Mozgalmas életének tapasztalatai alig érintették gondolkodásának naivságát. Mint egykor a szó hatalmával hódította meg a tömegeket, valójában szónok maradt egész életében. A hatásnak oly nagy mestere, hogy gyönyörű szóvirágaival saját magát is megindítja. Mint államférfiú semmiképen sem tud megválni régi elveitől, melyek a Zápolya-ház emelkedését idézték elő. Meg van győződve, hogy Szolimán szultánt a szövetségi hűség hozta Magyarországra, s még Buda elfoglalása után is hiszi, hogy emlékirata a török uralom szellemére hatással lehet. Az általános anarchia idején ítélőereje elveszti iránytűjét s régi lélektanával nem lát keresztül az új idők bonyolult emberein. A ravaszsághoz semmi tehetsége sincs, magyar nyíltsággal fitogtatja szellemi fegyvereit s a budai basának mézes-mázos szavai mögött nem is sejti megmérgezésének tervét. Optimismusa minden csalódásában talál vigasztalást, még mint a török tartomány keresztény népeiségének főbírája is a magyar magánjog fenntartásával kecsegteti magát. Mikor aztán a való-

ság minden ábrándját széttépte, tévedéseit haldokolva így ítéli el: „Ha halálom erőszakos volt, tanuságul szolgálhat azoknak, kik természetelleni szövetségben bíznak“.

Beöthy Zsolt Werbőczy tragikumában főképp az erkölcsi törvény megsértését elemezi; Werbőczinek s pártjának legnagyobb tévedését abban látja, hogy a magyar politika százados vezérgondolatától, a nemzeti és keresztyén eszme kapcsolatától, eltért s a törökkel szövetkezve, a keresztyénség és nemzetiség elnyomásában lett részessé.¹ Kemény azonban ezen eszmei tévedés mellett leginkább az egyéni felelősségérzetet emeli ki s Werbőczy katastropháját leginkább abból a naivságból magyarázza, mely a lyrai költészetben talán megható szépség, de a politikában bűn s kérlelhetetlenül megbosszulja magát. Kemény regényhősének tragikus vétsége körülbelül ugyanaz, melylyel gr. Széchenyi István vádolja Kossuthot a szabadságharcz előestéjén, azaz hogy, midőn vezéri tehetség nélkül vezetni akar, az események erejétől sodortatik. Így kerülnek rokonságba azok a tervek is, melyeket az öreg Werbőczy a *Zord időben* a budai basa megbuktatására sző, Kossuthnak, az emigratio vezérének kalandos politikai törekvéseivel. Werbőczy tragikumának rajzában Kemény — mint maga is említi² — korának kitűnő történetíróját, Szalay Lászlót, követi, ki a XVI. századi nagy jogtudósnak és híres szónoknak államférfiúi működésében lépten-nyomon a rövidlátás és nyegleség megdöbbentő jeleit s az eljövendő nemzeti gyász tényezőit fedezi fel.³

¹ Beöthy Zsolt: *A tragikum*. 1885. 397—399. l.

² B. Kemény Zsigmond: *Zord idő*. (Összes művei. VIII. 1897. 251. l.)

³ Szalay László: *Werbőczy István és Verancsics Antal*. (Budapesti Szemle. 1857. I. 161—190. l.)

Egészen más anyagból alkotta Kemény Martinuzzi jellemét, mint Werbőczyét. Izabella királyné kinestartója rideg államférfiúi egyéniség, ki a politikában tagadja a szív jogát s csak az ész szavára hallgat. Kedélye költőiség nélkül való, erélye rendkívüli. Szerzetes létére Buda ostrománál tábornokként intézkedik, szertelen tevékenységénél fogva pedig még a királyi háztartás ügyeibe is beleavatkozik. Éles ítélőerejével, szellemességével s gúnyjával szinte zsarnokoskodik környezetén. Eszközeiben épen nem válogatós; kíméletlenül halad kitűzött célja felé, de összedől politikai tervein gyorsan tervez új építményeket. Buda elfoglalása előtt a Zápolya-ház uralma alatt akarta Magyarországot egyesíteni, de a török árulása után egyszerre tisztában állott előtte, hogy Magyarország egységét csak úgy valósíthatja meg, ha a Zápolya-családot a trónról lelépteti s az egész nemzetet Ferdinánd zászlója alatt gyűjti össze. E tervnek akarja megnyerni az Erdélybe távozó Izabellát, de mikor az eszes nőnél akadályokra talál, életre-halálra veszi vele a küzdelmet. Martinuzzi tud is, akar is uralkodni. A Julius Caesarok családjából való, kik saját eszméik szerint szeretnék a világot berendezni. Az elbizott, önző akarat sodorja tragikus harcza és bukásba. Bármily következetes is nagy politikai eszméjéhez, mégis önmagával jut ellentétbe, mikor az erkölcsi kötelék alól magát feloldozva, az ellen a királyi család ellen fordul, melyhez politikai multja a hűség ezer szálával kötötte. A végzet bárdja a regényben nem hull alá, de hogy fel van emelve, azt bizonyítják Pallavicini Sforza szavai, melyekben félelmes erővel fenyegeti a katonaság és udvar gyanuja Erdély új kormányzóját, a kétszínű államférfiút, az áruló Martinuzzit.

Kemény a *Zord idő*ben a tragikai hatásnak legnagyobb mesterei közé emelkedik; mint a megindításnak és megnyugtatósnak feltétlen ura, egyaránt felfedezi az emberi vonásokat a legborzasztóbb bűnök s a legnagyobb lelki gyötrelmek arcán. Regénye a tragikum legkülönbözőbb változatainak nagyszerű gyűjteménye. Hősei többnyire nemes és nemtelen szenvedélyeknek áldozatai, de azért sorsuknak közös tényezője a végzetnek megrendítő szerepe. E szörnyű hatalom, mint valamely természeti erő, kíméletlenül sodorja örvénybe a bájt és borzalmat, az erényt és a bűnt. Az egyén, ha küzd is ellene, titkos gondolataiban hamar meghódol előtte és önmaga ítéli el magát. Nem csak az érzékeny lelkű Elemér zúdit magára újabb meg újabb vádak, még a merész Martinuzzi is szemrehányást tesz magának politikai bűneiért.

Az egyén és végzet között folyó aránytalan küzdelem oly irtózatossá jelenetekben tör ki, melyek szinte fojtogatóvá teszik a *Zord idő* légkörét. Mintha az emberi lélekben lappangó vadállati szenvedélyek mind kiszabadultak volna, pusztulás és romlás tölti be az országot. A tűz porig hamvasztja a kedves lakóházat, s a felgyújtott vár rémes lángjai messzire bevilágítanak az éjszakába; vér patakszik mindenfelé, s a felkonczolt keresztyén foglyok jajkiáltása az égig hatol. A budai Boldogasszony egyházának leütött keresztye új erkölcs uralmát, a török világ kezdetét hirdeti, s Mátyás király palotájából egy renegát, a vérengző főbasa, kormányoz méreggel és hóhérbárdal. Ily mérhetetlen szenvedés és gonoszság képe csak komor egyéniség műve lehet, ki az emberi életet nem tekinti játéknak s szemébe mer nézni a rettenetes valóságoknak. Sőt néha úgy tetszik, mintha a költő kép-

zelete gyönyörűségét találná az iszonyatosban s a rút hatását ellentétes érzelmek összezavarásával akarná fokozni. Leginkább érezzük ezt oly jeleneteknél, minő Deák Dániel halála, hol a nevetséges irtózáttá torzul, s a mosoly vonalain vérfagylaló ijedség ül ki.

Egy regényében sem öltött Kemény költészete oly sivár jellemet, mint a *Zord időben*. Itt a végzet diadalútját majdnem oly borzalmas áldozatok jelölik, mint a franczia romantika alkotásaiban. Mindazáltal a *Zord idő* lényegesen különbözik Hugo Viktor romantikus költői világától. Hugo *A párisi Notre-Dame*-ban azért tette meg a XV. századi Párist idegrázó jelenetek színhelyévé, hogy lerántsa a leplet a társadalom hazugságairól. Regényében a gonoszság a király és főpap kiváltsága, míg a társadalom számkivetettje, mint Esmeralda, angyali jóságával az akasztófán szenved ki. Ha a *Gyulai Pál*-ban volt még némi nyoma e forrongó költészetnek, a *Zord időben* már tisztán művészi cél vezeti Kemény képzeletét. Tulajdonképen tárgya nemzetének nagy tragédiája. A borzalmas részletek kiszínezése, a rémes világítás csak arra való, hogy a költő egész jelentőségében s teljes valóságában állíthassa elénk megrendítő tárgyát.

Kemény regényhőseinek küzdelmeiből világtörténeti ítéletként alakul ki a magyar nemzet tragikus sorsa. Míg a regényíró a török iga alá került Buda rajzában a nemzeti élet összeomlását részletezi, egyúttal rámutat a magyar nemzet sisyphusi munkájára, melynek eredményeit minden évszázadban legalább egyszer valamely katastropha döntötte romba. Kemény költészetében a magyar nemzet tragikumának is fő eleme a végzet; a nemzet fő bűne, melylyel a végzet szeszélyét magára zúdíttja, tulajdonképen határtalan hiszé-

kenysége s rövidlátó optimismusa. Ki lehetett volna e tragikumnak hivatottabb magyarázója, mint Kemény Zsigmond, a politikai ábrándok szigorú bírāja s a nemzeti elbizakodottság ostromozója?

A *Zord idő*ben utoljára még egyszer kifejtette egész pompáját Kemény tragikus világfelfogása. Még egyszer feltűnik előttünk Kemény lélektani realismusa, hogy költői nagyszerűségében tárja elénk a magyar nemzetnek, a feldúlt családoknak s a tragikus egyéneknek a végzettel való küzdelmét. E belső harcok rajzát különösen jellemzi a lélektani igazság, főképp az a finom kapcsolat, mely a bonyolult lelki világot környezetével fűzi össze. Mily sötét nyomot hagyott a török világ közelsége Izabella királynénak s tanácsosainak jellemén! Mily egyszerűvé alakítja a két Deák-testvér gondolkodását dobokamegyei várak, mely a világesemények forgatagától oly messzire esik! S mennyire részt vesz Dóra szerelmének felébresztésében a júniusi napsugár, a harmatos fűszál, a csalógány, mely az orgonafa lombjai közt dalol! Még inkább elmosódnak a határok a napsugaras természet és a belső élet között, mikor Elemér Deákék várából távozik, hogy szerelmének jogát vívhassa ki. A változó benyomások, az erdő hangjai, a mező jelenetei szinte elválaszthatatlanul olvadnak össze a szerelmes lantos merengéseivel.

A legmerészebb lélektani feladat volt a regényben Barnabás diák egyéniségének megteremtése. Benne Kemény a rendkívülit természetessé, a rettenetést művészivé tette. A lelki betegséget elkísérte végső gyökeréig, az atyai s nagyatyai ház komor szelleméig. Mint tudós orvos emelte ki, hogy Barnabást anyja rongált idegekkel, örülten hordozta egykor szíve alatt.

Mintha az átöröklés tanával akart volna részvétet ébreszteni a terhelt egyénnek feldúlt kedélyvilága iránt. Még jellemzőbb részletességgel s hűséggel jelezte a lélek bomlásának tüneteit. Néha az izgalom valóságos forradalmat idéz elő Kemény hőségének ingerlékeny szervezetében, máskor meg kimerülnek a fáradt idegek, visszautasítva minden benyomást. Elemérnek kihívó viselkedésére Barnabás arcza piros lesz, mint a bazsarózsa, nyírt bajuszának minden szála külön mozog, tömött, rövid, vastag haja emelkedik, mint a fenevad sörénye, szürke szeme pedig baljóslatú fénynyel villog. Majd a szörnyű alak hirtelen tenyerei közé szorítja fejét, ajkán tagozatlan hangok törnek ki, vegyesen hasonlítva a mormogáshoz és rőfögéshez, s néhány másodperc múlva a vértelen, sárga arc az őrjöngés tétoájával s az érzéketlenség nyugalmával fordul Elemér felé. Ily pontosan felmért robbanások készítik elő a teljes összeomlást. A megismétlődő látomások elveszik Barnabás világos látását, embergyűlölete rögeszmévé ferdül, míg végre a dühöngő őrült folyton szellemekkel veszekszik, kik atyjának alakjába öltözve megcsalták őt. Az a pontosság, melylyel Kemény a lelki betegséget Barnabás egyéniségében rajzolta, inkább emlékeztet bennünket Shakespeare költészetére, mint a francia. naturalista regényírók modorára, a mennyiben Kemény rajzán az orvostudományi részletezés mindig a lelki élet valója felé irányul s magasabb költői czélt szolgál. A *Zord időben* a lélek bomlásának törvénye is inkább annak a végzetnek tényezője, mely Kemény költői világa felett lebeg.

E lélektani realismust szinte kiegészíti Kemény regényköltészetének másik kiválósága, a történelmi realizmus. A valóság szeretete indítja Keményt arra,

hogy képzeletének alkotó munkájához a történelemben, főképp a kor szellemének jellemző vonásaiban keressen irányító eszmét. Költött alakjaiban nem csak az emlékirónak vagy történetírónak egy-egy adata elevenedik meg, hanem bennük jelentkeznek azok a történelmi tényezők, melyek a hanyatló kor alapjellemét adják meg. Így lesz Elemér Werbőczinek török fogságból kimentett titkára, kit — Verancsics szerint — épen a török nyelv ismerete miatt gyilkoltatott meg a budai basa. Egyúttal azonban benne támasztja fel Kemény azt a magyar lovagi költészetet, melynek legkiválóbb képviselője a XVI. században Balassi Bálint. Barnabás viszont a korszak daemoni erőinek kifejezője, melyek fenekestől forgatták fel a török-magyar világnak erkölcsi fogalmait.

Kemény történeti felfogása még mélyebbre szállt történeti hőseinek jellemzésében. Sokkal inkább irtóztott Kemény az általánosítástól, hogy sem elvont eszméket öltöztetett volna fel. A mi jellemző részletet talált kedvelt emlékirójánál, Verancsicsnál, vagy Szalay László és Horváth Mihály történeti műveiben, mindazt felhasználta hőseinek egyénítésére. Így jellemezte történeti forrásaihoz híven Martinuzzi erélyét hadvezéri intézkedéseivel, Izabella királyné kedélymozgalmait a csauz basa fogadásával s Rusztán basa megajándékozásával, Werbőczy hiszékenységét halálának körülményeivel. Reális történeti tanulmányai érvényesültek a történeti háttér hű és igaz színezésében is. Sokszor annyira vonzotta mintájának eredetisége, hogy — mint Loósz István kimutatta¹ —

¹ Loósz István: *Adatok Kemény Zsigmond „Zord idő” című regényének forrásaihoz.* (Irodalomt. Közl. XIV. 1904. 45—60.,

egyszerűen átvette Verancsics feljegyzéseit, máskor meg azokat a történeti képeket szőtte elbeszélésébe, melyeket Szalay László és Horváth Mihály készítettek Verancsics munkáiból.

Így illesztette regényébe Kemény Zsigmond Buda ostromának és megszállásának leírását Szalay történeti művéből;¹ így adta elő a Szulejmán táborában tartott tanácskozás lefolyását Horváth Mihály szavaival.² Werbőczy végső napjait és halálát Verancsics Antalnak Jovius történetíró munkájára írt észrevételei után rajzolta,³ melyeknek fordítását Szalaynak Werbőczyről és Verancsicsról szóló tanulmányában is olvashatta.⁴ Szalay történeti kutatásainak nyomán körvonalozta Kemény a *Zord időben* Werbőczy államférfiúi hatását is.⁵ A regény utolsó fejezetében azonban Izabella királyné lemondásának rajza, bármennyire hasonlónak tűnik is fel Loósz István előtt Istvánfi elbeszélésével, mégis Fessler hatásának kétségtelen jeleit árulja el. A regényben Izabella királyné ép úgy kér kegyelmet négy hű alattvalója számára, ép úgy adja át a királyi hatalom jelvényeit Ferdinánd biztosainak, ép úgy beszél Erdély fiaihoz, a mint

104—176., 286—298. l.) — Loósz István: *Kemény Zsigmond és a történeti hűség.* (Irodalomt. Közl. XX. 1910. 50—63., 171—187. l.)

¹ Szalay László: *Magyarország története.* IV. Lipcse. 1854. 217., 218., 220—222. l.

² Hatvani Mihály: *Rajzok a magyar történetből.* 1859. 243., 244. l.

³ Verancsics Antal *Összes munkái.* I. 1857. 186—192. l.

⁴ Szalay László: *Werbőczy István és Verancsics Antal.* (Budapesti Szemle. 1857. I. 161—190. l.)

⁵ Szalay László: *Werbőczy István és Verancsics Antal.* (Budapesti Szemle. 1857. I. 161—190. l.)

Fessler *Die Geschichten der Ungern* című történeti művének hatodik kötetében;¹ a regényíró legtöbbször csak híven fordítja a történetírót. Verancsics, Fessler, Szalay, Horváth művei máig is megvannak Pusztakamaráson b. Kemény Zsigmond könyvtárának romjai között, s az egyik-másik lapon kék czeruzával húzott vonások és rövid jegyzetek jelzik, minő részleteket választott ki Kemény költői alkotásának anyagául. A kiszemelt történeti események kiemelt időpontjukkal együtt valóságos mérőldkövek voltak, melyek a költői képzelet útját jelölték meg.

A történeti igazságnak e nagy tisztelete nem a képzelet kimerülésének jele, legfeljebb a kritikai szellem térfoglalásának bizonyítéka. Kemény eljutott a történeti hűségben addig, hol a költészet és történet határai elmosódnak. Úgy tetszik, minél nagyobb tökéletességre törekszik az elmúlt kor feltámasztásában, annál inkább felveti a történeti regényköltészet kérdését. Ha nem is hirdeti Tainenel együtt, hogy a történeti regénynek helyet kell engednie a hiteles emlékiratok számára,² mégis regényében a költői képzelet szabadságát többször alárendeli az emlékiró tekintélyének. Kemény a *Zord időben* került leginkább ellentétbe költőtársának, Jókainak, történeti költészetével, kinek féktelen képzelete gyakran feldőntögette a történeti hűség korlátait, hogy délibábos ábrándok honába ragadja olvasóit.

Kemény költészetében kétségkívül mind nagyobb helyet foglal el a tanultság. Ezzel együtt növekszik

¹ J. A. Fessler: *Die Geschichten der Ungern und ihren Landsassen*. VI. 1823. 712—714. l.

² Taine Hippolit Adolf: *Az angol irodalom története*. Fordította Csiky Gergely. IV. 1883. 174. l.

a képzelet fegyelme is. A takarékos művészi számítás alkotása a *Zord idő* biztos compositioja is. Kemény itt is főhős nélkül teremtette meg művének egységét, sőt kettős cselekvényt olvasztott egybe. Az első rész annak a vonzó életnek rajza, mely a Deák-család várában s környezetében foly. Ezzel a költött világgal bonyolódnak össze a második részben az országos politika mozgalmi, a nemzet vezető egyéniségének küzdelmei, míg a harmadik rész mintegy utolsó ítéletben mutatja be a költött és történeti hősök katasztrófáját. Mennyire illett az első rész idylli hangulathoz az 1857-ik év nyugalma, mely Kemény költői munkájának háttéréül szolgált! A regény terve bizonyára már 1857-ben kész volt, de az utolsó résznek komor jellemére hatással lehettek azok a sötét politikai aggodalmak is, melyek Kemény Zsigmond kedélyét 1861-ben szinte teljesen elborították.

A művészi nyugalom ellenére, mely a *Zord idő* szerkezetén s részletein előmlik, Kemény képzelete még mindig teljes erejében, kedélyvilága még mindig egész gazdagságában tűnik fel. Képzelete megérzi a legfinomabb hangulatváltozásokat s a villám gyorsaságával érinti azokat az eszméket, melyeket a szenvedélyek vihara kavart fel. Ily érzékeny és heves lelki erő túlzásai Kemény hőseinek magánbeszédei, melyek gyakran megakasztják az elbeszélést. Kemény érzékeit elbűvöli a hangok sejtelmes zenéje s a színek pompája is. A napsugaras erdő életében észrevesz minden mozzanatot: a madarak fütytyét, a mókus fürge mozdulatait, a zúgó hegyi eret, mely fehér foszlányokban hull alá; nem kerüli ki figyelmét a szitakötő, a kék lepke s a tarkaszárnyú pillangó sem, melyeket a virágos patak csábított magához. Kemény

képzelete azonban nem merül el a benyomások tengerében, az összefoglalásnak is mestere, mikor színes tájképeit úgy festi, a mint a belső élet mozgalmaiban tükröződnek.

A képzeletnek e végtelen birodalma fölé mint felhős ég borul Kemény kedélye, hogy egyéni jellemet adjon költői világának. Keményt még mindig vonzza a romantikának kék virága: a szerelem, szabadság s költészet, de már inkább csak lemondással gondol gyönyörű ábrándjaira. Mennyi bűbájjal veszi körül a Deák-család ódon várát, mely egy megszűnt szerzet kolostorából készült! A vastag falú ablakokba virágedények költözködtek, a feszület mellett ott függ a megkoszorúzott lant is, a vár kertjében orgonafák között madár dalol, s a völgyben vadrózsák árnyékában patak cseveg. Mindez a tavaszi pompa azonban csak arra való, hogy Dóra és Elemér szerelmében Kemény még egyszer átélje életének legszebb óráit s fájó szívvel temesse el ifjúkori vágyainak ragyogó korát. Kemény kedélyéből hiányzik a boldogságban való hit. Eszményeihez törhetetlen hűséggel ragaszkodik, de inkább tud lemondani, mint reményleni. Így lesz Kemény regénye egy nemes lélek sóhaj-tásával, ki sötét kedélylyel, de mély emberszeretettel nézi az életet; így lesz a *Zord idő* költői vallomássá, mely az emberi élet legnagyobb értékének nem a boldogságot, hanem a küzdelmet tartja.

Ha Kemény költői alkotásának visszhangját korának kritikai megjegyzéseiben keresnők, majdnem azt kellene hinnünk, hogy Kemény hiába tárta fel komor költői egyéniségének rejtelseit. Valóban nem nevezhetjük bíráltnak azokat az üres bókokat, melyekkel a *Hölgyfutár*, a *Divatesarnok* és a *Nővilág* üdvözl-

ték Kemény Zsigmond regényét,¹ s a megértésnek kevés jele csillan meg abban a rövid ismertetésben, mely majdnem ugyanazokkal a szavakkal ismétlődik a *Pesti Napló*-ban, a *Vasárnapi Ujság*-ban s a *Nefe-lejts*-ben.² Felszínesen érintette Zilahi Károly is a *Zord idő* megjelenése alkalmával a *Kritikai Lapok*-ban Kemény Zsigmond költészetének kiválóságait: az egyénítés hatalmát, az alakítás kerektségét s a színezés gazdagságát.³ Ezek után joggal vethette Salamon Ferencz a szépirodalmi és politikai lapok szemére, hogy a nagy írói tehetségeket közönnnyel említik, vagy bókka- lal fizetik ki, míg tehetségtelen kezdőket lángeszű férfiaknak kiáltanak ki.⁴ A kritikai irodalom mulasztását pótolta Salamon Ferencz, mikor Arany János *Szépirodalmi Figyelőjének* három számában foglalkozott a *Zord idő* jelentőségével.⁵ Mindazáltal az ő ismertetését is egyoldalúvá tették politikai s történeti szempontjai, a mennyiben Kemény regényében leginkább a lelkiismeretes történeti hűséget s a mély történetírói belátást magasztalta. Ezt az egyoldalúságot sietett is a *Kritikai Lapok* gúny tárgyává tenni.⁶ Becsesebb irodalmi hatásról tanuskodik még

¹ *Hölgyfutár*. 1862. 59. (máj. 17.) sz. — *Divatcsarnok*. 1862. 20. (máj. 20.) sz. — *Nővilág*. 1862. 16. (jún. 10.) sz.

² *Pesti Napló*. 1862. 112. (máj. 15.) sz. — *Vasárnapi Ujság*. 1862. 20. (máj. 18.) sz. — *Nefelejts*. 1862. 8. (máj. 25.) sz.

³ Zilahi K.: *Regényirodalmunk coryphaeusai*. [*Kritikai Lapok*. 1862. 6. (máj. 15.) sz.]

⁴ *Szépirodalmi Figyelő*. 1861/2. 5. (jún. 5.) sz.

⁵ Salamon Ferencz bírálata először a *Szépirodalmi Figyelő* 1861/2. 5. (jún. 5.), 6. (jún. 12.), 7. (jún. 19.) számaiban jelent meg, másodszor Salamon Ferencz *Dramaturgiai dolgozataiban*. (1907. 456–489. l.)

⁶ *Kritikai Lapok*. 1862. 10. (júl. 15.) sz.

Veber Ottó vállalkozása, ki Kemény regényének első kötetét mindjárt megjelenése után németre fordította s fordítását *Rauhe Zeiten* címmel már 1859 elején kiadta.¹ A magyar kritika azonban csak később teljesítette kötelességét a *Zord idő*vel szemben, s később biztosította Opitz Tivadar is a regény hatását az egész mű lefordításával a német irodalom számára.²

Az irodalmi élet szervezetlensége s a társadalom ízlésének fejletlensége idézte elő, hogy a *Zord idő*-nek a hatvanas évek elején nem volt oly lelkes visszhangja, mely Keményt új költői alkotások tervezésére ösztönözte volna. Regényeinek sorát a *Zord idő* zárta be. Kemény költészete azonban sokkal inkább a lélek mélyéből fakadt, hogy sem sorsára a közönség hangulata döntő hatással lehetett volna. Elhallgatásának indítóokait inkább világnézetének fejlődésében kell keresnünk. Ő, ki a munkás szeretetet oly gyakran tüntette ki regényeiben a szentek fénykörével, lassanként Goethe eszményeinek légkörébe emelkedett; az életnél többre becsülte a szeretetet, a szeretetnél a tettet. Meister Vilmossal vett búcsút művészi törekvéseinek bűvös világától s az öregülő Fausttal együtt küzdött a veszedelmes mocsarak ellen, — az absolutismus posványai ellen. Kemény nem írt több regényt, hogy politikai téren használhasson nemzetének.

A nemzet elfogadta a költő áldozatát, de kérdés, nem multa-e felül a politikai irodalom nyereségét az a veszteség, mely a magyar költői irodalmat Keménynek, a regényírónak, elhallgatásával érte. A költői lángelmének mily becses nyilatkozásaival gazdagithatta

¹ *Pesti Napló*. 1856. (jan. 9.) sz.

² Sigmund Kemény: *Rauhe Zeiten*. Aus dem Ungarischen übersetzt von Theodor Opitz. Zürich. 1867.

volna még Kemény irodalmunkat! Képzeletének gyors szárnyait még nem tépték meg az évek, s röptüket csak megkönnyíthette volna a művész tudása. Kedélyvilágára nehéz ködöt vont ugyan az idő, de vesztett ábrándjaiért dús kárpótlást nyujthattak volna világnezetének újabb eszméi. Úgy tetszik, mintha a sors a költőnek egyik kedves gondolatát akarta volna megvalósítani. Kemény az *Élet és ábránd*ban a haldokló Camoens ágya mellett ábrándozott arról, vajha az Ég úgy venné a költőt magához, hogy a testet, mely felfedezte a mindenség összhangját, el ne ferdítene.¹ A vágy fele teljesült. Kemény Zsigmond a *Zord idő*ben úgy fejezte be regényírói pályáját, hogy költői egyéniségének vonalain a lángelme fénye teljes fenségében ragyogott.

¹ B. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái*, 1914. 305. l.

Az agglegény.

Az a hat év, mely a magyar társadalom fölött a provisorium elejétől a kiegyezés befejezéséig viharzott el, nagy dúlást vitt véghez b. Kemény Zsigmond testi és lelki erejében. A rohanó évek lassan, de biztosan végezték bomlasztó munkájukat: elernyesztették az oly sokszor megfeszült ideget s eltorzították a láng-elmének nemes vonalait.

A belső elváltozás nyomait már Kemény külseje is magán hordja. Arczképén, melyet Kecskeméthy Aurél oly éles megfigyeléssel rajzolt a kiegyezés idején *Árny- és fényképeiben*, több az ellentmondás, mint az összhang.¹ Kemény itt úgy áll előttünk, mint igazi táblabíró-alak, a közepszerűnél alig alacsonyabb, eléggé testes, de nem barna, hanem szőke ember. Bajusza immel-ámmal van kipödörve, úgy hogy egyik vége fölfelé, a másik lefelé hajlik. Arcza ellentéte a szellemes kifejezésnek. Kecskeméthy szavai szerint „igénytelen az, jó kedélyű, könnyen mosolygó, gyakran szórakozott, néha álmos, legtöbbször semmit mondó, a legjobb diplomataarcz“. Az elhanyagoltságnak még több jele ötlik fel Kemény öltözetén. Kecskeméthy

¹ Idősb Kákay Aranyos (Kecskeméthy Aurél): *Ujabb árny- és fényképek*. 1866. 56., 57. l.

jellemzésképen azt mondja róla, hogy — véletlen. Az egyes ruhadarabok minden számítás nélkül kerülnek egymás mellé. Gazdájuk nem sokat törődik a színvegyülettel, sokszor még az is megesik rajta, hogy két nyakkendőt köt vagy két mellényt húz magára.

Kecskeméthy vázlatával megegyezik Rákosi Jenő visszaemlékezése.¹ Ő is zömök, alacsony, nehézkes mozdulatú alaknak festi Keményt s azt tartja, hogy nem született sem parkettre és bálteremre, sem a nagy társaság és udvarlás számára. Az elhanyagolt öltözet bántja Pompéry szemét is, de ő már ridegebben jegyzi meg 1864 jún. 3-iki levelében Keményről, hogy „toilletteje borzasztó”.² Még a képviselőválasztási küzdelemben is Kemény külsejével vesződik az ellenpárt kortesnótája, mikor azt mondja: „Mindig poros a kabátja, Danielik a barátja”.³

Az a gondatlanság, mely Kemény külső megjelenésén előmlött, szoros kapcsolatban van a lelki fegyelem lazulásával. A szórakozottság már régóta megvolt természetében, de Kemény évről-évre nehezebben bírt vele. Nála az ébrenlét s álom között nem volt olyan éles határvonal, minővel a lélektan választja el a két lelkiállapotot. Nem is vették tőle zokon, ha a legérdekesebb tarokkjáték vagy a legélénkebb társalgás közben elaludt. Mint Kecskeméthy Aurél beszéli róla, esti tíz óra felé a legszellemesebb nők körében is elnyomta az álom; ilyenkor csendes szüneteket adott lelkének, behúnyt szemmel gondolkodott s csak néha

¹ Rákosi Jenő: *Kemény Zsigmondról.* (Budapesti Szemle. 1914. CLVII. 345–350. l.)

² Pompéry Jánosnak Falk Miksához 1864 jún. 3-ikán írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

³ Tóth Kálmán: *Irka-írkák.* 1877. 152. l.

pillantott fel a zsöllyeszék támlájáról.¹ Álmodozásaihoz egész anekdotakör fűződött. Rákosi Jenő anekdotája szerint egy alkalommal a rendőrség két kiküldöttje a *Pesti Naplónak* egyik cikke miatt jelent meg Kemény-nél; míg azonban kifogásaikat előadták, Kemény elaludt, s ez az isteni nyugalom annyira meglepte a rendőrtisztviselőket, hogy csendesen kiosontak a szobából s a kérdéses cikket változatlanul engedték útjára.²

A szórakozottság annál nagyobb teherként nehezült Keményre, minél élesebb ellentétben volt szerkesztői teendőivel és társadalmi kötelezettségeivel. Feledékenységének ijesztő arányait leginkább megvilágítja a következő történet, melyet Tóth Kálmán jegyzett fel emlékeiből.³

A Kisfaludy-Társaság 1864-ik évi közülésének fő tárgya Keménynek Vörösmartyról mondandó emlékbeszéde volt. Az ülés előtt fél órával Tóth Kálmán felnézett Keményhez, attól tartva, hátha Kemény megfeledkezik felolvasásáról. Valóban Kemény az ágyban könyökre dülve, holmi középkori spanyol románczokat olvasott s belépő barátját is azzal fogadta, hogy hallgassa meg a Don Diegoról szóló, érdekes románczot. Tóth Kálmán nem a legjobbat kívánta Don Diegonak. — „Öltözzél hamar, — szólt Keménynek — hisz mindjárt kezdődik a közülés“. — Kemény riadtan kelt fel. — „Tyűh! — szólt. — Az ám, köszönöm, hogy eljöttél... az a László!“ — Komornyikját vádolta, s díszruhájának darabjait csak úgy találomra kapkodta magára. Már kardját, kalpagját vette kezébe s

¹ Kecskeméthy Aurél: *Ujabb árny- és fényképek*. 1866. 57 l.

² *Az Otthon újeve*. (Budapesti Hírlap. 1914. 1. [jan. 1.] sz.)

³ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 147., 148. l.

indulni akart, pedig még sem ingét nem gombolta be, sem nyakkendőt nem kötött. Miután Tóth mindent rendbe hozott, vitte Keményt a bérkocsiba. Útközben eszébe jutott az emlékbeszéd kézírata. — „Hát a felolvasásod itt van-e?” — Kérdezte Keménytől. Természetesen otthon feledte. Gyorsan visszafordultak, miközben Kemény kaczagott a könnyezésig. Egyszerre aztán elborult; magának sem tetszett a nagy szórakozottság.

Sokkal bonyolultabb egyéniség Kemény, hogy sem belső életében az első benyomások után eligazodhassunk. Gyakran úgy tetszik, mintha egyszerű arc-kifejezésével csak a kutatók tekintete ellen védekezne. Az éles szemű Kecskeméthy Aurél is a ravasz erdélyi diplomata utódjára ismert benne s azt tartotta, hogy nála senki művészibben nem játszhatta volna a bárgyu Brutus szerepét.¹ E szellemes lélekelemzést vették át nagyjában Beksics Gusztáv s Péterfy Jenő is;² Beksics még Kemény szórakozottságát is meggyanúsította. Nézeteikkel rokon Rákosi Jenő felfogása is, mely szerint Kemény egyéniségének egyik szögletében, hogy valamelyes emberi gyarlóság ki ne maradjon, volt egy kis erdélyi ravaszság.³ Ha azonban Kemény gyakran játszotta is a szórakozottat, az álmodozót s a feledékenyt, kétségtelen, hogy szerepébe könnyen beletalálta magát. Ily játék annál több veszélyt rejtett magában, mert a szerep hamar valóságba csapott át s a lélek

¹ Kecskeméthy Aurél: *Ujabb árny- és fényképek*. 1866. 58. l.

² Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 16. l. — Péterfy Jenő *Összegyűjtött munkái*. I. 1901. 109., 110. l.

³ Rákosi Jenő: *Kemény Zsigmondról*. (Budapesti Szemle. 1914. CLVII. 345—350. l.)

önuralmát tette koczkára. Egyébként is Kemény tovább folytatta régi életmódját, mely idegrendszerét megviselte s az erőfeszítések után ernyesztő fáradtságba süllyesztette. Mint Kecskeméthy Aurél írja 1866 táján, a pesti szálonok azért bocsátották meg Kemény álmódzásait, mert az egész világ tudta, hogy a báró éjjeli két-három órakor kel, akkor teát vagy fekete kávéfőz magának és világos reggelig, néha délig, de gyertyánál s bezárt ablakok mögött írja vezércikkeit s egyéb műveit.¹

Keménynek volt mit rejtegetnie a világ előtt. Hasztalan vágyódott az életnek finomabb értékeire, sorsa rendesen a lemondás volt. Hasztalan dicsőítette regényeiben a női lélek erényeit; azok a nők, kik komor legényéletének útjain hozzája csatlakoztak, nagyon elűtöttek a költő eszményképeitől. Ily bántó ellentmondásról tanuskodnak Pompéry Jánosnak Falk Miksához írt levelei, főképen azok az élczek, melyekkel a pesti írókörök tárgyalták Kemény viszonyait.² Pedig Keményt agglegénykorában is vonzotta a nőiség bűbája. Ötven éves volt, mikor a fiatal Emich Gusztávval hosszabb körútra indult. A nápolyi öbölben egyik kirándulásuk alkalmával két szép angol nő társasága villanyozta fel az agglegényt. Kemény angolul inkább értett, mint beszélt, de olaszul jobban ki tudta magát fejezni. Így tartotta tehát szóval bájos útitársnőit, énekelt, szavalt nekik, legtöbbször Tassoból s Ariostoból, mintha valamely varázslat oldotta volna meg nehézkes modorának kötelékeit. Még inkább elragadta

¹ Kecskeméthy Aurél: *Ujabb árny- és fényképek*. 1866. 57., 58. l.

² Lásd Pompéry Jánosnak Falk Miksához 1860 decz. 2-ikán s 1861 febr. 4-ikén írt leveleit a Nemzeti Múzeum levéltárában.

Keményt a női szépség Konstantinápolyban. Itt egy szép görög leányt pillantott meg, ki formáinak tökéletességével a régi görög szobrokra emlékeztette. Elragadtatása mind költőibb jellemet öltött s végre ily lelkesült szavakban tört ki: „Nincs igaza a németnek, ki azt állította, hogy a görög szobrokhoz hasonló nő nem volt, s a szobrász különböző nők legtökéletesebb formáit vette minta gyanánt. A miloi Venus eredeti mintája valóban élt Görögországban. Ilyen volt, mint e görög leány!”¹

Az érző szív védtelenebb az élet sivárságaival szemben, mint a fásult. Kemény lemondását is csak fájdalom-sabbá tette eszményeinek tisztelete. Lelke újra meg újra meggyújtotta az emlékezet mécsét vágyainak sirja felett, hogy újra meg újra átérezze veszteségeinek nagyságát. Elhibázott életének rejtélyét a következő jellemzéssel fejtette meg Tóth Kálmán: „Szeretett volna szeretni, de nem volt többé, a kit szerethessen.”² A családi élet vonzó képe lebeghetett Kemény előtt akkor is, mikor a hatvanas évek egyikében a fővárosba telepítette hugát gyermekeivel együtt, kik közül az idősebbik sebésznek készült. A szép reményeket hamar elhervasztotta a valóság. Kemény ellátta rokonait mindennel: pénzzel, bútorral, ruhával, de hugának erélytelensége következtében lassanként minden a zálogházba vándorolt. A kis család már-már a züllés útjára tévedt, úgy hogy Kemény kénytelen volt Ágnes bárónőt két kisebb fiával Erdélybe visszaszállíttatni. Keserűen panaszkolt el ekkor öcscséhez írt levelében szomorú csalódásait, de bosszúságai között sem

¹ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegészítés.* 1883. 18., 19. l.

² Tóth Kálmán: *Irka-írkák.* 1877. 154. l.

tagadta meg nemes szívét; leginkább az foglalkoztatta, miként lehetne a gyermekek nevelését biztosítani.¹

De mit ér olyan élet, melynek tartalmát az évek kifosztogatták? Kemény is apró szenvedélyekkel próbált az életunalom rémei ellen védekezni. Néha nagy hévvel űzte a czéllövészetet, melyben nem közönséges ügyességre tett szert. Máskor minden nap színházba járt, néhány hét múlva azonban úgy ráunt a festett deszkák világára, hogy hosszú ideig feléje sem nézett.² Hogy a terített asztal örömei is vonzották, azt bizonyítják Kecskeméthy Aurél csípős megjegyzései is, ki majd Keménynek jó gyomrát dicséri, majd meg leggyöngébb oldalaként a diaetetikát emlegeti.³ Mindezekben Kemény a nyárspolgári életet akarta utánozni, de az utánzat mögül itt is, ott is áttetszett a csalódott lélek boldogtalansága, mely sehol sem talált nyugtot s — Tóth Kálmán szavai szerint — a folytonos vergődésben végre teljesen összetörte magát.

Azok, kik — mint Tóth Kálmán — közvetlen közelből tekinthettek b. Kemény Zsigmond belső életébe, már a provisorium első hónapjaiban észrevették a hanyatlás kezdetét. Kemény Zsigmond egyénisége azonban a belső összeomlás kétségtelen jeleivel is — mint a százados cserfa korhadó ágaival — még mindig felöltő s megörökítésre méltó jelenség. Benne a régi jellemvonások a bohém-lélek lassú züllesztésén keresztül tűnnek fel.

¹ Lásd b. Kemény Zsigmondnak Kemény Ágnes bárónő családjára vonatkozó s b. Kemény Jánoshoz intézett levelét, mely a pusztakamarási családi levéltárban maradt fenn.

² Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 154. l.

³ Kecskeméthy Aurél: *Ujabb árny- és fényképek*. 1866., 53., 58. l.

Kemény régebben sem tudta életét valami nagy ügyességgel berendezni. Még kevésbé értett ily művészethez a hatvanas években, pedig ekkor már inkább rendelkezett a hozzá való eszközökkel. Tóth Kálmánnak szinte büszkélkedve mutogatta 1865 táján családi vagyonának romjait, körülbelül harminczötezer forintot papirokban és kötelezvényekben. Másrészt a *Pesti Napló* is, mint az elnyomatás korának legtekintélyesebb lapja, évről-évre nagyobb hasznot hajtott. Így aztán elhihetjük Tóth Kálmánnak, hogy némely időszakban volt Keménynek tizenötezer forint évi jövedelme is.¹ Ez azonban ép úgy szétfoszlott, mint azok a kisebb összegek, melyeket az ötvenes években öcsce küldözgetett neki Erdélyből. Kemény Zsigmond pénzét leginkább gyermekes könnyelműsége s jószívűsége szórta szét. Nem sokat törődött vele, ha szolgálai vagyonában garázdálkodtak. Kecskeméthy Aurél vázlata szerint pedig adni, segíteni mindig kész volt a nélkül, hogy előbb szigorúan megvizsgálta volna, nem érdemetlen-e pártfogoltja.² Gyulai is említi, hogy Kemény örömetest segített író társain s a kölcsönt soha sem kérte vissza.³

Ily életelvek mellett hasztalan keresnök Kemény arcán az erkölcsbíró szigorú vonalait; egész valójából az emberszeretet sugárzott ki. Rákosi Jenő is azt a nyájas szellemet magasztalta Kemény egyéniségében,⁴ mely Isten teremtményeivel szemben jóságra,

¹ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 155. l.

² Kecskeméthy Aurél: *Újabb árny- és fényképek*. 1866. 58. l.

³ Gyulai Pál: *Báró Kemény Zsigmond*. (*Az Ujság*. 1905. 313. [nov. 10.] sz.)

⁴ Rákosi Jenő: *Kemény Zsigmondról*. (*Budapesti Szemle*. 1914. CLVII. 345—350. l.)

szeretetre és igazságra érzi magát kötelezve. Kemény emberszeretete szinte női gyöngédséggé finomult baráti viszonyaiban. Mennyi szívemességet árulnak el Falkhoz írt levelei, mikor a bécsi törvényszék Falkot három havi börtönre ítélte el! Mikor Falk a kegyelmi kérvényre nézve Kemény tanácsát kérte ki, Kemény így válaszolt: „Én senkit sem kárhoztatok, sőt nem is gáncsolok, ha azon utakat használja helyzetének könnyítésére, melyek minden államban kivétel nélkül divatban vannak“. Mindazáltal barátját egyaránt féltette a súlyos büntetéstől s a közvélemény ítéletétől, azért egy későbbi levelében a következő középútat ajánlotta a folyamodásra nézve: „Folyamodjék neje és menjen személyesen a felséghez!“¹

Még többet beszélhettek volna Kemény önzetlen gondoskodásáról fiatalabb író társai. Tőle távol volt az a kicsinyes féltékenység, mely a fiatalságban csak a szerencsésebb vetélytársat veszi észre; megértő lélekkel bírálta meg az újabb nemzedéket s teljes igyekezettel egyengette a valódi tehetség útját. Erre ösztönözte nemes szívéen kívül emelkedett gondolkodása, mely a szellemi értéket a nemzet jogos kincsének tekintette. Rákosi Jenő is e jótékony szellem áldásait érezte írói pályájának kezdetén. Mikor *Aesopus*-át 1866 októberében előadták, Kemény mindjárt tudakozódott utána, s az ügyvédi irodából, melyben Rákosi segédkezett, azonnal a *Pesti Napló*-hoz szerződtette.² Nehéz volna eldönteni, vajjon Kemény jó-sága vagy bölcsesége volt-e nagyobb, midőn e sza-

¹ Lásd b. Kemény Zsigmondnak keltezés nélkül való, de Falk pörére vonatkozó s ezért 1862-ből származó leveleit a Nemzeti Múzeum levéltárában.

² Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 140. l.

vakkal fogadta fiatal költőtársát: „Fiatal barátom, én magát nem azért hozom ide, hogy itt újságot írjon. Én azért hozom magát a *Pesti Napló*hoz, hogy magának havi száz forint fizetése legyen, és a mellett írjon drámákat“.¹

Bármily nyájas szemű bírāja volt Kemény az emberi élet küzdelmeinek, becsület dolgában nem ismert megalkuvást. Szívesen meghallgatta a saját személyéről szóló adomákat s jókat nevetett rajtuk, de ha olyat hallott, mi becsületét érintette, hamar kész volt párbajra. Gyulai szerint nem volt egyetlen párbaja sem, de annál többször segédkezett az írói párbajokban.² Gyulai azonban megfélekedezett arról a becsületbeli ügyről, mely 1862 decemberében Kecskeméthy Aurél és Reviczky Szevér, majd Kecskeméthy Aurél és Kemény Zsigmond között támadt. Kecskeméthy maga is beismeri, hogy a viszály magvát ő hintette el, midőn Reviczky Szevérnek a *Pesti Napló*ban megjelent cikkét kegyetlenül kigúnyolta.³ A hírlapi vitát s a belőle származó sértegetéseket izgalommal tárgyalták a pesti írókörök, s Pompéry is sietett Falkot az ügy bonyodalmairól értesíteni. Majd Keményt hibáztatta Reviczky sértő cikkének kiadásáért, majd azt újságolta, hogy Kemény és Kecskeméthy megverekednek, majd meg a párbaj elhalasztásáról adott hírt.⁴

¹ Rákosi Jenő: *Kemény Zsigmondról.* (Budapesti Szemle. 1914. CLVII. 345—350. l.)

² Gyulai Pál: *Báró Kemény Zsigmond.* [Az Újság. 1905. 313. (nov. 10.) sz.]

³ Kecskeméthy Aurél *Naplója.* 1909. 149. l.

⁴ Lásd Pompéry Jánosnak Falk Miksához 1862 decz. 14-ikén, decz. 21-ikén, decz. 23-ikán, 1862 decz. 31-ikén írt leveleit a Nemzeti Múzeum levéltárában. A két közbülső levél keltéből hiányzik az évszám.

Kecskeméthy betegsége miatt a párbajsegédek csak 1863 jan. 8-ikán jelenthették ki, hogy „a báró Kemény Zsigmond és Kecskeméthy Aurél, valamint Kecskeméthy Aurél és Reviczky Szevér urak közt fennforgott ügyek a becsület és lovagiasság útján intéztettek el”.¹ Kecskeméthy Aurél pedig e napról a következő jellemző bejegyzéssel emlékezik meg *Napló*-jában: „Kettős párbajom volt. Lőttem Reviczky Szevérrrel s aztán Zsigóval. Zsigó fátumból majd agyonlőtt. De itt vagyok, 50 frttal szegényebb vagyok, mibe a párbaj került. Aztán champagneres ebéd Mihaleknál”.²

A becsületnek e feltétlen tisztelete a jellem mélységeire mutat. A mily szigorúan gondolkodott Kemény a férfiúi becsület értékéről, ép oly nagy erkölcsi komolysággal ítélte meg saját művészetét, eszméit és életcéljait. A hiúság nem bántotta, de nem értett a hízélgéshez sem. Erkölcsi függetlenségét semmiért sem bocsátotta áruba. Nem vágyódott csillogó kitüntetésekre, de nem hajhászta a nép kegyét sem. Lipótvárosi választói előtt demokratikus érzelmei ellenére sem tagadta meg aristokratikus származását. Egyik beszédében önérzettel mutatott a munkára, melynek jóllétét s polgártársai bizalmát köszönhette, de büszkén hivatkozott fejedelmi őseire is, kik közül kettő a csatatéren lelte halálát.³ Kemény erkölcsi komolyságában azonban mindig ott lappangott a kétely, mely minden eshetőségre gondol s hamarabb következtet a bukásra, mint a diadalra. Rémlátásain idővel mind inkább felöltöttek a megviselt idegrendszer izgalmai.

¹ *Pesti Napló*. 1863. 6. (jan. 9.) sz.

² Kecskeméthy Aurél *Naplója*. 1909. 150. l.

³ *Pesti Napló*. 1865. 250. (okt. 31.) sz.

Képzelete oly sokszor kutatta az egyének és nemzettek életében a végzet útjait, a pusztulás szellemét, hogy a jövőt is, mint a multat, kísérteties világítással vonta be. Keményt, ki az ötvenes években annyi bizalommal nézett a jövőbe, a hatvanas években sötét kételyek gyötörték. Nem bízott az országgyűlés sikerében sem, s minduntalan arra gondolt, hogy kívándorol. Beksics Gusztáv előadása szerint szobájában egy tájkép volt, mely az Oceánon úszó hajót ábrázolt. Kemény a hajóra e szót írta: „Amerika“, s akárhányszor mondta barátainak: „Itt utazom én“.¹

A hanyatlás szele nem egyformán érte Kemény szellemi tehetségeit. Értelme még teljes fényében világolt, mikor akarata rohamosan vesztett erejéből. Kecskeméthy Aurél humorosan tárgyalta 1866 táján a passiv és nagy lelki nyugalma báró világnézetét, mely a világ változatlanságának elvén alapult;² Tóth Kálmán megfigyelése szerint is Kemény egész valója oly szenvedőleges, túlságos óvatos, szinte félénk, hogy az eseményeket nem annyira megindítani, hanem inkább történelmileg megbírálni volt hivatva.³ Annál nagyobb csodálattal emlékeznek meg mindketten Keménynek végtelen tudásvágyáról. Különösen jelentős a következő jellemzés, melyben a széles látókörű Kecskeméthy Aurél nyilatkozik Kemény értelmének rendkívüli összefoglaló erejéről: „Ő szellemes és mélyen gondolkozó fő; azonkívül vagy tíz nyelven eredetiben olvasta össze s míveli máig az egész emberiség irodalmát, miserabilis regényeken kezdve

¹ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 305. l.

² Kecskeméthy Aurél: *Ujabb árny- és fényképek*. 1866. 52. l.

³ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 142. l.

föl a legexactabb és legelvontabb tudományokig, — és pedig, a mi ritka, emlékerővel is, judiciummal is. Az ismeretek majd minden ágában otthon van¹.¹ Hányszor zavarhatta meg a nagy szellem elmélyedéseit az élet, mely az álmodozó költőt s a nagy gondolkodót a politikai mozgalmak közé sodorta! A politikai vezérszerep örökös izgalmi évről-évre mind jobban kifárasztották Keményt, úgy hogy költői tevékenységének idejére mind hosszabb szünetek következtek, s szellemi restségének híre mind inkább elterjedt. Így kerültek Pompéry Jánosnak Falk Miksához 1866 nov. 28-ikán írt levelében is Kemény neve mellé „a rest és minden becsvágy s kötelességérzet nélküli” jelzők.²

A folytonos vergődés leginkább nyomot hagyott Kemény életének külső rendjén. A kedélyesebb környezet után való vágy indíthatta arra, hogy vagy két évre egy pesti úri családhoz költözzék. Ez a hatvanas évek első felében történhetett. Mint Tóth Kálmán beszéli, ez a család tisztelte, kegyelte Keményt, csak azt nem tudott neki adni, mire legnagyobb szüksége lett volna: érző szívet.³ Idővel a szállodai élet kényelmetlenségei annyira kifárasztották Keményt, hogy inkább maga rendezett be magának otthont. Vadnay Károly a *Fővárosi Lapok*nak 1865 aug. 8-iki számában az Emich-nyomda leírásában említi, hogy Kemény Zsigmond a Barátok terének 7-ik száma alatt ugyanabban az épületben lakik, melyben a *Pesti Napló* és

¹ Kecskeméthy Aurél: *Ujabb árny- és fényképek*. 1866. 53. l.

² Lásd Pompéry János levelét, melynek kelte: „Pest. nov. 28.” a Nemzeti Múzeum levéltárában. Minthogy a levél a *Magyarországnak* másodszor való megindítását czélozza, kelte így egészítendő ki: „Pest 1866 nov. 28.”

³ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 154. l.

A *Hon* szerkesztősége helyezkedett el. Ezt erősíti meg Tóth Kálmán is, mikor azt mondja, hogy többször kísérte haza Keményt lakására, hol a szerkesztőség is volt.¹ Így szerzett Keménynek új gondot az inasgazdálkodás. Leghosszabb ideig állott szolgálatában egy Komlósi László nevű inasa, kinek felesége a gazdaasszonyi teendőket is végezte.² Valószínű, ő volt az a László komornyik, kit Kemény 1864 februárjában azzal vádolt Tóth Kálmán előtt, hogy a Kisfaludy-Társaság közüléséről megfeledkezett. Megpróbálkozott Kemény azzal is, hogy otthon főzetett, majd megúnta a vesződéséget s ismét a vendéglők asztalai mellé került.³

A folytonos változtatás leginkább elárulta, mennyire hiányzott Keménynek az otthon összhangja. Ezt árulta el Kemény azokkal a humoros adomákkal is, melyeket maga mondott házi gondjainak visszásságáról. Egy alkalommal így szólt Tóth Kálmánnak: „Észrevettem valamit. Cselédeim nagyon felszámolják a háztartást, s én utólagosan fizetek. Most rászédem őket. Előlegesen adok nekik pénzt, ők pedig utólagosan fognak számolni“.⁴ Máskor meg, mikor háztartásának megszűnése után a pinczébe rakatta le az összes drága edényeket, melyeket előzetesen szerzett be, a következő kijelentéssel lepte meg Rákosi Jenőt: „Nézzé csak, rászédtem az inasomat!“ — A hihetetlen hírre Rákosi csodálkozva kérdezte: „Hogyan báró úr?“ — A felelet következő volt: „A gazember lopja

¹ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 143. l.

² Uzoni Elek gazdatiszt feleségének, Kemény pusztakamarási apolójának, közlése.

³ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 154. l.

⁴ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 155. l.

az edényeimet a pinczéből és azt hiszi, nem tudom. Pedig tudom“.¹

Mint bágyadt napfény az őszi tájat, úgy derítette fel Kemény agglegényéletét a társaság. Nemes szíve, mély kedélye a legellentétesebb egyéneket gyűjtötte össze körébe. Gyöngédsége lefegyverzett minden gáncsot, szellemessége tüntetés nélkül ragadt magához minden figyelmet. Sokkal büszkébb volt, hogy sem szívének sebeit fitogtatni tudta volna; de sokkal szerényebb volt, hogy sem szellemi felsőbbségét bárkivel éreztetni kívánta volna. Kecskeméthy Aurél 1866-ban azt írja róla, hogy modora megnyerő, mindenki iránt nyájas és természetes.² Egy másik 1866-ik évi jellemrajz szintén úgy tünteti fel Keményt, mint a fővárosi társadalomnak legkedveltebb alakját, ki mindenütt, a hírlapírók s az arisztokraták között egyaránt otthonos.³ Mivel jelleméből hiányzott minden támadó szellem, közelében elhallgatott a pártszenvedély, s politikai ellenfelei is szívesen csatlakoztak hozzá.

Így vált a *Pesti Napló* szerkesztősége s Kemény lakása a pesti politikai és irodalmi életnek egyik nevezetes középpontjává. Mint Vadnay Károly 1865-ben írja le az Emich-nyomda környékét, egész nap érdekes társaság hullámozott itt fel s alá. Gyakran lehetett látni a lépcsőn felmenni a haza bölcsét vagy más nevezetességet. A tudósok, költők, újságírók itt is, ott is csoportokba verődve tárgyalták a napi eseményeket s Kemény gyönyörűségére nagy vitat-

¹ A *Kisfaludy-Társaság* nagygyűlése. [Budapesti Hírlap. 1914. 35. (febr. 10.) sz.]

² Kecskeméthy Aurél: *Ujabb árny- és fényképek*. 1866. 57. l.

³ *Országgyűlési Emlékkönyv*. 1866.

kozásokat indítottak a legújabb politikai és irodalmi kérdésekről. Arany János is, mikor a hatvanas évek elején Nagykovácsról Pestre költözött, azt írta Tompának, hogy mindennapos a *Naplónál* és Keménynél, s ez egyetlen üdülése, esti sétáinak célpontja.¹ Legmozgalmasabb volt az élet a szerkesztőség körül délután öt óra után. Ekkorra Kemény is visszaérkezett sétájából, melyet Tóth Kálmánnal együtt szokott megtenni, s elővette kék czeruzáját, hogy a holnapi lap számára kijelölje a kéziratokat.² Minél inkább nőtt a *Pesti Napló* tekintélye, annál több érdek keresett vele kapcsolatot. A látogatók néha annyira összehorolódtak Kemény lakásán, hogy szinte védekeznie kellett velük szemben. Ezért történt, hogy ha valakivel nyugodtan tárgyalni akart, vagy ő vagy legénye bezárta utána az ajtót s még csengetésre sem bocsátott be senkit sem. Eljárását így magyarázta meg egy Frankenburg Adolfhoz írt 1866-ik évi levelében: „Ha én csak egy óráig nyitva hagyom az ajtót, annyiféle vendégem jön, hogy az öltözködéstől, munkától, ebédől okvetlenül elkésem. Aztán meg annak a kellemetlenségnek is ki vagyok téve, hogy be sem mutathatom őket egymásnak, mert akad rendszerint köztük, a kinek nevét sem tudom”.³

Kemény Zsigmond — hatásának rendkívüli jelentőségénél fogva — ahhoz a kis társasághoz tartozott, mely a hatvanas években a nemzet hallgatag megbízásából ragadta kezébe a magyar irodalmi és politi-

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 203. l.

² Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 143. l.

³ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 312. l.

kai élet vezetését. E társaság alapjellemét és irányát Deák Ferencz, a nemzeti ellentállásnak eszményi hőse, adta meg. Legrégibb tagjai Keményen kívül Csengery Antal, Deáknak meghitt munkatársa, b. Eötvös József, a Kisfaludy-Társaságnak, majd a M. T. Akadémiának elnöke, voltak. Nagy erkölcsi értéket hoztak e körbe a hatvanas évek elején Arany János és Gyulai Pál, a megnemesült realismus képviselői. Gyulai 1862 júliusának elején,¹ Arany 1860 őszén költözött a fővárosba. Arany áttelepítése főkép Csengery érdeme, de Csengery leveleinek tanuskodása szerint Deák, Eötvös és Kemény is mindent megtettek, hogy Arany töprengéseit eloszlassák s számára a fővárosban megfelelő hatáskört biztosítsanak.² Ehhez a világhoz Keményt nem csak a közös eszmények tisztelete, hanem egyúttal benső baráti viszony és sok együtt eltöltött, szép óra emléke fűzte. Egyénisége a szellemes társaság hatása alatt egész vonzó nagyságában nyilatkozott. Tóth Kálmán szerint különösen Gyulai Pál tudta őt ingerkedő modorával sokféle apró és nagy vitába belevinni.³ Ily rég elhangzott eszmecserének visszhangja éledt fel Eötvös Károly emlékezetében, mikor *Utazás a Balaton körül* című munkájában azt kérdezte Gyulaitól, — „emlékszik-e még arra, hogy egykor jámbor lelkű, nyugodt vérű s óriás szellemű, nagy írónk, Kemény Zsigmond báró, mily hosszasan beszélgetett vele Berzsenyi költészetének szépségéről“.⁴ Gyulai egy másik beszélgetés töredé-

¹ *Pesti Napló*. 1862. 151. (júl. 3.) sz.

² Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 170—172., 175., 185. l.

³ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 155. l.

⁴ Eötvös Károly: *Utazás a Balaton körül*. II. 1901. 211. l.

keit jegyezte fel, melyet 1867-ben a miniszterium ki-nevezése idején Kemény Zsigmond társaságában folytatott. Akkor a *Pesti Napló* szerkesztőségében többed magával volt Gyulai s azt fejtegette, hogy a politikai élet árja az írók nagy részét elnyeli, s azért az idő kiválóan alkalmas volna Kemény tanulmányainak össze-gyűjtésére. Mint Gyulai beszéli, a társaság nem osztotta az aggodalmat, de helyeselte a végső következetést, Kemény pedig jókedvében-e, vagy hogy szabaduljon a zaklatástól, engedett a kérésnek.¹ Gyakran találkozott Kemény Deák bizalmas körével az Angol Királyné szállodában, Bezerédy Istvánné ebédein, majd abban az ízléses villában, melyet 1864-ben Csengery Antal építtetett magának a Városliget közelében.² Örömetst felkereste Deáknak kedvelt tartózkodáshelyeit: a Városligetet s Pusztaszentlász-lót is.

Az öregedő bohém azonban inkább beleillett abba a társaságba, mely néha egy-egy városligeti kocsmában, esténként pedig Mihaleknek Szervita-téri éttermében gyűlt össze. A vendéglő fő vonzóereje kitűnő konyhája s híres pinczéje volt, helyiségeit pedig különösen az tette otthoniasakká, hogy az udvarban voltak, s így a kocsirobaj s utczai lárma nem zavarhatta a társalgást. Itt adtak egymásnak találkát Királyi Pál, Kemény mindenható szerkesztőhelyettese, Oláh Illucz János, ügyvéd s politikai író, kinek esküvőjén 1864 novemberében Kemény Zsigmond töltötte be a násznagy szerepét, Tomori Anasztáz, a nemes irodalombarát, az éles nyelvű Kecskeméthy Aurél s a

¹ Kemény Zsigmond *Tanulmányai*. I. 1870. III., IV. 1.

² Balla Mihály: *Egy régi pesti ház*. (*Vasárnapi Ujság*. 1909. 5. sz.)

tudós Danielik János püspök.¹ A szót leginkább Kecskeméthy és Danielik vitték, de a társaság lelke Kemény Zsigmond volt, s Kecskeméthy is itt ismerte meg azt az elragadó szellemességet s határtalan tudást, melyet Keménynek 1866-ik évi jellemrajzában emelt ki. Ez a társaság vitatta meg első sorban a *Pesti Napló* belső ügyeit, ez közvetítette a külső kéziratokat a lap számára, úgy hogy Mikszáth joggal nevezhette a *Pesti Napló* gyarmatának.

A kedélyes összejöveteleket rövid időre megzavarta Kecskeméthy és Kemény párbaja, de az ellentétet hamar elsimította az idő, s Kecskeméthy már 1863 szeptemberében vendégei közt jegyezhetette fel Danielik püspököt s b. Kemény Zsigmondot.² Nagyobb veszteség érte Keményt és asztalkörét Danielik püspök bukásával. A becsvágyó főpapot akkor akasztották meg pénzügyi zavarai merész pályáján, mikor már-már a legfőbb egyházi méltóság után nyujthatta volna ki kezét.³ Még 1865 aug. 16-ikán fényes estélyt rendezett Liszt Ferencz tiszteletére, az év végén meg tört reményekkel hagyta el a fővárost.⁴ A Mihalek éttermében vacsorázó írósereg méltán emlegette meg a vendégeket, melyeket egykor Danielik és Kemény barátaik kedvéért rendeztek, de ép oly szeretettel gondolhatott a derült kedélyű s mosolygó arcú főpapra, kinek mozgékony szelleme minduntalan új meg új irányt

¹ Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. II. 1910. 49. l. — —y: *Deák Ferencz tréfái*. (Budapesti Hírlap. 1909. 103. [máj. 1.] sz.)

² Kecskeméthy Aurél *Naplója*. 1909. 159. l.

³ Szvorényi József: *Danielik N. János emlékezete*. 1891. 21., 22. l.

⁴ *Vasárnapi Ujság*. 1865. 34. (aug. 20.) sz.

adott eszméivel a társalgásnak. Kemény is sokat vezett Danielik távozásával, legtöbbet azzal, hogy le kellett mondania annak az emberszerető szívnek közelségéről, mely együtt tudott érezni a csalódott lélekkel s megbocsátotta a komor agglegényélet tévedéseit. Kemény és Danielik a távolban is megőrizték egymás iránt rokonérzésüket s élénk levelezést folytattak egymással; Danielik továbbra is a *Pesti Napló* munkatársa maradt, Kemény pedig néha-néha meg is látogatta barátját Kassán vagy Egerben.¹

A bizalmas baráti köröket néha nagyobb nyilvános társasággal cserélte fel Kemény. A Nemzeti Kör elnökségéről 1862 áprilisában lemondott ugyan,² de azért eléggé kivette részét a társadalmi szereplésből. Nem volt válogatós; ép oly szívesen megjelent az Arany Horgonyban a nyomdászok bálján,³ mint a Nemzeti Kaszinó díszlakomáin, hol 1864-ben Kecske-méthy Aurél, 1865-ben pedig Deák Ferencz emelte érte poharát.⁴ Neve még többször fordult elő az alkotmányos korszak mozgalmaiban. 1865-ben a jún. 7-iki udvari ebédre Deákkal együtt ő is hivatalos volt.⁵ 1865 őszén pedig a Lipótváros léptette fel képviselőjelöltjéül. A küzdelem hévvel indult meg s a korteskedésnek minden tisztességes eszközét felhasználta. Még Kemény-induló is készült, melynek szövegét Tóth Kálmán írta.⁶ A választás hullámai a nov. 24-iki

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmondnak Danielik püspökhöz írt levelei.* (Irodalomtört. Közl. XXVIII. 1918. 295—298. l.)

² *Pesti Napló.* 1862. 98. (ápr. 29.) sz.

³ *Pesti Napló.* 1866. 28. (febr. 6.) sz.

⁴ *Pesti Napló.* 1864. 33. (febr. 11.) sz., 1865. 28. (febr. 4.) sz.

⁵ *Fővárosi Lapok.* 1865. 131. (jún. 9.) sz.

⁶ *Pesti Napló.* 1865. 250. (okt. 31.) sz.

győzelem után is csak lassan símultak el. Az utolsó lakomát a választóka Lövöldében képviselőjük tiszteletére adták.¹

A társaság néhány órára feledtette Keménynyel életének csonkaságát, de a múltó hangulatok nem versenyezhettek azokkal az izgalmakkal, melyeket egykor az alkotó munka hagyott hátra a költő lelkében. Néha néha most is megcsillant előtte egy-egy regényterv, de vagy ideje, vagy nyugalma hiányzott képzeletének összepontosítására. Ily költői terv felbukkanását jelezte a *Fővárosi Lapok* 1864-iki évfolyamában az ápr. 30-iki számnak következő híre: „B. Kemény Zsigmond egy új regényen dolgozik, melynek színhelye nagybárá Olaszország. Úgy halljuk, hogy némely hely és palota megtekintése végett a jeles regényíró egy utazást tervez Nápolyba“. Ezt a hírt átvette Arany János *Koszorújának* máj. 8-iki száma is. Pompéry János még 1864 jún. 3-ikán is arról értesíti levelében Falk Miksát, hogy Kemény egy regényen dolgozik.² A szállongó hírek azonban, melyeket nem követett nyomon Kemény munkássága, csak a lemondás gyötrelmeit világítják meg s csak arról tanuskodnak, mily vágyakozva gondolt Kemény a politikai élet zűrzavarái között költői terveire. Ezt bizonyítja Salamon Ferencz visszaemlékezésében a következő megjegyzés is: „Ismerősei tudták, mint képzelte Kemény a boldogságot. Itt hagyni a politikai életet, a főváros zaját, megvonni magát Jánosnál, ücscsénél s őt legjobban szerető barátjánál, ki a testvéri szeretet megtestesülése, s ott, Erdély egy félreeső falujában késő vén-

¹ *Pesti Napló*. 1865. 279. (decz. 5.) sz. — *Fővárosi Lapok*. 1865. 277. (decz. 2.) sz.

² Pompéry Jánosnak 1864. jún. 3-ikán Falk Miksához írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

ségéig írni a regényeket — ez volt neki a boldogság netovábbja és komoly terve életének végső éveire.“¹

A *Zord idő* megjelenésétől a kiegyezés befejezéséig nem hagyott hátra Kemény költői művet. A lapok legfeljebb beszélyeinek olcsó kiadásáról s *A rajongók*-nak és *A szív örvényeinek* fordításáról hoztak hírt, melyek közül az első a *Tagesbote aus Böhmen*-ben, az utóbbi a *Wanderer*-ben jelent meg.² Ha azonban az alkotás izgalmairól le kellett is Keménynek mondania, legalább kedves foglalkozásának titkain elmélkedett s tanulmányaiban a költészet életének törvényeit kutatta. Így váltotta fel nála az alkotást az elmélet. E munkára is külső ösztönzést várt. 1863 novemberében a Kisfaludy-Társaság szőlította fel a Vörösmarty Mihályról szóló emlékbeszéd megírására.³ Maga írta ez időtájt Falk Miksának: „A Kisfaludy-Társaság rám akar tukmálni egy parentatit és egy részletes elmélkedést Vörösmarty fölött“. ⁴ Kemény elmélyedésének első eredménye a *Classicismus és romanticismus* című értekezés, mely Arany János *Koszorujának* 1864-iki évfolyamában az 1., 2. és 3. számban jelent meg. A szerkesztő megjegyzése szerint ugyanis a cikk egy nagy terjedelmű tanulmány bevezetése, melyet Kemény Vörösmarty munkáiról készít.⁵ A ter-

¹ Salamon Ferencz: *B. Kemény Zsigmond emlékezete.* (Századok. 1876.)

² *Pesti Napló.* 1863. 105. (máj. 8.) sz.; 1865. 3. (jan. 4.) sz.

³ *Koszoru.* 1863. decz. 6. szám. (Második félv. 550. l.)

⁴ Lásd Keménynek Falkhoz intézett, keltezés nélkül való, de az 1863-ik év utolsó negyedében írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

⁵ Lásd a *Koszoru* 1864. 1. (jan. 3.) számában a *Classicismus és romanticismus* című tanulmány első részéhez csatolt szerkesztői megjegyzést.

vezett tanulmány a bevezetéssel félbeszakadt ugyan, de elkészült az emlékbeszéd, melyet a Kisfaludy-Társaságnak 1864 febr. 6-iki közülésén részint maga Kemény, részint Egressy Gábor olvasott fel.¹

A classicismusról és romanticismusról írt tanulmány azt az utat vázolja, melyet az emberi szellem a költészetben az ókortól a XIX. századig tett meg. Benne Kemény szembeállítja a középkori romantikát a renaissance költészetével, majd a francia klasszikus iskolát az újkori, főképp francia romantika szellemével. A tanulmány sokkal vázlatosabb, hogy sem az irodalmi ízlés fejlődésének minden részletét elénk állíthatná, de Arany megjegyzése szerint irodalmunkban első ilyenmű tárgyalása e kérdésnek,² másrészt meglepő összefoglalásaival fényes bizonysgot tesz Kemény rendkívüli tanultságáról. Különösen mesteri a francia romantikus költészet jellemzése, mely a költői iskolának az állami és társadalmi élettel való kapcsolatára mutat rá. Ezt akár önvallomásnak is tekinthetjük. Míg ugyanis Kemény az egyénítés túlzásairól, az ellentétek hajhászásáról s a borzasztó szeretetéről mond ítéletet, valójában saját romantikus ízlését leplezi le, mely az irodalmi hatásokból mind egyénibb s nemesebb vonásokkal emelkedett ki.

A költészet nagy kérdései foglalkoztatják Keményt Vörösmarty Mihályról mondott emlékbeszédében is. A költészet nagy hatalmát abban a befolyásban látja, melyet a költő a társadalomra, a világeszmékre s ezeken keresztül a földnek s a végtelenségnek viszonyára gyakorol. Ily szempontból bírálja meg Kazinczy

¹ *Pesti Napló*. 1864. 30. (febr. 7.) sz.

² Lásd a szerkesztő jegyzetét a *Koszoru* 1864. 1. (jan. 3.) számában.

korának magyar irodalmát s Vörösmarty pályáját is. Fő célja nem az egyénítés, inkább arra törekszik, hogy Vörösmarty alakját minél hívebben állítsa bele saját korába s korának irodalmi mozgalmába. Leginkább azt kutatja, miként hatott a *Zalán futásának* költője a mult fényes képeivel a sülyedt jelenre, miként tért át a reformkor küszöbén a törekvő és vállalkozó korának megfelelő drámai és lyrai költészetre, s mint egyesíti magában az általános romantika tulajdonságait. Kemény épen magas szempontjainál fogva csak nagy vonásokkal jellemzi Vörösmarty költői egyéniségét, de annál határozottabban állapítja meg költészetének jelentőségét s irányát.

Az emlékbeszéd ismét Kemény régebbi tanulmányaira terelte a közfigyelmet. Úgy látszik, Gyulai Pál már ekkor sürgette kiadásukat. A *Tanulmányok* előszavában ugyanis azt mondja, hogy Keményt többször unszolta erre, de eredmény nélkül, s csak néhány év múlva, 1867-ben sikerült Kemény engedélyét megnyernie.¹ Gyulai tervezgetésének hatása alatt kerülhetett a *Fővárosi Lapok* 1864-iki évfolyamának első számába az a hír, hogy Kemény Zsigmond Vörösmarty jellemrajzának befejezése után Petőfiről szándékozik nagyobbserű széptani fejtegetést írni s aztán mindkét tanulmányát Arany *Toldijáról* írt cikkeivel együtt egy kötetben adja ki, míg Wesselényi és Széchenyi jellemrajzait egy másik kötetbe foglalja össze. Hír szerint Kemény Bajzáról is tervezett egy értekezést.² A szép tervek azonban nem valósultak meg, s egyelőre a régibb tanulmányok összegyűjtése is elmaradt.

¹ Kemény Zsigmond *Tanulmányai*. Kiadja Gyulai Pál. I. 1870. IV. lap.

² *Fővárosi Lapok*. 1864. 6. (jan. 9.) sz.

A politikai élet mozgalmai s a hírlapi küzdelmek mind inkább maguknak követelték Keményt s mind inkább belvonták a szépirodalom művelésétől és elméletétől.

Legtovább kapcsolatban tartotta Keményt a magyar irodalmi törekvésekkel a M. T. Akadémia s a Kisfaludy-Társaság. Ha lelkének tépett vitorláival nem szállott is le a költészetnek végtelen hullámbirodalmára, azért ép oly gyönyörűséggel szemlélte a feltűnő költői egyéniségeket, mint a megfáradt hajós a tengerpartról a viharverte hajókat. Saját gondolkodását árulta el, mikor Vörösmartyra s általában a nagy költőre nézve legkétségteljesebb gondolatnak tartotta, hogy ő zárja be a hivatott egyéniségek sorát.¹ Megértő lélekkel figyelte az irodalmi életben az ellentétes törekvéseket, melyeknek kiegyenlítése új fejlődésnek nyújt alapot; ezért szerepelt az Akadémiában is legtöbbször, mint az újabb magyar irodalom bírálója. Ő maradt az akadémiai drámapályázatok bíráló bizottságának legkitartóbb elnöke. Az ő vezetése alatt tűntették ki a Karátsonyi-pályázat bírálói 1860-ban, majd 1862-ben Szigligetinek *Titkos iratok* s Dobsa Lajosnak *Bűnt bűn követ* című drámai művét; 1864-ben egy pályaművet sem találtak jutalomra érdemesnek. Többször ítélkezett Kemény, mint a Teleki-pályázat bíráló bizottságának elnöke. A pályadíjakat ezúttal is Szigligeti nyerte el: 1861-ben *Trónvesztett*, 1863-ban *Laczkfi Imre*, 1865-ben *A fény árnyai*, 1867-ben *Kedv és hivatás* című drámaival. 1866-ban Kemény kénytelen volt az elnökségről lemondani, mivel — saját kijelentése szerint — az egyik pályázót ismerte s

¹ B. Kemény Zsigmond: *Vörösmarty Mihály. (Összes művei. XI. 1907. 174. 1)*

művét már előbb olvasta.¹ 1863-ban a Nádasdy-jutalomra beküldött költői beszélyek bírálói között foglalt helyet, s így neki is része volt abban a határozatban, mely Arany János hun regéjét, *Buda halálát*, tüntette ki az Akadémia koszorújával.²

Még közvetetlenebbül érdekelte Keményt a magyar irodalom ügye a Kisfaludy-Társaság életében. Különösen gazdag eszmei tartalmat nyert a Társaság az elnyomatás korában; nem pusztán a nemesebb irodalmi ízlést jelentette, hanem egyúttal a nemzeti ellentállás is, sőt, mint a soha meg nem alkuvó magyar költészet képviselője, a törvénytelen hatalommal szemben a nemzeti eszme diadalát hirdette. Mihelyt a Kisfaludy-Társaság 1860-ban megkezdte működését s Keményt tagjai közé választotta,³ Kemény egész lelkesedéssel támogatta a Társaság törekvéseit s Csengeryvel együtt vezérszerepet játszott abban a választmányban, mely a Társaság újjá szervezésére vállalkozott.⁴ Az alkotmányos küzdelem fordulatai azonban, majd a provisorium idején a lapszerkesztés nehézségei annyira lefoglalták Kemény figyelmét, hogy Vörösmartyról mondott emlékbeszédével csak 1864 februárjában foglalhatta el székét a Kisfaludy-Társaságban. Még ugyanazon évben az okt. 26-iki ülésen megígérte, hogy Szalay Lászlóról is mond emlékbeszédet, bár ígéretét nem tarthatta meg.⁵ 1866-ban ismét adott életjelt ma-

¹ A Kemény akadémiai tagságára vonatkozó adatok a M. T. Akadémia jegyzőkönyveiből valók.

² *Koszoru.* 1863. jún. 7. sz. (Első félév. 550. l.)

³ *Pesti Napló.* 1860. 170. (júl. 24.) sz.

⁴ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése.* IV. 1889. 187. l.

⁵ *Pesti Napló.* 1864. 250. (nov. 1.) sz.

gáról; Krizával együtt egy román dalgyűjtemény fordításáról mondott véleményt, melyet a fordítók kiadás végett nyújtottak be a Kisfaludy-Társaságnak. A gyűjtemény kiadását mind Kriza, mind Kemény pártolta, minthogy azonban a román nyelvet nem bírták eléggé, a fordítás hűségének szakszerű bírálatát ajánlották.¹

A Kisfaludy-Társaság csak nagy emlékeihez és eszményeihez maradt hű, mikor b. Eötvös József lemondása után 1867-ben b. Kemény Zsigmondot választotta meg elnökévé. Szász Károly előbb Arany János nevét hozta szóba, de Greguss és Gyulai kijelentették, hogy Arany nem fogadja el az elnökséget. Így került b. Kemény Zsigmond szótöbbséggel az elnöki székbe.² Kemény a jan. 24-iki zárt ülésen köszöntö meg a Társaság bizalmát, de szavaiban több volt a lehangoló, mint felemelő mozzanat.³ Nem kecsegtette magát a költészet kegyével, sem az alkotás gyönyörűségével, csak arról kezeskedett, hogy elnöki kötelességeit pontosan teljesíti, s hogy a Kisfaludy-Társaság érdekeit szívén fogja hordani. Valóban megható, mennyi erélyt fejtett ki a Társaság vezetésében. Az 1867-ik évi februári közülést ő nyitotta meg, sok szellemmel fejtegetve a Kisfaludy-Társaság célját, a műízlés nemesítését. Ettől fogva az év végéig a legtöbb havi ülésen ő elnökölt.

Kemény Zsigmond azonban a Kisfaludy-Társaságnak nem csak szellemi, hanem anyagi érdekeit is szem előtt tartotta. Gondoskodása e téren annál meglepőbb, mert saját életében nem igen mutatta meg, hogy a

¹ *Fővárosi Lapok*. 1866. 251. (nov. 3.); 1867. 1. (jan. 1.) sz.

² *A Hon.* 1867. 21. (jan. 25.) sz. — *Fővárosi Lapok*. 1867. 21. (jan. 25.) sz.

³ *Pesti Napló*. 1867. 21. (jan. 25.) sz.

pénznek nagyobb értéket tulajdonított. Erélyét leginkább próbára tette az az eset, melyet Szász Károly püspök emelt ki.¹ Ezúttal a Társaságnak szerény tőkéje forgott veszélyben, melyet a szerencsétlen kezelés megbízhatatlan egyéneknél helyezett el. Kemény csak határozott fellépésével tudta elérni, hogy a már-már veszendőbe ment összeg néhány nap alatt előkerült; így mentette meg — Szász Károly szerint — nem csak a Társaság pénzügyeit, hanem a vagyontól felelős Társaság becsületét is. Minden jel arra mutat, hogy a nagy feltűnést keltő eset színhelye az 1867 máj. 29-ikén tartott zárt ülés volt. Szász Károly püspök előadásával ugyanis teljesen megegyezik a *Fővárosi Lapok*nak a máj. 29-iki zárt ülésről szóló következő híre: «Szerdán zárt ülés is volt a Társaság egy pörös pénzügyében, mely alkalommal nagyon kitűnt, hogy mily erélyesen és lelkiismeretesen örkődik b. Kemény Zsigmond a Társaság anyagi érdekei felett. — „Míg én leszek az elnök, — mondá — addig nem szabad a Társaság tőkéjéből egy fillérnek sem elveszni“.»² A *Fővárosi Lapok* elismerő soraiban a Kisfaludy-Társaság hangulata tükröződött vissza. Kemény vonzó egyénisége általános rokonérzést ébresztett maga iránt. A bensőséges viszonynak jele az is, hogy a díszlakomán, melyet a Kisfaludy-Társaság tagjai az 1867-ik évi közülés után Kemény tiszteletére adtak, az új elnököt legelőször Arany János köszöntötte fel, ki zárkózottságánál fogva nem értett a bókhoz.³ A Társaság úgy fogadta a hanyatló egyéniség

¹ Szász Károly: *B. Kemény Zsigmond emlékezete. (Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam. XII. 1876/7.)*

² *Fővárosi Lapok.* 1867. 126. (jún. 1.) sz.

³ *Fővárosi Lapok.* 1867. 31. (febr. 7.) sz.

szellemének s erélyének késő nyilatkozásait, mint a hogyan az ősz virágait szedjük, melyeknek értéket épen rikaságuk ad.

Minél eszményibb elhatározással vegyült Kemény a pesti íróvilág mozgalmaiba, egy idő múlva annál inkább megúnhatta a kicsinyes érdekharczot, mely a csillogó jelszavak mögül itt is, ott is elővillant. Egy idő múlva a társaság sem ígért neki új ingert; kopottaknak tetszetek a felvetett eszmék, s mintha az unalom köde terjengett volna a derült órák fölött. Ilyenkor a megviselt idegek hamarabb kimerültek a napi gondok terhe alatt, s az érzékeny kedély nyugalmát könnyebben széttépték a politikai élet izgalmai. Ilyenkor Kemény porosabbnak találta Pestet s szeretett volna minél messzebbre menekülni kisvárosias környezetéből. Leginkább elfogta lelkét az utazás vágya nyáron, s leginkább vonzotta útiterveiben a távoli külföld.

1862 nyarán júl. 5-ike körül indult Kemény útnak, hogy — a *Pesti Hírnök* szerint — néhány hetet Franciaországban töltsön.¹ Útitervét még pontosabban megjelölte a *Pesti Hírnök*nek júl. 9-iki, szerdai számában a következő híradás: „B. Kemény Zsigmond — mint a *Wandererből* kiveszszük — mult szombaton a Bécs melletti Breitenseeben mulatott, honnan Németország-, Svájc- és déli Franciaországba tesz szórakoztatási kénjutat. Aug. elején tér vissza“. Minden valószínűség szerint 1862-ik évi franciaországi útját részletezte Kemény Falk Miksához keltezés nélkül intézett következő levelében is: „Szombaton indulok egyenesen önhöz és onnan, ha egy napot szíves tár-

¹ *Pesti Hírnök*. 1862. 153. (júl. 5.) sz.

saságukban eltöltheték, a Rajnára sietek. Azután Baselen, Genfben, Chambéryben, Grenobleban és Avignonban fogok tartózkodni, t. i. oly helyeken, hol ezt az u'álatos szót: *politika* egyszer sem leszek kénytelen hallani“.¹ Ez adatok után nem lehet kétségünk, hogy Kemény 1862 nyarán Dél-Franciaországot, főképp Provence daltermő vidékeit kereste fel. Nagyon csalódott azonban, ha azt hitte, hogy francia földön ellentállhat a politika csábításainak. III. Napoleon rejtelmes politikája mozgásba hozta eszméit, s cikkei, melyeket az izgató kérdésről útközben s útjának befejezése után írt, sűrűn követték egymást a *Pesti Napló*ban. Valószínű, megfordult Párisban s a St. Denys apátsági templomban is. Ezt sejteti velünk 1863 jan. 3-iki cikkében, mikor III. Napoleonnak a St. Denys egyházára vonatkozó tervéről így nyilatkozik: „Az igaz, hogy a Bourbonok közé akar temetkezni. Ott láttuk a helyet, melyet földi maradványai számára kijelölt“. Talán épen a párisi kirándulás nyújtotta meg Kemény utazásának idejét. Augusztus közepe táján még külföldön időzhetett. Mikor ugyanis aug. 17-iki cikkét írta, — a bevezető sorok szerint — még pár napig nem számíthatott arra az élvezetre, hogy a *Donau-Zeitung*ot olvashassa.

Kemény 1863-ik évi utazásának színhelye Németország és Dánia volt. Aug. 1-jén és 3-ikán írt cikkei, melyek berlini politikai megfigyeléseit tartalmazzák, Berlinből keltezte.² Előzetesen azonban Hamburgon, Kielen át eljutott Koppenhágába és ugyanazon úton tért is vissza. Útjának benyomásait aug. 17-iki

¹ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 71. l.

² *Pesti Napló*. 1863. 176. (aug. 4.), 178. (aug. 6.) sz.

czikkében vázolta, különösen kiemelve azt a háborús képet, melyet a dánok mozgalma Koppenhágában s Kielben mutatott. Mikor először járt Kielben, a kikötő békés kereskedelmi hajók tanyája volt; második ottlétekor pedig már mindenütt a hadi készülődés nyomait látta. A hirtelen változást maga is az öreg Palmerston bátorító nyilatkozatából magyarázta, mely július közepe táján hangzott el.¹ Mindezekből az világlik ki, hogy Kemény 1863 júliusának első napjaiban kezdte meg utazását. Aug. 17-iki, Pestről keltezett cikkéből viszont azt következtethetjük, hogy aug. közepén ismét Pestre érkezett. Ez alkalommal útítársa Maszák Hugó volt. Róla említi Színnyei József a *Magyar írókban*, hogy 1863-ban Kemény Zsigmond társaságában Németországban és Dániában utazott.

A következő évben nyugati útjaival ellentétes irányt vettek Kemény útitervei. 1864 tavaszán leginkább a *Fővárosi Lapok*ban került szóba, hogy Kemény regényt ír, s hogy Maszák Hugóval Olaszországba utazik.² Egyelőre — a *Fővárosi Lapok* szerint — az olaszországi utazás elmaradt,³ s Kemény legfeljebb Zala megyébe Deák Ferenczhez látogatott el néhány napra.⁴ A júliust nagyrészt Pesten töltötte s nap-nap után írta hírlapi cikkeit a schleswig-holsteini kérdésről. Csak okt. 9-ikén bukkant fel a *Pesti Napló*ban a következő hír: „Lapunk felelős szerkesztője, Kemény Zsigmond báró, kelet- és dél-európai utazásából tegnap este szerencsésen hazaérkezett“. A szükségesét annak a nagy útnak végét jelentette, melyet Ke-

¹ *Pesti Napló*. 1863. 171. (júl. 29.) sz.

² *Fővárosi Lapok*. 1864. 99. (ápr. 30.), 129. (jún. 8.) sz.

³ *Fővárosi Lapok*. 1864. 149. (júl. 2.) sz.

⁴ *Fővárosi Lapok*. 1864. 137. (jún. 17.) sz.

mény — Beksics Gusztáv értesülése szerint — a fiatal Emich Gusztáv társaságában keleten és délen tett.¹

Kemény Zsigmondot szíves viszony kötötte a *Pesti Napló* kiadójának fiához; [1865-ben is ő volt ifjabb Emich Gusztáv esküvőjén az egyik násznagy.² Útjuk először Konstantinápolyba vezette őket. 1864 aug. 21-ikén már Konstantinápolyból Büjükderébe tettek kirándulást. Mint Beksics beszéli el, ekkor került Kemény véletlenül összeesküvők barlangjába.³ A szél miatt ugyanis a két utas nem akart aznap Konstantinápolyba visszatérni. Mikor Emich hasztalan keresett szállást, Kemény próbált a portások nyelvén czélt érni. A Hotel d'Angleterre portásának, egy Napoleont mutatva, így szólt: „Úna camera“. Mint később megtudta, ez volt az összeesküvők jeladása. A portás nagy hajlongások közt vezette Keményt abba a terembe, hol már számos magyar és lengyel menekült tanácskozott Lengyelország és Magyarország visszaállításán. A magyar összeesküvők, nagyrészt Kemény ismerősei, jól mulattak Kemény zavarán s tréfálkozva biztatták, hogy álljon közéjük. Kemény jó arcot vágott a furcsa helyzethez, de étkezés után a szél ellenére is sietett vissza Konstantinápolyba.

További útjuknak kiemelkedő pontja Nápoly volt. Ide csak hajón juthattak el. Közben egyik állomásuk Athen lehetett. S ha Kemény a konstantinápolyi, szép görög leányban a miloi Venus vonalait ismerte fel, mennyivel inkább elragadhatta a görög művészet még

¹ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 18. l.

² *Pesti Napló*. 1865. 249. (okt. 29.) sz.

³ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 270., 271. l.

romjaiban is! Mintha atheni benyomásai kelnének életre 1864 decz. 28-iki vezércikkében is, mikor a Parthenonról, mint az óvilág legszebb művéről beszél, „melynek hasonlíthatatlan összhangzását és egyszerűséggel párosult fenségét — saját szavai szerint — Athenben már leginkább csak az oszlopsorokból tanuljuk ismerni“. Az emelkedett hangulatok állandó hullámzásban tarthatták kedélyvilágát. Emich csodálkozva látta, mily költői rajongás vett erőt Keményen a nápolyi öbölben. Lelkét szinte varázslattal vette körül az olasz ég ragyogása, a tenger színének örökös játéka s az olajfaerdők szelíd bája. Bizonyára ő maga is érezte az olasz művészetnek azt a tisztító hatását, melyről egyik regényhőse, b. Kolostory Albert, oly lelkesedéssel emlékezett meg római leveleiben.¹ A sok benyomásnak megfelelt az az idő is, mely Keménynek rendelkezésére állott. Ha ugyanis aug. 21-ike után hamarosan elindult Konstantinápolyból, körútját még Nápolyon keresztül is befejezhette okt. 9-ikére, mikor megérkezését a *Pesti Napló* jelentette.

A Schmerling-kormány bukása után a politikai küzdelem megindulásával Kemény nehezebben szakíthatott időt külföldi barangolásai számára. 1865 júliusában Falk Miksa szabadságideje miatt neki kellett a *Pesti Naplót* vezércikkekkel ellátnia, azért nem mozdulhatott Pestről. Augusztus első napjaiban úgy hírllett, hogy Szentiványi Károlylyal a koritnyiczai fürdőbe utazik, de hamar megérkezett rá a czáfolat, hogy tervében a lapszerkesztés halmozott teendői gátolták meg.² Egy augusztusi levélében maga írta

¹ B. Kemény Zsigmond *Összes művei*. III. (*Férj és nő*). 1896. 56. l.

² *Fővárosi Lapok*. 1865. 177. (aug. 4.), 179. (aug. 6.) sz.

Falk Miksának, hogy 22-ikén Deákhhoz akar menni, ott két napot ül s aztán eshetőleg Bécsbe és Salzburgba megy.¹ Igéretének nagy részét be is váltotta, mikor 22-ikén Mikó Imre s Mikes János grófok társaságában Pusztaszentlászlóra látogatott el,² s mikor — a *Pesti Napló* szerint — aug. 26-ikán reggel Bécsbe utazott.³ Lehet, hogy Salzburgba is kirándult, de a *Pesti Napló* szept. 6-iki számába már Pesten írt vezércikket.

A politikai élet bonyodalmai mind inkább megzavarták Kemény kedvteléseit. A *Pesti Napló* szerkesztése ellen emelt vádak kényszeríthették arra, hogy szinte úgy lopja az időt egy-egy külföldi útja számára. Talán ez az oka annak is, hogy 1866-ban és 1867-ben a *Pesti Napló* mélyen hallgat Kemény utazásairól. 1866-ban a *Fővárosi Lapok* szept. elsei száma árulta el, hogy b. Kemény Zsigmond két nappal előbb külföldre, talán Svájcba utazott. A lap értesülését megerősítik Lónyay Menyhért naplójában az 1866 szept. 2-ikára vonatkozó bécsi bejegyzések.⁴ E nap délelőttjén Bécsben Szentiványi Károly látogatta meg Lónyay Menyhértet, de semmit sem szólt arról, hogy Kemény Zsigmond is ott van. Később Lónyay Majláthtal, Sennyey báróval és Andrássy gróffal a Neue Weltben ebédeltek, egyszerre meglátták Szentiványit és Keményt. Lónyay magyarázata

¹ Lásd Kemény Zsigmondnak Falkhoz keltezés nélkül írt, de 1865 augusztusára vonatkozó levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában. Kemény a levelet nem sokkal a pusztaszentlászlói út előtt írta.

² *Pesti Napló*. 1865. 192. (aug. 23.) sz.

³ *Pesti Napló*. 1865. 196. (aug. 27.) sz.

⁴ Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei*. IV. 1897. 50. l.

szerint Kemény egy pár heti utat tervezett szórakozás végett s incognito akart maradni, azért mondta Szentiványinak, hogy ne szóljon ottlétéről. Mint Lónyay beszéli el, a két társaság együvé ült, majd Kemény, Szentiványi és Lónyay a wiedeni színházban töltötték az estét. Hogy Kemény tovább folytatta útját, bizonyítja a *Fővárosi Lapok* okt. 23-iki számának következő híre: „B. Kemény Zsigmond pár nap előtt érkezett vissza külföldi útazásából”. A *Fővárosi Lapok*-ból értesülünk arról is, hogy Kemény 1867-ben júl. 8-ikán indult el külföldi útjára s körülbelül egy hónap múlva tért vissza.¹

Valami titkos vágy vonta Keményt majd a ködös Keleti-tengerre s a kék Adriára, majd a nyugati műveltség középpontjaiba s a kelet festői világába. E tartalmas változatosság maga volt a megvalósult romantika, mely bűvös fényvel világította meg a mindennapi élet sziklaormait. Az úti benyomások varázsa rövid időre eltakarta, de meg nem szüntethette Kemény Zsigmond agglegényéletének nagy kérdéseit, a költészet s a kötelesség ellentétét. Kemény tudta, hogy a kettő közt számára nincs választás, s nagy politikai céljaiért lemondott költői ábrándjairól. Hogy mily öntudatosan hozta meg áldozatát, azt bizonyítják következő szavai, melyeket a Kisfaludy-Társaság elnöki székének elfoglalása alkalmával mondott: „A politikai és journalistikai küzdelem, minél kevesebb kilátás volt a sikerre, annál inkább sodort magával; annál inkább vonta el a többi foglalkozásoktól figyelmemet. S ezen ne csodálkozzanak önök, kik kétséggel még

¹ *Fővárosi Lapok*. 1867. 156. (júl. 10.), 176. (aug. 2.), 185. (aug. 13.) sz.

azt is olvasták, hogy a hívő keletindiai a Brahma szekere elé veti magát, hogy a menet testén keresztül haladjon tovább. Csekélység ezen nagy elszánáshoz képest az, ha valaki leküzdve hajlamát, — vagy talán lemondva arról, mire magában több hivatást képzelt — a politika vívhomokjára lép, birkozik, fárad, leveretik, megint felemelkedik, s midőn nyert, talán azt is aggódva kérddheti: többet ér-e ez, mint vesztesége“.¹

---

¹ *Pesti Napló*. 1867. 21. (jan. 25.) sz.

A Pesti Napló vezérírója a kiegyezésig.

I.

Komor sejtelmek fogták körül Keményt a provisorium kezdetén, s lelke inkább megroskadt a nemzeti csalódás, mint az alkotmányos küzdelem súlya alatt. Az 1861-iki országgyűlés után minden jel arra mutatott, hogy a magyar nemzetet vagy a reactio gőgje, vagy a forradalom csábítása dönti végső romlásba. Schmerling törhetetlen hittel ragaszkodott a birodalmi egység eszméjéhez s minden áron be akarta hajszolni Magyarországot a bécsi birodalmi tanácsba. Az időben bízott, azért adta ki a büszke, de naiv jelszót: „Várhatunk“. E koczkáztató politika eszközei voltak gr. Pálffy Mór mellett gr. Eszterházy Mór miniszter, gr. Forgách Antal cancellár, kit később a még hirhedtebb gr. Zichy Hermann váltott fel.

Schmerling elnyomó rendszerére a magyar nemzet szenvedőleges ellentállással válaszolt. Az új küzdelemben mind nagyobb jelentőséget nyert az erőszak helyett a szellem, a forradalmi terv helyett a sajtó. A hatalom üldözőbe vette a szabad gondolatot, s bár ereje ernyedtebbnek látszott, mint a Bach-korszakban, a lapelkobzásokkal és bebörtönzésekkel folytonos izgalomban tartotta a szerkesztősegeket. Alig szabadultak ki 1862 elején Tóth Kálmán és Bús Vitéz, Bécsben Falk Miksát ítélték el sajtóperben három havi fog-

ságra.¹ Majd Pompéry s újból Tóth Kálmán vesztették el szabadságukat kiadóikkal: Wodianerrel s Emich-hel együtt.² Nem sokára követte őket a *Magyarország* új szerkesztője, Szathmári Károly s egyik munkatársa.³ Az elitélteknek ő felsége novemberben megkegyelmezett ugyan,⁴ de a jövő évben ismét gyakori vendégei voltak az írók és szerkesztők az Újépületnek s a Károly-kaszárnyának. Így jutottak oda Jókai Mór, *A Hon* szerkesztője, s gr. Zichy Nándor, majd utánuk ismét Pompéry és Greguss Ágost.⁵

A kivételes kormány szemében különösen nagy szállka volt a *Pesti Napló* már azért is, mert előfizetőinek számánál s nagy tekintélyénél fogva szinte feltétlenül uralkodott a magyar társadalom gondolkodásán. Annál inkább ügyelt Kemény arra, hogy ellenétbe ne kerüljön a Schmerling-féle sajtótörvénnyel, mely az önkényes beavatkozásra mindig biztos támasztékot nyújtott. Ez azonban nem mindig sikerült. Alig helyezkedett el gr. Pálffy Mór a budai királyi palotában 1861 szeptemberében, a *Pesti Napló* nov. 14-iki számát csakhamar lefoglalta a rendőrség.⁶ Pompéry is arról értesítette Falk Miksát egy 1863-ik évi levelében, hogy a *Deák-album* átadásakor a többi lapokkal együtt a *Pesti Naplót* is lefoglalták, s hogy Kemény izgatottan várja a sajtópert.⁷ A szerkesztés

¹ *Pesti Napló*. 1862. 8. (jan. 11.), 72. (márcz 28.) sz.

² *Pesti Napló*. 1862. 115. (máj. 18.), 229. (okt. 22.) sz.

³ *Pesti Napló*. 1862. 247. (okt. 26.) sz.

⁴ *Pesti Napló*. 1862. 268. (nov. 21.) sz.

⁵ *Pesti Napló*. 1863. 67. (márcz. 22.), 148. (júl. 2.) sz.

⁶ *Pesti Napló*. 1861. 262. (nov. 14.) sz.

⁷ Pompéry Jánosnak Falkhoz keltezés nélkül irt levele, mely a Nemzeti Múzeum levéltárában van, a *Deák-album* átadásáról szól, tehát 1863-ból való.

izgalmai közé világítanak be a következő sorok is, melyekben Kemény a fogságból kiszabadult Falknak egyik cikkére tesz megjegyzést; „Hogy igen kitűnő cikkét nem adhatom, igen sajnálom; de utasítva vagyok sok tekinteteknél fogva ahhoz, hogy e szót: *dualismus*, ne használjam. Eleget törtem a fejemet, hogy mivel helyettesítsem, de lehetetlen volt oly cikkben, mely épen ezen sarkon fordul meg“.¹

Inkább kihozta Kemény az önkényuralmat sodrából tartózkodó magatartásával, mint sajtóvétségével. Gr. Pálffy Mór, ki soha sem tudott sem a viszonyoknak mélyére, sem környezetének lelkébe látni, Keményt titkos forradalmi törekvésekkel gyanúsította s Kovács Lajos előtt azzal fenyegetőzött, hogy a *Pesti Naplót* betiltja s Keményt hadbíróság elé állítja. A felindult kormányzót azzal a figyelmeztetéssel csillapította le Kovács, hogy Kemény elítélése az egész nemzetet lázba hozná. Csak mikor Pálffy Kovács tanácsára magához kérte Keményt s vele hosszasan beszélgetett, akkor győződött meg arról, hogy a *Pesti Napló* szerkesztője a kiegyezésnek legőszintébb híve.²

A jogtalan zaklatások csak növelték a *Pesti Napló* erkölcsi tőkéjét. A lap tekintélyének jó része a munkatársak csatlakozásán alapult, kik az elnyomatás megdöbbentő jelenei között híven követték Keményt egészen a kiegyezésig. A nagy táborból akár egyéniségük arányaival, akár fokozottabb tevékenységükkel a következők tűntek ki: gr. Andrassy Gyula, Asbóth János, Balogh Zoltán, Bánffy Simon, Bánó József, Beöthy Zsigmond, Busbach Péter, Danielik János,

¹ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 70. l.

² Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 286. l.

Deák Farkas, Degré Alajos, b. Eötvös József, Érkövy Adolf, Gyulai Pál, Halász Imre, Hollán Ernő, Horváth Boldizsár, Hunfalvy János, Jámor Pál, Jánosi Ferencz, Jókai Mór, Kecskeméthy Aurél, b. Kemény Gábor, Korizmics László, gr. Lázár Kálmán, Lónyay Menyhért, Ónossy Mátyás, Pesty Frigyes, Rákosi Jenő, Rómer Flóris, Somssich Pál, Schwarcz Gyula, Szalay László, gr. Szapáry Gyula, Szathmári Károly, Szász Károly, Szemere Bertalan, Szentkirályi Mór, Szilágyi Sándor, gr. Teleki Domokos, Trefort Ágost, Thaly Kálmán, Toldy István, Vadnay Károly, Zichy Antal. Minél határozottabb czélok felé törekedett a *Pesti Napló*, annál egységesebb jellemet öltött munkatársainak kara. A korszak végén a Deák-párt nyomta a lapra szellemi bélyegét. A párt vezéregyéniségei innen irányították a nagy alkotmányos küzdelmet, innen nyilatkoztak a nemzet nevében a kiegyezés feltételeiről.

A *Pesti Napló* életének középpontja a szerkesztőség volt, mely 1861 áprilisában költözött át a Barátok terére a 7. szám alá.¹ A mennyire élvezte Kemény a szellemes társaságot, mely a szerkesztőségben vitatkozni szokott, annyira únta a szerkesztés technikai részét. Helyette Királyi Pál gondoskodott arról, hogy miként jelenjen meg másnap a lap.² Vele együtt mint a szerkesztőség régibb tagjai léptek át a hatvanas évek világába Csengery Antal és Salamon Ferencz; az egyiknek rendkívüli munkabírása, a másiknak éles ítélőereje jelentett nagy értéket. A lap belső munkatársai közé tartozott Reviczky Szevér is, ki sokat

¹ *Pesti Napló*. 1861. 96. (ápr. 26.) sz.

² Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 152. l. — Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 175 l.

ígérő pályájának kezdetén alig 25 éves korában esett 1864 szeptemberében párbaj áldozatául.¹ A hatvanas évek elején lépett a szerkesztőséggel szorosabb kapcsolatba Thaly Kálmán,² majd 1864-ben Maszák Hugó,³ kik az újdonságok rovatát vezették.

Állandó vonzóereje maradt a *Pesti Naplónak* Falk Miksa is 1867 végéig, mikor Bécsből Pestre költözött s a *Pester Lloyd* szerkesztését vette át.⁴ Kemény Zsigmond joggal nevezte őt egyik levelében a lap fő vezérczikkirójának,⁵ mert a fürge tollú író 1862-től 1867 végéig körülbelül 800 vezérczikkkel gazdagította a *Pesti Naplót*. Nagyobbára külső politikai s pénzügyi kérdéseket tárgyalt, de mozgékony elméje gyakran átszökkent azokon a korlátokon, melyeket a sajtótörvény s a *Pesti Napló* politikája vont eléje. Így azután Keménynek gyakran kellett szellemes munkatársát mérsékletre intenie, úgy hogy saját kijelentése szerint Deákon kívül legtöbbször hozzá írt levelet. Egyik levelében oly kérdések kerülésére figyelmeztette Falkot, melyeknek megoldása a kormány egyoldalú intézkedéseire adhatna alkalmat. 1865 októberében a kiegyezésre vonatkozó cikkek ellen tett több kifogást s a közös ügyek helyett a külső politikát ajánlotta Falk figyelmébe. Ez alkalommal a *Pesti Napló* két számában maga próbálta Falk cikkeinek hatását enyhíteni.⁶ Egyéb-

¹ *Pesti Napló*. 1864. 219. (szept. 25.), 220. (szept. 27.) sz.

² *Hölgyfutár*. 1863. 5. (jan. 10.) sz. — Szinnyei József: *Magyar írók*. XIV. 1910. 79. l.

³ *Pesti Napló*. 1864. 162. (júl. 17.) sz.

⁴ *Vasárnapi Ujság*. 1867. 52. (decz. 29.) sz.

⁵ Lásd Kemény Zsigmondnak Falk Miksához keltezés nélkül írt, de 1867-ből származó levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

⁶ *Pesti Napló*. 1865. 245. (okt. 25.), 247. (okt. 27.) sz.

íránt Kemény nagyra becsülte Falk jellemét, eszét és toleranciát, s 1862-ben mindent megtett, hogy elítélt íróársát a fogság kellemetlenségeitől minél előbb megszabadítsa.¹

Azt a nagy jelentőséget, melyet a munkatársak jelleme és tehetsége adott a *Pesti Napló*nak, szinte történelmi magaslatra emelte a lapnak Deák Ferencz-czel való benső viszonya. Deák a bécsi lapok állításai-val szemben, melyek a *Pesti Naplót* Deák szöcsövének tartották, többször bizonyította a *Pesti Napló* függetlenségét.² Salamon Ferencz is úgy tudja, hogy Deák ritkán volt közvetetlen befolyással a *Pesti Napló*ra s többnyire utólagos kritikát gyakorolt. Azt azonban Salamon is elismeri, hogy a lap és pártvezér között Kemény volt a kapocs, ki Deák ítéletére többet adott, mint bármi egyébre.³ Valóban Deák és Kemény oly gyakran találkoztak Pesten, hogy a lapnak minden fontosabb ügyét megbeszélhették. Mikor meg egymástól távol voltak, valószínű, leginkább politikai szempontból váltottak oly sűrűn levelet. Úgy látszik, 1865 augusztusában is részint azért látogatta meg Kemény Deákot Pusztaszentlászlón, hogy a Majláth-kormánynyal szemben követendő politika főbb vonásait állapítsák meg.⁴

Hogy mily behatóan érdeklődött Deák a *Pesti Napló* belső ügyei iránt, arról Keménynek Falkhoz intézett levelei is tanuskodnak.⁵ Kemény tulajdonképen Deák

¹ Lásd Kemény Zsigmondnak Falk Miksához írt s ide vonatkozó leveleit a Nemzeti Múzeum levéltárában

² *Pesti Napló*. 1862. 253. (nov. 4.) sz.

³ Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei*. III. 1839. 305, 306. l.

⁴ *Pesti Napló*. 1865. 192. (aug. 23.) sz.

⁵ Lásd Keménynek Falkhoz írt leveleit a Nemzeti Múzeum levéltárában.

nézeteit tolmácsolta, mikor egyik levelében az uzsorauty tárgyalásának időszerűtlenségét magyarázta. 1865 okt. 19-ikén is Deák meghagyásából adott Falknak utasítást hírlapi munkásságának irányára nézve; mint levelében írta, Falknak egyik cikkét némely kitörléssel szedés alá is adta, de Deák igen meggyőző okokból visszavetette.¹ Különösen nagy politikai hibának tartotta Deák Falknak 1866 máj. 26-iki cikkét, mely Károly román fejedelem trónfoglalásából űzött gúnyt. Kemény szószerint közölte Falkkal Deák hibáztató sorait, kérve, hogy a rossz hatás enyhítésére gondolon ki valamit.

Kemény érdemül róttá fel magának, hogy lapja híven fogta fel a Deák-párt törekvéseit, szellemét s modorát, de határozottan tiltakozott az ellen a feltevés ellen, mintha lapját csak kívülről nyert lendületek mozgatnák. 1863 nov. 4-iki vezércikkében hosszas írói pályájára hivatkozva, önérzettel kérdezte: „Vajjon hosszas journalistikai és írói pályámon, melyet ellenségeim sem állíthatnak nyomtalannak, oly alakban tűntem-e én fel, mint szoktak azok, kik csak eszközként és mint egyszerű végrehajtók szerepelnek? Vajjon a múlhatatlanul szükséges pártfegyelemhez ragaszkodás mellett is nincs-e műveimbe és eljárásomba vésvé írói és politikai egyéniségemnek tisztán felismerhető jele?”

Teljes joggal követelhetette Kemény, hogy a közvélemény a *Pesti Naplót* független tényezőként ismerje el. Ha munkatársainak egyéniségét nem is korlátozta, annál nagyobb művészettel szabta meg lapjának

¹ A levél keltében az évszám 1863-nak is olvasható, de az 1865 okt. 22-iki levél tartalmából következtetve, 1865-nek bizonyul.

irányát. A lap szellemének egységét azonban nem a háttérben titkos sugalmazásokkal teremtette meg, hanem legtöbbször nyíltan saját vezércikkeiben jelölte meg a *Pesti Napló* politikáját. Nála a politikai írónak és szerkesztőnek egyénisége egybeolvad. Azért mi is, mikor a *Pesti Napló*ban keressük Kemény hatásának nyomait, feladatunkat úgy oldhatjuk meg, ha Kemény hírlapi cikkeinek vezető eszméit s jelentőségét állapítjuk meg. Kutatásunk területe a dolog természeténél fogva két részre oszlik; az egyik 1862-től 1865 közepéig, Schmerling rendszerének bukásáig terjed, a másik 1867 végével, a kiegyezés megteremtésével záródik be.

II.¹

Schmerling sivár erélye s a sajtó megfékezése megszabta Kemény belső politikájának jellemét. A birodalmi tanács mámorával szemben szétfoszlott a megértés minden reménye, s az indítványozásnál több sikert ígért a hallgatás. Ezt ajánlotta Kemény is 1862 márcz. 18-iki cikkében a változott viszonyokhoz

¹ B. Kemény Zsigmond cikkei 1862 elejétől 1865 június végéig a *Pesti Napló*nak következő számai tartalmazzák. 1862-ben: 3. (jan. 4.), 64. (márcz. 18.), 65. (márcz. 19.), 66. (márcz. 20.), 68. (márcz. 22.), 70. (márcz. 25.), 71. (márcz. 27.), 74. (márcz. 30.) [két cikket], 76. (ápr. 2.), 80. (ápr. 6.), 90. (ápr. 18.), 94. (ápr. 24.), 97. (ápr. 27.), 136. (jún. 14.), 140. (jún. 19.), 142. (jún. 22.), 143. (jún. 24.), 145. (jún. 26.), 147. (jún. 28.), 148. (jún. 29.), 149. (júl. 1.), 151. (júl. 3.), 152. (júl. 4.), 158. (júl. 11.), 160. (júl. 13.), 170. (júl. 25.), 185. (aug. 12.), 186. (aug. 13.), 189. (aug. 17.), 193. (aug. 23.), 194. (aug. 24.), 220. (szept. 25.), 225. (okt. 1.), 226. (okt. 2.), 227. (okt. 3.), 228. (okt. 4.), 231. (okt. 8.), 232. (okt. 9.), 233. (okt. 10.), 237. (okt. 15.), 239. (okt. 17.), 241. (okt. 19.), 242. (okt. 21.), 246. (okt. 25.), 247. (okt. 26.), 248.

illő fegyverül. Az 1861-ik évi feliratok után ugyanis, melyek a jogfolytonosság fogalmába a 48-iki törvényeket is belefoglalták, minden újabb terv csak a visszavonulást leplezte volna.

A *Pesti Napló* óvatosságát gyanakvó szemmel figyelték az osztrák centralisták, de a „bölcös némaság“ a lap magyar ellenfeleinek is állandó célpontjával szolgált. Legtöbb szellemmel támadták Keményt hallgatásáért Kovács Lajos és Zichy Antal, kik a *Pesti Hírnökben* s röpirataikban a közös ügyek rendezésére

(okt. 28.), 249. (okt. 29.), 250. (okt. 30.), 253. (nov. 4.), 271. (nov. 25.), 283. (decz. 10.), 289. (decz. 17.), 291. (decz. 19.), 296. (decz. 25.). 1863-ban: 2. (jan. 3.), 4. (jan. 6.), 8. (jan. 11.), 11. (jan. 15.), 13. (jan. 17.), 22. (jan. 28.), 32. (febr. 10.), 40. (febr. 19.), 42. (febr. 21.), 45. (febr. 25.), 70. (márcz. 27.), 74. (ápr. 1.), 79. (ápr. 8.), 80. (ápr. 9.), 87. (ápr. 17.), 116. (máj. 22.), 117. (máj. 23.), 136. (jún. 17.), 176. (aug. 4.), 178. (aug. 6.), 187. (aug. 18.), 192. (aug. 25.), 194. (aug. 27.), 196. (aug. 29.), 198. (szept. 1.), 199. (szept. 2.), 200. (szept. 3.), 204. (szept. 8.), 206. (szept. 11.), 209. (szept. 15.), 212. (szept. 18.), 221. (szept. 29.), 222. (szept. 30.), 224. (okt. 2.), 226. (okt. 4.), 228. (okt. 7.), 240. (okt. 21.), 245. (okt. 26.), 251. (nov. 3.), 252. (nov. 4.), 255. (nov. 7.), 258. (nov. 11.), 266. (nov. 20.). 1864-ben: 5. (jan. 8.), 9. (jan. 13.), 10. (jan. 14.), 13. (jan. 17.), 79. (ápr. 7.), 149. (júl. 2.), 151. (júl. 5.), 153. (júl. 7.), 154. (júl. 8.), 155. (júl. 9.), 156. (júl. 10.), 157. (júl. 12.), 158. (júl. 13.), 159. (júl. 14.), 160. (júl. 15.), 161. (júl. 16.), 162. (júl. 17.), 163. (júl. 19.), 164. (júl. 20.), 165. (júl. 21.), 166. (júl. 22.), 168. (júl. 24.), 169. (júl. 26.), 170. (júl. 27.), 172. (júl. 29.), 173. (júl. 30.), 174. (júl. 31.), 276. (decz. 2.), 285. (decz. 14.), 288. (decz. 17.), 290. (decz. 20.), 296. (decz. 28.), 299. (decz. 31.). 1865-ben: 2. (jan. 3.), 4. (jan. 5.), 8. (jan. 11.), 22. (jan. 27.), 24. (jan. 29.), 26. (febr. 1.), 31. (febr. 8.), 33. (febr. 10.), 42. (febr. 21.), 55. (márcz. 8.), 57. (márcz. 10.), 61. (márcz. 15.), 63. (márcz. 17.), 80. (ápr. 7.), 84. (ápr. 12.), 97. (ápr. 28.), 105. (máj. 7.), 108. (máj. 11.), 112. (máj. 16.).

irányították a nemzet figyelmét.¹ Programjuk élesen elítélte a nemzet merev jogi állásfoglalását s azzal vádolta Keményt, hogy hírlapi taktikájával fálnak vezeti a nemzetet. A vád annál súlyosabb volt, mert Kemény ellen saját pártja emelte.

A védelem egész tanulmánynyá szélesült ki. Kemény *Promemoria ellenfeleink számára* című cikk-sorában a közönség rokonérzésére, mint hallgató harcsmódorának helyeslésére, hivatkozott.² Saját fejtegetése szerint a vitát csak ott kerülte, a hol nézeteit nem részletezhette. Sokkal nagyobb veszedelmet látott a korai tervkovácsolásban, mikor a birodalmi tanács a közös ügyek megállapítására magát tartotta illetékesnek. Ezért figyelmeztette egykori elvtársait, hogy könnyű a passiv ellentállás teréről lelépni, de annál nehezebb rá visszatérni. Ezért ismételte, hogy csak két út áll a nemzet előtt nyitva: az egyik, mely a birodalmi tanácsba vezet, a másik, mely hallgatást parancsol.

Kemény nyugalma azonban nem volt oly rendíthetetlen, mint a minőnek látszott. Győzelmes érvei alatt gyötrő kételyek lappangtak. 1862 októberében mintha maga is engedett volna rideg elveiből. Ekkor lapjában egy nyílt levelet közölt; a szerkesztőség kijelentése szerint — a nem rég lefolyt alkotmányos küzdelemnek egyik zászlóvivőjétől s a legközelebbi mult országgyűlésnek egyik legkitűnőbb tagjától; a

¹ Kovács Lajos névtelenül adta ki röpiratát ily címmel: *A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint*. 1862. — Zichy Antal röpiratának címe: *Magyar szabadelvű conservatív politika*. 1862.

² *Pesti Napló*. 1862. 140. (jún. 19.), 143. (jún. 24.), 145. (jún. 26.), 147. (jún. 28.), 148. (jún. 29.), 149. (júl. 1.) sz.

kortársak feljegyzése szerint pedig — Somssich Páltól.¹ A nyílt levél a kiegyezés megindítását a királyi elhatározástól várta, Keménynek több cikkre terjedő válaszában pedig a kibékülés vágya határozottabb hangon szólalt meg.² Kemény maga is menekülni szeretett volna a szerencsétlen állapotból, „melyben meghíusul a legjobb szándék, szenved a köz- és magánerkölcs“. Maga is nagy jelentőséget tulajdonított a király s a magyar államférfiak közreműködésének, habár feltétlenül ragaszkodott az egyetlen alkotmányos formához, az országgyűléshez. Nem csoda, ha a bécsi *Presse* a Deák-párt kedvező hangulatát üdvözölte a felvetett eszmékben, s ha a nyaralásából visszatérő Deák sietett a velük való közösséget megtagadni a *Pesti Napló* nov. 4-iki számában.³

A múltó évekkel Kemény mind inkább beletanult a hallgatás művészetébe. Midőn 1864-ben az Almásy-féle összeesküvés kitudódott, s Kecskeméthy Aurél Pálffy gr. rendelkezése a *Sürgönyben* azt hajtogatta, hogy a *Pesti Naplónak* is kárhozzátnia kellene a törvényellenes törekvéseket, a *Pesti Napló* szerkesztője ügyesen tért ki a rejtett tör elől.⁴ Óvakodott a forra-

¹ A nyílt levél „1862 okt. 20.“ kelttel a *Pesti Napló* 1862. 245. (okt. 24.) számában jelent meg. Erre czéloz Pompéry 1862 decz. 31-iki levelében, mely a Nemzeti Múzeum levéltárában van, mikor Deák és Kemény feszült viszonyáról így szól: „Fő ok a Somssich cikke“. Kecskeméthy Aurél is 1862 nov. 1-jén Somssich leveléről írhatott naplójában; csak a *Napló* kiadásába (1909. 145. l.) került tévedésből a „Janissich“ név.

² *Válasz az oct. 20-iki levélre.* [*Pesti Napló*. 1862. 246. (okt. 25.), 247. (okt. 26.), 248. (okt. 28.), 249. (okt. 29.), 250. (okt. 30.) sz.]

³ Deák Ferencz: *Nyilatkozat.* [*Pesti Napló*. 1862. 253. (nov. 4.) sz.]

⁴ Kecskeméthy Aurél *Naplója*. 1909. 169., 170. l.

dalmi törekvéseknek mind helyeslésétől, mind feljelentésétől; inkább magasztalta azt a törvényességet, melyért az 1861-ik évi országgyűlés felirata szállt síkra.¹

Az a szenvedőleges magatartás, melyet a *Pesti Napló* a belügyi kérdésekben 1865 közepéig követett, nem a lemondásnak, ellenkezőleg, a nemzeti önérzetnek jele volt s gyakran valóságos szónoki erővel hatott. Kemény azonban csak a közjogi indítványoktól tartózkodott, annál inkább fenntartotta magának az ellenzéki bírálat jogát. Elemző művészetének különösen kedvelt tárgya volt a bécsi birodalmi tanács, a februári alkotmány szellemének és Schmerling államférfiúi egyéniségének jellemző nyilatkozása. Minden alkalmat megragadt, hogy bevilágíthasson a hazug alkotmányosság szövedékébe. Midőn a birodalmi tanács a miniszterium felelősségét akarta életbe léptetni, Kemény a látszólag alkotmányos törekvésben csak a központosítás vágyát s a magyar önkormányzat veszedelmét fedezte fel. Egyik cikkében azt bizonyította, mint bitorolta a szűkebb birodalmi tanács a tágabbnak jogait, mikor a csehek és lengyelek tiltakozása ellenére Magyarország, Erdély s Horvátország költségvetését szavazta meg. Máskor a magyar kormányt védte a félhivatalos *Donau-Zeitung* ellen, mely a dualismust összeférhetetlennek tartotta az alkotmányos igazgatással. Mindenütt ugyanaz a cél tűnt szemébe; saját szavai szerint — „a bécsi szélső centralista párt a februári alkotmánynak mindig tágabbra puffasztása által akarja a német elem számára egységesíteni a birodalmat“.² E törekvés örvényeit tárta fel Kemény,

¹ *Pesti Napló*. 1864. 79. (ápr. 7.) sz.

² *Pesti Napló*. 1862. 226. (okt. 2.) sz.

kimutatva, hogy az egységesítés ellentétben van a birodalom néprajzi viszonyaival s történelmi multjával.

A kivételes állapot több alkalmat adott a bírálatra, mint az alkotó politikára, mindazáltal Kemény hírlapi cikkeiben már a kibontakozás körvonalai is feltűnnek. Itt a jogeljátszás elméletét a jogfolytonosság elve váltja fel, az államférfíúi fogást az érdekek összhangja, az erőszakolást az eszmék erkölcsi hódítása. Kemény az *Ost-Deutsche Post*tal, a *General-Correspondenz*czel s a *Presse*vel szemben épen azt vitatja, hogy Magyarországon megvan a kiegyezésnek minden föltétele: a mérséklet, a reformvágy, a közös ügyek elismerése, az 1848-iki törvények módosítására való hajlandóság, az osztrák alkotmányosság tisztelete, de a nemzet csak törvényes úton s alkotmányos formák szerint óhajtja a szükséges változtatásokat eszközölni. Programja, mely erkölcsi indítékokra támaszkodik, következő: „Eloszlatni az aggodalmakat, megnyerni a kedélyeket, tekintetbe venni a jogos követeléseket, tisztítani az eszméket eszmék által, hódítani az igazság és méltány fegyvereivel: oly szabály, mely minden körülmények közt használhat”.¹

Bármennyire megegyezett Kemény belügyi politikája Deákéval, mégis ő volt az aggodalmasabb, izgatottabb és sötétebbblátó. A különbséget megmagyarázza a *Pesti Napló* szerkesztőjének s a pártvezérnek különböző helyzete, még inkább a mozgékony képzelet és széleskörű világnézet, melyet Kemény, a politikai író, a költőtől s a nagy gondolkodótól nyert örökségül. Minél inkább igazolták azonban az események Deák politikáját, annál inkább meghódolt Kemény a párt-

¹ *Pesti Napló*. 1863. 79. (ápr. 8.) sz.

vezér lángesze előtt. Kecskeméthy Aurél *Naplója* szerint 1862 októberében annyira érzékenyen vette Deáknak czáfoló hírlapi nyilatkozatát, hogy Nizzába készült elmenni.¹ 1862 végén Pompéry új okot is tudott Kemény neheztelésére, azt, hogy Kemény Deák felszólítására volt kénytelen félbehagyni a *Pesti Naplóban* Lustkandl művének bírálatát.² Az ily ellentétek azonban szappanbuborékként foszlottak szét. Már az Almássy-féle összeesküvés megítélésében teljes összhangot talált Deák és Kemény között Kecskeméthy Aurél.³ Bizonyára Lustkandl elméletének bírálatát is a legjobb kézben Deáknál tudta Kemény. Falkhoz írt levelében úgy szólt Deák *Észrevételeiről*, mint a nemzeti jogok leltáráról, melyre a legnagyobb békehajlandóság mellett is szükség van.⁴ A *Pesti Napló* 1865 márcz. 10-iki számában pedig a legerősebb meggyőződés hangján emelte ki Deák feleletének „csodálatosan szabatos, tiszta, könnyen felfogható s megdönthetetlen logikáját“.

A mint a hallgatás erélye egyre nagyobb jelentőségre tett szert Schmerling uralmának megdöntésében, s a mint Kemény belügyi fejtegetéseinek tere mind szűkebbre szorult: annál inkább növekedett a *Pesti Naplóban* külügyi cikkeinek száma. Kemény figyelmét azonban nem csak a sajtóviszonyok kényszerítő hatalma terelte a külső politika felé, ide vezette az a tudat is, hogy az események itt czáfolnak rá Schmer-

¹ Kecskeméthy Aurél *Naplója*. 1909. 145. l.

² Lásd Pompéry Jánosnak Falk Miksához 1862 decz. 31-ikén írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

³ Kecskeméthy Aurél *Naplója*. 1909. 170. l.

⁴ Lásd Kemény Zsigmondnak Falk Miksához 1865 jan. 27-ikén írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

lingnek „Várhatunk“ jelszavára. Másrészt az európai bonyodalmak, a kimagasló államférfiak izgató tanulmánytárgyakul kínálkoztak Kemény mélyreható elméje s merész képzelő tehetsége számára.

Az a kép, melyet Kemény a Schmerling-korszak külső politikai viszonyairól festett, magában foglalta Keletnek, Délnek, Északnak s Nyugatnak minden izgató kérdését. A törökországi lázongások itt úgy szerepeltek, mint a párisi béke következményei, mely a helyett, hogy rendezte volna, inkább összebonyolította Kelet ügyeit. Veszedelemes felhőként tűntek elő a rajzból az olasz egység megoldásának végső mozgalmi: az olasz királyságnak a berlini és pétervári udvartól való elismerése s a római kérdés fordulatai. Nagy rokonérzéssel kísértte Kemény a lengyel forradalmat, „a hős nemzet és üldözött vallás szenvedéseit“ is. Eleinte bízott Európa erélyes fellépésében, mikor azonban Európa ziláltsága épen a lengyel ügyben került napfényre, neki kellett megállapítania Oroszország teljes győzelmét. Ekkor azonban új bonyodalmak rémét jelentették neki a muszka csárok merész álmai, a panszlávismus hódító eszméi. E mozgalmas világ mögött Kemény jelzi a tulajdonképeni mozgató erőket is: Anglia érdekeit, a párisi császári udvar rejtelmeit s Poroszország nagyratörő terveit.

Kemény külső politikai rajzainak van valami közös jellemvonásuk, mely a nyugalanság érzetét kelti a szemlélőben. Az örökös vészjóslás egészen célzatosnak látszik s főképp Ausztriának szól, mely a világküzdelemben szinte magára maradt. Leginkább elárulják ezt azok a tanulságok, melyeket Kemény külső politikai fejtegetéseiben szinte refrainszerűen ismétel. Az olasz királyság elismeréséből azt az igazságot

vonta le, hogy „csak az a hatalom érezheti magát biztosítva, mely egészséges belszervezettel bírván, a nép ragaszkodásában talál a háború esetlegére elég fegyvert, lelkesedést és pénzt“.¹ 1864 végén pedig, mikor Európát Napoleon trónbeszédeinek lidércz-nyomásától szeretné megszabadítani, erre legjobb eszköznek tartotta, „ha azon államok, melyeknek még nem sikerült a belviszonyaikat népeik jogos követelése és rokonszenvei szerint rendezni el: erélyesen törekednek arra, hogy megoldásaik által ne csak tényeket, de megnyugvást is idézzenek elő“.² Máskor világosabban is szól, jelentősen mutat Magyarországra, hol minden úgy van, mint tegnap volt, majd arra figyelmezteti Ausztriát, hogy a külügyek kedvező átalakítására csak belülről hathat.

Még szorosabb kapcsolatban állott Ausztria belső ügyeivel az a tárgy, melyhez Kemény külügyi czikkeiben legtöbbször visszatért: a német kérdés. Keményt vonzotta a kérdés világtörténeti jelentősége: a német nemzet egységének megteremtése. A nagy törekvés eszményi tartalmát oly óriási birodalom keletkezésében jelölte meg, „mely, ha csak a német területet foglalná is magában, a többi nagy államoknál sokkal jelentékenyebb befolyással bírna az európai politikára; ha pedig az idegen tartományokat is magába fölvenné, vagy legalább a háború esetére közös védelmi rendszerre szorítaná: akkor Nagy Károly birodalmánál is mindenhatóbbá válnék és levihatlan törekvéssel volna ellátva a Keleti-tengertől a Balkánig vagy Konstantinápolyig is terjeszkedni“.³ Kemény azonban

¹ *Pesti Napló*. 1862. 170. (júl. 25.) sz.

² *Pesti Napló*. 1864. 296. (decz. 28.) sz.

³ *Pesti Napló*. 1863. 4. (jan. 6.) sz.

látta a káprázatos fejlődés mellett az árnyékoldalakat is, s előre tudta, hogy ha a központosított Németország hetven millió ember hadi erejét vethetné az európai kérdések eldöntésének mérlegébe, „akkor a hatalmak egyensúlya már megdőlt volna, s a világtörténelem Németország elleni koalíciókból állana”.¹ Ez a jövőbe vetett satekintet jóslatnak illenék be, ha nem volna az éles elmének multat, jelent és jövőt összefoglaló következtetése.

Egyelőre Keményt a napi események az eszményi magaslatról gyakorlatibb eszméhez, a német hegemonia kérdéséhez vonták le. Azok közé tartozott, kik Ausztriának óhajtották a felsőbbiséget a német szövetségben. Azért a mily lelkesen üdvözölte a reformtervet, melyet Ausztria uralkodója 1863 nyarán a frankfurti gyűlésben indítványozott, ép oly kiméletlenül gúnyolta a bécsi birodalmi tanácsot, mely saját jogkörét féltette a német szövetség törvényhozásától. Őszinte volt az a támadás is, melyet *A porosz taktika a reformatia ellen* című hosszú cikksorában a porosz államminiszterium javaslati ellen indított.² Már ekkor gyanut ébresztett benne a porosz hadsereg szervezése s Vilmos királynak orosz rokonérzése; annál inkább biztatta Ausztriát — bár hasztalan — a németországi reformok erélyes folytatására.

Kemény Zsigmond állásfoglalására az alkotmányáért küzdő magyar nemzet érdekei voltak hatással. Az osztrák reformterv sikerétől Kemény a magyar nemzet helyzetének változását várta. Nem képzelte ezt úgy, hogy Ausztria idegen tartományait — köztük Magyar-

¹ *Pesti Napló*. 1863. 187. (aug. 18.) sz.

² *Pesti Napló*. 1863. 221. (szept. 29.), 222. (szept. 30.), 224. (okt. 2.), 226. (okt. 4.), 228. (okt. 7.) sz.

országot — is bevigye a német szövetségbe. Bízott az európai egyensúlyban, mely ily beolvasztást meg nem tűrhetne. Azt gondolta, ha Ausztria keresztülviszi terveit s a német szövetség élére áll, akkor az egyes német államoknak s így Ausztriának is a szövetség javára le kellene mondaniok jogaikról; akkor Schmerling merev központosításán rés nyílnék, s a magyar nemzet a *pragmatica sanctio*ban kifejezett kötelezettségek teljesítése mellett visszanyerné alkotmányát. Kemény számítása reálisnak látszott, de keresztülhúzta az osztrák államférfiak szűkkeblűsége s Bismarck merész ravaszsága. Ha a bécsi lapoknak Kemény nemzeti szempontjai ellen voltak kifogásaik, Kemény még több joggal vetette Ausztria szemére, hogy a magyar lelkesedést nem tudta saját céljaira felhasználni.

Még nagyobb nézeteltérés választotta el Keményt az osztrák államférfiaktól a schleswig-holsteini kérdésben. A herczegségek ügyét 1864 elején Ausztria és Poroszország együtt vették kezükbe, együtt indítottak értük háborút Dánia ellen, de a szövetségeseik semmiképen sem tudtak megegyezni, hogy ki legyen a meghódított herczegségek ura. 1864 júliusában Kemény szinte nap-nap után foglalkozott lapjában a kényes kérdéssel, joggal nevezte azt a nagy színmű prologjának, s a színművön bizonyára a német hegemoniáért vívandó harcot értette. Már ekkor éles vádak emelkedtek Kemény czikkeiből az osztrák politika vezetői ellen, miért hagytak fel a német szövetség gondolatával, s miért ragaszkodtak minden áron oly szövetséghez, mely bizalmatlansággal van tele. Kemény hű maradt rokonérzéseihöz, védte a német szövetséget a lealázó tervek ellen, főkép a kettéhasítás esz-

méje ellen. Ő leplezte le, mint csempészte be Bismarck a herczegségek kormányzásával: Ausztria, Poroszország s a német szövetség biztosaival a triast a német állami életbe. Ő figyelmeztette Ausztriát, hogy ne áldozza fel a Bunddal együtt, melynek elnöke, történelmi multjának emlékeit s hivatása iránti önértetét. Az érvek azonban nem tartóztatták fel az eseményeket. Poroszország mind határozottabban követelte magának a herczegségeket, s a szövetségeselek között mind inkább kiélesedtek az ellentétek. Kemény nem tehetett egyebet, mint újra meg újra rámutatott Ausztria balfogásaira; s ezt annál több joggal tehette, mert — 1865 ápr. 12-iki czikke szerint — jóstehetség nélkül is már a mult nyáron többször megmondta, hogy épen ilyen lesz a porosz-osztrák benső és őszinte barátságnak kimenetele.

Németország ügyeinek megítélésében Keményt — mint maga kijelentette — nem vezette Poroszország iránti ellenérzés, de méltán aggódhatott, hogy Poroszország előretörése s Ausztria folytonos megalázása előbb-utóbb végzetes felfordulást idéz elő, mi Magyarországon ismét a forradalmi párt reményeit lobbant-hatja lángra. Valóban Bismarck nem ok nélkül állott kapcsolatban a magyar emigránsokkal; politikája kezdetben inkább kedvezett az emigratio ábrándjainak, mint a kiegyezés nehéz munkájának.¹ A diplomatiiai kudarczoknak, melyeket Kemény előre látott, első áldozata Rechberg gr. külügyminiszter lett, ki 1864 októberében hagyta el hivatalát.²

Minél élesebben rőtta meg Kemény az osztrák kül-

¹ Friedjung Henrik: *Harcz a német hegemoniáért*. I. 1902. 60., 61. l.

² *Pesti Napló*. 1864. 244. (okt. 25.) sz.

ügyi politika rövidlátását, annál inkább elismerte az egyéniség rendkívüli erejét Európának két kiváló államférfijában: III. Napoleonban s Bismarckban. Amaz a francia elmésségnek, emez a német vasakaratsnak kifejezője; amaz inkább vonzotta, emez inkább megdöbbsentette Keményt. III. Napoleonban a kalandor-természetek rejtélyességét rajzolta, kiket koruk vagy túlságosan magasztalt, vagy igazságtalanul elítélt, de soha egészen nem ismert. Csodálta bámulatos ügyességgel kezelt, átgondolt politikáját, sokszor megütközött egyéniségének ellentmondásain, s nyugtalan szellemétől Európa nyugalmit féltette.

Bismarckkal szemben Keménynek több ellenérzését kellett legyőznie. Mint a parlamenti államforma híve, megbotránkozott a porosz miniszterelnökön, ki Berlinben lábbal tapodta az alkotmányt, Frankfurtban pedig egyenes választáson alapuló népképviselőlet óhajtott. Nem sokára azonban, mikor a *Pesti Napló* 1864 júl. 5-iki számában Bismarck jellemét rajzolta, kiemelte eredeti gondolkozását, rendkívüli erélyét, elismerte tüneményes sikereit, hogy a porosz hadsereg becsvágyát felébresztette, hogy a német nemzet önérzetének emelésére befolyt, hogy Anglia államférfiaiit compromittálta, s hogy a reactioba életeleveséget öntött. Ugyanekkor felvetette azt a kérdést is, vajjon nagy ember-e Bismarck, de a választ a schleswig-holsteini kérdés megoldásától tette függővé. Néhány nap múlva azonban már nagyszabásúnak tartotta Bismarck politikáját s a nagyság bizonyítékait azokban a mesterfogásokban találta meg, melyekért Friedjung az „ezermester“ nevet adta Bismarcknak.¹

¹ Friedjung Henrik: *Harcz a német hegemoniáért*. I. 1902. 79. l.

Kemény joggal mondhatta, hogy nem tartozott Bismarck bámulói közé; jellemrajza tárgyias és reális volt.

Így olvadt össze Kemény külső politikai czikkeiben a jellemzés művészete az események finom elemzésével, a jelennek éles bírálata a multnak mély értelmű magyarázatával. A politikai események indítékai érdekelték Keményt külföldi utazásai közben is azokban az országokban, melyek az európai bonyodalmak homlokterében állottak. Részben franciaországi, dániai s németországi tapasztalatainak köszönhetette, hogy igazabban rajzolta meg Napoleon s Bismarck jellemét, s hogy mélyebben fogta fel a schleswig-holsteini s német kérdés jelentőségét. Politikai ítéletein a valódi alkotmányosság tisztelete látszott meg, s egyik cikkében minden félreértés kikerülése végett szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a széles alapú és jelentékeny jogkörű népképviseletnek barátja. Világtörténeti szempontjaiban kiábrándultsága ellenére törhetetlen hittel ragaszkodott egy magasabb világrend eszméjéhez. Néha nyugtalanította a történelemben oly egyéneknek rendkívüli szerepe, kik különös vegyületei a könnyelmű kalandornak és a mélyen számító államférfiúnak, de azért tiltakozott oly felfogás ellen, mely az országok életét egyéni szeszély gyártmányának tekintette. Az erőszaknak hirdette a nemesist, a szenvedésnek a gondviselést. Ily eszméssel fordult a letiprott magyar nemzethez is a Schmerling-korszaknak legsötétebb napjaiban 1862 ápr. 6-iki cikkében e kijelentésében: „Míg a világ áll, míg az erkölcsi rend szét nem bomlik, mint a megoldott kéve, és míg tévedéseinkkel s vétkeinkkel egy felső erő által kapcsolatban tartatnak csalatkozásaink és a meglakolás: addig senki se bízzék abban, hogy az eszméssel űzött

hypokrisis, a politikai lelkiismeretlenség, a csillogó phrasisok alá takart elnyomatás nem fogja megteremni keserű gyümölcseit s nem vezet épen ellenkező végeredményre, mint a mit az illetők általa elérni vágnak“.

A mit Kemény 1862-ben megjósolt, beteljesült. A csillogó phrasisok elvesztették fényüket, a hypokrisisról lehullott az álarcz, s a Schmerling-féle alkotmányosságról kitűnt, hogy tulajdonképen német központosítás, eredményei pedig állandó pénzügyi zavarok s diplomai kudarczok. Schmerling bukását a magyar nemzetnek nyugodt ellentállása s a szerencsétlen osztrák külső politika idézte elő, de nagy része volt a kivételes kormányrendszer megdöntésében Keménynek is, ki a *Pesti Napló*val példát adott a szenvedőleges ellentállásra, ki minduntalan leleplezte a hazug alkotmányosságot s külső politikai czikkeiben pellengérre állította az osztrák kormány végzetes tévedéseit. Kemény már a *Pesti Napló*nak 1864 decz. 14-iki számában a Schmerling-kormánynak nagy erkölcsi vereségét állapította meg azokban a megjegyzéseiben, melyeket a bécsi birodalmi tanács felirati vitájához fűzött. Valóban ekkor már Schmerling uralma alapjaiban rendült meg. A teljes összeomlást jelentette számára 1865-ben Deák Ferencz husvétii czikke s Ferencz Józsefnek lelkes pesti fogadtatása június 6-ikától 9-ikéig.

Új korszak következett, egyelőre conservatív államférfiakkal, kiknek feladata volt a magyar nemzetet a törvénytelen állapotból alkotmányos viszonyok közé átvezetni. Az uralkodó egymás után mentette fel gr. Zichy Hermannt és gr. Pálffy Mórt állásuktól, jún. 26-ikán pedig Majláth Györgyöt nevezte ki can-

cellárrá. Kemény — mint Falknak írta — Sennyey bárót óhajtottá cancellárnak, azonban Deák kívánsága teljesült, ki Majláthot pártolta.¹ Schmerling, ki már csak a bevégzett tényekről értesült, csakhamar beadta lemondását, hogy egy hónap múlva Belcredi grófnak adja át helyét.²

III.³

Az új korszak új helyzeteket teremtett s új követelésekkel lépett fel. Minél inkább homloktérbe kerültek a kiegyezés nagy kérdései, annál inkább Deák Ferencz ragadta kezébe az alkotmányos küzdelem vezetését. Egyénisége a lángész hatalmánál fogva uralkodott környezetén s vonzókörét kiterjesztette a *Pesti Naplóra* is. E benső kapcsolat következtében tekin-

¹ Kemény Falk Miksához intézett s ide illő levelét, mely a Nemzeti Múzeum levéltárában van, keltezés nélkül, de határozottan 1865-ben írta, még pedig a pusztaszentlászlói út, tehát aug. 23-ika előtt.

² Friedjung Henrik: *Harcz a német hegemoniáért*. I. 1902. 153. l.

³ B, Kemény Zsigmond cikkei 1865 július elsejétől 1867 végéig a *Pesti Naplónak* következő számai tartalmazzák. 1865-ben: 148. (júl. 1.), 149. (júl. 2.), 150. (júl. 4.), 152. (júl. 6.), 155. (júl. 9.), 157. (júl. 12.), 158. (júl. 13.), 161. (júl. 16.), 163. (júl. 19.) [két cikket], 164. (júl. 20.) [két cikket], 166. (júl. 22.), 169. (júl. 26.), 170. (júl. 27.), 172. (júl. 29.), 173. (júl. 30.), 175. (aug. 2.), 176. (aug. 3.), 178. (aug. 5.), 182. (aug. 10.), 184. (aug. 12.), 204. (szept. 6.), 208. (szept. 12.), 210. (szept. 14.), 212. (szept. 16.), 215. (szept. 20.), 217. (szept. 22.), 218. (szept. 23.), 238. (okt. 17.), 245. (okt. 25.), 247. (okt. 27.), 250. (okt. 31.), 252. (nov. 3.), 274. (nov. 29.), 280. (decz. 6.), 288. (decz. 16.), 296. (decz. 28.), 299. (decz. 31.). 1866-ban: 6. (jan. 10.), 7. (jan. 11.), 8. (jan. 12.), 9. (jan. 13.), 12. (jan. 17.), 13.

tette a magyar közvélemény a *Pesti Naplót* a Deák-párt lapjának. A változott viszonyok között Kemény hírlapi cikkeivel közvetlenebb befolyást nyert az állami élet irányítására, de a nagyobb hatáskört némiképen önállóságának feláldozásával fizette meg. Politikai írói egyéniségét sem övezte annyi fény, mint mikor az elnyomó hatalom ellen intézte támadásait. Pártja kétségtelenül nagy diadalt aratott, de a győzelmet csak bölcs mérséklet zsákmányolhatta ki. Így Keménynek is többször kellett a szenvedélyeket fékezni, mint a tűzvonalba vezetni.

A kiegyezés gondolata, melylyel Kemény férfikorának legnemesebb önáldozatai forrottak egybe, Schmerling bukása után ellenállhatatlan erővel foglalta

(jan. 18.), 16. (jan. 21.), 17. (jan. 23.), 20. (jan. 26.), 168. (júl. 24.), 169. (júl. 25.), 170. (júl. 26.), 172. (júl. 28.), 173. (júl. 29.), 174. (júl. 31.), 177. (aug. 3.), 179. (aug. 5.), 181. (aug. 8.), 183. (aug. 10.), 185. (aug. 12.), 187. (aug. 15.), 188. (aug. 17.), 224. (szept. 30.), 225. (okt. 2.), 226. (okt. 3.), 227. (okt. 4.), 229. (okt. 6.), 232. (okt. 10.), 233. (okt. 11.), 235. (okt. 13.), 236. (okt. 14.), 237. (okt. 16.), 239. (okt. 18.), 243. (okt. 23.). 1867-ben: 14. (jan. 18.), 21. (jan. 25.), 23. (jan. 27.), 24. (jan. 29.), 25. (jan. 30.), 45. (febr. 3.), 48. (febr. 27.), 49. (febr. 28.), 51. (márcz. 2.), 53. (márcz. 5.), 59. (márcz. 12.), 60. (márcz. 13.), 65. (márcz. 19.), 67. (márcz. 21.), 68. (márcz. 22.), 71. (márcz. 27.), 87. (ápr. 14.), 88. (ápr. 16.), 89. (ápr. 17.), 94. (ápr. 24.), 98. (ápr. 28.), 101. (máj. 2.), 105. (máj. 7.), 123. (máj. 28.), 124. (máj. 29.), 125. (máj. 30.), 126. (jún. 1.), 127. (jún. 2.), 128. (jún. 4.), 132. (jún. 8.), 150. (júl. 2.), 151. (júl. 3.), 153. (júl. 5.), 157. (júl. 10.), 158. (júl. 11.), 159. (júl. 12.), 179. (aug. 4.), 183. (aug. 9.), 202. (szept. 3.), 203. (szept. 4.), 204. (szept. 5.), 205. (szept. 6.), 207. (szept. 8.), 208. (szept. 10.), 220. (szept. 24.), 221. (szept. 25.), 223. (szept. 27.), 224. (szept. 28.), 226. (okt. 1.), 232. (okt. 8.), 291. (decz. 17.), 297. (decz. 24.), 299. (decz. 28.), 301. (decz. 31.).

el Kemény politikai eszmevilágának középpontját. Cikkeiben újra meg újra visszatért hozzá; érte hűtlen lett a külső politika talányaihoz, melyeket egykor annyi elmeéllel fejtegetett. A kiegyezés szempontjából támogatta 1865 nyarán Majláthnak s társainak vállalkozását, kik a kibontakozás kedvéért helyezkedtek törvénytelen alapra. Mint később megvallotta, pártkötelességet teljesített, mikor védte az átszállításra rendelt hidat.

A Majláth-kormánynak valóban nehéz helyzete volt. A bécsi centralisták és bureaukraták mindent elkövettek, hogy akadályokat gördítsenek útjába. Majd az alkotmányt, majd a szabadelvűséget féltették tőle. Így aztán Keménynek hol az *Ost-Deutsche Post*tal, hol a *Botschafter*rel kellett csatáznia, s nem csak Sennyey báróért, az új tárnokmesterért, állott ki a síkra, hanem Belcredi grófért is, holott — egyik későbbi nyilatkozata szerint — nem tartotta alkotmányos érzelműnek. A védelem és támadás a személyek mögött elvekért folyt. Kemény a centralismus bűneit hánytorgatta s hallani sem akart a centralistáknak arról a tervéről, hogy a magyarok a februári alkotmányt a birodalmi tanácsban módosítsák. A szept. 20-iki manifestum, mely a februári alkotmányt Magyarországra nézve felfüggesztette, neki adott igazat, de sokkal inkább óhajtott a alkotmányosság terjedését, hogy sem az osztrák alkotmány aláaknázására gondolt volna. Ezért nem tudott örülni a centralisták vereségének sem, mikor Ausztria legnagyobb része a februári alkotmány ellen nyilatkozott. Inkább azon aggódott, vajjon a mozgalom nem árt-e az alkotmányosság eszmájének.

Sok gondot okozott a Majláth-kormánynak Magyar-

országon is a bukott rendszer romjainak eltakarítása. Kemény ebből a munkából is kivette részét. Újra feléledtek a törvényes állapotba való átmenetel nagy kérdései, főkép a megyerendezés nehézségei. Kemény attól tartott, hogy a megyék feltétlen visszaállítása szenvedélyes kitörésekre s zavarokra ad alkalmat, melyeket csak a centralisták használhatnak fel saját céljaikra. Aggodalmát növelték az egyre bonyolódó külső politikai viszonyok, melyek Ausztriának Poroszországgal való háborúját mind valószínűbbnek tüntették fel. Ezért pártolta a kormánynak azt a tervét, hogy előbb az országgyűlést hívja össze s aztán rendezi a megyéket. A nemzeti vágyak korlátozására intette a kor, mely — egyik czikke szerint — „csekély balmozzanatok által nagy czélokot kockáztathat s egyaránt gyorsan vezethet alkotmányunk megerősödéséhez vagy provisoriumhoz”.¹ Keményt nézetei hírlapi vitába is sodorták gr. Andrássy Gyulával s Jókai Mórral. Andrássy a *Pesti Napló*ban követelte vissza a megyék számára azokat a jogokat, melyekben őket a 48-iki törvény meghagyta.² Vele szemben Kemény azt bizonyította, hogy a 48-iki törvény a megyéknek a népképviselőlet alapján való rendezését csak tervezte, de nem valósította meg. Ideiglenesen elégnék tartotta, ha az állandó bizottmány intézkedik a megye nevében s készíti elő a képviselőválasztásokat.³

Ferencz József 1865 szept. 17-ikén kelt rendelete-

¹ *Pesti Napló*. 1865. 184. (aug. 12.) sz.

² *Pesti Napló*. 1865. 207. (szept. 10.) sz.

³ *Észrevételek gróf Andrássy Gyulának a Pesti Napló szept. 10-iki számában megjelent cikkére és válasz Jókai Mórnak szintén szept. 10-ikén hozzá intézett „Nyílt levelé” re.* [*Pesti Napló*. 1865. 208. (szept. 12.), 210. (szept. 14.), 212. (szept. 16.) sz.]

ben tudatta a magyar nemzettel, hogy az országgyűlést decz. 10-ikére Pestre hívja össze. Ezzel ország-szerte megindultak a választási mozgalmak, melyektől a kiegyezés sorsa függött. Kemény Zsigmond izgalmak között várta az eredményt. Okt. 22-ikén egyik sötét órájában írta Falknak: „Ha pedig az országgyűlés rossz véget ér, a mi kevés pénzem van, egy külföldi bankba teszem vitalitiumra, s becsületes svájczai paraszt leszek Interlaken körül valahol vagy Basel körül. Ezt Deák régóta tudja.”¹ A választások a Deák-párt győzelmével végződtek s fényesen tanuskodtak a magyar nemzet politikai belátásáról. Kemény Zsigmondot a fővárosban a Lipótváros választotta meg képviselőjének.² Az országgyűlés megnyitásának izgalma még aznap maga Kemény vázolta Falkhoz intézett levelében,³ decz. 16-ikán pedig a *Pesti Napló* vezércikkében üdvözölte a legelső magyar trónbeszédet, melyet magyar uralkodó mondott.

A pártélet kialakulása céljából Kemény már a képviselők gyülekezése idején sürgette a Deák-kör szervezését s csak nehezen engedett Deáknak, ki a pártok elkülönítését egyelőre el akarta halasztani.⁴ Egyénisége inkább is illett a pártkör bensőségebb világába, mint az országgyűlés szónoki székére. Az országgyűlési napló tanuskodása szerint mindig híven szavazott pártjával, de tevékenységének tere inkább a bizottságok ülése volt. Legelőször a felirati bizott-

¹ Keménynek Falkhoz 1865 okt. 22-ikén írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

² *Pesti Napló*, 1865. 270. (nov. 24.) sz.

³ Lásd Keménynek Falk Miksához keltezés nélkül írt, de ide vonatkozó levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

⁴ Szász Károly: *Egy képviselő naplójegyzetei*. 1866. 8. 1.

ságba került, bár a megyék visszaállítására vonatkozó nézetei a baloldalt annyira ellene hangolták, hogy majdnem százszal kevesebb szavazatot kapott, mint Deák.¹ A bizottság ülésein Deák felirati javaslatát pártolta; különösen szokatlan hévvel támadta gr. Apponyi György módosítását, s vele ellentétben a jogfolytonosság fogalmába a képviseleti alkotmány és felelős miniszterium eszméjét is belefoglalta.² 1866 tavaszán maga írta Falknak, hogy három bizottságban működik.³ Tagja volt a közös viszonyok tárgyában kiküldött 67-es bizottságnak⁴ s a házszabályok átvizsgálására megválasztott bizottságnak.⁵ A codificatio ügyében működő bizottság abba a szakosztályba osztotta be Keményt, melynek feladata az irói s művészi tulajdonjog védelme volt.⁶

Az országgyűlésnek 1866 első felében a követigazolásokon s a felirati vitákon kívül nem sok teendője maradt. A parlamenti élet a bizottságokba vonult vissza. A 67-es bizottságra várt a kiegészítés legnagyobb kérdésének megoldása, a 48-iki törvények módosítása, vagyis a közös ügyeknek s kezelésük módjának megállapítása. A bizottság tizenöt tagját bízta meg a javaslat elkészítésével. Deákkal együtt Kemény állította össze a tizenöt tagú bizottság névsorát, de magát

¹ Szász Károly: *Egy képviselő naplójegyzetei*. 1866. 98. l.

² Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei*. III. 1889. 380., 381. l.

³ A levelet, mely a Nemzeti Múzeum levéltárában van, keltezés nélkül, de 1866 jún. vége előtt írta Kemény Falknak, minthogy azt fejtegeti benne, hogy a kormánynak az országgyűlést el kellene napolnia.

⁴ *Pesti Napló*. 1866. 52. (márcz. 6.) sz.

⁵ *Pesti Napló*. 1866. 137. (jún. 17.) sz.

⁶ *Pesti Napló*. 1866. 98. (ápr. 29.), 142. (jún. 23.) sz.

kihagyta belőle.¹ Mindazáltal — Beksics Gusztáv előadása szerint — ő is hathatósan küzdött azért, hogy a delegatiók, ha nem tudnának megegyezni, csak közös szavazásra s ne közös tanácskozássra gyűljenek össze.² A tizenötös bizottság zárt ajtók mögött dolgozott s így nem sok anyagot adhatott a hírlapi vitatkozásnak. A politikai életnek látszólagos mozdulatlan-sága indította Keményt arra, hogy 1866 januárjában a *Pesti Napló* kilencz számában nagy tudományos készültséggel értekezzék „a választási visszaélésekről és a verificatorról”. Részletesen ismertette itt a magyar politikai élet kinövéseit s a követigazolásoknak azt a módját ajánlotta, mely az angol parlamentben fejlődött ki.³

A szélcsend nagy vihar előjele volt, mely Deáknak s a kiegyezés híveinek kezdeményét feltorgatással fenyegette. Poroszország Ausztria ellen Olaszországgal szövetségre lépett, sőt Magyarország fellázítását is tervbe vette. Június közepén az osztrák seregnek a déli és északi harctéren egyszerre kellett szembe szállnia az ellenséggel. A bizonytalan jövőre való tekintettel sürgették Deák és barátai, köztük Kemény is, hogy a tizenötös bizottság még az országgyűlés elnapolása előtt fejezze be s tegye közzé a közös ügyekre vonatkozó javaslatát.⁴ Így akarták Deák irányát biztosítani a háború minden eshetőségére: ha Ausztria győz, a katonai párt gőgje ellen, vereség

¹ Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei*. III. 1889. 509. 1.

² Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 313., 344. 1.

³ *A választási visszaélések és a verificatio*. (*Pesti Napló*. 1866. 6., 7, 8., 9., 12., 13, 16., 17., 20. sz.)

⁴ Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei*. III. 1889. 498—500. 1.

esetén pedig a forradalmi politika ellen. A harcztéri mérkőzés szédületes rohamban haladt előre; a custozai győzelmet gyorsan követte a sadowai vereség. A magyar nemzet izgatottan, de forradalmi láz nélkül várta a hadi események hírét. A nemzet hangulatát legjobban jellemezte az a bensőséges ragaszkodás, melylyel a főváros a legválságosabb napokban Erzsébet királynét s gyermekeit fogadta. A pályaudvarban a felséges asszony fogadásán ott volt Deák és Kemény is.

A mozgalmas hónapok új ösztönt adtak Keménynek külső politikai fejtegetésekre. Júliusban s augusztusban a *Pesti Napló* tizenhárom számában tért vissza azokra a korszakos eseményekre, melyek Németország egységének kérdését oly meglepő gyorsasággal oldották meg. Ezúttal azonban cikkeit nem saját neve alatt adta ki, hanem négyzet alakú írói jeggyel látta el őket.¹ Hogy e jegy mögött valóban Kemény rejtőzik, arról tanuskodnak a cikkekben Kemény jellemző eszméi.² Ugyanezt bizonyítja a *Tájékoztató* című cikksor is, melyet Kemény szept. 30-ikától okt.

¹ Keménynek négyzet alakú írói jeggyel megjelölt cikkeit a *Pesti Napló* 1866-iki évfolyamának következő számai tartalmazzák: 168. (júl. 24.), 169. (júl. 25.), 170. (júl. 26.), 172. (júl. 28.), 173. (júl. 29.), 174. (júl. 31.), 177. (aug. 3.), 179. (aug. 5.), 181. (aug. 8.), 183. (aug. 10.), 185. (aug. 12.), 187. (aug. 15.), 188. (aug. 17.), 224. (szept. 30.), 225. (okt. 2.), 227. (okt. 4.).

² Keménynek jellemző eszméje a négyzet alakú írói jeggyel megjelölt cikkekben az, hogy „Németország az egység zászlója alatt fő rangot szerez magának az európai nagyhatalmak közt“. Még inkább Keményre vall a következő nyilatkozat: „Mi óhajtottuk volna, hogy az Ausztria által Frankfurtban kihirdetett, de Nürnbergben vagy, igazabban szólva, a bécsi fegyvertári értekezletben megbuktatott reformterv diadalmaskodjék“.

6-ikáig a *Pesti Napló*ban eleinte a négyzetalakú írói jeggyel s végül saját nevével jelölt meg. Bizonyításunkat megerősíti Keménynek egy későbbi nyilatkozata, mely szerint gyakran szokott névtelen cikket írni.¹

A névtelenség biztosította Keményt a felől, hogy cikkeit nem fogják pártnyilatkozatoknak tekinteni. Szabadságát ki is használta s minden tartózkodás nélkül kutatta Bismarck politikájának mélységeit. A nemzeti egység hódító erejét látta abban a Németországban, mely, ha tapintata el nem hagyja, földrészünk első tekintélyévé lesz, de éles tekintete előre kijelölte a szellemi hódítás áldozatát is e jóslatban: „Természetesen jönni fog oly idő, midőn Franciaország a német nemzet egyesítési kísérletei ellen fellépend, de az nem mostani kérdés, nem e perc veszélye, nem a folyó év aggodalmainak tárgya“.² Bismarck politikája egész nagyságában bontakozott ki Kemény előtt, mikor III. Napoleon csalódásait állapította meg, s mikor a nikolsburgi békeponthoz a nemzetiségi törekvések diadalát úgy tüntette fel, mint a conservatív Bismarck művét. Még szédítőbbnek tűnt fel előtte Bismarck nagysága, mikor Bismarck a háború alatt az országgyűlésen indemnitást kért a multért, s mikor törvényjavaslatában a német parlament számára az általános, titkos választás elvét követelte. Az egyéniség ellentmondásaira azzal a történeti ítélettel borított fátyolt, hogy Németország nem sokat törődik a szerepvivő egyének indítóokaival, mikor az eredmények nagyságát számítja.

¹ *Pesti Napló*. 1866. 243. (okt. 23.) sz.

² *Pesti Napló*. 1866. 173. (júl. 29.) sz.

A königgrätzi csata után — mint Kemény egyik augusztusi cikkében állapította meg — Ausztria megszűnt német állam lenni. Így vált nagyhatalmi állásának feltételévé a magyar nemzettel való kiegyezés. Az osztrák hadsereg veresége azonban megnövelte a magyar függetlenségi törekvéseket is. A változott viszonyok tölték homloktérbe a felelős miniszterium eszméjét. Gr. Andrássy Gyula is Ferencz Józseffel s Deák Ferenczcel való értekezése után azért kereste fel Keményt júl. 27-ikén Pesten, hogy a többségi kormány tervéről tájékoztassa; ¹ szeptember első napjaiban pedig Bécsben kérte arra, hogy erről a kérdésről írjon minél előbb cikket a *Pesti Napló*ba.² E kérés teljesítése volt a *Pesti Napló*nak szept. 6-iki számában *A magyar miniszterium* című cikk. Kemény már Bécsben kétesnek látta a közös ügyek sorsát, barátainak a határozati párt többségét jósolgatta s azt tanácsolta, hogy a tizenötös bizottság munkálatait a többségi kormány vigye, mint kormányjavaslatot, a ház elé s csináljon belőle tárczakérdést. Ezekhez az eszmékhez tért vissza szeptember végén a *Pesti Napló*ban *Tájékozásul* című cikksorában, mely a lapnak okt. 6-iki számában végződött.³ Eleinte névtelenül sürgette itt a közös ügyek tárgyalásának gyorsítását, utolsó cikkében azonban négyzetalakú írói jegye mögül előlépett s a kibontakozás útját következőképen jelölte meg: „Arra czélzunk, hogy neveztessék ki a miniszterium, és a tizenötös albizottmány munkálatát magáévá vallván, terjeszsze változatlanul

¹ Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei*. IV. 1897. 6. 1.

² Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei*. IV. 1897. 51. 1.

³ *Pesti Napló*. 1866. 224. (szept. 30.), 225. (okt. 2.), 226. (okt. 3.), 227. (okt. 4.), 229. (okt. 6.) sz.

és rögtön az országgyűlés elébe, annak el-, vagy el nem fogadásától, mint bizodalmi kérdéstől, függesztvén fel állását“.

Még kíméletlenebbül fordult Kemény a Majláth-kormány ellen okt. 23-iki czikkével s kifogyhatatlannak látszott a szemrehányásokban. A kormány bűnéül rótta fel, hogy az országgyűlésen a vezérszerepet a Deák-pártnak engedi át, s hogy ingatag jellemével egyrészt lejárhatja a Deák-pártot, másrészt akaratlanul a határozati párt érdekeit segíti elő. Következtetései abban a fenyegetésben végződtek, hogy a Deák-párt kénytelen lesz a tevékenység teréről lelépni, ha fáradozásainak eredményei ellene fordíthatnak. Kemény cikke, melyet a kormány ijesztésnek, a baloldal takarodónak hitt, nagy feltűnést keltett.¹ A párt visszavonulásának hírért megczáfolta a Deák-párt megalakulása, mely az országgyűlésnek nov. 19-iki megnyitása után tekintélyes többséggel helyezkedett el a Deák-kör helyiségében.² Mindazáltal Kemény hírlapi taktikájának is volt része abban, hogy a közös ügyekről szóló javaslatot s a felelős miniszterium kinevezését többé nem lehetett levenni a napirendről.

A kiegyezés ügyét nagy lépésekkel vitték előre azok a bécsi tanácskozások, melyek az 1867-ik évi január első felében a tizenötös bizottság munkálata alapján indultak meg, valamint a 67-es bizottság tárgyalásai, melyek jan. 28-ikától febr. 6-ikáig tartottak. Kemény, ki már 1866 októberében egész cikksorban védte a

¹ Szász Károly; *Egy képviselő naplójegyzetei*. Második ülés-szak. 1867. 23. l. — *Pesti Napló*. 1867. 65. (márcz. 19.) sz. (Kemény Zsigmond vezércikke.)

² Szász Károly; *Egy képviselő naplójegyzetei*. Második ülés-szak. 1867. 32. l.

tizenötös bizottság vezető eszméit az osztrák autonomistákkal szemben, nagyban hozzájárult a tanácskozások sikeréhez több cikkre terjedő tanulmányával, mely jan. 25-ikétől 30-ikáig a *Pesti Naplóban* ily címmel jelent meg: *Egyéni nézet a 15-ös bizottság vázlatáról*. Így azután érthető, hogy az a tüntetés, melyet a kiegyezés ellenségei febr. 10-ikére terveztek, nem csak Deák, hanem Kemény ellen is irányult. Az egyik lefoglalt plakát a hazaárulók között Kemény Zsigmondot is megfenyegette.¹ Mint Kemény az Andrássy-miniszterium kinevezése idején Danielik püspöknek írta, mind ő, mind Deák több fenyegető levelet kaptak, s egy titkos lap, melynek 49 ápr. 14-ike volt címe, valóságos keresztes hadjáratot indított ellenük.² Annál nagyobb elégtételt szolgáltatott neki a politikai élet teljes átalakulása, mely írói eszméinek diadalát jelentette. Febr. 7-ikén Belcredi gr. helyét Beust br. foglalta el. Alig mentette fel az uralkodó Majláth Györgyöt cancellári hivatalától, febr. 17-ikén gr. Andrássy Gyulát nevezte ki magyar miniszterelnökké, 19-ikén pedig a felelős miniszterium kinevezését írta alá.³ Az ünnepi hangulat, mely az alkotmány visszaállításakor a nemzetet hatalmába ejtette, átragadt Kemény lelkére is. Februári cikkeiben megnyugvással tekint vissza a lezajlott küzdelemre, ünnepli a király bölcsességét, a nemzet kitartását, elismeréssel adózik az osztrák autonomistáknak, Beust bárónak, sőt a Majláth-kormánynak is, csak azokról a nagy szolgálatokról hallgat, melyeket ő tett a kiegyezés ügyének.

¹ Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei*. IV. 1897. 322. l.

² Papp F.: *B. Kemény Zsigmondnak Danielik János püspök-höz írt levelei*. (Irodalomt. Közl. XXVIII. 1918. 297. l.)

³ *Pesti Napló*. 1867. 42. (febr. 20.). 46. (febr. 24.) sz.

A fejlettebb parlamenti élet s a szigorúbb partfegyelem gyakorlatibb jellemet adott Kemény politikai írói munkásságának. Helyzetét bonyolultabbá tette Pompéry János vállalkozása, ki 1867 február 23-ikán a *Magyarországot* felélesztette s lapját mind Deáknak, mind Andrássy grófnak felajánlotta.¹ Kemény következőképen állapította meg programját Falkhoz ez időtájt keltezés nélkül írt levelében: „Én azon nagy pártnak, melynek a neve Deák-párt, s melynek tagjai a miniszterek is, igyekszem erőm mértéke szerint organja lenni. A miniszteriumot pártolom különösen annál fogva, mert nincs kétségem, miként a pártunkkal meghasonlásba jönni nem fog. Indítványokat, javaslatokat terjesztek elébe, s a Pompéry lapja és köztem csak az a különbség, hogy ő rendesebb viszonyban lesz a kormánynyal, én pedig csak általános párti viszonyban”.²

Az Andrássy-kormány és a Deák-párt benső kapcsolatánál fogva Kemény híven pártolta a kormányt minden nevezetesebb feladatában. Kedvező hangulatot keltett cikkeivel a négy javaslat számára, melyeket Andrássy gróf bemutatkozása alkalmával az adó, az ujonczok, a megyék s a sajtó ügyében terjesztett a ház elé. Különösen hathatósan támogatta a kor-

¹ Lásd Pompéry Jánosnak Falkhoz *Pest nov.* 28. kelttel írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában. A kelt 1866 nov. 28-ikára egészítendő ki.

² Kemény levele a Nemzeti Múzeum levéltárában keltezés nélkül van, de abból az időből való, mikor Pompéry a *Magyarországot* megindította. Hasonló értelemben, majdnem ugyanazokkal a szavakkal nyilatkozott Kemény Pompéry *Magyarországának* s a *Pesti Naplónak* viszonyáról Danielik püspökhöz 1867 febr. 7-ike táján írt levelében is. (*Irodalomt. Közl.* XXVIII. 1918. 296. l.)

mányt a 67-es bizottság közözügi törvénytervének az országgyűlésen való tárgyalása alkalmával, mely márcz. 20-ikán kezdődött meg. Mindjárt márcz. 19-iki vezérczikke, mely — Pompéry szerint — a Deák-pártot is kénosan érintette,¹ szigorú beharangozás volt, a mennyiben a javaslat változatlan keresztülvitelét s a tárczakérdés felvetését ajánlotta. A *Pesti Napló*-nak egyik áprilisi számában még azt is kimutatta Kemény, hogy a delegatiók eszméje, mint a közös érdekek elintézésének módja, már a XVII. század elején felbukkan. Becses nyilatkozatokkal erősítette a kormány álláspontját a kiegyezéssel kapcsolatos kérdésekben, főképez az erdélyi unio, a megyék s Horvátország ügyében. Tulajdonképen *Összeférhetelenségek* című cikkeinek is az a célja, hogy a választókerületek újból válaszszák meg a lemondó minisztereket.² A párt és a kormány szempontjain túl azonban Keményt mindig nagy nemzeti érdekek vezették. A pártpolitika neki csak arra való volt, hogy az uralkodót s a nemzetet a bizalom s jogérzet kapcsaival kösse össze, hogy a 48-iki reformoknak általános elismerést szerezzen, hogy a miniszteriumot felelőssé, parlamentáriszá, a többség kormányává tegye, s hogy a magyar nemzet történetében a provisoriumok és forradalmak korát berekeszsze. Jún. 8-ikán, a koronázás napján egy lap sem ünnepelehetett több joggal, mint a *Pesti Napló*. Az ünnepi szám névtelen vezérczikke, melyben Kemény eszméire ismerünk, joggal

¹ Lásd Pompéry Jánosnak Falkhoz *Pest, márcz. 20.* kelttel írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában. A levél, mely Lonovics érsek nekrológiát emliti, 1867-ből való.

² *Pesti Napló.* 1867. 87. (ápr. 14.), 88. (ápr. 16.), 89. (ápr. 17.) sz.

dicsőítette a nagy napot, mint „diadalát a jognak az erő felett, mint diadalát a 48-iki vívmányoknak s mint első frigyét a nép minden osztályának királyával“.

A kiegyezést azonban biztosítani kellett a forradalmi szellem érvei ellen is. Ez a feladat várt Kéményre, mikor a magyar forradalom legnagyobb képviselőjével, Kossuth Lajossal vette fel a hírlapi harczot. Kossuth tekintélyét megtépte az idő, különösen a dunai szövetség terve, mely Magyarországnak az osztrák szövetség helyett a románok és délszlávok szövetségét ajánlotta. Mindazáltal az egykori kormányzó egyéniségét még mindig rendkívüli varázsszal vették körül a száműzetés komor szenvedései s a szabadságharcz fényes emlékei. Kossuth épen a mult jogánál fogva kérte számon Deák Ferencztől, a kiegyezés megteremtőjétől, nagy szellemi hagyatékát, az 1848-iki törvényeket. Nyílt levele, melyet Párisból intézett Deák Ferenczhez, a *Magyar Ujság* május 26-iki számában jelent meg, tehát akkor, mikor a képviselőház a közösügyi törvényjavaslat tárgyalásához fogott, s mikor az országgyűlési vitákat néhány nap választotta el a koronázástól. Kossuth a jogfeladás vádját emelte Deák ellen, menthetetlen hibának tartotta a lemondást Sadova után, s a kiegyezés módjában már-már a nemzet halálát látta. A vád megindító pathosával, lesújtó tartalmával s az izgató körülmények között valóban bombaként hatott.

Deák vádiratnak tartotta Kossuth levelét s — a *Pesti Napló*ban közölt nyilatkozata szerint — semmi szükségét sem érezte annak, hogy politikai eljárását, mely nyilvános volt, igazolja.¹ Annál részletesebben

¹ *Pesti Napló*. 1867. 125. (máj. 30.) sz.

felelt Kemény *Nyílt válasz Kossuth nyílt levelére* cím alatt a *Pesti Napló* hat számában máj. 28-ikától jún. 4-ikéig.¹ Válasza merő lélektani számítás és mes-teri gondolatelemzés. A mily tisztelettel hajol meg az egykori érdem: a felelős miniszterium s a népjogok kivívása előtt, ép oly kíméletlenül szedi szét Kossuth szónoki szóvirágait. Ha Kossuth a multa hivatkozik, Kemény kimutatja a történet eltorzítását. Ha Kossuth becsmérli a kiegyezést, Kemény czáfolatként rámutat az országgyűlésre, mely a közösügyi munkálatot egy délelőtti vita alatt változtatás nélkül fogadta el. Még finomabb gúnynyal állítja egymás mellé a közösügyi munkálatot s a dunai szövetség tervét, s mindegyikben megtalálja alapgondolatként a közös védelmet. S ha Kossuth azt kérdi Deáktól, minő lényeges állami jogot hagyott még a nemzet számára, Kemény is azt kérdi Kossuthtól, — „vajjon maradt volna-e csak egy foszlány Magyarország önállóságából azon alkotmány által, melyet ő a dunai confoederatio számára dolgozott ki“. A sadowai vereséget is más-ként ítéli meg Kemény a *pragmatica sanctio* alapján, mint a forradalmi téren álló Kossuth, s éles vágás az a megjegyzése, hogy Kossuth Königrätznél sem ért volna el többet, mint Villafrancánál. Kemény válasza csodálatos vegyülete volt a tárgyiasságnak és egyéni felfogásnak, egyaránt védett és sujtott, s míg tiszteletet adott, nimbust tépett szét. Kemény bombavetésnek nevezte Kossuth eljárását, de a veszedelmes bombát biztos kézzel ragadta meg, hogy a forradalmi táborba hajítsa vissza.

Kossuth nem tudta megzavarni a nemzet és király

¹ *Pesti Napló*. 1867. 123. (máj. 28.), 124. (máj. 29.), 125. (máj. 30.), 126. (jún. 1.), 127. (jún. 2.), 128. (jún. 4.) sz.

kibékülésének ünnepét, de szavára itt is, ott is megrezdültek a nemzet lelkében a függetlenségi vágyak húrjai. Nem sokkal a koronázás után a jászladányi kerület 478 választója kérte fel Kossuthot, hogy vállalja el a kerület képviselőtét,¹ majd a váci kerület választotta meg képviselőjévé.² A nép kegyének ez újabb jelei mind támadóbb jellemet adtak Kossuth nyilatkozatainak. Váci választóihoz intézett levele valóságos lázító torzkép volt, melynek célzata a kiegyezés és főkép a Habsburg-ház háborús politikája ellen irányult.³ A nyílt izgatás miatt foglaltatta le a kormány a *Magyar Ujság* aug. 29-iki számát is, mely Kossuth levelét közölte. Kemény több erélyt várt a kormánytól, néhány napig hallgatott, de gr. Andrássy Gyula kérésére szept. 4-ikén ő is megszólalt,⁴ s a *Pesti Napló* öt számában Kossuth újabb leveléről cím alatt küzdött meg a forradalom hazajáró kísérteteivel.⁵ A torzképre torzképpel felelt. Kossuthnak a száműzetés alatt folytatott politikáját úgy tüntette fel, mint a tévedéseknek, csalódásoknak s az eredménytelenségeknek láncolatát. A rajzban ismét nagy szerepet játszott a dunai szövetség eszméje, valamint Kossuthnak az az ajánlata, hogy Ausztria engedje át a kormányzást népeinek. Kemény ebből azt következtette, hogy „Kossuth a dualismust, mely történelmi jogaink-

¹ Kossuth Lajos iratai. Kiadja Kossuth Ferencz. VIII. 1900. 22. l. (Jegyzet.)

² Kossuth Lajos iratai. Kiadja Kossuth Ferencz. VIII. 1900. 34. l. (Jegyzet.)

³ Kossuth Lajos iratai. Kiadja Kossuth Ferencz. VIII. 1900. 34—51. l.

⁴ Kecskeméthy Aurél *Naplója*. 1909. 240. l.

⁵ *Pesti Napló*. 1867. 203. (szept. 4.), 204. (szept. 5.), 205. (szept. 6.), 207. (szept. 8.), 208. (szept. 10.) sz.

nak alapja, minden kivétel nélkül eldobja s a csehekkel egyesülve, a prulalismust állítja fel“.

Minél sűrűbben keresték fel Kossuthot a bizalmi nyilatkozatok Bihar, Pest és Heves megyékből,¹ annál fájdalmasabban érintették kedélyét a *Pesti Napló* cikkei. Ez indította arra, hogy három levelet intézzon a *Pesti Napló* szerkesztőjéhez. Az első levél, mely a *Pesti Napló* szept. 21-iki számában jelent meg, elmés gúnyirat, — Kossuth szavai szerint — a személyeskedések visszatorlása. A második levél, mely a *Pesti Napló* okt. 4-iki számának első lapját foglalja el, Kossuth németországi politikájának fejtegetése. A harmadik levelet izgató tartalmánál fogva nem tette közzé Kemény.²

Az a mozgékony szellem, mely a 65 éves Kossuth irataiból kiáradt, felvillanyozta Kemény lelki erejét. Kemény, ki a szellemi harc művészetét meg tudta becsülni, nem üres bókot mondott, mikor ellenfelében elismerte a dialektika éles fegyvereit, a szellemes irány bűbáját s az erős emotionak löktetését. Szívéből fakadt az a vallomás is: „Ha Patroclusszal küzdhetek, miért vesződjem Thersitesekkel?“ Kossuth első levelére szept 24-ikétől okt. 1-jéig a *Pesti Napló* öt számában válaszolt,³ a második levél megjelenése után pedig az okt. 8-iki számban folytatta és végezte be a harczot. Támadásainak célpontja Kossuth egyénisége volt. Majd az ellentmondásokat feszegette

¹ *Kossuth Lajos iratai*. Kiadja Kossuth Ferencz. VIII. 1900. 53., 73., 74. l. (Jegyzet.)

² *Kossuth Lajos iratai*. Kiadja Kossuth Ferencz. VIII. 1900. 91—103. l.

³ *Pesti Napló*. 1867. 220. (szept. 24.), 221. (szept. 25.), 223. (szept. 27.), 224. (szept. 28.), 226. (okt. 1.) sz.

Kossuthnak orosz gyűlöletében s egykori orosz rokon-
érzéseiben; majd az emigratio kalandorkodásait leplezte le a mürreni kirándulás rajzában; leginkább szemére hányta Kossuthnak a magyar képviselőház többségéről szóló sértő nyilatkozatát. Mindazáltal mindvégig nemes ellenfél maradt; gúnyolódásai közben sem feledkezett meg a dicsőségről, mely Kossuthot megilleti, „mint a lángész és megható változásokkal teljes élet képviselőjét“.

Az a nagy szellemi párbaj, melyet Kemény Kossuth-tal folytatott, jellemző fényt vetett a két politikai író egyéniségére. Mindkettő magával hozta a XIX. század első felének romantikus érzésvilágát; mindegyiküket meghatotta az elnyomottaknak és jogtalanoknak szenvedése, mindegyiküket felháborította a zsarnoki önkény. Míg azonban Kossuth politikáját szenvedélyekké duzzadt érzései megáradt folyamként ragadták magukkal, addig Kemény történelembölcseleti eszméivel szabott irányt politikai rokon- és ellen-érzéseinek. Kossuthnak minden törekvésében ott lapangott a Habsburg-ház iránt érzett gyűlölete; Kemény legfeljebb a forradalommal szemben volt elfogult. Kossuth nem nagyon méregette a helyzet nehézségeit, gyorsan változtatta terveit s tört reményei után hamar visszanyerte lelkének rugalmasságát; Keményt ellenben mélyreható elemzései óvatossá, csalódásai sötétén látóvá tették. Az egyik a hírlapot is forradalmi szószéknek tekintette s izgató képeivel a népszenvedélyeket korbácsolta fel; a másik hírlapi cikkeiben is a magyar nemzet nagy gondolkodója maradt, ki éles ítélőerejével ábrándokat tépett szét, de felfogásának költőiségével megszépítette a valóságot.

A nemzet hangulata inkább kedvezett a reális po-

litikai számításnak, mint a vakmerő kalandnak. A nagy változást találóan jellemezték Keménynek e szavai: „A nemzet komolyan gondolkodik és férfiasan cselekszik. Eltűnt a varázs, mely hangzatos szavak által bódít, vagy visszadöbbszent”.¹ Kossuth egyéniségének hódító eréjét megtörték Kemény győzelmes érvei, s a forradalom szelleme nem tudta többé a kiegyezés alapját megingatni. Ezzel Kemény számára kevés feladat maradt megoldatlan. Egy ideig még az osztrák pártokkal vitatkozott lapjában. Majd, midőn 1867 végén a kiegyezés függő kérdéseit Bécsben és Pesten egyaránt letárgyalták, decz. 28-iki cikkében maga állapította meg a kibékülés művének befejezését, maga dicsőítette a nagy eredményt: „azt a feltalált formát, mely a birodalom két felét a függetlenség teljes megóvása mellett együtt tarthatja”.

IV.

Kemény Zsigmond egyénisége széleskörű történelmi áttekintéseivel, biztos államférfúi ítéletével s cikornyátlan, költői felfogásával rendkívüli jelenséggént emelkedik ki a hatvanas évek politikai irodalmából. Hatása nem olyan káprázatos, de ellenállhatatlan, nem a szenvedélyek tüzeiben, inkább az eszmék fényében jelentkezik. Stílusa is bonyolult körmondattal, kiélezett gondolattöredékeivel inkább foglalkoztatja az ésszt, mint a képzeletet. Ily írói tulajdonságok adtak Keménynek hatalmat arra, hogy az elnyomás korának szélsőségeit áthidalja s a magyar nemzetet a kiegyezésnek biztos útjára vezesse. Kemény Zsigmond hírlapírói egyéniségét saját korában legáltalában Gyulai Pál jellemezte a *Vasárnapi Ujság* 1866-ik

¹ *Pesti Napló*. 1867. 128. (jún. 4.) sz.

évi folyamában névtelen cikkének következő soraival : „Ő folyvást Magyarország legkitűnőbb journalistája ; mint szerkesztő, talán hanyag, lapja általában egyenetlen, de fő elvekben egyetlen lap sem következetesebb, és senki sem érzi meg jobban, mint Kemény, egy-egy nevezetes esemény vagy fordulat közeledését. Leginkább ilyenkor ír, és kérlelhetetlen analysise épen oly kevésbé ámitja a kormányt, mint a nemzetet“.¹

A politikai író vezéri érdemei mellett elenyésznek a történelem távlatában a lapszerkesztő fogatkozásai ; annál több szóbeszédre adtak alkalmat Kemény kortársainak. Pompéry restséggel, kötelességérzet hiányával vádolta Keményt egyik levelében, de sorain nagyon is áttetszik a szerkesztőtársnak elfogultsága.² A gúnyos Kecskeméthy Aurél is többször célzott *Naplójában* s *Árny- és fényképeiben* arra, mily szívesen menekült Kemény a szerkesztés nehézségeitől.³ Gr. Keglevich Béla *A Honnak* 1867 jan. 14-iki számában ismételte meg azt a közmondássá vált élczet, hogy a *Pesti Napló* csak szerkesztődik. Mint Gyulai-nak fentebb idézett cikke mutatja, végre Kemény tisztelői és barátai sem tagadhatták a *Pesti Napló* szerkesztésének egyenetlenségét. Csengery Antal Pom-

¹ Gyulai Pál névtelenül tette közzé cikkét a *Vasárnapi Ujság* 1866-ik évi folyamának 44. (nov. 4.) számában, de szerzőségét leginkább elárulja azzal, hogy a cikknek egyes részeit teljesen szabadon használja fel emlékbeszédében. Következtetésünknek megfelel Dömötör János útmutatása is, ki a *Vasárnapi Ujság* 1876-ik évi folyamának 1. számában azt mondja, hogy az 1866-ik évi névtelen cikket „egy kitűnő írónk“ írta.

² Lásd Pompéry Jánosnak Falkhoz *Pest*, nov. 8. keltelt írt s 1867-ből való levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

³ Kecskeméthy Aurél *Naplója*. 1909. 215., 240. l. — Idősb Kákay Aranyos : *Ujabb árny- és fényképek*. 1868. 51. l.

péry előtt nyilatkozott róla elítélőleg,¹ Szász Károly meg *Egy képviselő naplójegyzeteiben* tette szövé.² Sokat ártott a *Pesti Napló*nak az újabb lapokkal való összehasonlítás is, melyek közül Szász Károly *A Hon* s a *Magyar Világ* elevenségét dicsérte.³

Deák Ferencz — mint Keménynek Falkhoz küldött utasításaiból kitűnik — teljesen ismerte a *Pesti Napló* belső viszonyait, de sokkal inkább szerette és nagyra becsülte Keményt, hogy sem szerkesztőváltoztatásra gondolt volna. Ezt még Pompéry is elismerte, a ki pedig a Deák-párt ügyeit saját vágyai szerint szerette kifesteni.⁴ Deáknak még a vádaskodókkal szemben is volt Kemény számára mentsége, de időnként hol komolyan, hol tréfásan maga is próbált Keményre serkentőleg hatni. Erre mutat a következő anekdota is, melyet Falk Miksa jegyzett fel visszaemlékezéseiben.⁵

Egy alkalommal Deák haragos arczczal fogadta Keményt s szörnyen kikelt a *Pesti Napló*, főkép az aznapi vezérczikk ellen, mely — szerinte — a közösen megállapított irány ellenkezőjét védi. Kemény zavarodottan kérde: „De hát mi van a *Napló* mai vezérczikkében?” Az ártatlan kérdésre Deák elnevette magát s így szólt: „Ezt te kérde tőlem, a *Napló* szerkesztője a *Napló* olvasójától?” Kemény már kész volt összeszidni Királyi Pált a hibáért, mikor Deák a tréfát komolyra fordította. Megnyugtatta Keményt,

¹ Lásd Pompéry Jánosnak Falkhoz *Pest*, nov. 28. kelttel írt s 1867-ből való levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

² Szász Károly: *Egy képviselő naplójegyzetei*. 1866. 23., 48. l.

³ Szász Károly: *Egy képviselő naplójegyzetei*. 1866. 23. l.

⁴ Lásd Pompéry Jánosnak Falkhoz *Pest*, nov. 28. kelttel 1867-ben írt levelét.

⁵ Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. 1903. 62. l.

hogy a vezérczikk nem is megállapodásuk tárgyáról, hanem a schleswig-holsteini kérdésről szól, de azért kérte, hogy máskor olvassa el lapját.

Keményt bántották a *Pesti Napló* ellen emelt vádak, s Falkhoz írt leveleiben gyakran ragadták keserű kifakadásokra. Egy ízben — Rechberg gr. lemondása, tehát 1864 okt. 24-ike előtt — azt írta, hogy folyvást gondolkozik a szerkesztéstől való menekülésre s Emichnél a felmondási időt is rövidre tűzte ki. 1865 okt. 22-ikén így válaszolt a visszavonulással fenyegető Falknak: „Hogy ön hagyja-e el előbb a *Pesti Naplót*, vagy én, az nagyon kétséges. Pár hónap alatt is visszavonulhatok“. 1866-ik évi leveleiben még többször visszatért a Deák-párt rosszalására.¹ 1865 végén — Szász Károly *Naplójegyzetei* szerint — Kemény maga is érezte a laprendezés szükségét s a Deák-párt néhány tagjával arról tanácskozott, miként lehetne a *Pesti Naplót* élénkebbé s igazi pártlappá tenni.² Saját kimerültsége indította arra is, hogy 1867 őszén a száműzetésből hazatérő Pulszky Ferencznek ajánlotta fel a segédszerkesztői állást.³ A lap reformjára azonban nem került sor, csak az történt, hogy a szerkesztés gondjait mind inkább Királyi Pál vette át. Kemény hasztalan küzdött a szórakozottság ellen, mely lelkén elhatalmasodott. Mind inkább hasonlított a fáklyához, mely egykor vakító fényt árasztott maga körül, de minél mélyebbre égett, annál bágyadtabb s vörösebb lánggal világított az éjszaka homályába.

¹ Lásd b. Kemény Zsigmondnak Falk Miksához írt leveleit a Nemzeti Múzeum levéltárában.

² Szász Károly: *Egy képviselő naplójegyzetei*. 1866. 23. 1.

³ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. Második kiadás. II. 1884. 501. 1.

A hanyatlás és a vég.

A kiegyezés, mely a Habsburg-családnak s a magyar nemzetnek évszázados küzdelmét zárta be, új korszaknak szolgált alapjául. A modern magyar állam kiépítése sok erőt és becsvágyat hozott mozgásba, de sokszor több zajjal, mint eredménnyel folyt. A közélet nyert kiterjedésben, de sokat veszített abból a nemes, puritán szellemből, mely az elnyomatás korában jellemezte a magyar politikai küzdelmek vezéreit. Az államférfiú nem pusztán hírlapi cikkekben kereste érvényesülését, eszméi a hivatalszobák rendelkezésein keresztül átalakíthatták az ipart és kereskedelmet, a közműveltséget és közigazgatást; a hatalomvágy azonban egyúttal megnövelte a törtető, hivatalkeresők és szerencsevadászok raját is. A főváros is szédítő árnyokban bontakozott ki szűk kereteiből, de csak azért, hogy gazdagságával s fényével magához ragadja a vidéknek minden anyagi és szellemi értékét.

Kemény Zsigmond fáradtan, kimerülten érkezett meg az új korszakba. A mennyire megfeszítette erejét a kiegyezésért vívott hírlapi harcokban, ép úgy elhagyta magát a nagy mű befejezése után. Egész valóját napról-napra jobban elborította az érdeklődés nélküli, nyomasztó nyugalom. Egyébiránt követeléstelen egyénisége sem illett az új környezetbe. Gondolkodását találóan jellemezte az Andrássy-miniszterium

kinevezése idején Danielik püspökhöz írt levelében ez a sor: „Én a nagy concurrentia daczára is journalista maradok“.¹ Neki ép úgy nem tudta nemzete meghálálni nagy önáldozatait, mint Deák Ferencznek. Sem a hatalom, sem a pénz nem tudta elszédíteni, bár többször megkísértette. Egy alkalommal a belga bank megbizottai ajánlottak neki negyvenezer, Deáknak százezer frankot, ha mindketten belépnek a társulatba. Kemény azonnal visszautasította az ajánlatot s azt tanácsolta a megbizottaknak, hogy Deáknál ne is próbálkozzanak, mert okvetetlenül kikergeti őket szobájából.²

A *Pesti Napló* szerkesztője továbbra is Kemény Zsigmond maradt, bár a szerkesztői gondokat rég átadta Királyi Pálnak. 1868-ban ideges bántalmi miatt még a lap irányításától is mind inkább visszavonult s az egész évben csak öt vezércikkben nyilatkozott politikai kérdésekről.³ Mintha védekezett volna a politikai izgalmak ellen, már 1868 februárjában kijelentette, hogy a következő országgyűlésen nem akar a Lipótváros képviselője lenni. Ekkor írta Falknak: „Én úgyis a felsőházban fogok ülni. Az rám nézve kényelmesebb és kevesebb pártsurlódással jár“.⁴

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmondnak Danielik püspökhöz írt levelei.* (Irodalomtört. Közlemények. XXVIII. 1918. 296. 1.)

² P. Szathmáry Károly: *Emlékeim.* 1884. 180. l. — A belga társulatlak pesti terveiről a *Fővárosi Lapok*nak 1868 nov. 12-iki száma emlékezik meg.

³ B. Kemény Zsigmond vezércikkeit a *Pesti Napló*nak 1868-ik évi folyamában a következő számok tartalmazzák: 136. (jún. 13.), 139. (jún. 18.), 144. (jún. 24.), 218. (szept. 23.), 291. (decz. 18.).

⁴ B. Kemény Zsigmondnak Falk Miksához keltezés nélkül írt s a lipótvárosi követségre vonatkozó levele a Nemzeti Múzeum

Valóban, mikor 1869 elején megindultak a választási mozgalmak, Kemény a *Pesti Napló*-ban is kinyilatkoztatta, hogy sem a Lipótvárosban, sem más választókerületben nem szándékozik képviselőjelöltül lépni.¹ Nyilatkozatában azt ígérte, hogy minden gondját hírlapírói kötelességének szenteli. Erre annál nagyobb szükség lett volna, mert a *Pesti Napló* vezetését mind lesújtóbb bírálással kísérte a Deák-párt.

A hírlapok versenye ösztönözte a szerkesztőségi tanácsot a *Pesti Napló*-esti kiadásának megindítására, melyet 1868 okt. elsejétől kezdve Rákosi Jenő szerkesztett. A lap megmentése végett vállalkozott Kemény Zsigmond is 1869-ben a vezércikk-rovat vezetésére. A szerkesztőség a fiatal Beksics Gusztávot rendelte melléje felolvasónak. Keménynek azonban — mint Beksics beszéli — soha sem volt türelme egyiket czikknél többet meghallgatni, s a felolvasottak közül egyet sem tartott kiadhatatlannak.² Annál inkább erőltette magát a munkára s jan. 1-től decz. végéig negyvenkilencz vezércikket írt a *Pesti Napló* számára, a lap hanyatlását azonban már nem tartóztathatta fel.³ 1869 júniusának elején a Deák-körben

levéltárában van. E levél 1868 februárjából való, minthogy benne Kemény Falknak egy nyilatkozatára tesz megjegyzést, mely a *Pesti Napló* 1868 febr. 23-iki számában jelent meg.

¹ *Pesti Napló*. 1869. 10. (jan. 14.) sz.

² Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kigyezés*. 1883. 6., 7. l.

³ B. Kemény Zsigmond vezércikkeit a *Pesti Napló*-nak 1869-ik évi folyamában a következő számok foglalják magukban: 1. (jan. 1.), 3. (jan. 4.), 5. (jan. 8.), 10. (jan. 14.), 70. (márcz. 27.), 89. (ápr. 20.), 91. (ápr. 22.), 96. (ápr. 27.), 101. (máj. 2.), 103. (máj. 5.), 105. (máj. 8.), 107. (máj. 11.), 109. (máj. 13.), 111. (máj. 15.), 113. (máj. 19.), 128. (jún. 6.), 130.

gr. Zichy Jenő szólalt fel a *Pesti Napló* ellen, s indítványára a pártértekezlet azt határozta, hogy b. Kemény Zsigmonddal együtt egy bizottság tanácskozzék a lapnak megfelelő átalakításáról.¹ E tanácskozások eredménye volt, hogy a *Pesti Napló* s a Deák-párti *Századunk* nov. 28-ikán a *Pesti Napló* címe alatt egyesültek, s hogy a lap főszerkesztője b. Kemény Zsigmond, felelős szerkesztője Urváry Lajos lett. Királyi Pál egészen búcsút vett a hírlapírástól, Rákosi Jenő meg a *Pesti Napló* régi szerkesztőségének tagjaival együtt a *Reformhoz* ment át.² Ettől fogva Kemény hatása a *Pesti Napló*-ra mind szűkebb határok közé szorult, míg 1870 őszén teljesen megszűnt.³ Az 1870-iki évfolyam első felében tizenkét vezérczikke jelent meg.⁴

Kemény Zsigmond abban a hírlapírói munkásságban, melyet a kiegyezés érdekében fejtett ki, betöl-

(jún. 9.), 133. (jún. 12.), 138. (jún. 18.), 142. (jún. 23.), 173. (júl. 30.), 175. (aug. 1.), 176. (aug. 3.), 209. (szept. 12.), 210. (szept. 14.), 212. (szept. 16.), 215. (szept. 19.), 218. (szept. 23.), 220. (szept. 25.), 222. (szept. 28.), 229. (okt. 6.), 230. (okt. 7.), 247. (okt. 27.), 251. (okt. 31.), 256. (nov. 7.), 258. (nov. 9.), 260. (nov. 12.), 263. (nov. 16.), 266. (nov. 19.), 268. (nov. 21.), 276. (decz. 1.), 278. (decz. 3.), 280. (decz. 5.), 282. (decz. 8.), 284. (decz. 11.), 287. (decz. 15.), 291. (decz. 19.), 293. (decz. 22.), 295. (decz. 24.).

¹ *Fővárosi Lapok*. 1869. 126. (jún. 5.) sz.

² Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 11. l.

³ *Pesti Napló*. 1875. 294. (decz. 24.) sz.

⁴ B. Kemény Zsigmond vezérczikkeit a *Pesti Napló*-nak 1870-ik évi folyamában a következő számok foglalják magukban: 1. (jan. 1.), 2. (jan. 4.), 4. (jan. 6.), 14. (jan. 19.), 27. (febr. 4.), 50. (márcz. 3.), 52. (márcz. 5.), 56. (márcz. 10.), 91. (ápr. 22.), 93. (ápr. 24.), 99. (máj. 1.), 112. (máj. 17.).

tötte történelmi hivatását. Ezentúl politikai írói működésének jelentősége évről-évre rohamosan hanyatlott. Egyik-másik cikkében még megvillant elméjének fénye, de írói eszméi s a politikai mozgalmak közt mind inkább meglazult a kapcsolat.

1868-ik évi hírlapi dolgozataiból sem tűnik ki, hogy a törvényhozás ez évben rendezte az Erdélylyel való uniót, Magyarország és Horvátország közjogi viszonyait, hogy ekkor került az országgyűlésen tárgyalásra a m. kir. honvédség felállítása s a nemzetiségi törvény. Kemény még mindig a kiegyezésre függesztette tekintetét. Majd Deák lángelméjét csodálta, mely az eddig surlódó erőket közös célra egyeztetette ki, majd saját pártját magasztalta, mely ép oly nagynak mutatkozott az alkotásban, mint a szenvedőleges ellentállásban. A dicsőségből kiosztotta megillető részét a hírlapirodalomnak is, s azt bizonyította, hogy a nemzet sokkal több eredményhez jutott, mint a mennyit a reformok harczosai egykor lehetségesnek képzeltek.

A kiegyezés eszméje annyira uralkodott Kemény gondolatvilágán 1868-ban, hogy ennek szempontjából ítélte meg a politikai helyzetet is. A szélső pártok izgatásai azért aggasztották, mert a közösügyi törvények ellen irányultak, s bevallott céljuk volt lerontani azt, mit évek fáradalma épített. Leginkább a balközépre akart hatni, mely oly becses szolgálatokat tett a kiegyezés ügyének. Nem bánta, ha ellentétbe került is egykori hírlapi fejtegetéseivel, nyíltan hirdette, hogy a tiszta personalis unio csak a magyar törvénykönyvben volt még, a gyakorlatban soha sem lépett életbe. Majd azt a díszkört tépte szét, melylyel a balközép szóvivői Svédország és Norvégia kapcsolatát, mint a személyi unio eszményét, vették körül.

Összehasonlításában arra az eredményre jutott, hogy a Deák nevéhez fűződő delegatiók intézménye sokkal inkább megvalósítja az egyenlőség elvét, mint a svéd-norvég unio. Úgy látszott, mintha sötét aggodalmait igazolták volna a megyékben egyre szaporodó rendtelenségek s visszaélések. Ő, ki mindig elítélte a nyers erő rakonczátlanságait, csak önmagához maradt következetes, mikor a kormányt arra buzdította, hogy a küszöbön levő választásokon készüljön fel a szavazás védelmére.

Az országgyűlés bezárása után 1869 elején teljes erővel tört ki a választási harcz. A kiegyezés iránti ellenérzés az ellenzéki pártok szövetségét hozta létre, s a közjogi izgatásban a balközép a szélsőballal versenyzett. Kemény Zsigmond távol tartotta magát a szenvedélyes küzdelemtől, de 1869 elején mégis felszólalásra bírta a balközép legkimagaslóbb egyéniségének, Tisza Kálmánnak, az az állítása, hogy az 1865-ik évi választások idején a magyar nemzet tájékozatlan volt, s csak néhány ember sejdíthette Deáknak a kiegyezésre vonatkozó eszméit. *Szelíd polemiák* című cikksorában nagy hatással hivatkozott Deáknak 1865-ik évi husvétii cikkére s májusi nyilatkozataira, mindazáltal célja több volt, mint czáfolat; valójában Deák nagyságára figyelmeztette a nemzetet, melynek a kiegyezésről kellett ítéletet mondania.¹

A választások eredményét Kemény — saját szavai szerint — meglepetéssel fogadta. A Deák-párt érzékeny veszteségeket szenvedett, bár még mindig tekintélyes többséggel rendelkezett. Csalódott a balközép is, mert a Deák-párt iránt szított elégületlenség leg-

inkább a szélső baloldalt erősítette meg. Ha azonban Kemény a pártok arányában talált is vigasztaló mozzanatot, annál komorabb sejtelmekkel bírálta meg márcz. 27-ikétől máj. 5-ikéig írt czikkeiben a választások lélektani háttérét. Aggodalommal látta annak a romanticusnak terjedését, melylyel a szélsőbal Kossuth egyéniségén csüngött, megdöbbenették a kommunikus izgatások, melyek itt is, ott is táplálékot nyertek a nép hangulatában, de leginkább szégyenlette a választási erőszakoskodásokat, melyekben a külföld egy darab középkort érezhetett. Tapasztalatait néhány gyakorlati tanácscsal foglalta össze. A középbalt óvta a szélsőpárti rokonérzésektől és nézetektől, a rend megszilárdítása érdekében pedig szükségesnek tartotta, hogy a kormány minél előbb törvényjavaslatokat terjesztszen a ház elé a választási visszaélésekről s az öt évig tartó országgyűlésről.

A trónbeszéd, melylyel I. Ferencz József 1869 ápr. 24-ikén az országgyűlést megnyitotta, a választások sivár vidékéről virágosabb mezőkre, nagy jelentőségű reformokra terelte Kemény Zsigmond figyelmét. A király valóban nagyszerű munkatervet rajzolt a törvényhozás elé; szükségesnek tartotta a modern magyar igazgatszolgáltatás megalkotását, a törvényhatóságok és felsőház átalakítását, a választás szabadságának biztosítását. A nagy közjogi ellentétek azonban, melyek a pártokat egymástól elválasztották, új meg új akadályokat gördítettek az alkotó munka elé, úgy hogy az év végéig az országgyűlés csak egy nagyobbszabású reformra: a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvényre mutathatott. Annál lázasabb tevékenységre izgatták Keményt a felvetett reformkérdések. Történeti s politikai ismeretei sűrű rajokban tolongtak tolla

körül, de mintha hiányzott volna az a bámulatos rendező szellem, mely egykor oly merész és győzhetetlen csatasorokba állította hírlapírói eszméit.

Májusi cikkeinek fő tárgya a megyének a népképviselőlet alapján való rendezése volt. A mily nagyra becsülte a megyét a letűnt korok alkotmányos küzdelmeiben, ép oly kevésbé tudta összeegyeztetni régi alakjában a felelős kormánynyal. A szélsőbalt s még a balközépet is azért támadta, mert a megyét a parlamenti kormány ellenőrévé akarták tenni. Az igazságszolgáltatás érdekében sürgette a választási rendszeren nyugvó megyei törvényszék megváltoztatását, a parlamentarismus szempontjából követelte a képviselőválasztások függetlenségét a törvényhatóságokkal szemben. Ha Kemény mindezekben a megyerendezésnek csak körvonalait vont meg, még kevésbbé hatolt a felsőház újjá szervezésének mélyébe júniusi cikkeiben.¹ Az európai alkotmányok áttekintéséből kimutatta a felsőház szükséges voltát, de a magyar felsőház bírálata csak arra a negatív eredményre vezette, hogy hiányzanak belőle azok az anyagok, melyekből czélszerű s a kor igényeivel összehangzó felsőházat lehetne alkotni. Kedvelt eszméje volt az államtanácsnak a magyar törvényhozásba való átültetése is, melyhez többször visszatért augusztusi és novemberi cikkeiben.² Mindazáltal bármily nagy tekintélyt és hatáskört szeretett volna e testületnek biztosítani, a kormány féltékenységének leszerelése végett az intézményt a miniszterium függelékévé

¹ *Pesti Napló*. 1869. 128. (jún. 6.), 130. (jún. 9.), 133. (jún. 12.), 138. (jún. 18.), 142. (jún. 23.) sz.

² *Pesti Napló*. 1869. 175. (aug. 1.), 176. (aug. 3.), 266. (nov. 19.), 268. (nov. 21.) sz.

súlyesztette, sőt abba is belenyugodott volna, hogy az új kormány saját pártszíne szerint nevezzen ki új államtanácsosokat. Fontosnak tartotta a regensség kérdését is s szeptemberi cikksorában az európai alkotmányok intézkedéseiből vonta le azt az elvet, hogy egyes esetek kivételével legcélszerűbb regens a kiskorú trónörökös anyja.

Ezeket a reformokat nevezte Kemény az alkotmány betetőzésének.¹ Javaslatai azonban sokkal vázlatosabbak s ingadozóbbak voltak, hogy sem az országgyűlés munkájára nagyobb hatással lehettek volna. Elméleti fejtegetései szinte elvesztek a pártok szenvedélyes vitájában. Legfeljebb a botbüntetésről s a börtönrendszer reformjáról szóló cikkei kapcsolódtak szorosabban a nov. 3-iki országos ülés határozataival. Minél nagyobb odaadással csüngött Kemény reformkérdésein, annál aggodóbb lélekkel kelt ki az országgyűlésen terjengő szóáradat ellen. Így szakadt el mind inkább a parlamenti mozgalmaktól, sőt bizonyos mértékben saját pártjától is, mely a közjogi alapot nem akarta mélyreható reformok kedvéért kockáztatni. Ez az ellentét jutott kifejezésre a Deák-párt elégtelenségében s 1869 novemberének végén a *Pesti Naplónak* s a *Századunknak* egyesülésében.

Az egyesült lap programját maga Kemény írta meg a *Pesti Naplónak* decz. elsei vezércikkében. Irányelvül a kiegyezés védelmét tűzte ki, de saját szavai szerint „áhítva várta azt az időt is, mikor a közjogi viták gyérültével a szabadelvű reformok aerája teljes fényben megnyíland“. Ettől fogva 1870-ik

¹ *Be kell tetőzni az épületet.* (*Pesti Napló.* 1869. 210., 212., 215., 218., 220., 222. sz.)

évi májusi cikkeiig hírlapírói munkássága alig egyéb, mint értelmének a ránehezedő köddel való küzdelme. Éles látása külső és belső politikai kérdésekben egyaránt kezdte elhagyni. Ő, ki néhány hónappal előbb lehetetlenségnek tartotta, hogy III. Napoleon a parlamentarismusra térjen át, 1870 elején III. Napoleon megtérését állapította meg, s benne látta az európai béke tartósságának zálogát, hogy néhány hónap múlva megrendülve olvassa a francia-német háború híreit. Reformjavaslatai is mind zavartabbakká váltak, minél többször ismételte őket.

Még egyszer felragyogott Kemény politikai írói egyéniségének ereje utolsó cikkében a *Pesti Napló* 1870-ik évi máj. 17-iki számában. Utoljára nagy ellenfelével, Kossuth Lajossal, mérte össze szellemi fegyvereit. Kossuth a megyerendszer védelmében azt hangoztatta, hogy „az institutiokat, az államélet alapjait, a codificálók nyugtalan hevétől meg kell óvni, ellenben az egyszerű törvényekkel könnyedén lehet bánni“. Kemény nem látott oly nagy különbséget institutio és törvény között, mint Kossuth, de mégis örömmel mutatta ki, mennyire eltávolodott az institutiok egykori felforgatója minden forradalmi törekvéstől. Elmésen fordította Kossuth nyilatkozatát a kiegyezés védelmére Kossuth ellen e szavaiban: „Nagyszerű ellentmondás volna, ha a delegatio intézményét kitagadná az institutiok közül s nem kötné tanítványainak lelkére, hogy mindennek előtt tiszteljék ez intézményeket is, a törvényekkel pedig kurtábban bántanak el“.

Ezzel Kemény bevégezte fényes politikai írói szerepét. Két évtizeden keresztül küzdött tollával az önkényuralom gőgje s a forradalom szelleme ellen.

Nagy áldozatokat hozott politikai eszméiért s fáradhatatlanul hordta az anyagot a kiegyezés művéhez, de a diadal örömét s a siker élvezetét másoknak engedte át. Mint Falknak írta, arra számított, hogy a főrendiházban foglal helyet, Beksics Gusztáv szerint pedig titokban megvallotta barátainak, hogy agg napjaiban államtanácsos szeretett volna lenni.¹ Még ez a vágya sem teljesült, s pályája stílszerűen végződött. Mint hírlapíró lépett le a politikai élet színpadáról s utolsó szavát is a kiegyezés ügyében a forradalom mozgató lelkéhez, Kossuth Lajoshoz, intézte. 1870 őszén nem csak a *Pesti Napló* vezetésétől vonult vissza, hanem teljesen megvált a laptól, egykori harcainak színterétől. Egy ideig még viselte a „főszerkesztő” címet, míg 1873 július elsején neve is letűnt a *Pesti Napló* hasábjairól.

Így szorult Kemény munkásságának köre mind összébb, úgy hogy lassanként lezárult előtte az egész irodalmi élet. Legtovább megőrizte érdeklődését a Magyar Tudományos Akadémia s a Kisfaludy-Társaság iránt. Az Akadémiában 1870 márcziusáig a Teleki-díj pályabírái közt mint elnök szerepelt,² 1868 márcz. 26-ikától fogva pedig az igazgatótanács tagja volt.³ A Kisfaludy-Társaságban még egyszer s utoljára az 1868 febr. 5-iki közülésen hallatta jelentősebb elnöki

¹ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 12. 1.

² Ezt bizonyítják a *Fővárosi Lapok*nak 1868. 6. (jan. 9.), 68. (márcz. 21.), 1869. 13. (jan. 17.) számai, a *Vasárnapi Ujságnak* 1869. 13. (márcz. 28.), 1870. 2. (jan. 9.), 13. (márcz. 27.) számai s a M. T. Akadémia jegyzőkönyvei.

³ *Fővárosi Lapok.* 1868. 73. (márcz. 28.) sz. — *Akadémiai Értesítő.* 1914. 406. 1.

nyilatkozatát. Kimutatta, mint tartotta fenn a nemzet erélyét a magyar irodalom az elnyomatás idején, s mennyire nem vesztette el nemes jellemét a magyar költészet még forradalmi korszakokban sem. Az 1868-ik év folyamán elnöki buzgalma nem igen hanyatlott, a Társaságnak több havi ülését vezette,¹ 1869-ben azonban már betegsége miatt a közülésről is hiányzott. 1870-ben annyira érezte szellemi erejének fogyatkozását, hogy minden áron le akarta tenni elnöki tisztét; a jan. 23-iki tagválasztó ülésen be is jelentette lemondását, de feltett szándékában a résztvevő húsz tagnak összehangzó bizodalma megingatta.² A Kisfaludy-Társaság érezte, hogy irodalmi eszményeinek legméltóbb képviselője Kemény Zsigmond egyénisége, de az író társak ragaszkodása nem tudta feltartóztatni azt a bomlást, mely az agyvelő idegszálai közt már megindult. Szász Károly püspök szerint Kemény többé nem jelent meg az elnöki széken s 1873-ig csak névleg viselte az elnökséget,³ mikor a Társaság belenyugodott a megváltozhatatlanba s jan. 29-iki zárt ülésén elfogadta Kemény lemondását.⁴

Kemény Zsigmond azonban nem foglalkozhatott a magyar irodalmi élet felöltő jelenségeivel a nélkül, hogy az alkotás izgalmaiban még egyszer próbára ne tegye képzeletének erejét. Ily kísérletre még inkább buzdíthatta a magyar szépirodalom elárulásának s hanyatlásának gondolata. Mint 1869 okt. 7-iki vezér-

¹ *Fővárosi Lapok*. 1868. 49. (febr. 28.), 124. (máj. 29.), 250. (okt. 30.), 1869. 1. (jan. 1.) sz.

² *Fővárosi Lapok*. 1870. 19. (jan. 25.) sz.

³ Szász Károly: *B. Kemény Zsigmond emlékezete. (Kisfaludy Társaság Évkönyve)*. Új folyam. XII. 1876/7.)

⁴ *Vasárnapi Ujság*. 1873. 5. (febr. 2.) sz.

czikkében írta, komor sejtelmek fogták el, mikor kiváló költőink nyomában hasztalan kereste az utódokat. Szépirodalmi állapotaink Haydnnak s művész-társainak búcsúját juttatták eszébe, kik egymás után hagyták el zenekari helyüket, eloltva gyertyájukat, s szorongva kérdezte magától: „Vajjon ki fogja közü-lünk szépirodalmunkban az utolsó gyertyát eloltani?”¹ Úgy tetszik, mintha a megtört lelkű költő a gyertya-oltás előtt példát akart volna mutatni az újabb nem-zedéknek, mely napról-napra messzebb távolodott Kemény korának irodalmi eszményeitől. Így fogta fel Kemény vállalkozását a *Fővárosi Lapok* is, mikor 1870 jan. 15-ikén jelentette, hogy Kemény hír szerint egy hosszabb regényt fejezett be s ad sajtó alá. A *Fővárosi Lapok* értesülését a *Vasárnapi Ujságnak* jan. 23-iki száma következőkép egészítette ki: „Ke-mény Zsigmond új, nagyobbyszerű históriai regényen dolgozik. Tárgya III. Károly korszakából van merítve“. Ezek a hírek annyiban tartalmaztak igazat, a mennyi-ben egy történeti tárgyú költői alkotás készülését jelezték, melynek középpontjába Kemény III. Károly korának néhány jellemző alakját állította. Hogy Ke-ményt 1870 januárjában is foglalkoztatta költői terve, arról még inkább meggyőzhet bennünket a *Pesti Napló* 1870 febr. 6-iki számának heti tárczájában a Kisfaludy-Társaság febr. 5-iki közös ebédének leírása. Itt Szász Károly felköszöntőjéhez, ki a távol levő b. Kemény Zsigmondot éltette s régi kedveséhez, a szépirodalomhoz való visszatérésre biztatta, a követ-kező megjegyzés fűződik: „Szász Károly úr szerkesz-tőnkrről hibásan van értesülve. Mi legújabban is né-

¹ *Pesti Napló*. 1869. 230. (okt. 7.) sz.

hány tète-à-têtején, melyeket régi lángjával tartott, megleptük, sőt egy pár billet douxjába is beletekint-heténk¹. A megjegyzés hitelét növeli az, hogy a czikkírónak — á — írói jegye mögött a *Pesti Napló* munkatársa, Berczik Árpád, rejtőzik.¹ A titkos szerelmi levélke pedig, melybe alkalmá nyílt Bercziknek bele-tekinteni, csak az a mű lehetett, melyre a *Fővárosi Lapok* s a *Vasárnapi Ujság* czéloztak, s melynek egy része, mint az *Anna* című drámai költeménynek második felvonása, jún. 29-ikétől júl. 9-ikéig a *Pesti Napló* hat számában jelent meg.²

A drámai költemény töredék maradt s a *Pesti Napló*ban közölt második felvonás kivételével nyom-talanul kallódott el. Szász Károly püspök emlék-beszéde szerint Kemény régebben fogott verses művé-hez s a töredék közlése idején már szellemileg teljesen megrokkant.³ Sokkal régebbi időre azonban nem tehetjük a mű keletkezését. Kemény még 1867 jan. 24-ikén is, mikor a Kisfaludy-Társaság elnöki székét elfoglalta, az őszinte lemondás hangján val-lotta, hogy elszokva a költészettől, attól tart, hogy elpártolásáért a költészet végleg megvonta tőle kegyét.

¹ A *Pesti Napló* 1870. 53. (márcz. 6.) száma szerint a lap-nak — á — jegyű munkatársa *Argus* név alatt írja heti tár-czáit. Hogy pedig ez Berczik Árpádnak álneve volt 1870 táján, azt Szinnyei József is bizonyítja *Repertorium*ának II. részében az 1641. lapon.

² Az *Anna* című drámai költemény először megjelent a *Pesti Napló* 1870-ik évi folyamának 146. (jún. 29.), 147. (júl. 1.), 148. (júl. 2.), 150. (júl. 5.), 153. (júl. 8.), 154. (júl. 9.) számai-ban, másodszor b. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái*-ban. (1914.)

³ Szász K.: *B. Kemény Zsigmond emlékezete*. (Kisfaludy-Társaság *Évlapjai*. Uj. f. XII. 1876/7.)

Az 1867-ik évi heves politikai küzdelmek s fáradalmak sem kedveztek a költői képzelet elmélyedésének, úgy hogy a mű tervének felbukkanása a kiegyezés utáni évekre eshetik. Különösen elősegíthették ezt a kiegyezés vitás kérdései, melyek a *pragmatica sanction* III. Károly korát állították homlokterbe. Egyébiránt Kemény könyvtárában megvolt Fesslernek *Die Geschichten der Ungern* című munkája, melynek tizedik kötetében a III. Károly uralkodásának kezdetére vonatkozó lapokon az olvasó érdeklődését czeruzával húzott vonalak jelezték.¹ Még közelebb vihette Keményt költői tervéhez Arneth Alfréd nagyarányú műve: *Prinz Eugen von Savoyen*, melynek 1864-ik évi kiadását Kemény szintén megszerezte magának.² Ebből leginkább III. Károlynak s Savoyai Jenőnek mesteri jellemrajzát, továbbá gr. Althanné Pignatelli Anna hercegnő s gr. Batthyányné Strattmann Eleonóra grófnő hatásának adatait használhatta fel költői alkotásának anyagául. Ha azonban Kemény már 1868-ban jutott volna is drámai költeményének eszméjéhez, betegsége, elfoglaltsága s kedvetlensége miatt többször félretehetette megkezdett művét. Így lephette meg őt Berczik 1870 januárjában is költői munkája közben; hiszen Keménynek 1870 máj. 17-iki vezérczikke még mindig elég lelki fegyelemről és szellemről tanuskodott.

Kemény Zsigmond verses művének fő alakja Althán gróf neje, Anna, kinek családi neve a műben Pinelli, a történetben Pignatelli. Tulajdonkép az ő nagy lelki átalakulásának rajza a fennmaradt második felvonás.

¹ J. A. Fessler: *Die Geschichten der Ungern*. I—X. 1815.

² Arneth művének csak két kötete maradt meg Kemény Zsigmond könyvtárának maradványai között Pusztakamaráson.

Anna közönyös, kimért viszonyban élt férjével; szívét Károly, mint főherczeg, ostromolta, mint spanyol trónkereső, meghódította, mint császár, magának köve-telte. E tilos szerelem ellen lázad fel Anna lelkiismerete, azért akar Bécsből a Mura vidékére menekülni. Károly eleinte a szerelem jogaira hivatkozik, majd mikor a férjet hiszi vetélytársának, kegyeltjét, Althán grófot, veszedelmes megbízással küldi Spanyolországba. Az önérzetében sértett hölgy növekedő vonzalommal fordul férje felé, kétségbeesetten csikarja ki tőle azt az ígéretet, hogy Károly királynak Spanyolországba hagyott nejét visszahozza. Annát Althán iránti rokonérzése sodorja a magyar alkotmányos mozgalmakba is. Nagy lelki harcaiban híven támogatja derült kedélyű barátnéja, Irén grófnő, ki, bár férjes asszony, egész odaadással viszonzozza Savoyai Jenő szerelmét.

Kemény Zsigmond hősnőjében sok a szellem, de talán épen annyi a tetszelgés is. Szenvedélye rohamosnak látszik, de rendkívül gyorsan változtatja irányát. Lelkére a büntudat súlya nehezül, de erkölcsi ítéleteiben gyakran oly felsőbbbé, mintha pusztán a viszonyok áldozata volna. Jellemében ugyanaz az ellentétesség tűnik fel, melyet Kemény egykor maga is hibáztatott a francia romantika tévedt alakjaiban, kik az ártatlanság köntösét öltötték fel. Ily egyének megdöbbenő tragédiák hősei szoktak lenni. Althán grófnéra sem igen várhatott Kemény költől terveiben családi idyll, inkább hihető, hogy multja támadhatott nemesisként ellene. Sorsát legfeljebb az a honleányi szerep enyhíthette, melyet a történeti hagyomány a magyar alkotmány megmentésében juttatott neki s barátnéjának, gróf Batthyány Ádámné, Strattmann

Eleonóra grófnőnek.¹ Valami rejtély a többi alak egyéniségében is maradt. Althán gróf annyira lovas, hogy gyanutlansága szinte árnyékot vet belátására. Legélesebben megrajzolt jellem Károly király gyanakvó, hódolatot követelő s ridegségre hajló természetével. Kétségtelen azonban, hogy az ellentétes jellemeknek egymásra való hatása a drámai összeütközéseknek gazdag forrása, s hogy az összeütközésekből a szenvedélyeknek káprázatos pathosa villan meg. Még az a szabadság is menthető, melylyel Kemény Althán gróf jellemét, Althánné viszonyait s Batthyány grófné nevét a történettől eltérőleg változtatta meg.

Kemény költői alkotásának fogyatkozásai nem pusztán a képzeletnek bágyadt erejéből következnek. Inkább megmagyarázza őket az a merész kísérlet, mely a műformák természetével nem törődve, tűzött maga elé izgató művészi czélokat. Kemény verses műve különös vegyüléke a drámának és regénynek, tulajdonkép regény drámai formában. Az első felvonás nem igazi drámai expositio, inkább becses környezetrajz, mely Anna lelki küzdelmeinek csak keretétül szolgál. A *Pesti Naplónak* a töredékhez fűzött megjegyzése szerint ugyanis az első felvonásban a király és tanácsosai értekezletet tartanak, mely a dynastia leányágának örökösödését tárgyalja. Kemény a drámai forma kedvéért épen arról mondott le, miben, mint regényíró, oly kiváló volt, a leírás és lélekelemzés művészetéről. A veszteséget csak súlyosbította a párbeszédekben mutatkozó nehézkesség s az előadás egyenetlensége, melyet a gyakorlatlan verselés inga-

¹ Lásd erre vonatkozólag Bocsor István *Magyarország történelme* című munkájának V. kötetében a 911. s 912. lapokon levő jegyzetet.

dozásai idéznek elő. Mindazáltal Kemény kísérlete nem a romantikus költői szeszélynek, inkább a műgondnak nyilatkozása, mely a regényköltészet fejlődését szigorúbb szerkezettől s művészebb formától várta. Ha Kemény nem is tudta feladatát megoldani, törekvése, mint a hanyatló lángelmének utolsó fellobbanása, a fejlődés útjaira vetett néhány halvány fénysugarat.

A költészettel s politikával Kemény életének legbecsesebb tartalmát veszítette el. A társadalmi sürgésforgás már nem érdekelte; csak kötelességből vett részt egy-egy mozgalomban. Így jelent meg azon az értekezleten, melyet Türr tábornok 1868 októberében a népnevelés ügyében hívott össze;¹ így fogadta 1870-ben többször lakásán a Batthyány-émlékbizottságot.² Még inkább fárasztotta az Athenaeum irodalmi s nyomdai társaságban vállalt kötelezettsége; a társaság ugyanis 1868 nyarán az Emich-nyomdát megvette s báró Kemény Zsigmondot is az igazgatóság tagjai közé választotta.³ Kemény ez időtájt nem győz eleget panaszkodni Danielikhez írt levelében, hogy a sok bizottság és albizottság mennyire elrabolja idejét. Sehova sem jutott el, pedig báró Kemény Jánossal Tirolba és Svájcba akart utazni, szeptember elején pedig Danielik püspököt akarta vagy Egerben vagy Kassán meglátogatni. Lelkéből únta a leltárakat, az anyagok becslését s a tisztviselők számára készült rendelkezéseket; valósággal fázott felelősséggel teljes igazgatósági kötelességétől,

¹ *Fővárosi Lapok*. 1868. 242. (okt. 21.) sz.

² *Pesti Napló*. 1870. 65. (márcz. 21.), 68. (márcz. 24.), 76. (ápr. 3.) sz.

³ *Fővárosi Lapok*. 1868. 178. (aug. 4.) sz.

melynél fogva minden tíz hét alatt egy héten neki kellett a nagy nyomdai vállalatban a felügyeletet gyakorolnia.¹

Legtöbb örömet szerzett Keménynek a hanyatlás éveiben is a tudomány. Mint Danielik püspöknek írta, 1868 szeptemberében leginkább azt sajnálta, hogy a kereskedés és üzlet miatt a tudományra alig jut ideje. Kemény szellemi s asztali élvezeteire czélzott Deák Ferencz is tréfájával, mikor az 1869-ik újév napján Keménynek ajándékul megküldte Brillat Savarin *Szakácskönyvét* s a külső borítékra ezt iratta: *Legújabb vívmányok a speculativ philosophia terén.*² Ugyan-ebben az évben Kristóf napja táján elragadtatással beszélt Kemény egy ifjú tisztelőjének a szellemi élvezetről, melylyel soha sem lehet jóllakni. Csak az életet rövidelte a nagy Plato, Verulami Baco, Kant, Schopenhauer tanulmányozásához. Azután szeretett volna teljesen tájékozódni a művészettörténet s természettudományok kutatásaiban, a lyra és szépirodalom legújabb alkotásaiban.³ Legutolsó olvasmányai a latin classikusok voltak, különösen Horatius szerzett neki sok gyönyörűséget.⁴

A rohanó idő kifosztotta Keményt mindabból, mivel az élet egykor oly pazarul halmozta el; lassankint

¹ Papp F.: *B. Kemény Zsigmondnak Danielik püspökhöz írt levelei.* (Irodalomt. Közl. XXVIII. 1918. 298. l.)

² Lásd a *Deák Ferencz tréfái* című cikket a *Budapesti Hírlap* 1909-ik évi folyamának 103. (máj. 1.) számában. Deáknak itt említett tréfás újévi ajándékaiból következtethetjük, hogy a cikkíró visszaemlékezése az 1869-ik év elejére vonatkozik.

³ Kemény Zsigmondnak ifjú tisztelője a *Deák Ferencz tréfái* című cikk írója, kinek írói jegye: —y.

⁴ *Pesti Napló.* 1875. 294. (decz. 24.) sz.

elvette tőle a világos gondolatot is. Az állandó lelki feszültség, az örökös tépelődés, az agglegényélet sivársága és rendetlensége idő előtt megvénytette. Leginkább megrongálta idegeit az éjszakai munka, a sok fekete kávé és tea, mivel ébren tartotta magát. Testi ereje már 1868-ban rohamosan hanyatlott, szeme világát ideges bántalom fogta el, s az agylágyulás tünetei mutatkoztak rajta. Kovács Sebestyén gyógyította, de Kemény nem igen ügyelt az orvos intó szavára.¹ Minél inkább tompult lelki ereje, annál kevésbbé tudott mértéket tartani az evésben, s a legkülönbözőbb hitek keringtek kielégíthetetlen étvágyáról. Erre vonatkozott a következő adoma is, melyet Eötvös Károly utoljára hallott Deák Ferencztől. — Keménynek az orvosok eltiltották a vacsorázást. Egyszer, a mint Deák délután öt óra tájban meglátogatta, Kemény az asztal mellett ült, s előtte két nagy szelet rostélyos, két nagy szelet borjúpecsenye s boros üveg volt. Deák meglepődve kérdezte tőle, mit csinál. „Ozsonnázom. Az orvosok megtiltották a vacsorázást, szót kell fogadnom; így járok túl az eszükön“. Felelte Kemény.²

Nagyobb változás állott be Kemény életének viszonyaiban 1868 nyarán, mikor az Athenaeum az Emichnyomdát megvette. Ekkor adta el Kemény a *Pesti Napló* fél tulajdonjogát, miért az Athenaeumtól több ezer forint értékű részvényt kapott.³ Ekkor költözhetett át a *Pesti Napló* szerkesztőségével a Barátok teréről az Úri-utczába, a 6. szám alá. Legalább 1870 már-

¹ *Pesti Napló*. 1875. 294. (decz. 24.) sz.

² Eötvös Károly: *Deák Ferencz és családja*. I. 1905. 284. l.

³ Gynlai Pál: *Báró Kemény Zsigmond*. [Az *Ujság*. 1905. 313. (nov. 10.) sz.] — Bek-ics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 13. l.

cziusában, mikor a Batthyány-mlékbizottságot össze-
hívta, már itt volt lakása.¹ Ha valamikor, a hanyatlás
kezdeten lett volna Keménynek legnagyobb szüksége
a gyöngéd szeretetre, mely megkímélte volna az
izgalmaktól s visszatartotta volna az idegemésztő
munkától. A kifáradt agyvelő bomlását mindenképen
siettetete az a lázas hírlapírói munkásság, melybe Kemény
1869-ben szinte belehajszolta magát. Elhihetjük Bek-
sics Gusztávnak, hogy Kemény cikksorai számos
álmatlanul töltött éjbe s töméntelen mennyiségű fekete
kávéba kerültek. Mint Beksics beszéli, már ekkor
kezdte Kemény arcát meghódítani az a semmit mondó,
álmódózó kifejezés, mely az értelem lassú kialsását
jelezte. Révedező szemeiben néha újra kigyulladt a
szellem fénye, de csakhamar kialudt.² Ilyénkor újra
előtűnt a régi eszmék gazdagsága, mint egy-egy villám-
lásnál a hegyvidéknek fensége. A lángelme fellobba-
násai azonban egyre ritkultak, s Kemény mind inkább
visszasüllyedt fásult közönyébe.

A visszavonulás gondolata foglalkoztatta Keményt,
mikor a *Fővárosi Lapok* 1869 szept. 28-ikán jelen-
tette, hogy Kemény Budán a Krisztinavárosban a
Konek-féle házat megvette. Gyulai Pál szerint Kemény
villája a Városmajor-utcában állott.³ 1870 első felé-
ben azonban alig került a sor az átköltözésre. A
Batthyány-mlékbizottság ugyanis még ápr. 3-ikán is

¹ *Pesti Napló*. 1870. 68. (márcz. 24.) sz.

² Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*.
1883. 5., 7., 11. l.

³ Gyulai Pál többször említette, hogy b. Kemény Zsigmond
a Városmajor-utcában abban a házban lakott, mely 1900 táján
br. Bánffy Györgyné villájának közvetlen szomszédságában
állott s a 30-ik számmal volt megjelölve.

Keménynek Uri-utczai lakásában tartotta ülését. Keményt az év első felében a *Pesti Napló*hoz való szoros viszonya is Pesten tartotta; még májusban is írt cikket számára, június végén pedig *Anna* című drámai költeményének töredékét engedte át neki. Betegsége 1870 nyarán ölthetett válságosabb alakot. Ezt sejteti velünk a *Pesti Napló* júl. 13-iki számában az a hír, hogy a *Pesti Napló* főszerkesztője, b. Kemény Zsigmond, néhány hétre Kaltenleutgebenbe utazott. A fürdőnek alig lehetett meg a kívánt hatása, mert Kemény az 1870-ik év második felében nem csak a *Pesti Napló*tól, hanem minden közéleti szerepléstől megvált. Ez időben, 1870 őszén foglalhatta el budai villáját. Csak így érthető, hogy a *Kisfaludy-Társaság Évtapjainak* 1870/71-iki kötetében a tagok névsora, mely az 1871 febr. 12-iki állapotot tünteti fel, Kemény lakóhelyéül Budát jelölte meg.

A Kis Svábhegy alján csend, nyugalom vette körül Keményt. Még a fővárosnak örökös moraja is szinte megszűrődve érkezett hozzá a vadgesztenyefák lombjain át. Valamikor mennyire szeretne volna tudni annak a távoli zajnak, a főváros életének értelmét! Most legtöbbször minden érdeklődés nélkül hallgatta a magányába vetődő hangokat. A háztartás vezetését — valószínű, b. Kemény János intézkedésére — Kemény Zsigmond huga, Ágnes bárónő vállalta el; ezt annál inkább megtehetette, mert gyermekeit jóformán már szárnyukra bocsátotta. Itt látogatta meg Keményt Danielik püspök 1870-ben s megdöbbenve állapította meg néhány évnek pusztító munkáját. A régi barát látása kissé felvillanyozta a beteget. Danielik egy kirándulás tervét vetette fel, bár Kemény hugának aggodalmai voltak ellene. A közös séta kissé

kizavarta Keményt hallgatagságából, de fél óra mulva ezzel a gondolattal süllyedt vissza búskomorságába: „Hatottunk, megtettük kötelességünket és most mehetünk”.¹

Kemény élete hovatovább merő elmélázásból állott. Gyakran barangolt Pest utcáin, melyeknek kiépülését egykor oly gyönyörűséggel szemlélte, figyelme azonban kikapcsolódott a körülötte nyüzsgő világ elemeiből. Egyszer véletlenül a Szerviták terének sarkán Tóth Kálmánnal került össze, ki valami politikai botrányról beszélt neki. Kemény ekkor hallott először az esetről, nagyot kaczagott, de úgy, hogy Tóth egészen megdöbbsent.² Máskor Szász Károly püspökkel találkozott, megismerte, de a multat nem tudta világosan összekötni a jelennel.³ Legtöbbször mégis budai világiában keresték fel tisztelői és barátai, de — Gyulai emlékezése szerint — a látvány, mely eléjük tárult, szívet tépő volt.⁴ Az egykori nagy gondolkodó most gondolat nélkül bámult maga elé, összevisszahányta beszédének tárgyait s a kitörő örömből hirtelen a legfelindultabb kedélyállapotba csapott át. Kertjének lombjai alatt virágokat tépve, olyan volt, mint egy zátonyra jutott hajó, melynek széttépett vitorláival a lágy tavaszi szellő játszik. Néha Deák iránt érdeklődött s nagyon sajnálta, hogy olyan sok baja van neki a magyar politikával. Máskor felolvastatott magának, s ha valamit saját munkáiból hallott, elkomorodva

¹ Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 11., 12. l.

² Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 156., 157. l.

³ Szász Károly: *B Kemény Zsigmond emlékezete*. (Kisfaludy-Társaság Évtapjai. Uj. f. XII. 1876/7.)

⁴ Gyulai Pál: *Emlékbeszéd*. I. 1902. 161., 162., 163. l.

sóhajtott fel: „Én is akartam erről írni, de nem volt rá időm“.

A Kis Svábhegy alján eltöltött néhány év teljesen homályba borította Kemény ítélőerejét. A pénzzel régebben sem tudott bánni, utolsó éveiben meg valósággal szélnek szórta megtakarított részvényeit s életjáradékát, melyet az Athenaeum biztosított számára.¹ Könnyelműsége nem volt válogatós az eszközökben. Mint Tóth Kálmán hallotta, Kemény egy ideig a Balaton környékén tartózkodott ismerőseinél s „mulatott“ az oda vetődött vándor színtársaságok tagjaival.² Úgy látszik, még 1872 végén is ott időzött. Csak így hozhatta a *Fővárosi Lapok* 1872-ik évi 298. (decz. 29.) száma a következő hírt: „Kemény Zsigmond folyvást gyengélkedő állapotban jelenleg Siófokon időz, miután ott a levegő jó hatással van rá“. Beksics Gusztáv tudomása szerint Kemény utoljára Bécsben mulatott s költötte tőkéjének romjait. Ekkor egy bécsi publicista értesítésére b. Kemény János Bécsbe sietett s beteg bátyját előbb Pestre, majd Erdélybe Pusztakamarásra szállította.³ Beöthy Zsolt szemtanuja volt annak a jelenetnek, mikor Kemény Zsigmond végkép eltávozott Pestről. Ő beszélte, hogy Kemény Zsigmond, míg a kocsira feltették, idétlen kifejezéssel ismételtette Vörösmartynak ezt a sorát: „Jobb nekünk a Vértes vadonában!“

Hogy mikor vonult vissza Kemény Erdélybe, arra nézve eltérők a nézetek. A *Pesti Napló* 1875 decz.

¹ Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 13. l.

² Tóth Kálmán: *Irka-firkák.* 1877. 157. l.

³ Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 13. l.

24-iki számának tárczaczikkírója az elköltözés idejét 1873 júniusára, Dömötör János pedig 1873 júliusára teszi.¹ Az utóbbi adatot b. Kemény Istvánnak 1873 júl. 2-ikán írt levele dönti meg, melyből határozottan kitűnik, hogy Kemény Zsigmond már július előtt hosszabb idő óta tartózkodott Kamaráson.² Kemény Zsigmond azonban a *Kisfaludy-Társaság Évtapjai* szerint még júniusnál is előbb távozott Pestről, mert a tagoknak 1873 febr. 9-iki névsorában Kemény Zsigmond lakóhelyéül már Pusztakamarás szerepel.³ Pontosabb útbaigazítást nyújt a *Fővárosi Lapok* 1873 jan. 31-iki száma, mikor röviden ezt jelenti: „Kemény Zsigmond jelenleg Erdélyben időz János fivérénel”. Ezt a lapjelentést egészíti ki 1873 februárjában a *Fővárosi Lapok* febr. 13-iki s a *Vasárnapi Ujság* febr. 16-iki száma a következő híradással: „Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat elhatározta, hogy a *Pesti Napló* szerkesztőségéből július elejével visszalépendő Kemény Zsigmondnak, ki egészségi szempontból Erdélyben lakó testvéréhez vonult, a *Pesti Napló* körül érdemeinek elismeréséül élte fogytáig évenkénti ezer forint tiszteletdíjat fog adni”. Ezek után b. Kemény Zsigmond Erdélybe vonulásának napját joggal tehetjük az 1873-ik évi január végére.

Valóban Kemény betegsége 1873 elején annyira előrehaladt, hogy idegei minduntalan felmondták a szolgálatot. A hanyatlás fokát megdöbbentően mutatja

¹ *Vasárnapi Ujság*. 1876. 1. (jan. 2.) sz.

² B. Kemény Istvánnak b. Kemény Jánoshoz 1873 júl. 2-ikán írt levele a b. Kemény-család pusztakamarási levéltárában maradt fenn.

³ *Kisfaludy-Társaság Évtapjai*. Új folyam. VIII. 1872/3.

b. Kemény Zsigmond neve aláírása azon az okiraton, mely szerint b. Kemény Zsigmond b. Kemény Jánost 1873 febr. elsején Nagyenyedén felhatalmazza, hogy ügyeiben képviselője legyen.¹ Az összevisszakuszált aláírás reszkető kéz munkája, melyből a toll minden pillanatban ki akar fordulni. A girbe görbe vonalak hosszan húzódnak a lap alsó része felé, itt-ott, egy-egy idomtalan betű emelkedik ki belőlük, mely azonban inkább sejtethető, mint olvasható. A mozgató idegeknek ily rendkívüli bénulása az egész szervezet katasztrófáját jelezte előre.

Fáradtan, önmagának romjaként érkezett meg Kemény Zsigmond Pusztakamarásra. A zárt mezőségi völgy nyugalmat kínált neki, az egyszerű úri ház a hegyoldalban meleg otthont, de a legbecsesebb, mit a kamarási völgyben talált, az önzetlen testvéri szeretet volt. B. Kemény János nemes érzéseket hordott szívében, de mély kedélyét szinte rejtegette a világ tekintete elől. Gondolkodásában volt valami kiábrándultság, de szorgalma s erélye szelíd fénynyel vonta be agglegényéletét. Az ő kitartó munkájáról tett tanúságot az a földszintes, fazsindelyes, falusi lak is, melynek oly barátságos jellemet adott a köröskörül futó, faoszlopos, nyílt tornác. Itt húzódott meg b. Kemény Zsigmond küzdelmes életének utolsó éveiben. B. Kemény Istvánnak 1873 júl. 2-iki levele szerint Ágnes bárónő is felajánlotta bátyja számára otthonát, b. Kemény János azonban az ajánlatot nem fogadta el, a beteget magánál tartotta s gondozását Uzoni Elek gazdatiszt feleségére bízta.²

¹ B. Kemény Zsigmond felhatalmazó levele a b. Kemény-családnak pusztakamarási levéltárában maradt fenn.

² Uzoni Elekné Szathmári Anna közlése.

A sors nem volt kegyes a nagy költő iránt, nem kímélte meg a hosszadalmas hanyatlás gyötrelmeitől. Eleinte úgy tetszett, mintha a természet üdítő hatással lett volna Kemény Zsigmond idegeire. Órák hosszat elült karosszékeben a nyílt tornáczon, figyelte az alatta elterülő völgy életét, hallgatta a szemközti hegyoldalon legelésző juhnyáj kolompját, különösen nagy gyönyörűséggel élvezte egy asszony gitárpengetését, ki házuknál lakott.¹ Nem sokára azonban az értelmesség utolsó szikrája is kialudt belőle, úgy hogy valójában lelkileg meghalt s csak testi életet élt. Ekkor már segítség nélkül alig tudott egy lépést tenni, s ha ápolónéja rövid időre elhagyta, kétségbeesetten kiáltozta utána: „Anyám!”²

A hosszú haldoklás 1875 decz. 22-ikén fejeződött be, mikor b. Kemény Zsigmond csöndesen kimúlt. Temetése decz. 24-ikén — a gyászjelentés szerint is — „egészen csöndben” ment végbe.³ A zord tél, a nagy távolság, a járhatatlan utak miatt nem jelenhettek meg az irodalmi társaságok küldöttségei a félreeső kis mezősegi faluban; így aztán a gyászoló testvéren kívül csak néhány rokon, falusi ismerős és cseléd kísérté ki utolsó útjára a nemzet nagy fiát.⁴ A megfáradt földi vándort a hegyoldalban, közvetlenül anyjának sírja mellé, agg diófa árnyékába helyezték örök nyugalomra. Sírja fölé a hű testvér állíttatott egyszerű emléket e felírással: „A fáklya másnak szolgál, magát emészti meg”. Huszonegy év mulva ide temették b. Kemény Jánost is, úgy hogy a három

¹ *Fővárosi Lapok.* 1875. 294. (decz. 24.) sz.

² Uzoni Elekné Szathmári Anna közlése.

³ *Pesti Napló.* 1875. 295. (decz. 27.) sz.

⁴ Uzoni Elekné Szathmári Anna közlése.

örökzölddel befuttatott sírban egymás mellett alusznak örök álmukat, kik az életben annyira összetar-toztak.

Kemény egyénisége soha sem tudta a divat kegyét meghódítani, s Baráth Ferencz már 1871-ben joggal fájalta, hogy a nagy író a hála és elismerés egyetlen kiáltása nélkül vonult szomorú magányába.¹ Lassú kimúlásából is hiányzott mindaz, mi a nemzeti gyászt heves kitörésekre ragadta volna. Halálának híre a magyar társadalomnak leginkább azt a részét hatotta meg, mely az európai műveltség nagy eszményeivel érezte magát kapcsolatban. A tömeg részvéte nem kereste fel a pusztakamarási sírt.

Első sorban a napilapok törekedtek a nagy veszteséget megmérni, mely Kemény Zsigmond elhunytával a magyar politikai és irodalmi életet érte, bár cikkeik legtöbbször szóvirágokkal takarták el az elmélyedő ítélet hiányát. A nagyság iránti hódolat legbensőségesebben a *Pester Lloyd*-ban Lánczy Gyula tárczacikkében nyilatkozott.² Kemény Zsigmond egyéniségének határozottabb vonásai bontakoztak ki a Történelmi Társulat, a Kisfaludy-Társaság s a M. T. Akadémia gyászából, melyekben Keményről irodalmi pártjának legbeavatottabb tagjai mondtak emlékbeszédet. A Történelmi Társulatnak 1876 jan. 7-iki ülésén Salamon Ferencz Kemény Zsigmondot, mint saját korának, az elszántság időszakának, jellemző egyéniségét mutatta be.³ A Kisfaludy-Társaságnak 1877 febr.

¹ Baráth Ferencz: *Kemény Zsigmond tanulmányairól.* (Reform. 1871. 59., 60., 61., 66., 67., 73., 74. sz.).

² *Pester Lloyd.* 1875. 297. (decz. 25.) sz.

³ Salamon Ferencz: *B. Kemény Zsigmond emlékezete.* (Századok. 1876. 56—66. l.).

11-ikén tartott közülésén Szász Károly újította meg Kemény Zsigmond emlékezetét;¹ ő rajzolta meg először a nagyarányú írói pályának teljesebb képét, együttérzéssel s megértéssel emelve ki Kemény költői s politikai írói munkásságának fényes eredményeit. A kritikai elmélyedésnek mintaképe volt az az emlékbeszéd, melyet Gyulai Pál 1879 máj. 25-ikén a M. T. Akadémia közülésén olvasott fel.² Gyulai a lélek-elemzés káprázatos művészetével tárta fel Kemény belső világának rejtélyes ellentmondásait, éles ítélő-erejével pedig oly határozottan állapította meg Kemény költői alkotásainak aesthetikai értékeit, hogy ítéletei szinte véglegeseknek tűntek fel. E három emlékbeszéd nem pusztán a három irodalmi társaság gyászát juttatta méltó módon kifejezésre, hanem egyúttal biztos tájékoztató pontokat nyújtott a további irodalmi kritikának; főképp Gyulai Pál eszméi szabták meg a kutatás irányát. Kemény Zsigmond jellemének rajzát vonzóan egészítették ki a visszaemlékezés éveiben Dömötör János,³ Tóth Kálmán,⁴ Asbóth János⁵ s Falk Miksa feljegyzései;⁶ Kemény költői egyéniségének pedig több rejtett vonását fedezte fel Riedl Frigyes, mikor 1877-ben a *Pesti Napló*-ban sok elmeéllel állította szembe Kemény Zsigmond és Scott Valter regény-

¹ Szász Károly: *B. Kemény Zsigmond emlékezete. (Kisfaludy-Társaság Évtlapjai. Új folyam. XII. 1876/7.)*

² *M. Tudom. Akadémia Évkönyvei. 1878—82. XVI. 5.*

³ D. J.: *B. Kemény Zsigmond. [Vasárnapi Ujság. 1876. 1. (jan. 2.) sz.]*

⁴ Tóth Kálmán: *Kemény Zsigmondról. (Fővárosi Lapok. 1876. 10., 11. sz.)*

⁵ Asbóth János: *Irodalmi és politikai arcképek. 1876. 73—76.1.*

⁶ Falk Miksa: *Apróságok b. Kemény Zsigmond életéből. (Pesti Hírlap. 1879. 163—165. sz.)*

költészetét.¹ A nagy regényíró emlékének fenntartására alakult meg 1877-ben Marosvásárhelyt a Kemény Zsigmond-társaság is.²

Az a hatás, melyet b. Kemény Zsigmond a magyar nemzet lelkében hagyott hátra, nem annyira nagy terjedelmű, mint inkább mély. Költői és politikai eszméinek hódító ereje egyenlő arányban növekedett a magyar műveltség fejlődésével. Emlékének nem ártott az idő, sőt egyéniségének jellemző vonásait mintegy nemes patinával vonta be az egymást felváltó nemzedékeknek öntudatos tisztelete. Így mélyítették ki a hetvenes évek visszaemlékezéseit a nyolczvanas éveknek nagy jelentőségű tanulmányai. Péterfy Jenő már az *Egyetértés*nek 1879 nov. 19-iki s nov. 26-iki számaiban hozzáfogott Kemény regényköltészetének elemzéséhez.³ Figyelmét főképp a lázas képzeletnek kicsapongásai s hallucinatioi kötötték le, s úgy tetszett, mintha tárgyát finom bonczolószerei számára teremtettként volna. Még mélyebbre hatolt Péterfy Kemény képzelet- és kedélyvilágába 1881-ik évi tanulmányában.⁴ Itt néha oly szenvedélylyel kereste Kemény költészetének legbensőbb alapjait, hogy saját hangulatai szinte túlon-túl egyéni jellemet adtak kutatásainak. Sokkal tárgyiasabban, az egyén és az egyetemes kapcsolatának szempontjából bírálta meg Beöthy Zsolt Kemény képzeletének alkotásait *A tragikum* című művében.⁵

¹ Riedl Frigyes: *Kemény Zsigmond és Walter Scott*. [Pesti Napló. 1877. 136. (jún. 1.), 142. (jún. 7.) esti számok.]

² Pesti Napló. 1877. 141. (jún. 6.) sz.

³ P. J.: *Kemény Zsigmond mint regényíró*.

⁴ Péterfy Jenő: *B. Kemény Zsigmond mint regényíró*. (Budapesti Szemle. 1881. XXVIII. 161—192. 1.)

⁵ Beöthy Zsolt: *A tragikum*. 1885.

Fejtegetéseiben kiművelt aesthetikai érzékkel világította meg Kemény költői világának komor szépségeit, hogy a tragikai hatásnak egyik legnagyobb messterét fedezhesse fel bennök. Míg Péterfy és Beöthy a költői lángelme mélységeibe vetettek vizsgáló tekintetet, addig Beksics Gusztávnak *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés* című munkájából a politikai írónak reális jellemrajza bontakozott ki.¹ Beksics néha nehezen tudott a pártszempontoktól menekülni, de a mily fáradhatatlanul gyűjtötte össze adatait, ép oly gyakorlott mester volt az egyénítésben.

A nyolczvanas évek tanulmányainak szelleme gazdag örökségként szállott a következő két évtizedre. Ez időtájban adott Gyulai Pál a Keményről szóló irodalomnak nagyobb lendületet b. Kemény Zsigmond *Összes műveinek* kiadásával, melyeknek tizenkét kötete 1896-tól 1908-ig jelent meg. Kemény Zsigmond költői egyénisége úgy emelkedett ki a századvégi magyar irodalom zavaros viszonyai közül, mint a székesegyháznak merész vonalú, sötét kupolája a lakóházak fedeleinek összevisszaságából. E mély értelmű ellentét vonta magához azok érdeklődését, kik a költő hivatásában többet kerestek unaloműzésnél vagy hatásvadászatnál s a külföldi irodalmi divatok utánzásánál. Főképez az irodalomtörténet munkásai fejtettek ki lázas munkásságot, hogy Kemény egyéniségének s költészetének minden rejtett elemét napfényre hozzák. Majd élettörténetének adatait gyűjtötték és levelezését közölték, majd politikai írói tevékenységét s regényköltészetének egy-egy részletét emelték ki; gyakran visszatértek Kemény regényeinek történeti forrásaihoz,

¹ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883.

gyakran kutattak irodalomtörténeti kapcsolatot Kemény s korának kiváló regényírói: Jósika, Eötvös és Balzac között.

Ily komoly tanulmányokkal ért el a magyar irodalmi élet Kemény születésének századik évfordulójához. Az ünnepi esztendőnek, 1914-nek, tartalmas hangulata legméltóbban a Kisfaludy-Társaságnak s a M. T. Akadémiának ülésein nyilatkozott; itt Ferenczi Zoltán,¹ ott Berzeviczy Albert, Beöthy Zsolt, Hegedüs István s Rákosi Jenő² hódoltak b. Kemény Zsigmond szellemi nagyságának. A Kisfaludy-Társaság ünneplésének irodalmi emléke b. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkáinak* sajtó alá rendezése is. A költői lángelme további hódító útjának irányát jelölte meg Császár Elemér *A magyar regény történetében*, mikor b. Kemény Zsigmondot a legnagyobb magyar regényírónak nevezte, s mikor b. Kemény Zsigmondnak három nagy történeti regényét, mint a magyar regényirodalom tetőpontját, méltatta.³

A múltó évekkel mind nagyobb helyet foglalt el b. Kemény Zsigmond tisztelete a magyar műveltségben. Eszméinek gazdagsága a nemzetnek leggondolkodóbb részét hódította meg. költői képzeletének merész röpte meg valósággal állandó ígérete alatt tartotta a magyar kritikát. E térfoglalás szoros kapcsolatban áll azzal a kérdéssel, vajjon mit jelent Kemény Zsigmond a magyar

¹ Ferenczi Zoltán: *Kemény Zsigmond emlékezete*. (Budapesti Szemle. 1914. CLIX. k.)

² Berzeviczy Albert: *Megemlékezés báró Kemény Zsigmondról*. — Beöthy Zsolt: *Kemény, a regényíró*. — Hegedüs István: *Kemény Zsigmond emlékezete*. Költemény. — Rákosi Jenő: *Kemény Zsigmondról*. (Budapesti Szemle. 1914. CLVII. k.)

³ Császár Elemér: *A magyar regény története*. 1922. 154—179. l.

irodalom szempontjából. Kemény a legeggyetemesebb szellemeknek egyike, kik írói munkásságukkal a magyar irodalom fejlődésének jellemző fordulatot adtak. A magyar prózáírás mestere volt; egyaránt hatott kritikai és történeti felfogásával; államférfiúi nagyságát a magyar politikai életnek korszakos átalakulása hirdeti; lángelméje mégis legteljesebben költői alkotásaiban nyilatkozott.

Prózája hű tükre egyéniségének; valójában a heves képzeletnek s a bonczoló elmének alkotása, néha a szédítő szökelekések következtében sejtelmes, máskor a bonyolultságig mélyreható, gyakran egyenetlen, soha sem felületes, mindig ünnepies. Történelmi tanulmányait s politikai fejtegetéseit is lelkének uralkodó elemei hatották át. Mint történetíró a legnagyobb lélekismerők sas-szemével fedezte fel azokat a rejtett erőket, melyek korának kiváló magyar államférfiait az események tetőpontjára vagy a katastróphák mélységeibe sodorták. Míg azonban egyfelől a lelki élet elemeit az arczizmok rángásaig kísérte nyomon, másfelől képzeletének rendkívüli erejével művészi egységbe foglalta össze a végtelen sok részletet. Így politikai jellemrajzai a történetírás legköltőibb feladatát oldották meg, a mennyiben az egyéni befolyást emelték ki s azt a bonyolult viszonyt érzékítették meg, mely az egyént történelmi környezetével, korának mozgó eszméivel kapcsolja össze.

Kemény Zsigmond politikai röpiratait és hírlapi cikkei első pillanatra az elmélet csillogó légvárának tűnnek fel. Kemény azonban, bár sokat tanult a francia doctrainairektól, politikai rendszerét *biztos alapon, a magyar közéletnek szigorú bírálatán építette fel. Minél mélyebbre hatolt a megyei visszaélések elemzésébe,

annál nagyobb uralmat nyert politikai írói munkásságán a parlamenti államforma eszméje. Így vált a nemzet oktatójává, magyarázta a népképviselőnek minden vonatkozását s előkészítette azt a korszakos diadalt, melyet Kossuth az 1848-iki törvényekkel vívott ki. Az elnyomatás idején ő vetette meg a reális, magyar nemzeti politika alapját, mely az uralkodót kíméletre, a nemzetet nyugalomra intette. Külső politikai cikkeiben csodálatos éles látással mérlegelte az európai államok erőviszonyait, s következtetései szinte jóslatoknak illettek be. Mennyire kellett az állami élet lélektanát ismernie, hogy az összevisszakuszált helyzetekben eligazodott! Mily villámgyorsan kellett képzeletének szárnyalnia, hogy a rohanó eseményeket megelőzhette! Kemény politikai írói egyénisége azonban több, mint a bonczoló elmének s az összefoglaló képzeletnek egyesülése. Lényeges alkotórésze az a nemes államférfiúi jellem is, mely eszményi céljaiért tud hallgatni, de mer tenni is, mely 1860-ban s 1861-ben ép úgy védi Kossuth alkotását, az 1848-iki törvényeket, az önkényuralommal szemben, mint 1867-ben a kiegyezés nagy művét a forradalmi szellemmel, főképp Kossuthal szemben. Politikai íróink közül voltak, kik ragyogóbb költészettel vonták be törekvéseiket, mint Kemény, de egy sem volt köztük, ki őt a politikai eszmények elemzésében utolérte volna. Kemény épen a politikai káprázatok széttépésében kereste legfőbb hivatását; azért volt az elnyomatás korának legnagyobb politikai írója.

Irodalmi jelentőségre nézve messze felülmúlja Keményben a történetírót s a publicistát a költő. Regényei nagyarányú fejlődés emlékei, melyben a XIX. század irodalmi áramlatai egyenlítődnék ki. A romantikus ke-

dély- és képzeletvilág itt ütközik össze a realismus kiábrándultságával. A színes költői ábrándokba s a képzelet kicsapongásaiba mind inkább belevegyül a vérerek és idegek tanulmányozása, lassanként azonban a valóság szeretete szinte átszellemül s Kemény történeti regényköltészetének csúcspontján már lélektani realismussá finomul. Ez a realismus nem betanult modor, belülről fakad, valójában a tökéletes képzelőerőnek nyilatkozása. Kemény végtelen sok elemből alkotja meg hőseinek jellemét, szoros kapcsolatba hozza őket környezetükkel, mindazáltal bonyolult lelki életüknek legtitkosabb rúgóit is feltárja. Ő a magyar irodalomnak legnagyobb jellemrajzoló művésze, eszközeinek finomságával s gazdagságával még Arany Jánost is fölülmúlja s kétségtelen rokonságban áll a világirodalomnak legelső költői lángelméjével, Shakespearel.

Még jelentősebbé teszi Kemény realismusát regényeiben mély történelmi felfogása. Nála a történelem nem festői díszletek raktára, mint Jósikánál, — politikai szószék sem, mint Eötvösnél, — még kevésbé phantastikus mesetárgy, mint Jókainál. Kemény a külsőségeken túl a mult idők lelkét kutatja s a korszak eszméit az egyének és tömegek szenvedélyeiben tünteti fel. Ilyen módon regényeiben nem csak hőseit, hanem bennük és mögöttük a letűnt korszakokat is egyéníti. Az *Izabella királyné és a remete* s a *Zord idő* című regényeiben még itt-ott felcsillan a renaissance-kori magyar műveltségnek ragyogó pompája, de mind inkább elhalványul a török uralom borzalmai között. Kemény *Gyulai Pálja* számára már csak a renaissance foszlánya, roj gya, szennye maradt, az erkölcsi bomlás a nagyság minden jele nélkül. Mennyire különbözik a

Zápolyák s Báthoriak züllő környezetétől a XVII. századi Erdély, főkép I. Rákóczi György kora az *Özvegy és leányában* s *A rajongókban*! Itt már a protestantismus hódító hatalomként jelentkezik puritán erkölcsével, vallási türelmetlenségével s nemzeti jellemével. Kemény történeti költészetének érdeme, hogy egész valóságában keltette életre Erdély fejedelmi korszakát, melynek eszmei tartalmát XVI. és XVII. századi irodalmi emlékeink csak töredékesen s minden költőiség nélkül fejezték ki.

Kemény azonban nem csak legnagyobb jellemrajzoló és történeti költőnk, hanem legkiválóbb tragikus költőnk is. Romantikus hajlamainál fogva gyakran rajzolta a végzet hatalmát, mely kénye-kedve szerint dülja fel az emberi életet, de mégis leggyakrabban a nemes jellemek tragikumát elemezte, kiket épen erényeiknek túlzása dönt romlásba. Tragikus hőseinek sorsa megrázó erővel hirdeti az erkölcsi törvény szentségét. Lelki szervezetüket lassan járja át a bűn, de annál rettenetesebb rombolást visz véghez benne; s minél érzékenyebb lelkiismeretük, annál kérlelhetetlenebbül mondja ki a lesújtó ítéletet. Úgy tetszik, mintha ez a tragikus költészet főkép Kemény korának szólana, melyet Széchenyi is annyiszor óvott a nemes szenvedélyek túlzásaitól, a jó szándékkal kikövezt pokoltól. A tragikai hatásnak lélektani megalapozása, tüneményes gazdagsága s mély erkölcsi tartalma azonban Kemény regényköltészetét minden időknek közös, drága kincsévé avatja.

Utolsó nagy értéke Kemény költészetének a költő világnézete. Kemény egyéniségének fejlődésével átalakult ez is, de mindig nagyarányú s komor maradt. Hiányzott belőle a játszi fény s a felhőtlen derű, még

a humor is eltorzult benne. Első regényeiben mélyen bántotta Keményt a romantikus váagnak a valósággal való küzdelme, s fájó szívvel jegyezte fel az emberi életnek gyötrő ellentmondásait. Az elnyomatás korának borzalmai még inkább feldúlták kedélyvilágát, úgy hogy vesztett ábrándjai közé mind több fásult eszme vegyült, s regényei szinte bántó éllel hirdették a daemoni lelki erőknél győzelmét. Költői pályájának tetőpontján már mintegy felhők mögül ragyogott ki világnézetének legvonzóbb eleme: nemes emberszeretete. A *rajongók* költője a keresztyén erkölcsiség valóját, a szeretetet dicsőítette Lorántffy Zsuzsánnának fennkölt gondolkodásában s Laczkó Istvánnak önzetlen lemondásában. Így emelkedett Kemény mind magasabb szempontokhoz az ember és az emberiség életének bölcséletében, így közelítette meg azt az eszményképet, melyet egykor romantikus lelkesedéssel rajzolt az igazi költőről; ő is fürkészte a lét talányait s felfedezte a mindenség összhangját. Regényköltészete eredeti bölcsélet, melynek valóját azonban csak a költészet eszközei hozhatták napfényre, — nagy gondolatvilág foglalatja, mely a magyar szellemi életből fejlődött a világirodalomnak egyetemes jelentőségű alkotórészévé.

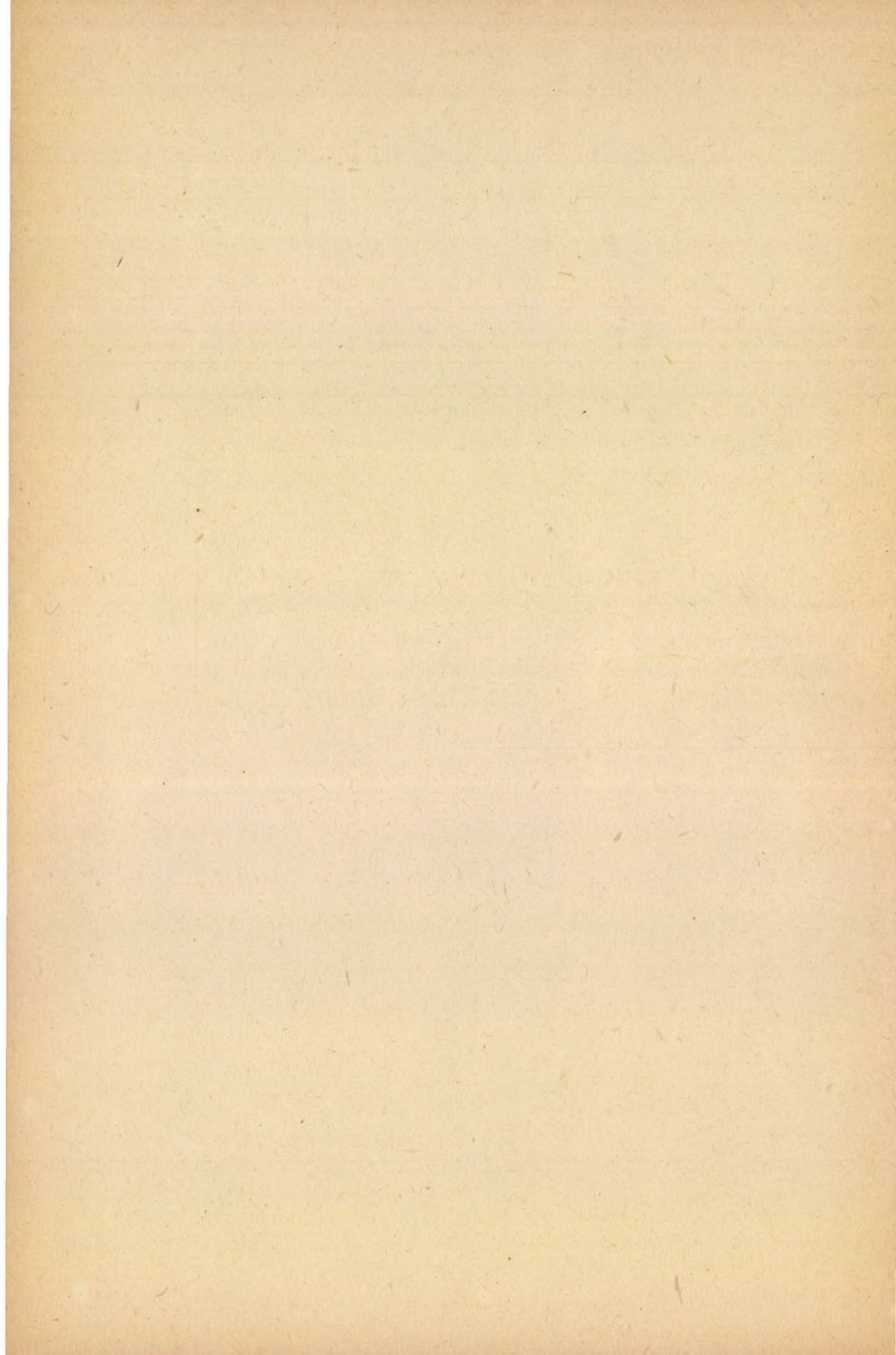
Az a költői egyéniség, mely az alkotó erőknél ily rendkívüli gazdagságát rejti magában, messze kimagaslik nem csak a magyar, hanem az európai regényirodalomból is. Keményt költői lángelméje a XIX. század nagy regényírói közé emeli. Történeti felfogásának megdöbbentő igazságával magasan túlszárnyalja Scott Valtert s új utakat tör a történeti regényírás számára. A jellemrajzban nem oly egyoldalú, nem oly kiábrándult s az összefoglalásnak nagyobb mestere,

mint Balzac. Kedélyétől idegen az a túlzó érzékenység, melylyel Dickens indítja meg olvasóit, valamint az az erkölcsi oktatás, mely Thackeray regényét változtatja át satirává; annál inkább feltárul mély erkölcsisége előtt a tragikumnak egész rejtelmes világa. Tolsztojjal együtt ő is hirdeti a keresztyén ember-szeretetet megváltó erejét, de a rajongó hit örvényeitől mindig megóvjá világnézetének költőisége.

Kemény Zsigmond írói és költői nagysága, mint kora eszmei tartalmának emlékszerű kifejezése s a magyar szellemnek jellemző nyilatkozása, a magyar irodalomnak egyik legállandóbb értéke, melyet az idő csak növelhet. Minél messzebb távolodik a magyar nemzet időben Kemény korától, annál megfelelőbb távlatot nyer Kemény egyéniségének nagy méreteihez, s minél magasabbra emelkedik világtörténeti hivatásának felismerésével, annál inkább meg fogja becsülni Kemény Zsigmondnak politikai és költői eszményeit.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.*)

A.

- A Hon* II. 458, 482, 523.
 Agrippa von Nettesheim I. 64.
 Albrecht főherceg II. 22, 340, 384.
 Aldridge (Ira) II. 110.
 Almássy Pál I. 442. II. 491, 494.
 Althanné gr. II. 540, 542.
 Alvincz I. 5, 6, 12, 14—17.
 Andrassy Aladár gr. II. 322.
 Andrassy Gyula gr. I. 380. II. 322, 478, 483, 506, 512, 514, 515, 519.
 Andrassy Manó gr. II. 322.
 Andrassy-miniszterium II. 514, 515, 526.
 Angol Királyné II. 106, 107, 112, 113, 115, 217, 288, 298, 462.
 Angyal Dávid II. 159.
 Anschütz I. 144.
 Apaffi fejedelem I. 44.
 Apponyi gr. II. 322.
 Apponyi György gr. I. 295, 304, 320, 398. II. 508.
Approbata I. 122, 198.
 Aquinói Szent Tamás I. 64.
 Arany János II. 91, 100—102, 111, 150, 197—199, 201, 251, 282, 295, 309, 322, 338, 442, 460, 461, 465—468, 470—472, 560.
 Aranyosrákosi Székely Sándor II. 344.
 Ariosto II. 449.
 Aristoteles I. 64.
 Arneht Alfréd II. 540.
 Asbóth János II. 483, 554.
 Asztalos Pál I. 445.
 Atayde (Catharina de) I. 239, 248, 252, 255, 261, 263, 264.
Athenaeum I. 158, 160, 162, 163, 179, 180, 249.
 Auber II. 110.
Augsburger Allgemeine Zeitung I. 325, 326. II. 320.
Árpádia II. 95.

B.

- Bach II. 2, 3, 22, 36, 40, 41, 90, 92, 148, 149, 153, 234, 239, 293, 302, 311, 314, 315, 339, 394, 396, 404, 405, 412, 417, 481.
 Baco (Verulami) II. 544.
 Bajza József I. 259. II. 2, 109, 468.

*) A jegyzetekben előforduló nevekre e mutató nem utal.

- Balassi Bálint I. 186, 187. II. 437.
- Balázs Sándor II. 221.
- Balogh Zoltán II. 221, 483.
- Balzac I. 285, 287, 288, 292, 316, 355, 362. II. 54, 70, 80, 81, 86, 107, 108, 127, 128, 165, 174, 180, 185, 195, 375, 557, 563.
- Baranyay Ilona II. 72.
- Baráth Ferencz II. 553.
- Barók Dániel I. 4, 20, 22.
- Barrot (Odilon) I. 403.
- Basa István I. 50.
- Batthyány Ádámné gr. II. 540—542.
- Batthyány Kázmér gr. I. 376, 380.
- Batthyány Lajos gr. I. 376, 377, 380, 395, 396, 398, 415—417, 420—423, 426, 439. II, 1, 30, 49, 546.
- Bánffay Simon II. 37, 45, 483.
- Bánffy Borbála b. I. 32.
- Bánffy Elekné b. I. 104, 105.
- Bánffy László b. II. 49, 50, 62.
- Bánffy Miklós gr. I. 224, 234.
- Bánó József II. 483.
- Báricz János I. 59.
- Báthori Boldizsár I. 356, 364, 365. II. 344.
- Báthori István I. 186, 323, 356, 365.
- Báthori Zsigmond I. 319, 324, 336, 343—345, 349, 351, 352, 354—356, 361, 363—366. II. 134.
- Báthoriak II. 561.
- Bäuerle Adolf I. 139, 287.
- Beksics Gusztáv I. 43, 56, 57, 85, 118, 120, 122, 132, 237, 238, 392, 443. II. 4, 7, 8, 30, 37, 112, 225, 226, 291, 389, 413, 448, 456, 476, 509, 528, 536, 546, 549, 556.
- Belcredi gr. II. 503, 505, 514.
- Bem I. 247, 444.
- Benedek Lajos II. 384.
- Benkő Ferencz I. 47, 344.
- Beöthy László II. 221.
- Beöthy Ödön I. 208, 304, 305, 325, 326.
- Beöthy Zsigmond II. 483.
- Beöthy Zsolt I. 350, 372. II. 150, 269, 361, 426, 431, 549, 555—557.
- Berczik Árpád II. 539, 540.
- Berecz Károly II. 221.
- Berres I. 153, 154.
- Berzeviczy Albert II. 557.
- Berzsenyi Dániel II. 381, 461.
- Bethlen Farkas I. 172, 175, 176, 364, 365. II. 416.
- Bethlen Ferencz gr. I. 91, 95, 233.
- Bethlen Gábor fejedelem I. 44, 46. II. 264, 358.
- Bethlen István II. 265.
- Bethlen János gr. I. 79, 92, 98, 116, 117, 198, 224, 226, 298, 331. II. 18, 39, 49, 50, 60—63.
- Bethlen János gr. ifj. II. 115.
- Bethlen József gr. II. 115.
- Bethlen Kata gr. I. 48.
- Beust b. II. 514.
- Bezerédy I. 446.
- Bezerédy Istvánné II. 462.
- I. Béla I. 397.
- Bérczy II. 14, 250.

Biblia I. 142.
 Bismarck II. 498, 499, 500, 501, 511.
 Bod Péter II. 344.
Bolond Miska II. 414.
 Bolyai Farkas I. 124, 149.
 Boros Tamás I. 364.
Botschafter II. 505.
 Bourbonok II. 474.
 Brassai Sámuel I. 96, 183, 191. II. 14, 101, 251.
 Brillat-Savarin II. 544.
Budapesti Híradó I. 295, 308, 396.
Budapesti Hírlap II. 92, 210, 260, 261, 281, 347, 348, 377, 378.
Budapesti Szemle I. 182. II. 102, 168, 310, 353, 418, 420.
Budapesti Veszteg II. 89, 92, 93, 130, 143, 144, 146, 147, 150, 166, 254, 345.
 Bulwer I. 95, 134, 142, 284, 286. II. 195.
 Bulyovszky Gyula I. 441. II. 144.
 Bulyovszkyné II. 99, 110.
 Buol gr. II. 234, 237, 240, 242, 339.
 Busbach Péter II. 483.
 Bús Vitéz II. 414, 481.
 Byron I. 142. II. 71, 76.

C.

Caesar I. 56. II. 432.
 Camoens I. 186, 187, 239, 248—255, 257—259, 261, 263, 265, 291, 484.
 Caninoi herczeg I. 386.
 Cardanus I. 64.

Carlen Emilia (Flygare) II. 222.
 Carlyle II. 59, 60.
 Catlin II. 177.
 Centralisták II. 388—390.
 Chamisso II. 173.
 Chateaubriand I. 142. II. 176
 Cherubini II. 110.
 Chopin I. 230.
 Cicero I. 56.
 Clotild királyleány II. 329.
Compilata I. 122.
 Constant Benjamin I. 218.
Constitutionnel II. 329.
 Correggio I. 141. II. 300.
 Cowley lord II. 330.
 Cusanus (Nicolaus) I. 64.
 Czakó Zsigmond I. 379, 380.
 Czermak I. 153.
 Czirjék főispán I. 81.
Családi Lapok II. 144.
 Csathó Pál I. 179.
 Csányi I. 410.
 Császár Elemér II. 557.
 Császár Ferencz II. 15, 36, 37, 45.
 Csekonics grófné II. 292.
 Csengery Antal I. 333, 377—380, 384—386, 389, 401, 405, 412, 422, 430, 437, 438, 449, 451. II. 2, 4, 17, 19, 37, 38, 49, 50, 66, 91, 98, 100—102, 106, 107, 111, 197, 215, 216, 219, 220, 222, 227, 233, 250—252, 254, 255, 258, 293, 294, 296, 297, 307—310, 318, 322, 324, 354, 383, 418, 419, 461, 462, 470, 484, 523.
 Csengery Antalné II. 106.
 Csengery Loránt I. 386. II. 106.
 Cserei Mihály II. 169.

Csóka József I. 38. II. 19, 20.
 Csóka Rozália I. 8, 9.
 Csóka Sámuel I. 8, 29, 104.
 Csórja Ferencz I. 70, 84.

D.

Daniel Elek I. 121.
 Danielik János I. 237, 238. II.
 23, 109, 114, 215, 219—221,
 251, 252, 254, 275, 281, 291—
 293, 296—302, 304, 307, 316
 —318, 320, 353, 383, 418,
 446, 463, 464, 483, 514, 527,
 543, 544, 547.
 Danielik József II. 291.
 Dante I. 143. II. 123.
 Daum I. 139, 141.
 Deák Farkas I. 297. II. 484.
 Deák Ferencz I. 79, 181, 207,
 282, 304—306, 375, 378, 394—
 396, 400, 419. II. 14, 15, 36,
 49, 91, 106, 112, 215, 222,
 251, 285, 289, 292, 294, 311,
 318, 319, 324, 335, 382, 383,
 388, 389, 394, 396, 399—
 402, 404, 413, 461, 462, 464,
 475, 478, 485—487, 491, 493,
 494, 502, 503, 507, 508—510,
 512, 514, 517, 518, 524, 527,
 530, 531, 544, 545.
Deák-album II. 482.
 Deák-kör II. 513, 528.
 Deák-párt II. 484, 487, 491,
 504, 507, 513, 515, 516, 524,
 525, 528, 529, 531, 534.
 Degré Alajos I. 379. II. 35,
 72, 99, 113, 118, 289, 291,
 298, 484.
 Dengi János ifj. II. 127.

Dessewffy Aurél gr. I. 206,
 214. II. 59.
 Dessewffy Emil gr. I. 308—
 311, 319, 323, 378, 380. II.
 339, 340, 382, 388.
 Décsey Lajosné I. 380.
Déliabáb II. 92—94, 99, 144,
 167, 172, 345.
 Déryné I. 94, 96, 97.
 Dickens I. 284—286. II. 195,
 277, 563.
 Diego (don) II. 447.
Divatcsarnok II. 92, 93, 98—
 100, 116, 118, 167, 168, 197,
 258, 259, 441.
 Dobai-leányok I. 94.
 Doblhoff I. 425, 431.
 Dobsa Lajos II. 99, 469.
Documentált felelet I. 431, 432,
 435. II. 33.
 Dolce (Carlo) I. 385. II. 75.
Donau-Zeitung II. 401, 474,
 482.
 Dósa Elek I. 122—124.
 Döbrentei Gábor I. 184, 225.
 Dömötör János I. 18, 160. II.
 550, 554.
 Drouyn de l'Huys II. 237.
 Duns Scotus I. 64.

E.

Egressy Gábor I. 96, 97. II.
 110, 467.
Egyetértés II. 555.
 Emich Gusztáv II. 148, 234,
 235, 253, 316, 323, 325, 482,
 525.
 Emich Gusztáv ifj. II. 449,
 476, 477.

- Emich-nyomda II. 457, 459, 543, 545.
 Endlicher I. 153.
 Engel János K. I. 114, 127, 172, 175, 176, 279. II. 416.
 Enghaus kisasszony I. 144.
 Eördegh István I. 249.
 Eötvös József b. I. 180, 244, 245, 247, 265, 295, 297, 305, 308, 310—312, 314, 317, 333, 346, 347, 366, 367, 369—371, 374—378, 380, 389, 390, 392, 395, 400, 404—406, 411, 428. II. 14, 100, 150, 206, 215, 317, 322, 339, 367, 372, 377, 383, 388, 394, 461, 471, 484, 557, 560.
 Eötvös Károly II. 461.
 Erdélyi Figyelő I. 380.
 Erdélyi Hiradó I. 15, 34, 72, 94, 135, 163, 183, 187, 191, 192, 195—197, 199, 200, 202—205, 207, 208, 210, 211, 215, 223, 227, 242, 244, 267, 268, 270, 274—283, 293, 295—301, 303, 306, 308, 309, 311—314, 319, 322, 326, 327, 337, 338, 341, 344.
 Erdélyi János I. 370—372, 378, 380, 451. II. 16, 35, 51, 91, 101, 250, 282, 318.
 Erdélyország történetei tára I. 344.
 Erzsébet királyné II. 91, 510.
 Esti Lapok I. 444, 445, 451.
 Eszterházy gr. II. 237.
 Eszterházy Móríczy gr. II. 402, 481.
 Éder Lujza I. 94.
 Életképek I. 245, 348, 370, 379, 386.
 Érkövy Adolf II. 484.
 Értesítő II. 130.
- F.**
- Falk Miksa II. 109, 114, 250, 290, 293, 295—299, 306, 307, 312, 317—326, 335, 336, 340, 353, 380, 381, 383, 385, 387, 389, 390, 400, 407, 412, 418, 419, 449, 453, 454, 457, 465, 473, 477, 478, 481—483, 485—487, 494, 507, 508, 515, 524, 525, 527, 536, 554.
 Falk Miksáné II. 299.
 Falusi Esték II. 94.
 Farkas Károly I. 445.
 Farkas Lajos I. 445.
 Farkas Sándor (Bölöni) I. 95, 96, 134, 183.
 Fánecsy Lajos II. 110.
 I. Ferdinánd II. 429, 432, 438.
 Ferdinánd főherczeg (estei) I. 88, 98, 101, 105, 106, 116, 117. II. 61.
 I. Ferencz I. 88. II. 398.
 II. Ferencz nápolyi király II. 386.
 Ferencz József I. 429, 439. II. 3, 89, 90, 148, 242, 331, 388, 412, 502, 506, 512, 532.
 Ferenczi Zoltán I. 326. II. 557.
 Fessler Aurél I. 364. II. 438, 439, 540.
 Festetics Leó gr. II. 98.
 Fényes Elek II. 3, 250.
 Fichte I. 59.
 Fichtner I. 144.

Ficinus (Marsilius) I. 64.
Figyelmező I. 128, 162.
Figyelmező (Pozsony) II. 15, 24.
 Fischer I. 153.
 Forgách Antal gr. II. 402, 481.
 Forinyák Géza II. 380.
Fortschritt II. 393, 414.
Fővárosi Lapok II. 457, 465,
 468, 472, 475, 478, 479, 538,
 539, 546, 549, 550.
 Frankenburg Adolf II. 294,
 460.
 Friebeisz István II. 117—119.
 Friedjung Henrik II. 30, 500.
Független I. 321.
 II. Fülöp I. 252. II. 386.

G.

Galgóczy Károly II. 250.
 Garibaldi II. 386, 387, 407.
 Geibel I. 244.
General-Correspondenz II. 493.
 Geringer b. II. 122.
 Girão (Pedro) I. 252.
 Goethe I. 36, 95, 111, 135,
 142—144, 146—149, 229, 256,
 258, 259, 317, 357, 367, 370,
 383, 384, 386, 387. II. 70,
 71, 81, 82, 98, 142, 194, 210,
 231, 304, 306, 368, 377, 443.
 Goluchovszky gr. II. 339, 396.
 Gorove István II. 383.
 Görgey Arthur I. 439, 444,
 447—450, 452, 453. II. 10, 49.
 Greguss Ágost II. 251, 254,
 281, 318, 383, 471, 482.
 Grillparzer I. 143, 144, 148.
 II. 175.
 Guizot I. 217.

Gutenberg I. 229.
 Gyárfás Domokos I. 107, 130,
 131, 136.
 Gyárfás Domokosné I. 131.
 Gyerő Jenő I. 308, 309, 312.
 Györfi Ágnes b. I. 3, 6, 7,
 27, 32.
 Gyulai Ferencz II. 343, 345,
 349—351, 357, 362, 374, 376.
 Gyulai Francziska gr. I. 225.
 Gyulai Lajos gr. I. 91, 93, 94,
 97, 101, 186, 216, 223, 228,
 231, 235, 344. II. 19, 20, 35,
 72, 115, 343.
 Gyulai Menyhért II. 322.
 Gyulai Pál fejedelmi tanácsos
 I. 307, 324, 333, 339, 343—
 345, 348—352, 354, 361, 365,
 366. II. 134.
 Gyulai Pál I. 18, 19, 111, 118,
 127, 157, 160, 161, 245, 359,
 371, 372. II. 14, 58, 66, 90—
 92, 100, 111, 150, 153, 159,
 168, 178, 181, 183—185, 201,
 215, 216, 222, 250, 254, 291,
 293—295, 297, 299, 307, 308,
 318, 320, 325, 419, 452, 454,
 461, 462, 468, 471, 484, 522,
 523, 546, 554, 556.
 Gyulaiak I. 344.

H.

Habsburg-ház I. 414, 415. II.
 386, 397, 519, 521, 526.
 Haendel II. 110.
 Halász Imre II. 484.
 Halévy II. 110.
 Haller Péter II. 263.
 Halm Frigyes I. 144, 250, 251.

- Hartleben I. 244, 245, 315, 333, 347.
 Hasner II. 403.
Hat író könyve II. 100, 101.
 Haydn II. 110, 538.
 Haynau b. II. 1—3, 7, 11, 12, 22, 24, 417.
 Heckenast II. 102.
 Hegedüs István II. 557.
 Hegedüs Lajos II. 99.
 Hegedüs Sámuel I. 54.
 Heine I. 239.
 Herwegh I. 230.
Hetilap I. 393, 394.
 Hildenbrand I. 153, 154.
 Hindyék II. 389.
Hirnök I. 179.
 Hoffmann I. 143, 258. II. 173—175.
 Hollán Ernő II. 484.
 Hollósy Kornélia I. 376, 380.
 Homeros I. 57.
Honderű I. 159, 164, 220, 233, 235, 243, 246, 268, 269, 290, 370.
 Horatius I. 56, 57. II. 544.
 Horváth báróék I. 232, 233.
 Horváth Boldizsár II. 484.
 Horváth Lázár (P.) I. 134, 140, 220, 287.
 Horváth Mihály II. 420, 421, 437—439.
 Horváth Mihály b. I. 232.
 Horváth Miklós b. I. 232, 238. II. 72, 117, 119.
Hölgyfutár II. 3, 5, 15, 23, 50, 73, 87, 92, 94, 116, 118, 143, 261, 281, 303, 353, 354, 377, 378, 419, 420, 441.
 Hugo Viktor I. 78, 95, 97, 135, 142, 168, 169, 284, 287, 353, 358. II. 195, 199, 425, 434.
 Humboldt Sándor I. 149.
 Hunfalvy János II. 318, 484.
 Hunfalvy Pál I. 446. II. 9, 251, 318.
 Hübner b. II. 339.
- I.**
- Illésházy I. 364.
 Illucz János (Oláh) II. 462.
 Illosvai II. 198, 199.
 Intzédi-leányok I. 94.
 Irányi Dániel. I. 448. II. 8.
 Irinyi József I. 309.
 István herczeg, nádor I. 407. II. 89.
 Istvánffi Miklós II. 438.
 Ivánka Imre II. 383.
 Izabella királyné I. 17, 112, 165—167, 174, 177. II. 169, 417, 429, 430, 432, 437, 438.
- J.**
- Jacquin I. 153.
 Jancsó-codex II. 343, 344.
 Janin Gyula I. 292.
 Jámbor Pál II. 383, 484.
 János Zsigmond I. 112.
 Jánosi Ferencz II. 484.
Jelenkor I. 295, 375.
 Jellasich I. 415, 416, 419, 422, 425, 429.
 Jókai Mór I. 379, 437, 441, 444—446. II. 4, 8, 14, 99—101, 144, 145, 197—199, 251, 295, 321, 325, 367, 378, 482, 484, 506, 560.

Jókainé II. 110, 299.
 Jósika b. II. 322.
 Jósika bárók I. 139.
 Jósika István I. 344, 345, 348.
 Jósika Lajos b. I. 140.
 Jósika Miklós b. I. 91, 95,
 96, 134, 135, 140, 146, 162,
 164, 168, 169, 173, 175, 233,
 244—247, 259, 263, 265, 266,
 272, 273, 286, 289, 298, 301,
 303, 304, 307, 308, 317, 330,
 332—334, 340, 344—348, 358,
 361, 363, 364, 366, 368, 370,
 377—380, 382. II. 76, 81,
 126, 127, 161, 162, 170, 171,
 177, 178, 195, 196, 557, 560.
 Jósika Sámuel b. I. 295, 341.
 II. 340.
 II. József I. 150, 151. II. 62,
 394.

K.

Kant I. 59, 60, 65. II. 544.
 Kassai István II. 265, 348, 349,
 355—357, 359—361, 364, 365,
 369—371, 374.
 II. Katalin II. 239.
 Katona István I. 114, 364.
 Katona József I. 97.
 Kazinczy Ferencz I. 225. II.
 40, 467.
 Kazinczy Gábor I. 215, 216,
 287, 442, 445, 446, 448. II.
 10, 12, 14, 15, 19, 32, 89,
 98, 108, 211—213, 282.
 Kazinczy Otília II. 211.
 Kazinczy-ünnep II. 312, 339.
 Kálvin II. 276.
 Károly román fejedelem II. 487.

III. Károly II. 297, 538, 540.
 Károlyi György gr. II. 322.
 Károlyi István gr. II. 100, 298,
 322.
 Kecskeméthy Aurél II. 32, 33,
 109, 114, 251, 318, 384, 390,
 396, 411, 412, 418, 445, 446,
 448, 449, 451, 452, 454—456,
 459, 462—464, 484, 491, 494,
 523.
 Keglevich Béla gr. II. 523.
 Kelemen Benjamin I. 330.
 Kelemenfi I. 379.
 Kemény Anna b., K. Zs. nénje
 I. 7.
 Kemény Anna b. I. 247.
 Kemény Ágnes b. I. 11, 30,
 104, 105, 270. II. 230, 450,
 547, 551.
 Kemény Dénes b. I. 2, 28, 29,
 41—43, 69, 81, 92, 98, 99,
 117, 120, 121, 188, 198, 202.
 II. 39, 63.
 Kemény Domokos b. II. 21,
 115.
 Kemény Ferencz b. I. 2, 117,
 202. II. 115, 228, 286—288,
 292, 298, 322, 323, 354.
 Kemény Gábor b. I. 47. II. 484.
 Kemény György b. I. 42, 46.
 Kemény István b. I. 42, 46.
 II. 550, 551.
 Kemény János fejedelem I. 2.
 II. 107, 262, 264—266, 344,
 351, 370, 371.
 Kemény János b. I. 11, 32,
 129, 182, 247. II. 21, 105,
 216, 224, 225, 229, 230, 253,
 286, 287, 465, 543, 547, 549—
 552.

- Kemény József gr. I. 2, 344.
II. 95, 96, 258, 263.
- Kemény Katalin b. I. 22.
- Kemény Károly b. I. 7.
- Kemény Judit b. I. 94.
- Kemény Pál b. I. 123, 124.
- Kemény Pálné b. I. 124.
- Kemény Póli b. I. 128—132,
136. II. 183.
- Kemény Rozália b. I. 11.
- Kemény Sámuel b. I. 3—7, 9,
11, 13, 14, 26, 27, 29, 33, 40.
- Kemény Sámuel b. ifj. I. 7.
- Kemény Sámuel gr. I. 2.
- Kemény Sámuelné b. I. 11, 12,
16, 28—31, 35, 36, 38—40,
51, 102—104, 270. II. 19,
21, 22, 224, 226.
- Kemény Simon I. 2, 48, 108.
- Kemény Simon b. I. 41, 42, 69.
- Kemény Zsigmond b. s az
Akadémia I. 219, 412. II.
311—313, 381, 469, 470, 536,
553, 554, 557.
- s Alsó-Fehér megye I. 78—
82, 85—87.
- és anyja halála II. 223—227.
- az apai házban I. 13—17.
- álnevei I. 276—278, 290,
293, 308, 309, 312.
- és Bécs I. 137—141.
- a bécsi egyetemen I. 149—
156.
- s a békepárt I. 442—452.
- bujdosása 1849-ben II. 1—3.
- családi és magánügyei 1849
után II. 18—22, 104—110,
227—231, 284—292, 457—
460, 543—547.
- egyénisége az ötvenes és
hatvanas években II. 303—
308, 445—457.
- Kemény Zsigmond b. s a fran-
czia doctrinairek I. 216—219.
— mint gazda I. 106—108.
- a hadi törvényszék előtt II.
4—7, 12, 13.
- halála II. 552, 553.
- hatása a magyar irodalom-
ban II. 553—557.
- mint hírlapíró I. 192—205,
275—283, 298—301, 308—
314, 337, 338, 390—408, 422—
440. II. 36—42, 45, 46, 202—
208, 238—249, 326—336,
385—387, 390—415, 488—
522, 530—536.
- minthírlapszerkesztő I. 191,
422, 423, 437—440. II. 232—
235, 249—255, 314—326, 336
—341, 382—384, 481—488,
522—530.
- jelentősége a magyar iro-
dalomban II. 557—563.
- s a jellemrajzolás módja I.
173—175, 260—264, 290, 291,
359—363. II. 76—80, 135—
139, 155—158, 274—279, 373
—375, 435—436.
- és Kemény Póli bárónő I.
129—132, 136.
- s a Kisfaludy-Társaság II.
382, 417, 458, 466, 467, 469—
472, 479, 536—539, 553, 557.
- Kolozs megye gyűlésein I.
190, 202, 274, 275.
- kolozsvári köre I. 92—100,
132—135, 183—189, 222—
226, 267—270, 274, 301, 302,
306—308, 341.

- Kemény Zsigmond b. könyvtára
 I. 57, 63. II. 369.
 — és Köteles Sámuel I. 60—66.
 — külföldi útjai 1849 után II.
 299—303, 473—480, 543.
 — a Lipótváros képviselője II.
 464, 465, 507—509.
 — és Lónyay Mária II. 210—
 219.
 — Magyarkapudon I. 102—105,
 108, 115, 116, 183, 270, 308,
 315—318, 342.
 — Malomfalván I. 123—125.
 — s a Maros I. 109.
 — Marosvásárhelyen I. 118—
 123.
 — s a márcziusi mozgalmak
 1848-ban I. 410—411.
 — s a modern költészet I.
 142—149, 284—286.
 — s a mostoha testvérek püre
 I. 27—35.
 — művei: *A hírlapszerkesztő
 naplója* I. 142, 143, 145, 278,
 287, 289—294, 303, 312, 343.
 II. 123, 124.
A két Wesselényi Miklós II.
 51—56, 65, 67.
*A mohácsi veszedelem okai-
 ról* I. 113, 126—128, 159,
 162.
A rajongók I. 15, 147, 229.
 II. 80, 172, 285, 286, 342—
 379, 418, 419, 466, 561,
 562.
A szerelem élete I. 16, 20,
 21, 24. II. 167, 182, 183,
 259.
A szív örvényei I. 140, 236,
 381, 384, 385. II. 68—87,
 115, 129, 130, 140, 167,
 168, 181, 218, 466.
Alhikmet I. 148. II. 114, 167,
 168, 173—176.
Anna II. 537—543, 547.
*Az Ujabb Nemzeti Könyvtár
 iránt* II. 188, 309.
Allandó kérdések II. 202, 204.
Balassa I. 186, 187, 241.
Beata II. 94, 169, 172.
Camoens I. 186.
*Classicismus és romanticis-
 mus* II. 466.
Deborah II. 209, 210, 234,
 260, 346—352, 375.
Egykaland a Missouri mellől
 II. 167, 176—178.
Emlékirat 1850-ből II. 7—11.
Erdély közléte I. 116, 279.
 II. 60—63.
Erény és illem II. 167, 168,
 176—179, 218.
*Eszmék a regény és dráma
 körül* II. 192.
*Eszmék és jámbor óhajta-
 sok* II. 202, 205.
Élet és ábránd I. 137, 142,
 145—147, 155, 181, 239,
 241—266, 273, 286, 288,
 289, 291, 333, 343, 347,
 366, 382, 433. II. 70, 76,
 174, 192, 444.
Élet és irodalom II. 188, 189,
 192, 194, 202, 203.
Férj és nő I. 140, 141, 294,
 381, 385. II. 94, 106, 110,
 120, 122—146, 167, 181,
 218.
Forradalom után I. 399, 408,
 410, 413, 417, 429, 431,

454. II. 8, 25—36, 43, 44,
49, 51, 393.
- Gondolatok* I. 125.
- Gyulai Pál* I. 15, 25, 48,
75, 109, 245, 247, 287,
315—317, 324, 333, 340,
343—373, 381—383. II. 70,
76, 80, 82, 141, 169, 282,
344, 434, 560.
- Hátrahagyott munkái* I. 160.
II. 557.
- Historiai töredék* I. 113—
115, 127, 162.
- Idősb Szász Károly* I. 69,
72, 74, 75. II. 64, 312, 313.
- Izabella királyné és a remete*
I. 128, 131, 157—180, 184,
186, 260, 265, 290. II. 416,
560.
- Karácson előtti eszmék* II.
202, 204, 207.
- Két boldog* II. 166, 168—171,
257.
- Két levél a bajviadalról* I.
126.
- Kolostor és hárem titka* I.
381.
- Korteskedés és ellenszerei* I.
208—216, 217—221, 242,
243, 270, 271, 277, 288,
309, 412. II. 205.
- Ködképek a kedély láthatá-
rán* I. 49, 107, 140. II. 110,
120, 146—165, 167, 174.
- Még egy szó a forradalom
után* II. 38—40, 42—45,
154.
- Naplója* I. 339, 380, 381.
- Özveggy és leánya* II. 209,
218, 219, 226, 235, 256—
284, 346—349, 352, 353,
356, 373, 561.
- Pető lovag* I. 381.
- Poharazás alatt* II. 114, 167,
168, 176.
- Rauhe Zeiten* II. 443.
- Saaron rózsája* II. 94, 172,
258, 345, 346.
- Szellemi tér* II. 189, 192, 197.
- Szent Margit szigete* II. 120,
167, 172.
- Szerelem és hiúság* II. 115,
167, 168, 179—182.
- Széchenyi István* II. 51, 56—
60, 65—67.
- Színművészetünk ügyében* II.
192.
- Tanulmányok* II. 468.
- Tiefenbach grófné* I. 342, 382.
- Vörösmarty Mihály* II. 466.
—468.
- Zord idő* II. 285, 303, 310,
353, 415—444, 466, 560.
- Kemény Zsigmond b. a nagy-
enyedi Burgban* I. 41—43.
— a nagyenyedi kollegiumban
I. 45—59, 90.
— a novellairó II. 184—186.
— s az októberi diploma II.
388—390.
— az országgyűlésen 1848-ban
I. 418—421.
— s a pesti irodalmi élet 1849
után II. 13—18, 22, 23, 89—
104, 308—310, 380—382.
— s a pesti társadalmi élet
1848 előtt I. 181—182, 332—
335, 342, 376—381, 387, 388.
— Pesttől Aradig 1849-ben I.
452—454.

- Kemény Zsigmond s a realismus
 I. 362, 363. II. 81—86, 140,
 141, 156, 157, 180, 181, 194,
 195, 199—201, 375, 376, 436.
 — s a romantika I. 167—169,
 252—258, 264, 265, 286, 287,
 353, 358, 367, 368. II. 81,
 82, 170, 172—176, 179, 194,
 195, 199—201.
 — Szatmár megyében I. 206,
 207, 302—304, 453.
 — és id. Szász Károly I. 66—
 77, 83, 84.
 — széptani s költészettani né-
 zetei II. 188—202.
 — szülei I. 3—9, 12, 35, 36.
 — születése I. 9—11.
 — társadalmi kapcsolatai 1849
 után II. 110—121, 219—223,
 292—299, 460—466.
 — s a társadalom kérdései II.
 202—208.
 — -társaság I. 380. II. 555.
 — s a történeti hűség I. 175—
 178, 251, 252, 363—366. II.
 171, 262—268, 368—373,
 435—439.
 — a történetíró II. 48—51,
 64—66.
 — s a tragikum I. 169—173,
 349—353. II. 131—135, 150—
 155, 171, 181, 268—274, 357
 —365, 421—435.
 — utolsó évei Pusztakamará-
 son II. 549—552.
 — és Velence I. 383—387.
 — visszavonulása 1870-ben II.
 547—549.
 — és Wass Ottilia grófnő I.
 227—240.
- Kemény Zsigmond b. Zalatnán
 I. 17—26.
 — Zsibón I. 270, 272, 304—
 306, 321—331, 336, 339—
 341.
 Kempen b. II. 339.
 Kendeffy Drusianna I. 103.
 Kenessey Ida I. 380.
 Keresői Dajka János II. 351,
 369, 372.
 Királyi Pál II. 293, 318, 323,
 324, 337, 340, 359, 383, 462,
 484, 524, 525, 527, 529.
 Kisfaludy Károly I. 97, 135.
 Kisfaludy Sándor II. 381.
Kisfaludy-Társaság Évkönyve
 II. 547, 550.
 Kiss ügyvéd I. 270.
 Klapka I. 444, 447. II. 8.
 Klauzál I. 410.
 Klopstock I. 238.
 Klüber I. 218.
 Kohn Sámuel II. 370.
Kolozsvári Közlöny II. 254.
 Komlósi László II. 447, 458.
 Korizmics László II. 484.
 Kossalko II. 4.
 Kossuth Lajos I. 181, 189,
 199, 201, 206, 215, 271, 279,
 281, 282, 295, 296, 309—311,
 320, 322, 325, 327, 328, 330,
 334—337, 374, 376, 377, 380,
 388, 393, 394, 398, 400,
 402—409, 411, 413, 415—417,
 419, 421, 423, 426, 428, 431,
 437, 439, 441—444, 446, 447,
 449, 450, 452, 453. II. 4—7,
 9, 10, 28, 29, 33, 34, 43,
 49, 55, 57, 59, 113, 248,
 301—305, 331, 334, 339, 393,

407, 417, 431, 517—522, 532,
535, 536, 559.
Koszoru II. 465, 466.
Kovachich Márton Gy. I. 114.
Kovács István (Nagyajtai) I.
184, 344.
Kovács József I. 59.
Kovács Lajos I. 92, 93, 100,
187—192, 204, 205, 207, 267,
301—305, 309—323, 328, 329,
332, 375, 378, 404, 405, 417,
418, 420, 439, 442, 443, 445,
446, 452, 453. II. 2, 4, 7, 9,
10, 12, 483, 489.
Kovács Pál II. 99.
Kovács Sebestyén II. 289, 545.
Kovács-Kazinczy-párt II. 6.
Kölesey Ferencz I. 79, 91, 187.
Körner I. 97.
Köteles Sámuel I. 54, 59—63,
65—67, 72, 76, 77.
Kövér Lajos II. 99, 221.
Kőrösi Csoma Sándor I. 50,
192.
Kritikai Lapok II. 442.
Kriza János I. 183, 191, 268.
II. 344, 471.
Krizbay Miklós I. 191, 227.
Kuthy Lajos I. 378, 380. II.
370.
Kuun Gotthárd II. 20.
Kún László II. 115.

L.

La Roche I. 144, 146.
Lactantius I. 64.
II. Lajos I. 113, 127.
Lajos Fülöp I. 216, 284, 407.
Lamartine II. 48, 198.

Lamberg gr. I. 429.
Lamennais I. 218.
Lanner I. 139.
Latour I. 416, 425.
Lánczy Gyula II. 553.
Lázár Kálmán gr. II. 484.
Lederer tábornok I. 422.
Lendvay Márton I. 96, 97.
Lessing II. 192.
Lévay József II. 91.
I. Lipót II. 394.
Lisznyay Kálmán II. 221.
Liszt Ferencz I. 230. II. 463.
Loósz István I. 364. II. 262,
263, 437, 438.
Lorántffy Zsuzsánna I. 104.
II. 345, 356, 357, 366, 369,
371, 381, 562.
Lónyay Gábor II. 211—213.
Lónyay Gábormé II. 213.
Lónyay Mária II. 211, 212,
214—219, 259, 271, 350.
Lónyay Menyhért II. 317, 383,
478, 479, 484.
Löwe I. 144—146.
Lucas I. 144.
Lugossy József I. 364. II. 343,
344, 351, 369.
Lukács Móricz II. 383.
Lupul vajda II. 263, 266, 270.
Lustkandl II. 494.

M.

Macaulay II. 48, 196, 198, 258.
Machiavelli I. 350.
Madarász László I. 395, 442,
444, 446. II. 9, 10, 49.
Magyar Emléklapok II. 69.
Magyar Hírlap II. 4, 12, 15,

- 32, 36, 45, 50, 68, 69, 87, 92, 130.
Magyar írók füzetek II. 69.
Magyar Nép Könyve II. 101, 102, 209, 215.
Magyar Sajtó II. 300, 308.
Magyar Szépirodalmi Szemle I. 370, 371, 378, 382.
Magyar szónokok és status-férfiak II. 17, 38, 49, 50, 65.
Magyar Ujság II. 517, 519.
Magyar Világ II. 524.
Magyarország II. 383, 411, 482, 515.
 Mailáth I. 364.
 Majláth György II. 340, 411, 478, 502, 503, 505, 514.
 Majláth-kormány II. 486, 505, 513, 514.
 Majthényi Flóra II. 221, 222.
 Malmy Ödön I. 276—278, 290, 293, 312.
 Malom Lujza I. 184—186, 204, 222, 225.
 Manin I. 386.
 Marosvásárhely I. 119.
 Martinuzzi I. 16, 17, 112—115, 128, 147, 161, 162, 165—167, 170—177. II. 416, 429, 430, 432, 437.
 Maszák Hugó (Szegedi) II. 383, 475, 485.
Márczius Tizenötödike I. 423, 435, 444, 445.
 Mátyás király I. 113.
 Metternich herczeg I. 138, 328, 414.
 Metternich-kormány II. 25.
 Méhes Sámuel I. 96, 183, 191, 204, 205, 275, 298, 309, 341.
 Mészáros Károly II. 250, 252.
 Mészáros Lázár I. 446, 453.
 Mihalek II. 455, 462, 463.
 Mikes János II. 210, 218, 219, 258, 262, 263, 268—273, 275, 278, 280, 282, 348.
 Mikes János gr. II. 106, 115, 478.
 Mikes Kelemen II. 262, 269, 278.
 Mikes Mihály II. 262, 263, 278.
 Mikes Zsigmond II. 264, 277.
 Miklós czár II. 90, 103, 239, 243.
 Mikó Imre gr. I. 48. II. 478.
 Mikszáth Kálmán II. 463.
 Miles I. 364.
 Milton I. 142.
 Miske János b. II. 383.
 Moesáry Lajos II. 383.
Moniteur II. 103.
 Montesquieu I. 218, 397.
 Mozart II. 110.
Mult és jelen I. 183, 283.

N.

- Nagy Ignác II. 15, 23, 99.
 Nagy Károly császár II. 496.
 Nagyenyed I. 39, 40.
Nagyenyedi Album II. 69, 70, 94, 130, 169.
 Napoleon II. 150, 328.
 III. Napoleon II. 103, 203, 204, 237, 240, 242, 243, 245, 301, 302, 324, 326—329, 331—333, 336, 337, 384—387, 474, 496, 500, 501, 511, 535.
 Napoleon herczeg II. 329.
Nefelets II. 442.

Nemzeti Társalkodó I. 76, 94,
158, 160, 162, 163, 184, 191,
249, 312. II. 95.
Nesselrode II. 103.
Nestroy I. 139, 143, 145.
Neugeboren I. 364.
Népelem I. 435.
Nopcsa Elek I. 98, 121, 139.
Növilág II. 441.
Nyáry Pál I. 397, 410, 442,
443, 446. II. 10.

O.

Obernýk Károly II. 14, 98—
100, 197.
Ocsvai Ferencz I. 191.
Oesterreichische Zeitung II.
401, 402, 410.
Omer pasa II. 103.
Opitz Tivadar II. 443.
Orczyak II. 322.
Ost-Deutsche Post II. 39, 404,
407, 493, 505.
Ovidius I. 56.
Ónossy Mátyás II. 484.

P.

Pabst II. 211.
Palladio II. 71.
Pallavicini Sforza II. 432.
Palmerston II. 103, 112, 237,
385, 475.
Pap Endre I. 190, 367, 393.
II. 18, 94.
Paracelsus von Hohenheim I.
64.
Paskievics herczeg II. 90.
Patikárus Ferkó II. 220.

Patikárus testvérek II. 116.
Pákh Albert I. 17—19, 371.
II. 17, 91, 92, 111.
Pálffy Mór gr. II. 412, 413,
481—483, 491, 502.
Pálffy Albert I. 423.
Pálffy János I. 419, 442, 443,
445. II. 10.
Perczel Mór I. 395, 435. II. 9.
Perugino I. 77.
Pester Lloyd II. 281, 485, 553.
Pester Morgenblatt I. 432. II.
32, 34.
Pester Zeitung I. 432. II. 26,
32, 34, 148.
Pesti Divatlap I. 370, 385.
Pesti Hírlap I. 192, 206, 209,
215, 216, 219, 271, 277, 279,
285, 295, 297, 304, 308, 309,
311, 312, 314, 320, 326, 327,
333, 337, 338, 342, 370, 374—
379, 384, 387—390, 393—398,
401, 403, 407—412, 418, 422
—424, 426, 430—435, 437—
439, 449, 451. II. 6, 11, 55,
124, 125, 211, 396, 411.
Pesti Hirnök II. 384, 411, 473,
489.
Pesti Napló I. 432. II. 15, 16,
23, 25, 32, 36—39, 42, 44,
45, 49, 51, 61, 62, 64—66,
69, 74, 92, 93, 100, 102,
106, 130, 144, 148, 167, 184,
185, 188, 189, 195, 202, 205,
206, 208, 209, 216, 223, 229,
231—236, 238, 242, 246—
249, 251—253, 255, 258, 259,
261, 281, 285, 286, 288, 289,
295—297, 300, 301, 304, 305,
308—310, 315—319, 321—

- 326, 329—331, 335—341, 345,
347, 348, 353, 354, 379, 382—
384, 389—392, 396, 398—
400, 402, 403, 408, 411, 414,
418—420, 442, 447, 452—
454, 457, 459, 460, 462—
464, 475—478, 482—489,
491—494, 500, 502—504, 506,
507, 509—512, 514, 516, 517,
519, 520, 523—529, 534, 535,
539, 542, 545, 547, 549, 550,
554.
Pesti Napló Albuma II. 321.
Pesty Frigyes II. 484.
Petőfi Sándor I. 376, 379, 380,
426, 433, 441. II. 468.
Pécsi Simon II. 343—345, 346,
348—352, 355—363, 370,
372, 376.
Péterfy Albert I. 59, 84.
Péterfy László I. 59.
Péterfy Jenő I. 367, 372. II.
80, 161, 273, 367, 448, 555,
556.
Pfeifer Ferdinand II. 261, 293,
353, 354.
Pico de Mirandola I. 64.
Pignatelli Anna hercegnő II.
540.
Pitzipios bey II. 310.
Platon I. 64. II. 544.
Pleischl I. 153.
Podmaniczky Frigyes b. II.
158, 322.
Pompéry János II. 215, 250,
254, 255, 285, 316—318, 336,
383, 407, 411, 412, 446, 449,
454, 457, 465, 482, 494, 515,
516, 523, 524.
Pomponatius I. 64.
Potemkin II. 239.
Praslin hg. II. 124—126, 133.
Praslin hgné II. 138.
Pray György I. 176, 364. II.
416.
Presse II. 397, 491, 493.
Protmann II. 22, 338.
Puchner b. I. 419, 434.
Pulszky Ferencz I. 216, 378,
411. II. 9, 11, 294, 301, 302,
324, 525.
Puschmann I. 153.

R.

- Radeczky I. 425.
Radzivil hg. II. 266.
Rafael I. 77, 141. II. 300.
Rajachich I. 435.
Ranke II. 48.
Raumer I. 278.
Rákosi Jenő II. 446—448, 452,
453, 458, 484, 528, 529, 557.
II. Rákóczi Ferencz I. 45.
I. Rákóczi György II. 170, 257,
258, 261, 263—278, 348, 355,
359—361, 369—371, 373, 561.
II. Rákóczi György I. 2.
Rechberg János gr. II. 339,
388, 499, 525.
Reform II. 529.
Religio II. 23.
Reshid basa II. 40.
Respublica I. 450—452. II. 6.
Rettich Júlia I. 144—146.
Reviczky Szevér II. 454, 455,
484.
Récsy Emil II. 45, 93.
Rhédei János gr. I. 224, 233,
307. II. 115.

Rhédei Jánosné gr. I. 234, 236.
 Rhédei-ház I. 269, 272, 307.
 Riedl Frigyes II. 554.
 Rokitansky I. 151, 153, 154.
 Rotteck I. 218.
 Rousseau I. 142.
 Royer-Collard I. 218.
 Rómer Flóris II. 484.
 Rubens II. 129.
 Russel lord II. 237, 239.
 Ruzicsa II. 5.
 Rückert I. 143, 258.

S.

Saint-Arnaud II. 240.
 Salamon Ferencz II. 66, 91,
 107, 233, 254, 318, 383, 425,
 428, 465, 484, 486, 553.
 Sallustius I. 56.
 Sand György I. 284—287, 353.
 II. 71, 75, 81, 176, 195.
 Saphir I. 139, 140.
 Savigny I. 70, 74.
 Savoyai Jenő II. 540.
 II. Sándor czár II. 239, 329.
 Sározy Gyula I. 441.
 Schadow I. 142.
 Schelling I. 149.
 Schiller I. 97, 135, 143, 144,
 147, 148, 173. II. 98, 134,
 201, 267, 271, 358, 363, 376.
 Schlauf Sebestyén I. 21.
 Schlegel Frigyes I. 145, 259.
 II. 194, 199.
 Schmerling lovag II. 396, 403—
 405, 481, 482, 488, 492, 494,
 498, 502—504.
 Schmerling-kormány II. 404,
 502.

Schmerling-korszak II. 495, 501.
 Scholz I. 139, 141, 145.
 Schopenhauer II. 544.
 Schreyvogel I. 144.
 Schröder Zsófia I. 144.
 Schwarcz Gyula II. 484.
 Schwarzenberg hg. II. 1, 22, 46.
 Schwarzenberg-miniszterium II.
 12, 24, 25.
 Scitovszky hg.-primás II. 340.
 Scott Valter I. 86, 95, 167—
 169, 284, 286. II. 54, 195,
 258, 266, 267, 273, 274, 554,
 562.
 Sebastiani tábornok II. 124.
 Sennyey Pál b. II. 478, 503,
 505.
 Servet II. 276.
 Shakespeare I. 97, 135, 143,
 144, 173, 229. II. 71, 97, 98,
 110, 280, 287, 309, 361, 376,
 560.
 Simegi I. 364.
Siralmas Krónika II. 95, 171,
 257, 258, 262, 345, 346, 370.
 Sismondi I. 218.
 Skoda I. 151.
 Somssich Pál I. 407. II. 24—
 26, 31, 34, 317, 383, 484,
 491.
 Steinschreiber II. 293, 296.
 Strattmann Eleonóra gr. II.
 540, 541.
 Strauss I. 139.
 Sue I. 285.
 Sükei Károly II. 14.
Sürgöny II. 411, 491.
 Szabó György I. 82.
 Szalay László I. 219, 295, 310,
 377, 388—390, 400, 405. II.

- 196, 198, 250, 318, 369, 383,
420, 431, 437—439, 470, 484.
Szalárdi János II. 95, 96, 169,
171, 257, 258, 262—265, 343,
346, 351, 370, 371.
Szapáriak II. 322.
Szathmári Károly II. 482, 484.
Számvald II. 215, 253, 261.
Szász Károly id. I. 50, 54, 55,
59, 61—63, 66—78, 81—84,
89—95, 97—100, 105, 106,
114, 122, 124, 128, 149, 316.
II. 64, 312, 313.
Szász Károly püspök I. 19,
47, 52, 89—92, 118, 137, 154,
155, 157, 160, 242, 245, 316.
II. 14, 71, 72, 74, 91, 126,
251, 471, 472, 484, 524, 525,
537—539, 554.
Századunk II. 529, 534.
Szemere Bertalan I. 375, 378,
396, 402, 403, 415, 430, 437,
439, 442, 447, 449—452. II.
6, 484.
Szemere Miklós II. 16, 35, 51.
Szemere Pál II. 109.
Szent Ágoston I. 64.
Szent István II. 393, 402.
Szentiváni Mihály I. 95, 96,
183, 184, 189, 191, 192, 268.
Szentiványi Károly II. 477—
479.
Szentkirályi Mór I. 402, 406.
II. 484.
Szentpétery I. 96, 97. II. 110.
Szenvey József II. 234.
Szerdahelyi I. 96.
Széchen Antal gr. II. 340, 402.
Széchenyi István gr. I. 79,
180, 199, 201, 206, 216, 282,
305, 320—323, 328—332,
335, 374—376, 378, 380, 394,
398, 404—408, 416, 417, 420,
421, 427—429, 442. II. 6, 9,
18, 30, 38, 40—42, 44, 51,
54—60, 64, 65, 148, 153, 154,
179, 246, 311, 314, 315, 334,
336, 339, 381, 431, 468, 561.
Széchenyi-párt II. 6.
Szécsi Mária II. 170, 265, 268.
Székely József II. 281, 378.
Szépirodalmi Figyelő II. 420,
442.
Szépirodalmi Közlöny II. 378.
Szépirodalmi Lapok II. 92, 93,
147, 167.
Szigeti József II. 99.
Szigligeti Ede I. 379. II. 99,
311, 469.
Szilágyi Ferencz I. 183, 184.
II. 15, 347.
Szilágyi Pál I. 96.
Szilágyi Sándor II. 14, 15, 24,
68—70, 89, 94, 105, 111, 113,
130, 143, 337, 338, 484.
Szinyei József II. 475.
Szolimán II. 430, 438.
Szontagh Gusztáv I. 162. II.
251.
Szunyogh I. 421.
Szunyoghy I. 445.

T.

- Tacitus I. 56, 57.
Tagesbote aus Böhmen II. 466.
Tahy Károly II. 72.
Tahy Károlyné II. 20, 72—74,
80, 115—118, 129, 149, 163,
211.

Taine II. 277, 439.
 Talleyrand I. 218.
 Tarnóczy Sára II. 210, 218,
 219, 258, 259, 263, 266, 268—
 271, 273—275, 280, 282, 346,
 348.
 Tarnóczy Sebestyén II. 262.
 Tarnóczyné II. 226, 262—264,
 269, 272, 273, 276, 277, 281.
 Tasner Antal I. 216, 404, 405,
 II. 4, 6, 42, 57.
 Tasso II. 449.
 Teleki grófnők I. 94.
 Teleki Blanka gr. I. 227.
 Teleki Domokos gr. I. 42, 52,
 54, 70, 71, 90, 92, 123, 191,
 276, 296, 297, 298, 306, 308,
 309, 327. II. 159, 317, 321,
 484.
 Teleki József gr. II. 100, 115,
 344.
 Teleki László gr. I. 331, 337,
 378.
 Telesius I. 64.
 Thackeray II. 141, 183—185,
 281, 563.
 Thaly Kálmán II. 484, 485.
 Thierry Ágost II. 48, 54.
 Thurmann-család I. 303. II. 3.
 Tieck I. 249—252.
 Tisza Kálmán II. 531.
 Tisza Lajos I. 325, 326.
 Tizian I. 385. II. 75.
 Toldy Ferencz I. 96, 112, 133,
 162. II. 95, 97, 198, 213,
 282.
 Toldy István II. 484.
 Tolnai Lajos I. 380.
 Tolsztoj I. 35. II. 377, 563.
 Tommaseo I. 386.

Tomori Anasztáz II. 309, 462.
 Tompa János I. 58.
 Tompa Mihály I. 379. II. 15,
 91, 101, 251, 309, 310, 460.
 Tóth Kálmán I. 63, 154. II. 72,
 107, 113, 117, 118, 216, 217,
 221, 222, 227, 251, 252, 298,
 303, 304, 308, 377—379,
 412—414, 418, 447, 448,
 450—452, 456—458, 460,
 461, 464, 481, 482, 549, 554.
 Tóth Lőrincz I. 446, II. 3, 250.
 Töltényi I. 153, 154.
 Török Bálint II. 429.
 Török István II. 293.
 Török János II. 93, 109, 114,
 209, 233, 234.
 Trefort Ágost I. 314, 377, 380.
 II. 14, 383, 484.
 Troxler I. 74, 75.
 Tunyogi I. 79, 337.
 Türr István II. 543.

U.

Udvarhelyi Miklós I. 96.
Uj Magyar Museum II. 32,
 49, 96, 97.
Ujabb Nemzeti Könyvtár II.
 91, 95, 96, 169, 190, 191.
Ujabbkori Ismeretek Tára I.
 17—19, 52, 89, 106, 118,
 120, 121, 137, 150, 152, 154,
 157, 159, 242, 386, 450. II.
 17, 49, 50, 61, 63.
 Ujfalvy Sándor II. 56.
 II. Ulászló I. 113, 127.
 Unger Karolina I. 139, 141.
Unio. Zsebkönyv. I. 381, 382.
 Urházy György II. 250.

Urváry Lajos II. 529.

Utyeszenich Frater György II. 421.

Uzoni-Fosztó I. 363.

Uzoniné Szathmári Anna II. 551.

Ürmössy Lajos I. 296.

V.

Vachott Sándor I. 441.

Vachott Sándorné I. 441.

Vadnay Károly I. 160. II. 3, 221, 457, 459, 484.

Vahot Imre II. 14.

Vas Gereben I. 441. II. 94.

Vasárnapi Ujság I. 94. II. 102, 259, 309, 354, 442, 522, 538, 539, 550.

Vay Ádám gr. II. 214.

Vay Miklós b. II. 13, 388, 402.

Váro Ferencz I. 50.

Veber Ottó II. 443.

Verancsics Antal II. 420, 437—439.

Veresmarti Gergely I. 366.

Veress József II. 308.

Vergilius I. 56, 57.

Victor Emanuel II. 332, 386.

Vida Károly I. 191. II. 15.

Viktória királyné II. 328.

Világ I. 214, 310.

Vilmos porosz király II. 497.

Vörösmarty Mihály I. 74, 135, 170, 182, 304, 306, 334, 335, 376, 378, 380, 441. II. 2, 3, 89, 100, 158, 220, 222, 223, 235, 251, 364, 447, 466—470, 549.

Vörösmarty-árvák II. 251.

W.

Wanderer II. 466, 473.

Waser lovag II. 403.

Wass Györgyné gr. I. 224—227, 231, 234, 235, 240, 269, 344. II. 343.

Wass Ottilia gr. I. 222, 227—240, 256, 257, 269, 293, 340.

Wass Zsuzsánna gr. I. 225, 227, 228, 237.

Weér Farkas I. 92, 98, 327. II. 14, 115.

Weér Sándor II. 115.

Weérné I. 94.

Wenckheim Béla b. II. 322.

Werbőczy II. 303, 417, 421, 423, 425, 428, 430, 431, 437, 438.

Wesselényi Ferencz b. I. 224, 327.

Wesselényi Katalin b. I. 224.

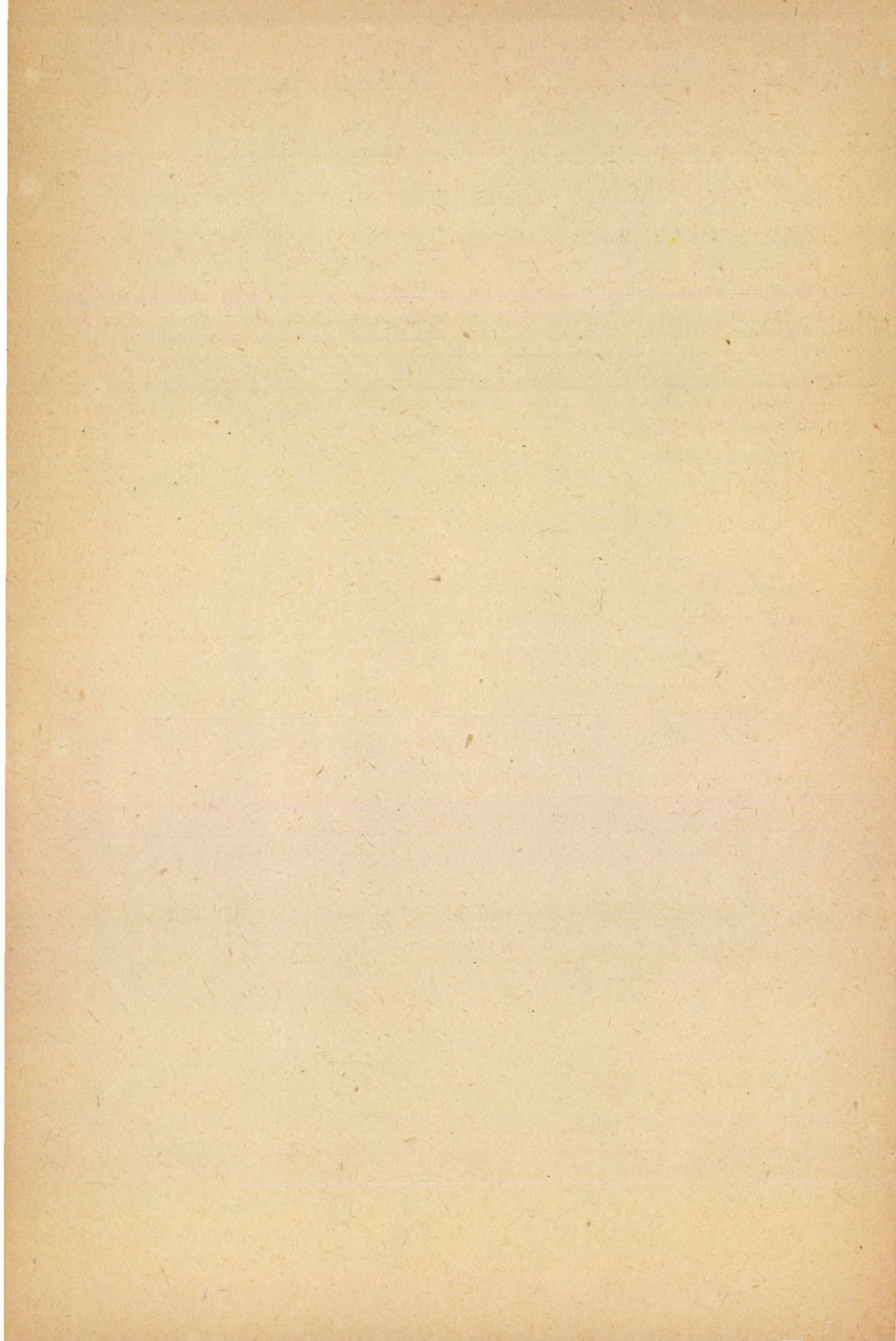
Wesselényi Krisztina b. I. 236.

Wesselényi Miklós b. I. 52, 79, 82, 91—100, 105, 116, 133, 136, 137, 149—151, 154, 157, 158, 163, 164, 181, 193, 194, 198, 202, 204, 209, 210, 212, 213, 215, 216, 220, 226, 244, 270—273, 276, 279, 282, 283, 285, 289, 297, 298, 300, 302, 304, 305, 307—309, 314, 315, 318, 319, 321—341, 346, 375, 377, 378, 380, 383, 385—387, 394, 395, 400, 401, 404, 406—408, 418, 421, 427, 428, 438, II. 18, 39, 50, 51, 53—56, 59, 60, 62, 65, 153, 158, 179, 242, 277, 468.

Wesselényi Miklós b. id. II. 51, 52, 60, 62.

- Wesselényi-család I. 323, 324.
 Wesselényi-levéltár I. 326.
Wiener Zeitung II. 6, 388.
 Wilhelmi I. 144.
 Windischgrätz hg. I. 429, 443.
     II. 10.
 Wlassics b. I. 81, 82.
 Wodianer II. 482.
- Z.**
- Zalatna I. 19—25.
 Zápolya János I. 113. II. 169.
 Zápolya Zsigmond I. 433.
 Zápolya-ház II. 430, 432, 561.
- Zeyk József I. 215, 216.
 Zeyk Károly II. 105, 208.
 Zeyk Miklós I. 42, 48, 89, 93,
     149.
 Zeykek I. 445, 446.
 Zichy Antal I. 445. II. 383,
     484, 489.
 Zichy Edmund gr. II. 336.
 Zichy Hermann gr. II. 481, 502.
 Zichy Jenő gr. II. 529.
 Zichy Nándor gr. II. 482.
 Zichy Ödön gr. I. 444.
 Zilahi Károly II. 442.
 Zsedényi Ede II. 382, 392, 393.

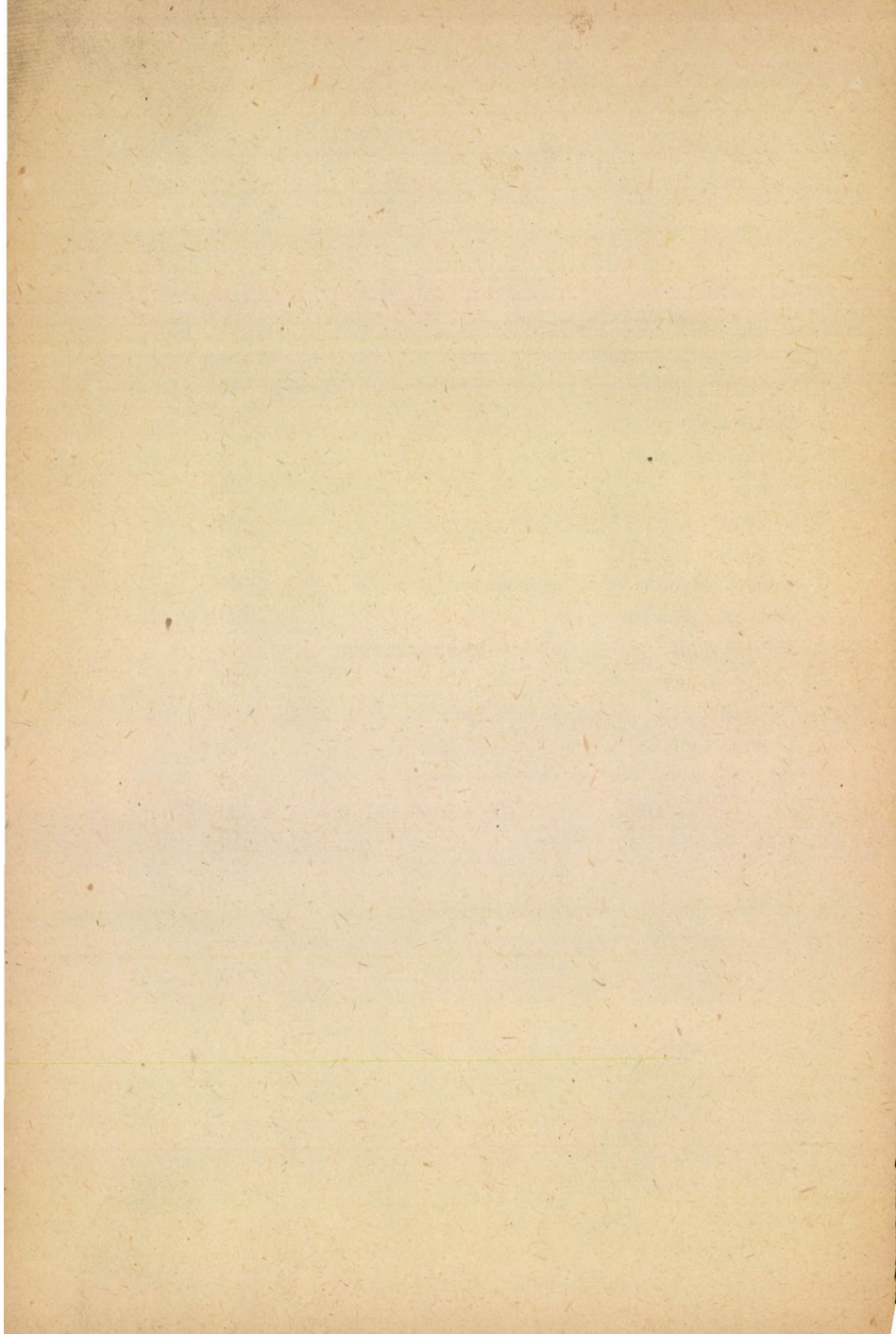

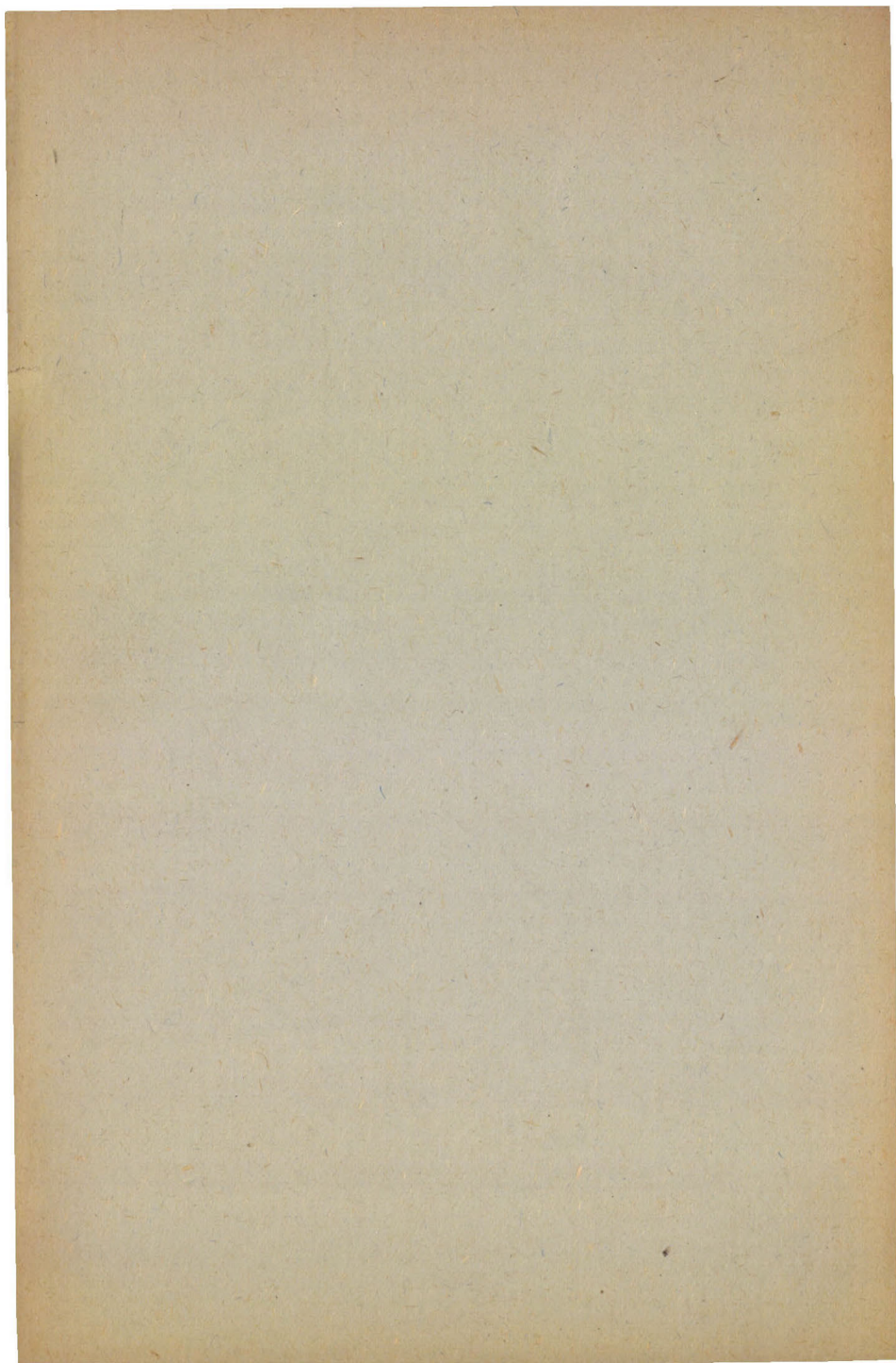

TARTALOM.

	Lap
1. A hadi törvényszék hatalmában	1
2. A rémuralom korának politikai írója	24
3. Történeti jellemrajzok	47
4. A szív örvényei	68
5. Az irodalmi vezér és köre	88
6. Férj és nő	122
7. Ködképek a kedély láthatárán	146
8. A novellairó	166
9. Irodalmi és társadalmi tanulmányok.	187
10. Szívügyek, családi ügyek	209
11. A Pesti Napló szerkesztőjének bemutatkozása	232
12. Özvegy és leánya	256
13. Élmények 1857 elejétől 1859 végéig	284
14. A Pesti Naplóban a Bach-korszak végén	314
15. A rajongók.	342
16. Küzdelem az alkotmányért 1860-ban és 1861-ben	380
17. Zord idő.	416
18. Az agglegény.	445
19. A Pesti Napló vezérírója a kiegyezésig	481
20. A hanyatlás és a vég	526
Név- és tárgymutató	565

HORNÝÁNSZKY VIKTOR M. KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
